

MARTIN ANDERSSON

Från trälar till tjänstefolk

Legofolk i Sverige 1250–1600

NORDIC ACADEMIC PRESS

FRÅN TRÄLAR TILL TJÄNSTEFOLK

Från trälar till tjänstefolk

Legofolk i Sverige 1250–1600

Martin Andersson

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

© Nordic Academic Press och Martin Andersson 2023

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Aina Larsson/Sättaren

Omslagsform: Charlotta Rahm

Omslagsbild: Legodrängens möte med husbonden, skildrat av mästern Amund i Södra Råda kyrka i Värmland 1494. Foto:

Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC BY)

Bilder för- och eftersättsblad: Legofolksinstitutionens tre faser, skildrade av mästern Amund i Södra Råda kyrka i Värmland 1494.

Foto: Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC BY).

Dokument eftersättsblad: Magnus Erikssons landslag, Byggningsbalken kap. 14 (om legohjon). Kungliga biblioteket, codex B 172 (cirka 1430). Foto: KB (CC BY 4.0).

Tryck: ScandBook, Falun 2023

ISBN 978-91-89361-58-4

ISBN 978-91-89361-69-0 (epdf)

ISSN 2002-2131 Kriterium (online)

DOI 10.21525/kriterium.48

Innehåll

Förord	9
Mynt, mått och vikt	11
Förkortningar av lagböcker	11
Inledning	13
Legofolksinstitutionen	19
Bokens disposition	23
Metod och källor	24
Den medeltida legofolkslagstiftningen	28
1. Orden	35
Lagstiftningen	36
1300-talets varierande språkbruk	39
1400-talet – en övergångstid	41
Tjänstefolkets genombrott under 1500-talet	46
Begreppsutvecklingen 1250–1600	49
Husbonden	54
Latinet och legofolket	57
Återblick	63
2. Legostämman	65
Det framtvängade avtalet	66
Avtalstiden	74
Legorov och vräkningar	83
Lockande	91
Rymningar	94
Återblick	101
3. Ersättningen	105
Legan enligt lagen	105
Fästepenningen	107
Mat och mål vid bondens bord	109
Maximilöner	112
Skor och underkläder	121
Penningar	125
Löneutvecklingen 1335–1600	131
Återblick	139

4. Egendomen	143
Det lilla ägandet	144
Vad legofolk saknade	148
Åkerbruk och boskapsskötsel	152
Återblick	161
5. Underordningen	163
Före och efter Luther	164
Arbetsledning	169
Våld	173
Sex	191
Omyndighet	198
Sjukdom	201
Återblick	203
6. Livscykeln	207
Ålder	208
Giftermål	211
Möjligheten att själv bli husbonde	219
Återblick	232
7. Överheten	233
Kyrkans beskattning	233
Kronans beskattning	239
Kronans knektar	244
Kronans legofolk	250
Återblick	257
8. Träldomens slut	261
Birgitta om träldomen	264
Träldomen som metafor	266
Straffarbete	273
Bortrövad från Sverige	282
Krigsfångar	286
Återblick	293
9. Från trälrar till tjänstefolk	297
Institutionaliseringens tid – 1200-talet	298
Pestens tid – 1300- och 1400-talen	299
Statens tid – 1500-talet	301
Pigor och drängar	304
Från klass till klass	305

Figurförteckning	307
Tabellförteckning	309
Summary – From slaves to servants	311
The institution of service in Sweden, 1250–1600	
List of figures	323
List of tables	325
Förkortningar i referenser	327
Noter	329
Källor och litteratur	397

Förord

Idén till den här boken väcktes en sommar under min doktorandtid då jag grubblade över det europeiska giftermålsmönstrets betydelse för tjänstefolkssystemets uppkomst. När jag en regnig förmiddag läste om hur träldomen försvann under 1300-talet slog det mig plötsligt att det borde gå att undersöka den förmodade övergången från trälarna till tjänstefolk, från medeltidens fattiga arbetare till 1600-talets ungdomar. Tanken utvecklades vidare under en (lång) mils löpning på Stenshultsrundan. Jag är tacksam för att jag sedan fick möjlighet att utveckla idén till ett forskningsprojekt under två år som postdoktor vid Avdelningen för agrarhistoria vid SLU i Uppsala. Många av de teman som behandlas i boken växte fram allteftersom, då de oförutsägbara källorna väckte nya frågor. Jag hoppas att boken kan inspirera både till vidare forskning rörande medeltidens och 1500-talets legofolk och till nya studier av senare århundradens tjänstefolk.

Arbetet med boken har slutförts med finansiering från Vetenskapsrådet (projektet ”Fattigt arbetsfolk i Sverige 1350–1600”, dnr 2020-06423) som möjliggjorde en tvåårig vistelse vid universitetet i Cambridge. När det nu blivit dags att tacka alla er som stöttat mig under resans gång vill jag därför börja med Jenny. Tack för att du utan att tveka följde med på det brittiska äventyret (och för att du lyssnade redan under den där rundan i Stenshult)!

Många ska ha tack för att denna bok blivit vad den blivit. Jag tackar alla er som diskuterat, frågat och kommenterat när jag presenterat forskningsprojektet vid Uppsala seminarium för socialhistoria, vid Cambridge Early Modern Economic and Social History Seminar, vid Campops Brown Coffee Seminar, vid Bonde- och arbetarseminariet i Lund, vid workshoppar ordnade av nätverket Worlds of Related Coercions in Work, samt inte minst vid Uppsala högre seminarium i agrarhistoria på SLU. Ett varmt tack till er som jag under åren diskuterat större eller

mindre delar av arbetet med: Erik Bengtsson, Paul Borenberg, Kristofer Jupiter, Jesper Larsson, Charmian Mansell, Jakob Molinder, Janken Myrdal, Christopher Pihl, Cristina Prytz, Martin Skoglund, Jakob Starlander, Patrick Svensson, Clas Tollin och Carolina Uppenberg. Thanks also to Leigh Shaw-Taylor, who kindly invited me to Campop, and to Amy Erickson, who so warmly welcomed me here.

Boken har genomgått vetenskaplig granskning genom Kriterium. Jag vill rikta ett varmt tack till vetenskapligt ansvarig Mats Hallenberg för att du tog dig tid att läsa och utförligt kommentera manuskriptet. Tack också till de två för mig anonyma sakkunniga granskarna: ni kan nu i det färdiga verket se att ert arbete gjort avtryck.

Publiceringen av boken har bekostats med frikostiga bidrag från C. F. von Horns stiftelse vid Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Magnus Bergvalls stiftelse, Olle Enkvists stiftelse, Sven och Dagmar Saléns stiftelse samt Åke Wibergs stiftelse.

Ett sista tack går till mina två mest entusiastiska läsare, vilka med minutiös noggrannhet lusläst och diskuterat hela manuskriptet med mig: mamma Eva och pappa Anders. Boken tillägnas er. Tack för all er hjälp och för allt ert stöd!

Martin Andersson
Tåget mellan Köln och Bryssel,
den 21 januari 2023

Mynt, mått och vikt

1 mark	= 8 öre	= 24 örtugar	= 192 penningar
1 öre	= 3 örtugar	= 4 fyrkar	= 64 penningar
1 örtug	= 8 penningar		
1 tunna	= 2 spann	= 8 fjärdingar	
1 spann		= 4 fjärdingar	

Förkortningar av lagböcker

BjR	Bjätköarätten
GL	Gutalagen
HL	Hälsingelagen
KrL	Yngre landslagen ("Kristoffers landslag")
MEL	Äldre landslagen ("Magnus Erikssons landslag")
MES	Stadslagen ("Magnus Erikssons stadslag")
SkL	Skånelagen
SmL	Södermannalagen
TiL	Tiohäradslagen ("Smålandslagen")
UL	Upplandslagen
ViS	Visby stadslag
YVgL	Yngre Västgötalagen
YVmL	Yngre Västmannalagen
ÄVgL	Äldre Västgötalagen
ÄVmL	Äldre Västmannalagen
ÖgL	Östgötalagen

Inledning

Under mer än ett halvt årtusende, från tidig medeltid och ända in på 1900-talet, var arbete som legohjon en av de vanligaste sysselsättningarna i Sverige. I de flesta byar i landet fanns såväl år 1300 som år 1800 åtminstone någon dräng eller piga, och detsamma gällde på herrgårdar, vid bruk och i städer. Även om vi inte vet exakt hur många de människor var som bodde och arbetade hos en husbonde, måste deras sammanlagda antal över seklen uppgått till många hundra tusen. En stor del av befolkningen i det medeltida och tidigmoderna svenska samhället delade erfarenheten av att under en längre eller kortare period i livet ha arbetat som dräng eller piga. Inte riktigt lika många upplevde istället hur det var att befinna sig i den överordnade positionen som husbonde eller matmoder. Och även den som för tillfället var varken det ena eller det andra kände till och umgicks med människor som kunde inordnas i antingen det ena eller andra facket. Legofolksinstitutionen var helt enkelt en av det medeltida och tidigmoderna samhällets grundstenar.

Trots detta är den samlade forskningen kring legofolksinstitutionen, särskilt gällande perioden före 1600-talet, bekymmersamt liten. I ett översiktsverk som *Det svenska jordbrukets historia* omnämns legofolk endast en gång (nämligen som trälarnas ersättare), och detsamma gäller det band av *Norstedts svenska historia* som behandlar medeltiden.¹ Inte heller i det följande bandet, som rör 1600-talet, förekommer ordet ”tjänstefolk” i registret, även om det faktiskt kortfattat nämns vad Per Brahe, Martin Luther och hustavlan ansåg om ”Hushållets ordning”.² Kanske har närvaron av drängar och pigor i det svenska agrarsamhället uppfattats som så självklar, som något så alldagligt och välkänt, att de inte behövt kommenteras eller utforskas vidare.

Avsaknaden av forskning om legofolksinstitutionen under perioden före 1600-talet har dessvärre också lett till att det ibland framställts som att det var först genom de särskilda tjänstehjonsstadgorna – varav den

första utfärdades 1664 – som systemet med drängar och pigor på allvar tog sin början. Denna uppfattning etablerades redan på 1930-talet av Arthur Montgomery, som i en översiktsartikel visserligen erkände att stadgorna handlade ”om fullföljandet av äldre idéer och traditioner” men ändå i svepande ordalag menade att de var ”nydanande” och framdrivna av arbetskraftsbehovet vid 1600-talets storgods.³ I det grundläggande arbete kring legofolk i Sverige som Börje Harnesks doktorsavhandling från 1990 utgör, påstås också att ”de första egentliga tjänstehjonsstadgorna” utfärdades först under 1600-talet. Till exempel förbjöds enligt Harnesk husbönder att ge sina drängar lön i form av utsäde ”[r]edan” år 1664, varefter ”den första stadgan” som föreskrev maximilöner följde 1686.⁴ I själva verket hade, som vi snart ska se, båda dessa bestämmelser föregångare åtminstone sedan första hälften av 1300-talet. På liknande vis menade Hilding Pleijel i sina studier av den svenska protestantismen att husbondens rätt att aga sina tjänstehjon infördes först genom stadgan 1664, när denna rätt i själva verket går tillbaka åtminstone till 1200-talet.⁵ Ett tredje exempel återfinns hos Cristina Prytz, som menar att ”[l]ive-in service was not regulated in detail per se by the earliest regional Swedish law [...] Only after 1664 did service become regulated in more detail”.⁶ Även Prytz betonar alltså det kvalitativt nya som tjänstehjonsstadgorna från och med 1600-talet skulle ha inneburit för husbönder, drängar och pigor, jämfört med en tidigare period som antas ha saknat sådana detaljerade bestämmelser. I själva verket vet vi föga om i vilken mån de tidigmoderna stadgorna var nydanande, eller om de istället – vilket jag vill visa genom denna bok – förde vidare redan sekelgamla traditioner. Vi vet helt enkelt än så länge alldeles för lite om levnadsvillkoren för medeltidens och 1500-talets drängar, pigor och husbönder, trots att detta var en av samhällets allra vanligaste arbetsrelationer.

Forskningen om tjänstefolk under tidigmodern tid behandlar alltså nästan uteslutande perioden efter 1700. Detta gäller för de flesta undersökta europeiska områden, inklusive det kanske mest välstuderade landet, England.⁷ Det studerades tidigt av Peter Laslett och Ann Kussmaul, och resultaten av deras studier har därför fått stort inflytande på forskningen också i andra områden, inklusive Sverige.⁸ Inte heller Lasletts och Kussmauls studier gick emellertid tillbaka längre än till andra halvan av 1600-talet.⁹ För svensk del är Harnesks avhandling en närmast själv-

skrivna utgångspunkt, trots att den i stora delar begränsar sig till att undersöka delar av Norrland och perioden efter mitten av 1700-talet, liksom Toivo Nygårds och Jorma Wilmis respektive avhandlingar är grundläggande för forskningsläget om 1600- och 1700-talens Finland.¹⁰ Till senare studier av betydelse hör Jonas Lindströms avhandling, som i en del behandlar tjänstefolk i Västmanland, samt Carolina Uppenbergs avhandling om tjänstefolk i 1700-talets Västergötland, i vilken hon även sammanfattat innehållet i alla tjänstehjonsstadgor som utfärdades under perioden 1664–1833.¹¹ Ytterligare ett betydelsefullt verk är Paul Borenbergs avhandling om tjänstefolket i Stockholm under tidigt 1600-tal, vilken – på grund av den tidiga period Borenberg undersöker – jag i det följande ofta återkommer till för jämförelser med 1500-talet och medeltiden.¹²

Livscykelhypotesen och träldomen

Flertalet studier av tjänstefolk såväl i det tidigmoderna Sverige som i andra europeiska länder utgår från något som kan kallas för livscykelhypotesen. Den innebär att arbetet som dräng eller piga var en ungdomstid som tillbringades i väntan på giftermål, en tid av informell utbildning och sparande för att så småningom kunna etablera ett eget hushåll. Livscykelhypotesen är nära förknippad med det så kallade västeuropeiska giftermålsmönstret (*European marriage pattern*, ofta förkortat EMP), inom vilket såväl kvinnor som män väntade med att gifta sig tills de var mellan 25 och 30 år gamla. Denna koppling mellan tjänstefolk och giftermål fanns redan hos ”upptäckaren” av det västeuropeiska giftermålsmönstret, John Hajnal. Han menade att det västeuropeiska giftermålsmönstret utmärktes av det faktum att ”young people often circulate[d] between households as servants” vilket ”made possible the late age at marriage”.¹³ Till denna åsikt har ekonomhistoriker som Tine de Moor och Jan Luiten van Zanden anslutit sig. Det västeuropeiska giftermålsmönstret beskrivs av dem som ett av de mest betydelsefulla ”mysteries of the demographic and social history of the early modern period”, varpå de menar att livscykelhypotesen är nyckeln till detta ”mysterium”.¹⁴ För Sveriges del utgår såväl Börje Harnesks som Paul Borenbergs avhandlingar från denna nära koppling mellan arbetsform och giftermålsmönster.¹⁵ Harnesk är särskilt tydlig med att ”tjänstefolket

inte kan betraktas som en särskild social grupp, än mindre [som] en egen klass” just därför att deras arbete endast utfördes under en period i livet.¹⁶ Därtill utgår såväl Harnesk som Borenberg från hypotesen att drängar och pigor i allmänhet var ”födda och uppväxta i en bondefamilj” samt att de ”så småningom” själva ”kunde gifta sig och skaffa eget hushåll med egna tjänstehjon”.¹⁷

Denna utgångspunkt, som hittills har dominerat forskningen kring ”tjänstehjon” under tidigmodern tid, saknas närmast helt i medeltidsforskningen.¹⁸ Den har istället länge kretsat kring frågan om hur legofolksinstitutionen uppkom och varför den ersatte det tidigare slaveriet, frågor som är svåra att besvara på grund av av bristen på källor. H. S. A. Fox menade för drygt två decennier sedan att frågan huruvida det fanns legofolk i medeltidens England var ”one of the most obscure features of rural history before the Black Death”,¹⁹ och fortfarande när Jane Whittle häromåret sammanfattade kunskapsläget menade hon att ”[t]he origins of service remain a mystery”.²⁰ När olika sorters arbetare räknades upp i England under 1000-talet tycks det ännu inte ha funnits någon direkt motsvarighet till senare tiders legofolk.²¹ Sedan slutet av 1200-talet (men kanske redan under 1100-talet²²) finns dock belägg för inneboende fria arbetare både i bönders hushåll och på större gods. Whittle menar att likheterna mellan dessa arbetare och de tidigare slavarna ”suggest that [...] service replaced slavery at some point in the Middle Ages”.²³

Sådana slutsatser finns också i den svenska medeltidsforskningen. Carl Göran Andræ menade dels att individuella trälarna blev legohjon när de frigavs, dels att de förras ”uppgift övertagits” av de senare, vilket förklarar varför legohjonets sociala ställning enligt landskapslagarna låg nära trälens.²⁴ Clara Nevéus instämde i detta,²⁵ och påpekade att jordägare under äldre medeltid kunde fylla sitt behov av arbetskraft på två sätt eftersom det då fanns såväl legofolk som trälarna i samhället.²⁶ Hon antog vidare, bristen på källor till trots, att ”huvudparten” av legohjonen var frigivna trälarna eller ättlingar till dessa. Av de trälarna som vi genom bevarade medeltida testamenten vet frigavs (totalt ett hundratal, varav 24 är kända vid namn) fick nämligen endast tre någon gåva vid sidan av friheten. Eftersom de därmed förvandlades från trälarna till fria fattiga var de ”av lagen hänvisade till att ta legotjänst”.²⁷ Thomas Lindkvist påpekade dock att de frigivna trälarna kunde bli såväl legohjon som

jordlösa arbetare med egna hushåll (”gårdsätar”) eller i vissa fall till och med besuttna landbor.²⁸ Som vi såg ovan är det också just denna tes, att legohjon ”efterträtt trälarna” eller att ”[t]rälar ersattes av legohjon och landbor”, som ingår i de historiska översiktsverken.²⁹

Också Dick Harrison menar att slaveriets försvinnande från norra Europa under medeltiden är ett mysterium, en ”institutionaliserad ofrihet som är så ringa att det är en av de mest svårförklarliga som världshistorien känner”.³⁰ I själva verket finns flera kompletterande försök till förklaringar. En är ekonomisk: den tar avstamp i medeltida omläggningar av jordbruksproduktionen. Detta sammanfattas av Alf Eriksson i en trestegsmodell: från ett mer eller mindre landskapstäckande system med storgodsdrift, över ett landskap dominerat av huvudgårdar med underlydande torpare och landbönder (i många fall frigivna trälarna, mer eller mindre livegna), vidare till det senmedeltida landskap som dominerades av familj jordbruk (med legohjon), där huvudgårdsdrift endast fanns kvar på frälsets sätesgårdar och vid ett fåtal kyrkliga storgårdar.³¹ En ekonomisk huvudorsak till omläggningarna var arbetskraftsbrist i digerdödens spår: först brist på ofria trälarna att driva storgodsen med, sedan på legohjon att driva huvudgårdarna med.³² Förklaringen kompletteras ibland med hypotesen att den ekonomiska produktiviteten var lägre hos slavar än hos fria arbetare, och att trälarna dessutom krävde ständig övervakning, vilket inte behövdes i ett landskap befolkat av landbor och legohjon.³³

En annan förklaringsmodell är vad Guy Bois (gällande Frankrike) har sammanfattat som ”a historic change, after centuries of slavery, in the manner of profiting from the labour of others and the establishment of a relation of exploitation on which European societies would be based for not far short of another thousand years [...]”, det vill säga en förändring inte så mycket av arbetarnas egentliga underordning som av hur denna uttrycktes och förstods.³⁴ För Englands del har Rosamond Faith betonat hur ”[l]egality and the language of contract formed part of the legitimising rhetoric of the new regime”, något som hon kallar ”feudal thinking”.³⁵ Gällande Sverige har särskilt Lindkvist anammat tanken på ”en feodal revolution” under 1200-talet, då en ny samhällsordning, ett nytt sätt att förstå och organisera samhället uppkom: ”en form av statsmakt med medel och föreställningar – normer, ideologier och mentaliteter – att

upprätthålla ett mer formaliserat och abstrakt – mindre personellt relaterat – system för exploatering.³⁶ Nu uttrycktes inte längre arbetarnas underordning i termer av ofrihet, nu legitimerades den inte längre genom ägandet av personer, utan genom att avtal slöts mellan den som ägde jord och den som inte gjorde det. Bois, Faith och Lindkvist syftar visserligen alla i första hand på landbor, bönder med hushåll som brukade andras jord, men resonemangen kan i lika hög grad antas gälla medeltidens drängar och pigor. Legofolksinstitutionen ingick alltså som en del i den omfattande import till Sverige av europeisk kultur som ägde rum under äldre medeltid: kristendomen, monarkin, den kyrkliga organisationen, borgarna, riddarväsendet, myntningen, skriftliga urkunder och kunglig lagstiftning,³⁷ liksom landboinstitutionen (vilken antas ha etablerats i Sverige tidigast i slutet av 1100-talet).³⁸ Sammantaget framstår detta som en revolution genomförd ovanifrån. Som Harrison skriver: ”Ju mer kungamakten stärktes och ju mer överheten manifesterade sin vilja genom lagstiftning [...] desto lättare blev det att anställa legohjon och avtala om landboräntor.”³⁹

Legofolksinstitutionen var en nödvändig förutsättning för träldomens försvinnande, något som också hävdats gällande England: det faktum att ”landlords and employers had new weapons available with which to bridle their workers probably meant that they were less concerned to brandish the old ones”.⁴⁰ Med andra ord: träldomen kunde försvinna just därför att det fanns ett annat effektivt sätt att få tag på arbetskraft – och det var inte lagstiftarna emot att detta legitimerades just genom jordägande.⁴¹ Lösningen på mysteriet, svaret på frågan varför slaveriet försvann från nordvästra Europa (inklusive Sverige) under medeltiden, är kort och gott att en annan institution, nämligen legofolksinstitutionen, så effektivt tog dess plats att den, som Bois påpekade, förblev i kraft under närmare ett millennium.

Vi har nu bekantat oss med de två hypoteser som dominerat den historiska forskningen om legofolksinstitutionen. Å ena sidan har vi medeltidsforskningen, enligt vilken legofolk kom att avlösa slavar i jordbruksarbetet, och å andra sidan har vi den tidigmoderna forskningen, som istället lyft fram kopplingen till det västeuropeiska giftermåls-mönstret. Kopplingen mellan de två forskningsfälten eller hypoteserna är dock obefintlig, inte minst beroende på avsaknaden av forskning

rörande legofolk under senmedeltiden och 1500-talet. Det är denna forskningslucka som jag vill bidra till att fylla med denna bok, som därmed syftar till att ge ny kunskap både om slaveriets försvinnande och om uppkomsten av det västeuropeiska giftermålsmönstret. Utgångspunkten är de bågge hypoteserna. Om de är riktiga måste legofolksinstitutionen under seklernas gång ha övergått från att vara i huvudsak klassbaserad (de jordlösa fattiga var drängar och pigor hos de besuttna) till att istället bli i huvudsak åldersbaserad (böndernas barn var drängar och pigor hos sina grannar). När inträffade i så fall denna övergång, och vilka var dess orsaker? Låt oss bära med oss denna fråga, sprungen ur en syntes av två annars till synes oförenliga forskningstraditioner, boken igenom. För att besvara den krävs nämligen omfattande studier av legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige.

Legofolksinstitutionen

I tidigare forskning har olika begrepp använts för att beskriva vad jag här kallar legofolksinstitutionen. Andersson, liksom även Borenberg, har bland annat istället använt termen ”tjänstefolkssystem”,⁴² de Moor och van Zanden det vaga uttrycket ”the servant phenomenon”,⁴³ medan Uppenberg varierat mellan ”tjänstefolkssystem” och ”tjänstefolksinstitution”.⁴⁴ Jag tror att det finns mycket att vinna på att undersöka fenomenet just som en ekonomisk institution, om vi i Douglas Norths efterföljd därmed menar de ”samhällets spelregler” som ”formar politisk, ekonomisk och social interaktion”, innefattande såväl formella lagar som informella sedvänjor.⁴⁵ North menar att institutioner genom historien har använts för att ”skapa ordning och för att minska osäkerheten vid [ekonomiska] utbyten”, att de definierar människornas handlingsutrymme genom att erbjuda en känd uppsättning valmöjligheter och att de därför är ”effektiva lösningar till organisationsproblem”.⁴⁶ Överfört till arbetsrelationen innebär detta att det finns organisationsproblem som består i hur den ena människans arbetskraft ska komma en annan till godo. I ett historiskt samhälle finns en eller flera ideologiskt formade ”modeller” som kan användas för att forma och förstå arbetsrelationer och andra slags sociala relationer. Hur parterna uppfattar spelreglernas rättfärdighet (*fairness*) påverkar det ekonomiska utbytet: i det samhälle

där slaveri uppfattas som orättfärdigt blir det därför istället viktigt att såväl husbonde som dräng övertygas om arbetsavtalets rättfärdighet, om det så behöver ske genom hot, tvång eller andra medel.⁴⁷

North menar att ekonomiska avtal i teorin kan sanktioneras på tre nivåer: genom av arbetaren själv pålagda uppföranderegler, genom av den överordnade parten utförd bestraffning och arbetsledning samt genom statliga eller andra utomståendes tvångsmedel.⁴⁸ Dessa sanktionsnivåer kan konkretiseras gällande legofolksinstitutionen, i form av frågor om i vilken utsträckning pigan själv omfamnade uppfattningen att hon skulle arbeta för husbonden på de villkor som legofolksinstitutionen föreskrev, hur husbonden gick tillväga för att få sitt legofolk att arbeta så som han ville samt hur den tillväxande statsmakten agerade för att upprätthålla, utnyttja eller förändra legofolksinstitutionen. Istället för att enbart undersöka ”spelreglerna” så som de nedtecknades i exempelvis landskapslagarna behöver vi också veta hur legofolkets underordning legitimerades ideologiskt.⁴⁹ Vi vet ju redan att vissa människor (i det följande kallade ”husbönder”) i medeltidens och 1500-talets Sverige kunde tillskansa sig frukterna av andra människors (”legofolkets”) arbete just genom legofolksinstitutionen. Frågan är därför hur detta i praktiken gick till.

Historiker som studerat legofolksinstitutionen som en form av arbete har särskilt lyft fram att den, trots att den byggde på förment frivilliga överenskommelser och arbete mot betalning, inte motsvarar moderna former av ”fritt lönearbete”.⁵⁰ Whittle har pekat på att det förekom tvång och att arbetarnas frihet begränsades,⁵¹ medan bland andra Lis och Soly betonat att man i England från och med 1300-talets mitt lagligen kunde tvinga fria människor till lönearbete som just tjänstefolk. Att den fattiga arbetaren inte kunde påverka sina arbetsvillkor genom att välja husbonde innebar att han eller hon berövades sin ”property in labor”, sin möjlighet att ”deprive others of the use and enjoyment of their labor”.⁵² Robert Steinfeld går längre då han påpekar att det under medeltiden helt enkelt inte existerade någon föreställning om ”fritt arbete”, samt att tjänstefolk underordnades husbonden dels genom ”a form of jurisdiction”, dels genom ”a kind of property one person held in another person’s energies”.⁵³ Samtidigt som legohjonet genom ett avtal som liknade andra ekonomiska överenskommelser hyrde ut sitt

arbete till husbonden, ingick det enligt Steinfeld som en underordnad medlem, närmast som ett barn, i dennes hushåll.⁵⁴

Om vi rör oss bortom det snäva fält som studerat just legofolk finns därtill mer fundamental kritik mot att överhuvudtaget dela upp arbetsrelationer i fria (lönearbetare) respektive ofria (slavar). I ett senare arbete har Steinfeld (tillsammans med Engermann) visat att denna dikotomi är en rest från 1800-talets politiska diskussioner kring slaveriets avskaffande.⁵⁵ I en inflytelserik artikel har Marcel van der Linden uppmanat arbetarhistoriker att helt överge termer som ”slaveri”.⁵⁶ Steinfeld föreslog istället att varje institutionaliserad form av arbete borde förstås och studeras som ”one set of historical practices with one mix of kinds of freedom and unfreedom for laboring people” och att en övergång från en dominerande arbetsinstitution till en annan kan förstås som en övergång från en ”mix of kinds of freedom and unfreedom” till en annan.⁵⁷ Han föreslog vidare att dessa tvångspraktiker (*coercive practices*) ”that different societies and polities permitted and prohibited” bör studeras vid tre specifika tidpunkter, kallade ”entry” (då arbetaren inträdde i arbetsrelationen), ”performance” (den period då arbetet utfördes) och ”exit” (den tidpunkt då arbetsrelationen avslutades),⁵⁸ tidpunkter som alltså återfinns också hos van der Linden (som kallar den andra för ”extraction”⁵⁹). Dessa förslag har de senaste åren fått brett genomslag i internationell social- och arbetarhistorisk forskning, inte minst genom det europeiska forskarnätverket WORCK (”Worlds of Related Coercions in Work”), som arbetar för perspektiv som sammankopplar ”the stories of work and production with those of violence, expropriation and marginalisation”.⁶⁰ Den studie av legofolksinstitutionen som redovisas i föreliggande bok både tar avstamp i och är ett bidrag till detta högaktuella och snabbt växande socialhistoriska forskningsfält.

Hur får då en person en annan att börja arbeta för sig, att arbeta snabbare eller bättre, att stanna kvar i en arbetsrelation och hur blir man av med en oönskad arbetare? Steinfeld och Engermann betonar *compulsion*, vilket de definierar som ”situations in which the compelled party is only offered a choice between unpleasant alternatives and chooses the alternative which represents the lesser evil”.⁶¹ van der Linden använder istället beteckningen *constrained choice*, vilket han, tillsammans med *physical compulsion*, definierar som *coercion*, tvång.⁶² Tvång

är i sin tur bara ett av flera tänkbara sätt som den överordnade parten i arbetsrelationen kan använda för att få sin vilja fram: van der Linden nämner även *compensation*, det vill säga att arbetaren arbetar därför att han får till exempel lön för sitt arbete, liksom *commitment*, det vill säga att arbetaren arbetar därför att han är sitt arbete hängiven.⁶³ Låt oss till denna verktygsuppsättning lägga vad sociologen Erin Hatton, som studerat bland annat doktorander och fängslade arbetare i USA, kallat ”labor under the threat of punishment”. Oavsett om arbetarna verkligen utsätts för bestraffning eller inte är de ständigt ”acutely aware of the punitive power that their supervisors can wield and this awareness pervades the workplace, fundamentally shaping their actions and experiences”.⁶⁴ Tvånget är därför inte något abstrakt utan utövas genom konkreta handlingar, handlingar vilka legitimeras av idéer om den samhälleliga ordningen och genom att arbetsrelationen framstår som legitim för att den följer de samhälleliga spelreglerna, de institutionella ramarna. Tvånget, handlingarna och idéerna kan givetvis vara omstridda (i själva verket härstammar en stor del av de källor som används i det följande just från konflikter då legofolk och husbönder inte var överens eftersom oenighet tenderar att producera mer dokument än konsensus), men detta förändrar inte det faktum att relationen mellan legohjon och husbonde till sin natur var så ojämlig att de former av mer eller mindre vardagligt motstånd som förekom sällan eller aldrig på något avgörande sätt förmådde förändra balansen i arbetsrelationen till drängens eller pigans fördel.

Låt oss sammanfatta vad dessa teoretiska perspektiv tillför en studie av legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige. För det första aktualiseras frågor om arbetsrelationens olika faser, hur husbönder och pigor inledde sina arbetsrelationer, på vilka sätt drängen och husbonden kunde skiljas åt och hur husbonden gjorde för att legohjonen skulle arbeta hårdare. För det andra väcks frågor kring de medel som stod husbönderna till buds: i vilken utsträckning användes fysiskt våld för att tvinga någon till arbete, i vilken utsträckning motiverades legohjon istället av sin ersättning, och hur ofta accepterade man att bli någons dräng därför att alternativen var så mycket sämre? Vidare betonas ideologins roll för rättfärdigandet av avtalsrelationen, vartill Hatton istället vänder vår blick mot de överhängande hotens betydelse – hotet

om våld, hotet att fråntas sin status som legohjon. Vi kan därför inte nöja oss med att konstatera att legohjonen jämfört med trälarna var fria (det var de strikt juridiskt sett så länge det fortfarande fanns ofria, därefter blev denna distinktion meningslös), utan bör istället ta reda på vad denna frihet i praktiken innebar genom att undersöka när i deras relation till husbonden ersättningen hade betydelse, när den religiöst sanktionerade underordningen, när våldet.

Bokens disposition

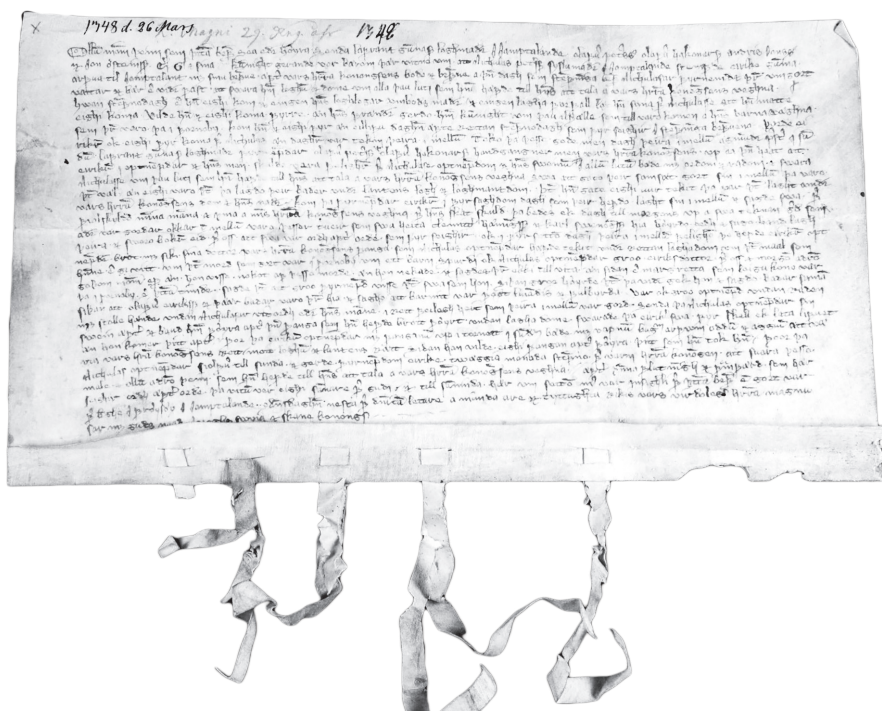
Med utgångspunkt i dessa frågor har denna bok vuxit fram och det är dessa frågor som jag i det följande besvarar. Allra först presenteras de källor som finns för den som vill studera legofolksinstitutionen i medeltidens och 1500-talets Sverige. Därefter inleds de empiriska undersökningarna med en studie av legofolksinstitutionens begreppsapparat. Vi behöver helt enkelt veta vilka termer som medeltidens svenskar använde när de talade om drängar, pigor och husbönder för att kunna avgöra vilka källor som går att använda i de följande studierna. Sedan följer en studie av legostämman, arbetsavtalet, av det tvång som omgärdade detta och hur legohjon gick in i och ut ur sina arbetsrelationer. Sedan följer två kapitel som på olika vis studerar legohjonens ekonomi. I det första behandlas ersättningen för arbetet, inte minst huruvida denna möjliggjorde eller förhindrade att ett legohjon (i enlighet med livscykelhypotesen) kunde ta sig ur institutionens grepp och bilda ett eget hushåll. Det andra kapitlet fokuserar på den egendom som legohjon ägde eller ville ha, inklusive alternativa inkomstkällor vid sidan av lönen. I det därpå följande kapitlet undersöks underordningen under husbonden: dess juridiska utformning och religiösa legitimering, hur arbetsledningen i vardagen gick till samt vilken roll våld (och sexuell utsatthet) spelade i arbetsrelationen. Sedan prövas livscykelhypotesens giltighet: Var legohjon under medeltiden unga och ogifta, och kunde de själva i framtiden räkna med att inta motsvarande sociala ställning som husbonden? För att besvara den senare frågan undersöks särskilt vilka husbönderna var, hur många legohjon husbönder vanligen hade samt hur stor andel av legohjonen som arbetade för kronan respektive frälset. Överheten spelar sedan huvudrollen också i det följande kapitlet, där

dess betydelse som utomstående part med krav på legohjonen i form av skatter och arbetare (inklusive arbete som kronans soldat) står i centrum. I det sista kapitlet flyttas fokus tillfälligt bort från legofolksinstitutionen för att istället riktas mot hur träldomen upphörde i Sverige, vilka former av arbete i juridisk ofrihet som kvarstod och i vilken utsträckning sådana arbetare utgjorde ett alternativ som kunde ersätta legofolk. I bokens avslutande kapitel görs så en kronologisk sammanfattning av de tidigare studierna, vilken uppmärksammar både de plötsliga och de sekellånga förändringar som legofolksinstitutionen genomgick från sitt införande fram till 1500-talets slut. Därefter prövas slutligen hypotesen om huruvida legofolksinstitutionen övergick från att ha varit baserad på klass under medeltiden till att istället bli baserad på ålder under tidigmodern tid, och huruvida det i så fall går att tala om en övergång från trälar till tjänstefolk.

Metod och källor

Det finns inget enkelt sätt att närma sig den verklighet som medeltidens drängar och pigor levde i. Janken Myrdal, som undersökt medeltidens åkerbruk och boskapsskötsel, har visat att agrarhistorikern för att kunna studera det vardagliga livet ute i byarna och på fälten är hänvisad till att sammanställa ett stort antal sådana uppgifter, spridda i en lång rad källor. Kombinationen av dessa, och de slutsatser som därefter kan dras på både kvalitativ och (i den mån det är möjligt) kvantitativ väg, benämner Myrdal ”den källpluralistiska metoden”.⁶⁵ Ett första problem den medeltida social- eller arbetarhistorikern ställs inför är att överhuvudtaget identifiera de källor som skulle kunna innehålla uppgifter om till exempel legofolk. Här har jag haft stor nytta av Myrdals, liksom av andras, tidigare genomgångar och sammanställningar, även om en stor skillnad jämfört med Myrdals undersökningar av jordbruket är att för legofolksinstitutionen saknas materiella lämningar: det finns inga otvetydiga arkeologiska spår efter drängar och pigor. Inte heller finns fler än ett litet fåtal medeltida avbildningar av legohjon: när Adam grävde och Eva spann var ingen husbonde närvarande. Låt oss därför avsluta denna inledning med en översikt över olika skriftliga källtyper som används i det följande. Den viktigaste källan till legofolksinstitutionens

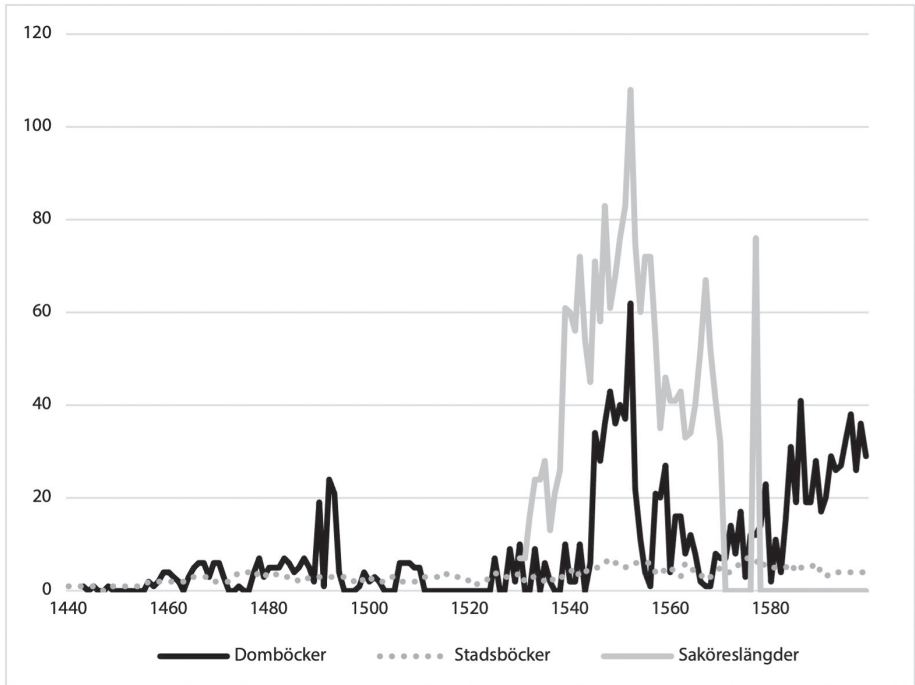
Figur 1. Det äldsta skriftliga omnämmandet av ett namngivet legohjon, Margareta (1348). Källa: SDHK 5583. Foto: RA.

äldsta historia i Sverige är de medeltida landskapslagarna, av vilka de äldsta härstammar från 1200-talet. Dessa kompletteras från och med 1300-talet av lagstadgor, liksom av några enstaka synodalstatuter, det vill säga beslut från kyrkomöten som på ett eller annat sätt berörde legofolksinstitutionen. Från sekelskiftet 1300 kommer också de äldsta bevarade uppgifterna om faktiska legohjon, då ärkebiskopen i Uppsala 1297 beviljades skattefrihet för sina ”arbetare eller legohjon”, *laboratores seu mercennarios*,⁶⁶ och då nunnorna i Sko kloster 1303 enligt ett räkenskapsfragment betalade ut penningar till sina legodrängar (*mercennariis*) och tjänarinnor (*ancillis*).⁶⁷ Det äldsta namngivna legohjonet är för övrigt en Margareta, omnämnd som vittne i ett pergamentbrev från 1348 (se figur 1)⁶⁸ men hon är ett enastående undantag. I övrigt saknas uppgifter om enskilda legohjon från nästan hela 1300-talet.

Den främsta 1300-talskällan är därför, måhända oväntat, några av den heliga Birgittas uppenbarelser.⁶⁹ Som Myrdal visat hämtar många av de vardagsnära uppenbarelserna inspiration från Birgittas eget liv, och de liknelser hon använder ”kan, genom ledtrådarna i uppenbarelsernas detaljer, ge oss en bild av den typiska [...] materiella kulturen”.⁷⁰ Anna Götlind har tillfogat att uppenbarelserna också representerar det språk som översättaren i 1380-talets Vadstena använde,⁷¹ medan Eva Letzter visat att den publik som Birgitta primärt vände sig till var ”hennes ståndlika: de maktavare som skulle förverkliga hennes reformprogram”.⁷² Tjänstefolk förekommer därför relativt ofta i uppenbarelsernas liknelser, även om de nästan uteslutande skildras ur husbondens perspektiv, den aktör som Birgitta och åhörarna identifierade sig med.⁷³ I övrigt är 1300-talskällor sällsynta: vid några tillfällen används en latinsk-svensk ordbok, någon gång – särskilt rörande översättningar från latinet – belägg från den fornsvenska litteraturen, någon gång medeltida ordspråk från Peder Låles samling.⁷⁴

Det är först från slutet av 1400-talet som källor som behandlar verkliga legohjon blir mer vanliga, dels genom att räkenskaper bevarats från ett litet men med tiden växande antal kyrkor, kloster och sätesgårdar och dels genom rättegångsprotokoll, tidigast från städerna.⁷⁵ Därtill omnämns legohjon i samlingar av mirakel kopplade till svenska helgon,⁷⁶ liksom i penitentiärbrev, senmedeltida handlingar från den påvliga kurian rörande präster som begått grövre synder.⁷⁷ En viktig litterär 1400-talskälla är ett antal fornsvenska predikosamlingar, vilka kopplade vissa bibeltexter (till exempel rörande den gode herden) till legofolksinstitutionen.⁷⁸ Som Letzter visat riktades dessa predikningar till en bredare publik, bestående av såväl husbönder som legohjon, i syfte att förmå åhörarna att ”efterleva de kristna doktriner som skulle ge dem tillträde till himmelriket, något som i sin tur krävde att dessa framlades på ett slagkraftigt sätt – inte minst med hjälp av exempelberättelser”.⁷⁹ Predikningarna innehåller därför flera varnande exempel på hur legohjon inte skulle bete sig gentemot sina överordnade.

Från och med några decennier in på 1500-talet ökar antalet möjliga källor explosionsartat. Delvis rör det sig om källtyper som existerat redan under medeltiden men som nu blev allt vanligare, som lagstadgor (vilka dessutom kompletterades med lokala regleringar av legofolks-

Figur 2. Antalet härader eller tingslag respektive städer från vilka rättsprotokoll och saköreslängder har studerats, 1440–1599. Först från och med 1540-talet finns ett större antal domböcker och saköreslängder bevarade.

institutionen i till exempel Stockholm eller vid hertig Karls hov). Också antalet bevarade räkenskaper ökar kraftigt, i synnerhet från kronans storgårdar, och det har därför endast varit möjligt att dra in en liten del av dessa i undersökningen. Kronan producerade därtill skattregister och utskrivningslängder omfattande legodränkare, vilket gör det möjligt att under 1570-talet för första gången studera hur många legodränkare det fanns i olika delar av riket. Även antalet rättsprotokoll är enormt mycket större jämfört med medeltiden (vilket framgår av figur 2), och de många fall i dem som behandlar legohjon är en av de viktigaste källorna till hur legofolksinstitutionen fungerade i praktiken.⁸⁰ Andra viktiga 1500-talskällor härrör från kronans kommunikation med fogdarna och med allmogen, liksom handlingar från riksdagarnas och riksrådets behandling av frågor rörande exempelvis beskattningen av legodränkare.⁸¹

Vidare finns ett antal böcker från 1500-talet rörande skötseln av storgårdar som också berör arbetarna: från århundradets början Hans Brasks rörande biskopsgården i Linköping och Peder Månssons skrift *Bondakost*, från århundradets slut Per Brahes mer omfattande handbok, vilken spreds bland rikets storgodsägare.⁸² Andra källor är kopplade till den lutherska kyrkan: det gäller religiös litteratur skriven av bland annat Olaus Petri, den nya kyrkoordningen 1571, översättningarna av Luthers katekes, samt – från århundradets sista decennier – synodalakter och handlingar från ärkebiskop Angermannus beryktade rundresa i riket 1596, tillfällen då kyrkan på olika sätt grep in i och försökte påverka legofolksinstitutionen.

Översikten över de viktigaste källorna visar att materialet är ojämförligt rikare vid undersökningsperiodens slut än i dess början. Detta innebär ett visst metodologiskt memento, eftersom det finns centrala frågor som överhuvudtaget inte kan studeras förrän mot mitten av 1500-talet. Återkommande genom boken blir därför framställningar som inleds med utdrag ur landskapslagarna, följda av ett mindre antal medeltida belägg och därefter kvantitativa sammanställningar baserade på 1500-talskällor.⁸³ Genomgående måste vi därför när vi har identifierat ett mönster i 1500-talets källor ställa oss frågan i vilken mån det är sannolikt att detta var fallet redan under tidigare århundraden. En undersökning av medeltidens sociala förhållanden är inte alls omöjlig, men den måste genomföras genom att de fragment som finns läggs vid sidan av 1500-talskällorna för att på så sätt skapa en bild av hur legofolksinstitutionen förändrades under århundradena före år 1600. Jag återkommer till denna problematik i synnerhet i det avslutande kapitlet, då beläggen rörande övergången från trälar till tjänstefolk sammanfattas.

Den medeltida legofolkslagstiftningen

Eftersom lagstiftningen är den viktigaste källan till legofolksinstitutionen under medeltiden, samtidigt som de olika lagarnas påverkan på varandra inte är ordentligt utredd, behöver lagarna få en särskild introduktion.

Omkring år 1220 började man på olika håll i Europa – Sachsen, Frankrike, Friesland, Katalonien, Kastilien, Danmark – nedteckna

gällande rätt i skrift, som *consuetudines in scriptis redactae*.⁸⁴ Detsamma skedde i Västergötland, med inspiration sannolikt såväl från Skåne som från Norge, där flera landskapslagar nedtecknats redan under sent 1100-tal, liksom på Gotland.⁸⁵ I Östergötland tillkom en skriven lag under 1270- eller 1280-talet, medan den så kallade Tiohäradslagen, vilken gällde i delar av södra Småland, inte kan dateras närmare eftersom endast dess kyrkobalk bevarats.⁸⁶ I Svealand tillkom skrivna lagar i alla rikets landskap under andra hälften av 1200-talet, även om det endast är Äldre Västmannalagen som bevarats till våra dagar.⁸⁷ Åtminstone vid 1200-talets slut, men antagligen redan under 1270-talet, har det alltså funnits skrivna lagar i alla rikets landskap, tillkomna på initiativ av lagmän och biskopar som under sin utbildning på kontinenten influerats av det nyväckta lärda intresset för romersk och kanonisk rätt.⁸⁸

Från och med 1290-talet revideras flera av de äldsta landskapslagarna. I Uppland stadfästes den nya lagen av kungen 1296, medan revisionsarbetet i Västergötland sannolikt pågick under ett par decennier.⁸⁹ Under 1320-talet reviderades därefter lagarna i Västmanland och Södermanland, parallellt med att ärkebiskopen såg till att en särskild lagbok utarbetades för Norrland och Finland.⁹⁰ I mitten av 1300-talet togs sedan nästa steg då en gemensam landslag utarbetades för hela riket, baserad på de reviderade landskapslagarna. På grund av oenighet kunde dock aldrig någon ny kyrkobalk arbetas fram, vilket innebar att landskapslagarnas kyrkobalkar fortsatt gällde.⁹¹ En reviderad version av landslagen påbjöds ett knappt sekel senare, i maj 1442.⁹² Trots detta kom dock den äldre landslagen att länge fortsätta vara i kraft: under 1400-talet producerades nästan uteslutande handskrifter av den äldre lagen och endast någon handfull av den yngre.⁹³ Vid mitten av 1500-talet skedde så en ”märklig förändring”, sannolikt på kung Gustavs initiativ, efter vilken istället det nästan enbart skrevs manuskript av den yngre landslagen. Fullt genomförd blev övergången till den nya lagen dock först då Karl IX lät trycka och stadfästa denna.⁹⁴

Vid sidan av landskapslagarna hade städerna egna lagböcker. Den äldsta bevarade svenska stadslagen, Bjärköarätten, utformades under andra hälften av 1200-talet för användning i Stockholm.⁹⁵ Av andra städers lagar har endast fragment bevarats av Söderköpingsrätten.⁹⁶ Däremot finns Visby stadslag bevarad i sin helhet i en version från början

av 1340-talet, utöver fragment av en äldre Visbyrätt från omkring 1270.⁹⁷ Också för städerna utarbetades en gemensam ny lag i mitten av 1300-talet, vilken i hög grad byggde på den något tidigare landslagen.⁹⁸ Såväl stads- som landslagen förblev sedan gällande ända fram till införandet av 1734 års lag.

Trots att lagen alltså reviderades vid upprepade tillfällen under medeltiden framställdes detta inte som att ”ny rätt” infördes. Revisionerna motiverades istället av en ”rättsförbättringsideologi” enligt vilken den gamla lagen blev tydligare, rättades där den uttryckts fel eller ofullkomligt ”varigenom de evärdligt giltiga fundamentala principerna skulle komma till klarare och bättre uttryck”.⁹⁹ Så framställdes förändringarna i den nya Upplandslagen 1296, i landslagen i mitten av 1300-talet, liksom av kung Kristofer i dennes kungaförsäkran 1441.¹⁰⁰ Även om vi i det följande möter många exempel på att lagarna faktiskt förändrades är det därför inte säkert att lagkommissionerna såg det så: de strävade istället efter att anpassa lagen till vad de (utifrån sin position som husbönder) uppfattade som riktigt och rätt gällande sina legohjon.

Hur förhöll sig då de olika landskapslagarnas regleringar av legofolksinstitutionen till varandra? För det första var det inte alls självklart att det skulle finnas någon skriftlig reglering. Den saknas i alla danska landskapslagar liksom i Gutalagen, trots att det av olika ställen i lagarna framgår att det fanns legohjon även till exempel i Skåne och på Gotland.¹⁰¹ I de två bevarade norska landskapslagarna, Gulatingslagen från Vestlandet och Frostatingslagen från Trøndelag, finns dock varsitt lagkapitel som reglerar bland annat vad som hände om legohjonet fördes bort i förtid eller om två husbönder tvistade om ett legohjon.¹⁰² Eftersom dessa lagar är äldre än de svenska skulle inspirationen att inkludera ett särskilt kapitel om legohjon ha kunnat komma därifrån, även om det framstår som mindre troligt eftersom innehållet i kapitlen i övrigt inte överensstämmer. Också Östgötalagens kapitel om legohjon framstår som självständigt utformat jämfört med de andra landskapslagarna.¹⁰³ Med tanke på att många lagar alltså inte alls reglerade legohjonsinstitutionen är därför likheten mellan de två äldsta bevarade lagarna, Äldre Västgötalagen och Äldre Västmannalagen, desto mer anmärkningsvärd, i synnerhet som det inte i övrigt är känt

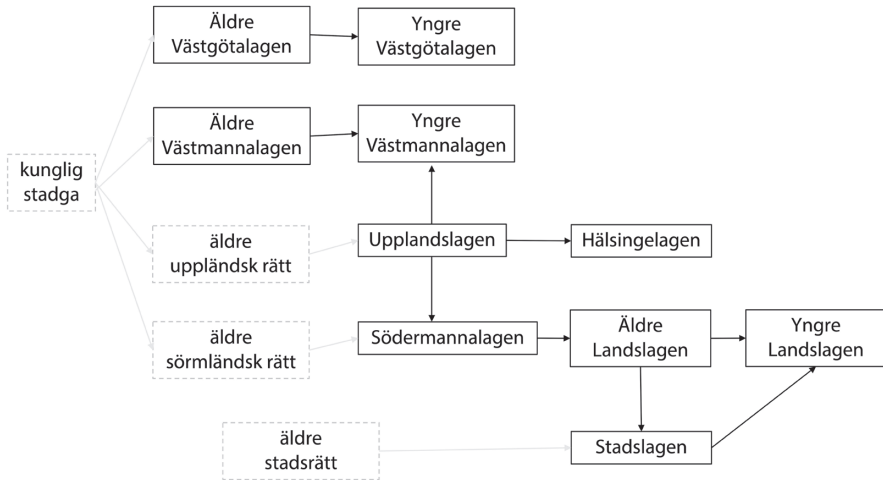
att den förra (som är äldre) skulle ha influerat den senare. Låt oss därför granska de bägge lagkapitlen närmare.

I bägge lagarna är kapitlet om legohjon det sista i respektive balk.¹⁰⁴ Bägge dessa kapitel inleds med en bestämmelse om stämmodagarna. Sedan följer bestämmelser om vad som sker om ett legohjon lovar att arbeta för någon men ångrar sig, därefter vad som händer om legohjonet redan flyttat in hos husbonden men sedan vill lämna denne. Sist finns en regel om vad som ska ske om husbonden vräker legohjonet i förtid. Det övergripande innehållet i lagarna är alltså detsamma, liksom ordningen på paragraferna. Däremot finns inte någonstans en ordagrann överensstämmelse, och ett antal mindre detaljer skiljer dessutom de bägge kapitlen åt.¹⁰⁵ Även om det uppenbarligen finns ett beroende lagarna emellan har de anpassats till lokala förhållanden gällande språk, böter, rättegångssystem och kanske även jordbruksår.¹⁰⁶ Frågan är om Äldre Västgötalagen kan ha legat till grund för Västmannalagens kapitel; mot detta talar de bägge lagarnas olika språkbruk. Istället tror jag att vi bör räkna med en gemensam källa för dem båda, förslagsvis en kunglig stadga utfärdad (eller kanske snarare kungjord i muntlig form) någon gång under 1200-talet *efter* det att lagarna först nedtecknats i skrift, vilket förklarar varför bestämmelserna i bägge fallen lagts till sist i respektive balk, en naturlig plats att lägga till något nytt. Om Västmannalagen tillkommit efter 1270 och de äldsta bevarade fragmenten av Västgötalagen är från omkring 1280 så har stadgan utfärdats antingen av Valdemar Birgersson eller av hans bror Magnus Ladulås.¹⁰⁷ Hur som helst förklarar en sådan stadga inte bara varför legohjonsrätten i Västmannalagen och Västgötalagen är så lika utan också varför motsvarande bestämmelser finns även i övriga landskapslagar i Svealand, trots att jag inte funnit någon annan medeltida lag som fastslog särskilda stämmodagar. Legohjonsinstitutionen utsattes med andra ord för ”rättsförbättring” i Sverige mot slutet av 1200-talet genom att sådana bestämmelser som Östgötalagens eller Gutalagens, vilka i jämförelse är uppenbart ofullständiga och ”dunkla”, ”förbättrades”.

Upplandslagen från 1296 byggde i stort sett på samma innehåll som de bägge äldre lagarna, men paragraferna flyttades om (legostämmorna nämns nu mitt i kapitlet), kapitlet placerades in mitt i balken och vissa nya bestämmelser infördes rörande exempelvis sjukdom och ledighet.¹⁰⁸

Den reviderade Västmannalagen följde Upplandslagens nya upplägg (inklusive tillägget om sjukdom, däremot inte något om ledighet), också med avseende på var kapitlet återfinns i balken, även om kapitlets inledning utgör en omarbetning av den äldre lagen.¹⁰⁹ Också den reviderade Södermannalagen följer Upplandslagens kapitelstruktur, även om det är tydligt att lagkommissionen har försökt rättsförbättra genom att förtydliga språket och flytta om meningar för att tydliggöra samband. Tydligare är till exempel vad som krävs då grannar vittnar när ett legohjon vräkts, liksom regleringen av den årliga ledigheten på sju dagar.¹¹⁰ I lagen finns också två viktiga tillägg. Enligt det ena, som vi inte vet om det fanns redan i den förlorade äldre Södermannalagen, skulle alla fattiga arbeta som legohjon, medan det andra tillägget, som tillfogades lagen 1335, reglerade de högsta tillåtna lönerna för kvinnor och män. Hälsingelagen, slutligen, vet vi utarbetades utifrån Upplandslagen. Dess reglering av legofolksinstitutionen är dock avsevärt kortare och innehåller endast början av Upplandslagens kapitel, medan bestämmelser saknas kring sjukdom, stämmodagar, ledighet och tvång att ta emot legan, medan man däremot lagt till att båda parter kunde avsluta arbetsrelationen om de drevs till detta av nöd. Legofolksinstitutionen framstår därför som mer främmande för Norrland under 1300-talet, inte värd att reglera i detalj och inte möjlig att – med hänsyn till landets sedvänjor – genomdriva lika hårt som i resten av riket.

När landslagen skulle utarbetas fanns alltså flera likartade lagar att utgå ifrån. Modernast var Södermannalagen, och det är också den som landslagen närmast följer, inklusive bestämmelsen om tvång men utan tillägget om maximilöner. Med undantag för mindre språkliga förändringar gjordes endast ett tillägg sist i kapitlet, rörande den skatt en man skulle betala som inte ville bli legohjon.¹¹¹ Stadslagen utgick från landslagen, med ordet ”bonde” utbytt mot ”byaman” och ”byrgd” (skörd) utbytt mot ”gärning” (hantverk). Av någon anledning bytte man också ut stämmodagarna så att stadslagen höll fast vid vad som tidigare gällt åtminstone i Västergötland. Dessutom gjordes i stadslagen två mer omfattande tillägg, nämligen ett rörande uppsägningstider (som ersatte landslagens bestämmelse om ledighet) och genom ett förbud mot att locka bort andras legohjon.¹¹² Någon legohjonsrätt fanns inte i äldre svenska stadslagar (åtminstone inte i Bjärköarätten eller i

Figur 3. Översikt över hur regleringen av legofolksinstitutionen överfördes mellan olika svenska lagar. Grått markerar antagen påverkan från förlorade lagar. Lagar med oberoende bestämmelser (Gutalagen, Östgötalagen, Bjärköarätten) har inte inkluderats, inte heller förlorade lagar (Tiohäradslagen, Närkeslagen, Värmlandslagen).

Söderköpingsrätten av de bevarade fragmenten att döma), däremot fanns liknande bestämmelser i Visby stadslag. ”Tilläggen” i stadslagen kan därför också de betraktas som kodifieringar av i svenska städer redan gällande sedvanerätt. När landslagen reviderades i mitten av 1400-talet intogs också där en bestämmelse om förbud mot att locka andras legohjon, av språket att döma baserad på stadslagen, vilket antyder att bestämmelsen då spritts även utanför städerna.¹¹³ I övrigt byggde kapitlet helt på den äldre landslagen och innehöll därför inte någon paragraf om varseltider.

Orden

Det äldsta omnämmandet av legofolksinstitutionen i Sverige finns i Äldre Västgötalagen i en paragraf som inleds med orden ”Fæstir **m** leghoman”.¹ I texten användes runan **m** för ordet ”man”, och bestämmelsen handlar om vad som skulle hända om ”mannen” och ”legomannen” inte var överens om huruvida de hade inlett en arbetsrelation eller inte. Närmare fyrahundra år senare formulerade den Rosengrenska lagrevisionskommissionen istället bestämmelsen på följande sätt: ”Lejer någon [en] annan i sin tjänst, ant[ing]en dräng eller piga.”² 1600-talets ordval känns igen: tjänstefolk, drängar och pigor, är del av den historiska allmänbildningen om livet i ”det gamla bondesamhället”. Legomannen, däremot, är känd endast av ett litet fåtal initierade medeltidsforskare.³ När jag nu vill skildra den medeltida legofolksinstitutionen är det emellertid med honom vi måste börja, för att sedan följa den språkliga utvecklingen fram till 1600-talets tjänstefolk. Att vi börjar med att studera själva begreppen har en praktisk förklaring: endast om vi vet hur arbetarna betecknades i dåtiden är det möjligt att identifiera dem i källorna och därigenom studera de strödda spår deras liv har avsatt i arkiven. Men begreppsutvecklingen bär, som vi snart kommer att se, därtill på information om hur legofolksinstitutionen utvecklades.⁴ Låt oss börja med just landskapslagarna: dels för att det i lagarna otvetydigt framgår att det är just legofolksinstitutionen som behandlas, dels för att lagarna är de äldsta och närapå enda källor vi har från 1200-talet och 1300-talets början.

Lagstiftningen

I den äldsta bevarade svenska landskapslagen, Äldre Västgötalagen, används endast ordet ”legoman”. Tidigare än så kan ordet beläggas i norskan vid 1100-talets slut, då det användes i Gulatingslagen på Vestlandet.⁵ När Yngre Västgötalagen skrevs runt sekelskiftet 1300 användes istället omväxlande begreppen ”legoman” och ”legodräng”. Tack vare att det finns anteckningar bevarade från lagens revisionsarbete vet vi att man under arbetet flera gånger använde ”legodräng” där man sedan i den färdiga lagen istället valde begreppet ”legoman”.⁶ I ett fall, där man under revisionsarbetet skrivit både ”legoman” och ”legodräng”, blev kommissionen tvungen att kasta in ytterligare ett begrepp och införde därför ”legohjon”, ett ord som annars inte förekommer i Västgötalagarna.⁷ En rimlig tolkning är att ledamöterna av den västgötska lagkommissionen under sitt arbete gärna talade i termer av ”legodrängar” men att de i den färdiga lagen föredrog begreppet ”legoman”, kanske för att det passade bättre med det allmänna språkbruket i Västergötland.⁸

Hur som helst var de flesta landskapslagar mindre konsekventa än Västgötalagen i sin begrepps användning. I Östergötland växlade bruket mellan ”legodräng”,⁹ det osammansatta ”dräng”¹⁰ och ”hjon”.¹¹ Av sammanhangen i lagen framgår att ”dräng” avsåg just en legodräng, medan begreppet ”hjon” kunde syfta såväl på fria arbetare som på trälar. I den småländska Tiohäradslagen användes däremot endast det osammansatta begreppet ”dräng”,¹² medan den danska Skånelagen (som saknar regleringar av legofolksinstitutionen) en gång använde begreppet ”legohjon”.¹³

I Svealand växlade beteckningarna. I de båda redaktionerna av Västmannalagen användes ”legoman” och ”legodräng” på olika ställen,¹⁴ medan man i Uppland, Södermanland och Hälsingland uteslutande använde ”legodräng”¹⁵ eller det osammansatta ”dräng”.¹⁶ ”Legoman” förekommer dock i ett tillägg till Södermannalagen från 1330-talet, vilket möjligen är skrivet av en skrivare från Västergötland.¹⁷ Alla lagarna i Svealand (förutom Äldre Västmannalagen) använde därtill det obestämda ”legohjon” för att beteckna flera arbetare eller när de ville betona att en bestämmelse gällde både män och kvinnor,¹⁸ samt ”legokona” för att beteckna kvinnliga arbetare.¹⁹ Däremot saknas beteckning

Tabell 1. De svenska landskapslagarnas beteckningar för legohjon (cirka 1230–1330).

	man			kvinn	flertal	
	legoman	legodräng	dräng	legokona	legohjon	hjon
ÄVgL	***					
YVgL	***	***	*	*	*	
ÖgL		***	***			*
TiL			*			
ÄVmL	***	***		***		
YVmL	***	***		***	*	
SmL	*	*	*	***	*	
UL		***	*	***	***	
HL		*		***	***	
BjR						*

Anmärkning: * enstaka belägg, *** flera belägg. Källa: Schlyter 1827–1877.

för kvinnliga arbetare helt i Östgötalagen (och i Tiohäradslagen, där det kan ha funnits i de delar av lagen som är förlorade), och i Västgötalagarna och Skånelagen förekommer ”legokona” endast någon enstaka gång i form av senare tillägg.²⁰ Även om det givetvis fanns kvinnliga legohjon också i Götaland kan vi alltså inte veta vad de kallades på landskapslagarnas tid.²¹

Sammanfattningsvis framtonar en bild där det vid sekelskiftet 1300 fanns flera parallella begrepp med betydelsen ’manlig arbetare inom legofolksinstitutionen’: dels de ibland utbytbara ”legoman” och ”legodräng”, dels det osammansatta ”dräng” (vilket var mindre vanligt). För kvinnor användes däremot endast ett begrepp, nämligen ”legokona”. Som könsneutrala eller samlade beteckningar användes i lagarna ”legohjon” eller någon gång ”hjon”, det sistnämnda en gemensam beteckning för fria arbetare och ofria trälar.

Låt oss stanna upp ett slag för att undersöka om begreppsanvändningen vid slutet av 1200-talet kan säga oss något även om tiden före

de skriftliga källorna. Förleden ”lego-”, som var gemensam för ”legomannen”, ”legokonan”, ”legodrängen” och ”legohjonet”, går enligt språkforskarna tillbaka på ett samgermanskt ord som även givit upphov till ordet ”lån”.²² ”Lega” betecknade under medeltiden den avgift som betalades för exempelvis hyra av hus eller boskap, det vill säga en form av lån mot betalning. ”Legomannen” var med andra ord den man som ”lånade ut” sin arbetskraft eller sin person mot betalning. Vi kan också notera att ordet ”lega” var specifikt förknippat just med legofolksinstitutionen: även om ”lön” (ett ord som enligt lingvisterna har en samgermansk betydelse av ’belöning, pris, byte, lön’²³) också fanns i 1200-talssvenskan nämns aldrig några ”lönemän” eller ”lönekonor” i källorna. Ordet ”legoman” bör därför översättas till nusvenska ’manlig lönearbetare (specifikt inom legofolksinstitutionen), eller kanske ännu hellre till ’man som hyrt ut sig själv mot ersättning’.

Efterleden ”-man” och ”-kona” (som ännu inte hade den nedsättande betydelse det sedermera skulle komma att få) ger få ledtrådar till institutionens tidigare utveckling: ”man” är ett samgermanskt ord, och ”kona” är åtminstone samnordiskt.²⁴ Även ”hjon”, i betydelsen ’hushållsmedlem’, är samgermanskt.²⁵ Ordet ”dräng” har en mer komplicerad historia. Det förekommer nämligen på ett drygt sjuttioal runstenar, oftast därför att stenen rests till minne av ”en god dräng”. Runologerna menar att ordet ”dräng” vid denna tid, det vill säga i huvudsak under 1000-talet, syftade på en man som motsvarade ”hjalteidealen”, som var modig, manlig och ofta (men inte alltid) relativt ung.²⁶ (Det är alltså inte så att stenarna rests som minnesmärken över goda arbetare!) De flesta stenarna verkar ha rests före mitten på 1000-talet, endast ett litet fåtal under andra hälften av århundradet (alla i Uppland) och inga efter år 1100.²⁷ Även om denna betydelse av ordet levde kvar så sent som under 1200-talet i Tiohäradslagen, där begreppet ”god dräng” användes om den som vallfärdade till Heliga landet för att döpas i Jordanfloden,²⁸ kan nedgången i användandet av ”dräng” som hederstitel på runstenar under senare delen av 1000-talet ses som ett indicium på att ordet började få ändrad betydelse vid denna tid. Det är emellertid först nästan tvåhundra år senare som vi genom landskapslagarna säkert kan veta att det hade fått den betydelse vi känner igen från senare tid, ’manlig arbetare’.²⁹

1300-talets varierande språkbruk

Från och med 1300-talets början växer antalet källor till legofolksinstitutionen stadigt. Under århundradet nämns legofolk inte bara i lagarna utan också i litteraturen och till och med (i några få fall) i källor som rör enskilda arbetare. Landslagen och stadslagen förde vidare landskapslagarnas ”legohjon” och ”hjon”, stadslagen även ”legokona eller legoman” (ord som emellertid i många manuskript byttes ut mot ”legohjon”).³⁰ Såväl de äldre lagarnas ”legoman” som ”legokona” rensades dock ut ur landslagen till förmån för ”legohjon” och ”legodräng”.³¹

Från förra hälften av 1300-talet stammar den äldsta bevarade litterära text som nämner arbetare inom legofolksinstitutionen, nämligen den så kallade Pentateukparafrasen, en översättning och bearbetning av Moseböckerna. Det tredje budordet löd enligt denna översättning ”Den samma dag skall du inget syssla, du eller dina barn, ditt hjon eller ditt få”, där ”hjon” antagligen syftade på såväl fria som ofria arbetare.³² Annars användes begreppen ”legosven” eller ”tjänstesven” som beteckningar på fria men underlydande män: ”ej prästens fosterson, ej legosven, ej träl, ej tjänstesven” fick äta av de heliga offerdjuren,³³ ”din träl och din ambot och tjänstesven och utländsk man som föder sig i ditt land” skulle få njuta av årsväxten under sabbatsåret,³⁴ och om din bror blev så fattig att han tvingades sälja sig själv till trälldom ”då skall du han ej truga så som träl, utan han skall vara med dig så som legosven eller landbo”.³⁵ En ”legosven” nämns också i en mirakelberättelse om en man som körde vagn och bannade oxarna så illa att blixten slog ned i hans ben.³⁶ I Moseböckerna användes ordet ”legoman”: ”Din legomans verk skall du ej olönad dvälja med dig till morgonen, det är att säga, över den timma du lovar honom.”³⁷ Kvinnliga arbetare var mer sällsynta. Hagar, som var slavinna hos Sara och Abraham, kallades av översättaren ”ambutinna”, ett ord som dock i senare manuskript ändrades till ”tjänstekvinna”.³⁸ Jämfört med lagstiftningen är bibelöversättningens begrepp svårtolkade eftersom vi inte säkert vet vilken social ställning översättaren föreställde sig att de åsyftade personerna hade.³⁹

Mot slutet av 1300-talet översattes Birgittas uppenbarelser till fornsvenska i Vadstena. I flera uppenbarelser finns berättelser om hur en husbonde talar till sina arbetare, där man av sammanhanget kunde

förvänta sig att ord för arbetare inom legofolksinstitutionen borde ha använts. (Jag bortser här från de berättelser där översättaren istället valde att använda ”trälar” för att beteckna arbetarna.) Så skedde emellertid sällan: ”tjänare” blev tillsagda att vakta husbondens får,⁴⁰ en ”tjänare” sade till sin husbonde att dåliga får gått in i en hage,⁴¹ en ”tjänare” sade till sin husbonde att rötterna på åkern var uppräckta och undrade när det var dags att så,⁴² och en husbonde talade till sin ”tjänare” om binas sjukdom.⁴³ Ordet användes också i sammanhang där arbetsuppgifterna inte nämndes: en god husbonde sade till sin ”tjänare” att han skulle ge honom måttligt arbete varpå ”svennen” svarade att han hellre ville arbeta för husbonden än för andra,⁴⁴ en ”herre” gav sin hustru ”tjänstekvinnor” och ”tjänstemän” (vilka också benämndes ”tjänare”),⁴⁵ och Birgitta förmanade att man inte skulle köpa en kjortel för sin ”tjänares” penningar.⁴⁶ Endast sällan använde den Vadstenamunk som översatte uppenbarelserna andra beteckningar: en husbonde gav sina ”arbetsmän” spadar att gräva i jorden med,⁴⁷ två ”legosvenner” grävde i ett hårt berg efter guld⁴⁸ och en ”gärningsman” lejdes för att bära sand från stranden, återigen på jakt efter guld.⁴⁹ Just för grävning och guldletande ansåg den översättande Vadstenamunken alltså att andra ord än ”tjänare” lämpade sig.

Ett ytterligare litterärt belägg kommer från slutet av århundradet, då ”legodrängarnas” framfart i riket under kung Albrekts dagar kritiserades i en dikt.⁵⁰ Annars finns få belägg som syftade på verkliga arbetare. Ordet ”hjon” användes ibland som sammanfattande beteckning på en husbondes underlydande: till exempel förklarades 1376 ett antal män fredlösa av Bo Jonsson (Grip) för att de slagit en Anders och ”hans hjon”,⁵¹ medan riddaren Peter Porse 1377 skrev ett brev till alla de ”brytar, landbor och hjon” som levde på hans gårdar i Östergötland och Småland.⁵² Ett antal ”tjänstemän” nämndes under seklet som mottagare av jordgåvor av de riddare de tjänade, men dessa var knappast några arbetare inom legofolksinstitutionen.⁵³ ”Legokonan” Margareta omtalas som vi redan sett i ett brev från Jämtland 1348.⁵⁴ Hon är faktiskt det enda legohjon överhuvudtaget som nämns vid namn under hela 1300-talet (även om två namngivna ”arbetskvinnor”, Gertrud och Katarina, förekommer i ett testamente från Vårdinge i Södermanland 1378).⁵⁵ Så magra är alltså 1300-talets källor, att av de många tusentals arbetarna inom legofolksinstitutionen känner vi en enda vid namn!

1400-talet – en övergångstid

Den i mitten av århundradet reviderade landslagen byggde i hög grad på den äldre och använde därför framförallt samma begrepp ”legohjon” och ”hjon”, såväl i regleringen av legofolksinstitutionen som i andra paragrafer.⁵⁶ Begreppen byttes emellertid under senare delen av 1400-talet ut mot ”legofolk” i flera manuskript,⁵⁷ vilket också skedde i vissa manuskript av stadslagen.⁵⁸ I en ny bestämmelse om förrymda arbetare användes likaså ”legofolk”,⁵⁹ medan en bestämmelse om aga istället brukade ”legohjon”.⁶⁰ Även i denna paragraf ersattes emellertid ordet av ”legofolk” mot slutet av 1400-talet i åtminstone en manuskripttradition. I århundradets stadgelagstiftning användes 1450 ”arbetsdräng” respektive ”legokvinna”,⁶¹ medan man i Stockholm 1482 istället för första gången talade om ”tjänstepigor”.⁶²

I århundradets religiösa litteratur finns belägg för i synnerhet manliga arbetare. I *Själens tröst*, översatt i Vadstena omkring 1430, talar en husbonde i en mirakelberättelse till sin ”dräng” om en höna som denne skulle skälla.⁶³ I Susos *Gudelige snilles væckare*, översatt i Vadstena mot slutet av århundradet, gjordes på ett par ställen skillnad mellan ”träll” och ”legodräng”.⁶⁴ Slutligen nämndes legofolk också i 1400-talets predikosamlingar. Flera av dessa innehöll Jesu liknelse om den gode herden som – till skillnad från lönearbetaren, vilken i den äldsta bevarade predikosamlingen kallas ”legoman” men i ett par yngre istället ”legodräng” – värnar sin hjord.⁶⁵ Därtill finns i en predikosamling från slutet av århundradet liknelsen ”vår Herre gör en åtskillnad [...] såsom en god husbonde gör mellan sina legodrängar och sina älskliga barn”.⁶⁶

För kvinnliga arbetare är de litterära beläggen färre och alla är från århundradets slut. Munken Jöns Budde översatte i Nådendal 1484 Ruts bok till svenska. I denna undrar Boas vem ”pigian” Rut är, och säger sedan åt henne att komma med när hans ”pigor” och ”piltar” skördar säd.⁶⁷ I sin översättning av Judits bok lät Budde Judit kalla på sin ”piga” för att räcka henne en vinflaska⁶⁸ samt be henne att vakta en dörr.⁶⁹ Utöver dessa belägg berättas i Sturekrönikan om hur en ”legopiga” (även kallad ”legokvinna”) tillsammans med andra kvinnor lyckades överlista en grupp ryttare som flytt slaget vid Opphöga färja 1470,⁷⁰ medan det i en

predikan från århundradets slut berättades om en riddare ”här i Sverige” som på sin sätesgård bland annat hade en ”legokona”.⁷¹

Samlade beteckningar förekommer endast ett par gånger i litteraturen. Legenden om S:ta Katarina av Sverige (skriven i Nådendal 1478–1491) berättar att ”tjänare och legofolk” undrade så över varför den fromma drottningen sov på golvet med sina kläder som täcke.⁷² En mer verklighetsnära källa, en stadga rörande Vadstena klostrets ekonomi från 1443, använde begreppet ”arbetsfolk”,⁷³ och samma beteckning förekom i räkenskaperna från Svartsjö län 1480,⁷⁴ medan räkenskapskrivaren på storgården Tyresö istället vid upprepade tillfällen (under perioden 1470–1485) använde begreppet ”legofolk”.⁷⁵ I vanliga hushåll användes kanske andra begrepp: det enda kända belägget kommer från Arboga 1460, där en brottsanklagad man gick i god både för sig själv, för sin hustru och för sina ”hjon”.⁷⁶

Tack vare att rättegångsprotokoll finns bevarade växer antalet belägg för enskilda arbetare explosionsartat från och med 1400-talets andra hälft. Därmed uppstår problemet hur man ska avgöra om en person som i källorna omnämns som ”dräng” eller ”piga” verkligen var arbetare inom legofolksinstitutionen, eftersom samma ord också kunde betyda ”ung och/eller ogift” man respektive kvinna.⁷⁷ Historikern Paul Borenberg, som nyligen behandlat motsvarande problem i sin undersökning av tjänstefolk i 1600-talets Stockholm, valde att inkludera samtliga personer som i källorna benämndes ”dräng” eller ”piga” eftersom han menade att orden i första hand var ”statusbeteckning[ar] som visade en människas plats i samhället, som underordnad i fadersväldet”.⁷⁸ Detta resulterar i en bred undersökning som tar fasta på de (ibland) flytande språkliga gränserna mellan arbetare och ungdomar. Nackdelen med Borenbergs metod är att den resulterar i en undersökning av ungdomar snarare än av arbetare. Den är därför mindre lämplig när jag vill undersöka just de människor som levde begränsade av legofolksinstitutionen. Jag har därför istället valt att endast inkludera de personer som omnämns som ”dräng” eller ”piga” då det av sammanhanget tydligt framgår att det rör sig om arbetare inom legofolksinstitutionen (till exempel vid tvister med husbonden) eller då det av andra skäl är troligt att ”dräng” fungerat som en synonym till ”legodräng”, det vill säga då protokollförelaren

använder formuleringar som ”NN:s dräng”, ”NN med sin dräng” eller ”dräng hos NN”.⁷⁹

Eftersom sådana formuleringar inte kan ha syftat på någon annan relation än den mellan husbonde och legodräng är det faktiskt så att skrivarna oftast tydliggjorde om de tvetydiga begreppen skulle uttydas ”arbetare” eller ”ungdom”. Bland beteckningarna för enskilda manliga arbetare dominerade detta osammansatta ”dräng” redan under 1400-talet med över 70 procent av beläggen. Det var vanligt förekommande i tänkeböckerna från Jönköping, Arboga och Stockholm från och med 1450-talet (och eftersom tänkeböcker saknas före mitten av århundradet kan begreppet ha dominerat i städerna redan tidigare). Utanför städernas protokoll förekom det emellertid endast i en ytterligare källa, nämligen i en lista över besökare vid den heliga källan i Svinnegarn i Uppland, som dock inte kan dateras närmare än till perioden 1474–1514.⁸⁰ Den sammansatta beteckningen ”legodräng” var mer sällsynt: förutom i stadgan rörande Vadstena klostrets ekonomi från 1443 och i klosterreglerna från omkring 1450⁸¹ förekommer den i räkenskaperna från Tyresö 1480 (”Magnus legodräng”) och Stegeborgs slott från 1480-talets slut (”Lasse legodrängen”).⁸² Däremot förekommer den inte alls i det rättsliga materialet. ”Legomannen” är än sällsyntare: de enda tillfällen då begreppet kom till användning i bevarade källor är i en skattebok från Västergötland 1413 samt i ett brev rörande skatter i samma landskap 1463.⁸³

Utöver ”dräng”, ”legodräng” och ”legoman” användes också ord med mer diffus innebörd. ”Smådräng” kunde någon gång användas som synonym till ”dräng” men verkar annars ha använts endast om frälsets personliga tjänare.⁸⁴ Ett annat begrepp med vag innebörd är ”pilt”, också det ofta syftande specifikt på frälsets tjänare: 1405 överlämnade en Jösse Johansson genom sitt testamente sin ”pilt” Olof som ”mig troligen av barndom tjänat hava” i ärkebiskopens beskydd,⁸⁵ Törne Skytte gjorde 1412 en jordaffär där köparen lovade att under deras livstid hålla Törne med en ”pilt” och hans hustru med en ”piga”,⁸⁶ en Peter Brynolfsson donerade 1413 jord till Nydala kloster och fick i gengäld uppehälle i klostret med en ”pilt”,⁸⁷ och Olof Jönsson på Munsö överlät i sitt testamente samma år en fåle ”med alla redskap” till sin ”pilt” Laurens Niklasson samt en svart fåle till sin ”pilt” Nisse Vit.⁸⁸ Någon gång betyder ordet kanske snarast

'son': enligt en förbönslängd från östra Västergötland från omkring år 1400 skulle det bedjas "för Svens unga pilts själ".⁸⁹ Uppgifter i Arboga tänkebok visar dock att "pilt" där under 1460- och 1470-talen användes som beteckning också för borgares arbetare.⁹⁰ Begreppet syftade inte heller nödvändigtvis på yngre män, eftersom "piltar" vid två tillfällen blev borgare i staden.⁹¹ Vilken skillnaden eventuellt var mellan en "pilt" och en "dräng" kan därför inte avgöras. Beläggen för "smådrängar", som tydligt framstår som en typ av frälsetjänare, och för "piltar" är dock sammantaget mycket få.

För kvinnliga arbetare var den vanligaste beteckningen under 1400-talet det osammansatta "piga", vilket stod för över 80 procent av beläggen, de flesta från städer (främst från Stockholm och Arboga, ett par belägg från Jönköping). Utöver dessa finns ett fåtal belägg för "pigor" även från landsbygden, om än endast ett från före århundradets mitt (nämligen den ovannämnda "piga" som Törne Skyttes hustru skulle få bekostad under sin livstid).⁹² Övriga "pigor" omnämns då de skänkte mindre gåvor till kyrkliga institutioner: 1474 testamenterade Kristina, Ingvars piga i Ginsta, en tunika till kyrkan i Funbo i Uppland;⁹³ Anna, Erik Olofssons piga i Lundby, återfinns i längden över besökare vid Svinnegarns källa;⁹⁴ medan Nils piga i Väsby 1485 testamenterade fyra örtugar till kyrkan i Hammarby i Uppland.⁹⁵ De sammansatta orden "legopiga" och "tjänstepiga" förekommer vardera en gång i källorna: Anders i Snytringe i Östergötland betalade 1488 en oxe i böter till jordägaren fru Magdalena Karlsdotter för att hans son hade lägrat deras "legopiga",⁹⁶ medan en Niklas Karlsson i Stockholm 1489 bötfälldes för att han "jämmerligen hade förpinat" sin "tjänstepiga".⁹⁷ "Legokonor" var något vanligare. Under tidigt 1400-tal nämns en i det ovannämnda testamentet från Munsö 1414.⁹⁸ Under seklets andra hälft omnämns "legokonor" i Arboga 1466 och 1472,⁹⁹ en "legokvinna" bosatt på landsbygden utanför staden nämns 1475,¹⁰⁰ "legokonan" Kristin arbetade vid Stegeborg i Östergötland under 1480-talet,¹⁰¹ medan slutligen "Kaderin Per Anderssons leaquinna i Hoggorden" nämns i längden från Svinnegarns källa.¹⁰² Det enda exemplet på en "tjänstekvinna" är en Katarina som i Stockholm 1479 påstod att hennes husbonde Påvel bagare tagit mödomen av henne.¹⁰³ Hon kallas i protokollen även för Påvels "piga", och förvisades till följd av sin beskyllning från staden.

Ett par ovanligare beteckningar för kvinnliga arbetare som främst förekom under 1400-talet var ”deja” och ”forsea”. Det tidigaste belägget för en ”deja” var hos en präst i Södermanland 1368.¹⁰⁴ Därefter förekommer begreppet under hela 1400- och 1500-talen, om än nästan uteslutande i städer och endast i Götaland och Svealand. Av de drygt 30 dejor som omnämns i domböckerna arbetade mer än 60 procent hos en präst eller munk, även om ”dejour” förekom även hos lekmän, som hos Mickel finne och Lasse bältare i Arboga¹⁰⁵ eller hos Olof myntare och Henrik utterjägare i Stockholm.¹⁰⁶ Någon gång (Munsö 1413,¹⁰⁷ Tyresö 1482¹⁰⁸) användes det i sammansättningen ”mjölkdeja”, vilket hade en motsvarighet i betydelsen av det fornengelska *dæge*.¹⁰⁹ ”Forsea” var en alternativ beteckning på den kvinna som arbetade hos en präst. Det förekommer drygt tio gånger under perioden 1384–1541, samtliga hos präster (eller i kloster).¹¹⁰ Även denna beteckning förekom endast i Svealand och Götaland och nästan uteslutande i städerna. Enligt legenden om S:ta Rakel från 1300-talet skulle en prästs forsea ”kunna lära ungdom [och] barnen bok, som sedvänja är i städerna”, men om detta gällde medeltidens svenska ”forseor” eller endast legendens utländska förlaga är okänt.¹¹¹ Den enda källa från svensk medeltid som mer i detalj redogör för hur en arbetare rekryterades rör för övrigt en ”forsea”: abbedissan på Sko kloster hade 1522 skickat en man till Uppsala för att efterfråga

någon god kvinna till forsea [som] kunna tjäna i Sysslomansgården. Så har han och jag [berättar brevskrivaren] rannsakat och funnit en kvinna, och har jag nu skyndat henne till eder i god tro förhoppandes att hon skall tjäna först eder och så sysslomannen till nöje, och är oförtruten till att se till om all gårdens tarv [...] Hon är en stor släperska och har gott rykte av dem hon haver tjänat.¹¹²

Sammantaget visar beläggen att såväl ”dejour” som ”forseor” var kvinnor som arbetade i överordnade roller, särskilt hos präster och munkar (men också vid storgårdar¹¹³) där de fyllde den saknade hustruns arbetsledande roll. De hade därmed en annan social position än det underordnade ”legofolket” och behandlas därför i det följande lika lite som sina manliga motsvarigheter, ”redosvennen” och ”gårdsmästaren”.

Tjänstefolkets genombrott under 1500-talet

Under 1500-talet ökade antalet omnämningar av legofolk inom alla typer av källor. I lagstadgor användes beteckningarna ”legodräng” och ”legopiga” 1523 och 1528, vid det senare tillfället även synonymt med ”piga”.¹¹⁴ Samma begreppspar återkom i löneregleringar i Stockholm 1573–1574.¹¹⁵ Vid andra tillfällen omtalades endast ”legodrängar”, 1540 och 1546 synonymt med ”drängar” och 1576 synonymt med ”legokarlar”.¹¹⁶ 1546 användes ”tjänstefolk” som en övergripande beteckning. I Stockholms privilegier användes 1570 paret ”tjänstedräng och piga”,¹¹⁷ medan man i stadens stadgar fem år senare istället använde de osammansatta ”dräng” och ”piga” om dem som skulle ”taga tjänst”.¹¹⁸ Vid 1600-talets början tillkom slutligen två landslagsrevisionsförslag, varav vi redan stött på det ena i kapitlets inledning. Bägge lagförslagen använde huvudsakligen begreppet ”legohjon”,¹¹⁹ men det Rosengrenska lagförslaget använde också begreppet ”legofolk” för att beteckna rymmande arbetare (ett begrepp hämtat från motsvarande ställe i den yngre landslagen¹²⁰) liksom ”legodräng”, ”dräng” och ”piga” för att beteckna de personer som någon lejde ”i sin tjänst”.¹²¹

Vad gäller 1500-talets litteratur användes i Hans Brasks föreskrifter för Linköpings biskopsgård ”legofolk” parallellt med ”legodrängar” och ”hjon” för att beteckna dem som var ”i bröd och tjänst” hos biskopen och hans landbor,¹²² Peder Månsson använde i sin *Bondakonst* ”hjon” synonymt med ”folket” om storgårdarnas arbetare,¹²³ medan Per Brahe oftast använde ordet ”legofolk”,¹²⁴ men också ”hjon”¹²⁵ och ”folk”.¹²⁶ Ordet ”husfolk” betecknade hos Brahe gemensamt ”fogden, fataburshustrun, ämbetsfolk, skeppsfolk och legofolk”.¹²⁷ Det ”legofolk” som skulle lejas till arbete vid gården bestod av ”drängar” eller ”legodrängar” samt ”kvinnfolk”.¹²⁸ Gustav Vasa använde i sina brev begreppet ”legofolk” då han skrev om arbetarna vid kronans gårdar,¹²⁹ ibland istället ”arbetsfolk” eller bara ”folk”.¹³⁰ ”Legodrängar” omtalades av kungen 1548 och 1552, 1543 parallellt med ”legopigor” och ”pigor”.¹³¹ Ett antal belägg kan också hämtas från storgårdarnas räkenskaper: vid Ulvåsa i Östergötland omtalas på 1510-talet ”legofolk”, ”legodrängar” och ”legokonor”;¹³² ”legofolk” fanns vid Helgeandshuset i Uppsala 1529;¹³³ i räkenskaperna från Nynäs i Finland nämns ”legodrängar” 1523 och 1554–1560, ”legopigor” 1554–1555

samt ”legofolk” 1527 och 1560,¹³⁴ medan ”legodrängar” och ”legokonor” möter i räkenskaperna från sörmländska Åkerö 1554–1555.¹³⁵ Slutligen bör särskilt uppmärksammas de begrepp som användes i Katekesen. Eftersom åhörarna från mitten av 1500-talet förväntades kunna återge dess innehåll ordagrant kan den tänkas ha haft stor inverkan också på språkbruket. I Katekesen användes nämligen återkommande begreppet ”tjänstefolk”, medan legofolk i instruktionerna för hur man skulle bikta sig uppmanades att använda frasen ”jag är en tjänstedräng/tjänstepiga”.¹³⁶

Även under 1500-talet var det vanligen det osammansatta ”dräng” som användes för att beteckna enskilda manliga arbetare. Liksom under 1400-talet förekom ”dräng” även som beteckning på personer i sammanhang där det inte klart framgår att de var just arbetare. Jämförs dessa belägg med dem där en husbonde omnämns, visar det sig emellertid att dessa ”unga män” endast utgjorde 25 procent av alla de ”drängar” som omnämndes i domböckerna, vilket innebär att de flesta av 1500-talets ”drängar” verkligen var arbetare.¹³⁷ Betydligt ovanligare var beteckningen ”legodräng”, vilken endast användes i ett tjugotal fall, dock under hela århundradet och spritt över såväl Götaland och Svealand som Finland. ”Arbetsdräng” var ett än ovanligare begrepp med endast ett belägg (Västmanland 1552),¹³⁸ medan beteckningen ”tjänstedräng” förekom i drygt tio fall, samtliga från perioden 1585–1592 och från ett litet område i norra Östergötland och södra Närke – det vill säga från en enstaka skrivare.¹³⁹ Det ligger därför nära till hands att tro att detta begrepp speglade just denne skrivares ordförråd, även om det skulle kunna vara tecken på ett förändrat lokalt språkbruk i området.¹⁴⁰ I skattelängder från sent 1500-tal användes nästan uteslutande ”dräng” eller ”legodräng”, medan ”tjänstedrängar” endast användes (återigen av en enda skrivare) om böndernas arbetare i Rekarne i nordvästra Södermanland 1596.¹⁴¹

Beläggen för kvinnliga arbetare är färre i 1500-talets domböcker. Det osammansatta ”piga” användes för att beteckna kvinnliga arbetare, men jämfört med männen var det långt mer sällan uppenbart att ordet betydde just ’legopiga’ och inte istället syftade på en ung, ogift kvinna: endast för 28 procent av domböckernas ”pigor” framgår tydligt att det rörde sig om arbetare inom legofolksinstitutionen.¹⁴² Trots detta var ordet den vanligaste beteckningen för kvinnliga arbetare, om än bara något vanligare än ”legopiga” vilket användes tjugotalet gånger (i hela

riket och under hela seklet).¹⁴³ ”Legokona” och ”legokvinna” användes knappt 20 gånger, också de över hela seklet och riket (men i färre områden).¹⁴⁴ Någon gång användes endast ett osammansatt ”kvinna” eller ”kona” för att beteckna en kvinnlig arbetare, då detta istället framgår av sammanhanget: ”En kvinna [...] varandes till tjänst hos Jens”,¹⁴⁵ ”den konan som hade tjänat Hieronymus”.¹⁴⁶

”Tjänstepiga” användes ett drygt tiotal gånger i domböckerna. Det förekom i Stockholm och Jönköping (under förra halvan av seklet), vid ett par tillfällen på landsbygden i Småland (Östra härad 1546,¹⁴⁷ Uppvidinge 1561¹⁴⁸) samt i de protokoll från Östergötland och Närke som författades av den ovannämnde skrivare som även använde ordet ”tjänstedräng”. Samme man använde därtill beteckningen ”tjänstekvinna” fyra gånger, ett ord som annars under seklet endast förekommer en gång i Jönköping 1545 samt en gång i Uppland (Långhundra 1569).¹⁴⁹

Som samlad beteckning användes under århundradet vid två tillfällen ordet ”hjon”, båda gångerna 1548. I Närke beskylldes en bonde ”och hans hustru och hans tjänare” för en pigas död varefter rätten frikände mannen ”och hans hustru och hans hjon och grannar”,¹⁵⁰ medan Per grytstöpare i Jönköping svor en ed att inte han och ”ej heller någon [av] hans hjon” hade förfalskat ett besman.¹⁵¹ Två gånger användes dessutom beteckningen ”hjon” om en enskild kvinnlig arbetare: Hans guldsmed i Jönköping dömdes 1534 för att ha lockat mäster Hans ”hjon”, varpå ”hjonet” blev tillsagt att ”hon” skulle betala böter,¹⁵² medan en Mats i Stockholm 1590 skickade sin piga att hämta öl och därefter följde efter själv med ett vedträ för att försvara ”sitt hjon”.¹⁵³ Att ”tjänare” användes synonymt med ”hjon” en gång i Närke 1548 verkar ha varit en engångsföreteelse. ”Folk” förekom däremot i denna betydelse ett par gånger: Olof Andersson i Umeå hade 1586 lockat en ”annan mans folk” och detsamma hade Hans Nilsson i Piteå gjort året därpå.¹⁵⁴ Det sammansatta ”legofolk”, som var vanligt förekommande i storgårdarnas räkenskaper, användes i andra sammanhang endast sällan: en gång i ett brev rörande ”legofolket” på Stockholms slotts uteblivna lön 1511,¹⁵⁵ två gånger i rättegångsprotokoll från Österbotten 1574¹⁵⁶ samt en gång vid ett ting i Västerbotten 1586.¹⁵⁷

ORDEN

Tabell 2. Beteckningar för 'manlig arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legoman	L, mb	p, r	
legodräng	L, S, A	S, P, su, f	I, S, HB, pb, G, F, R
legosven	MB, b, lg		
legokarl			s
arbetsman	s, b		
arbetsdräng		s	f
tjänstedräng			k, f
tjänstesven	mb		
dräng	L	st, F	I, S, pb, F
tjänare	B		
sven	b		
pilt		jb, f	
gärningsman	b		

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: A = dikten om konung Albrekt, B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, HB = Hans Brask, JB = Jöns Budde, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, P = predikningar, PB = Per Brahe, R = räkenskaper, S = lagstadgor, ST = *Sjärens tröst*, SU = Suso.

Begreppsutvecklingen 1250–1600

Den långgrandiga genomgången av de olika beteckningarna för 'arbetare inom legofolksinstitutionen' kan nu läggas till grund för en undersökning av hur begreppen förändrades över tid, förändringar som bär på nycklar till hur institutionen ändrade karaktär. Under hela perioden skilde man i språket mellan "manlig arbetare" och "kvinnlig arbetare". Därtill hade man begrepp som betecknade "arbetare" oavsett kön, grupper av arbetare eller arbetare med juridiskt opreciserad ställning (som "hjon").

Låt oss börja med att studera utvecklingen separat inom var och en av dessa tre grupper av beteckningar.

Som beteckning för 'manlig arbetare' var "legoman" den vanligaste före 1400-talet, inte minst i landskapslagarna. Nästan lika vanligt förekommande var emellertid såväl "legodräng" som det osammansatta "dräng". Under 1400-talet trängde dessa bägge begrepp nästan helt undan både "legoman", som endast förekom i början av seklet, och "legosven". "Legodräng" och "dräng" förblev sedan bägge dominerande beteckningar 1500-talet igenom, såväl i lagstiftningen och i litteraturen som i den vardag som möter i rättegångsprotokoll och räkenskaper.

Förleden "arbets-" användes sporadiskt under hela medeltiden men var aldrig vanlig i beteckningar på arbetare inom legofolksinstitutionen. Även här kan man se en övergång från 1300-talets "arbetsman" (i en lagstadga och hos Birgitta) till de följande århundradenas "arbetsdräng". Andra beteckningar förekom endast under en begränsad tid, i ett visst sammanhang eller hos någon enstaka skrivare: "pilt" upplevde en kort blomstringstid under andra halvan av 1400-talet, åtminstone i städerna, medan "tjänare" förekom som beteckning på manliga arbetare endast i översättningarna av Birgittas uppenbarelser. Som vi såg ovan var förklaringen till detta sannolikt att bruket var styrt av genren, där "tjänaren" i sitt förhållande till "herren" (som var översättarens beteckning för husbonden) tjänade som en allegori för den kristnes förhållande till Gud. I ett sådant sammanhang fann Vadstenamunken att "tjänare" var ett mer passande begrepp än exempelvis "legoman", trots att det – av källmaterialet i övrigt att döma – aldrig annars förekom att man benämnde dem som vaktade får eller grävde på åkern "tjänare".

Låt oss för ett ögonblick dröja vid vad "tjänst" innebar. Engelska forskare menar att det motsvarande begreppet *service* mot medeltidens slut var så utbrett att tjänsten kan betraktas som ett samhälleligt fundament. Detsamma menar Lars Bisgaard för Danmark och Olle Ferm och Bo Eriksson för Sverige.¹⁵⁸ Tjänsten användes för att beskriva relationen mellan herren och tjänaren, en relation som idealiskt byggde på tillit och ömsesidighet. Det fanns en förväntan att tjänsten skulle återgäldas, men det var ovisst exakt vilken belöningen skulle vara och när den skulle utbetalas.¹⁵⁹ Såväl i England som i Norden betonas att samma begrepp, samma uppfattning om underordningen, användes för

att beskriva relationen mellan människa och Gud som mellan tjänare och herre, så att tjänsteideal och fromhetsideal flöt samman.¹⁶⁰ Frälsning av Gud eller ett län av kungen: i båda fallen var belöningen för tjänsten beroende av herrens nåd.¹⁶¹ Men här fanns en viktig skillnad mellan England och Sverige: i England var *service* och *servants* de begrepp som redan under medeltiden användes för att beskriva det avlönade arbetet i hushållet.¹⁶² I Yngre Västgötalagen gjordes istället uttryckligen åtskillnad mellan en ”legoman” och en ”tjänsteman”,¹⁶³ och sammanställningen av begrepps användningen ovan visar tydligt att de män som betecknades med begrepp som började med ”tjänste-” eller som ”tjänare” under medeltiden var något annat än de arbetare som vi är intresserade av att undersöka. Först mot slutet av 1500-talet ser vi hur den sällsynta beteckningen ”tjänstedräng” började användas i praktiken, om än tills vidare endast i begränsade områden. Detta skedde sannolikt under inflytande av Katekesens språkbruk, som – liksom tidigare i England – tillskrev också legodrängen tjänarens underordning.

Begreppsstudien av ’den manlige arbetaren’ har således resulterat i två viktiga resultat rörande själva legofolksinstitutionen. För det första: förleden ”lego-” var det begrepp som under hela medeltiden och 1500-talet användes när någon ville betona att man talade om en arbetare inom legofolksinstitutionen, till skillnad från en ”arbetsman” som kunde få sin utkomst även på andra sätt eller en ”tjänsteman” som hade svurit sin herre trohet och hade en annan social ställning. I litterära sammanhang var denna distinktion ibland underordnad andra syften, vilket innebar att även beteckningar som ”tjänare” eller ”sven” kunde användas, trots att de annars uteslutande syftade på frälsets underordnade. När enskilda personer omtalades hände det dock ofta att ”legodräng” byttes ut mot det osammansatta ”dräng”, ett ord som ännu under 1500-talet relativt sällan användes för att beteckna unga och ogifta personer i allmänhet och vars vikingatida betydelse av ’duglig ung man’ hade dött ut.

Det andra viktiga resultatet är den tydliga övergången från efterleden ”-man” till ”-dräng”. Även om begreppen förekom parallellt redan i slutet av 1200-talet kan övergången (som ägde rum under senare delen av 1300-talet och under tidigt 1400-tal) ses som ett indicium på att arbetarna blev genomsnittligt yngre: från att 1200-talets husbönder

Tabell 3. Beteckningar för 'kvinnlige arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legokvinna/-kona	L, S, f, lg	s, p, sk, F	F, R
legopiga		sk, f	S, g, F, r
arbetskvinna	f		
tjänstekvinna	mb, b	f	f
tjänstepiga		s, f	k, f
kvinfolk/kvinna			pb, f
piga		JB, F	I, S, g, F

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, JB = Jöns Budde, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, P = predikningar, PB = Per Brahe, R = räkenskaper, S = lagstadgor, SK = Sturekrönikan.

hade lejt "män" kom deras efterföljare under 1400-talet att istället leja "drängar" med ordets bibetydelse av 'ung man'.

För 'kvinnlige arbetare inom legofolksinstitutionen' var den vanligaste beteckningen redan på landskapslagarnas tid "legokona", någon gång i varianten "legokvinna". Detta begrepp var fortsatt vanligt under 1400-talet (både i lagstadgor, i litteratur och som beteckning på faktiska personer), även om "legopiga" och "piga" blev allt vanligare vid denna tid. Under 1500-talet fortsatte övergången så att "legopiga" och "piga" blev de begrepp som vanligen användes såväl i lagstadgor som i vardagen, medan "legokona" brukades alltmer sällan. Till skillnad från "legomannen" hotade hon dock aldrig att helt försvinna.

Jämfört med männen var förleden "arbets-" ovanlig, belagd endast som "arbetskvinna" i ett testamente under 1300-talet (där det är okänt om ordet syftade just på arbetare inom legofolksinstitutionen). "Tjänste-" användes i litteraturen under 1300-talet, även om dessa belägg sannolikt främst syftade på andra typer av underlydande (till exempel slavinnor). Mot slutet av 1400-talet användes "tjänste-" ibland för att beteckna faktiska personer. Det blev dock aldrig vanligt utanför städerna.

Tabell 4. Beteckningar för 'en eller flera arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
legohjon	L	L	L
legofolk	lg	L, r	I, R, HB, PB, G, F
arbetshjon	s		
arbetsfolk		s, r	G
tjänstefolk			s, K
tjänare	b, lg		f
hjon	L, lg, mb	L, f	hb, pm, pb, f
folk			pm, pb, g, f

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Gustav Vasa, HB = Hans Brask, K = Katekesen, L = lagar, LG = legendarium, MB = Moseböckerna, PB = Per Brahe, PM = Peder Månsson, R = räkenskaper, S = lagstadgor.

Beteckningarna för kvinnliga arbetare var färre än för män, något som åtminstone delvis förklaras av att beläggen för kvinnor överhuvudtaget är långt färre. ”Lego-” var även för kvinnor den förled som framför andra användes när man ville poängtera att man talade om arbetare just inom legofolksinstitutionen. Liksom för männen bör vi därtill uppmärksamma den språkliga övergång som ägde rum under medeltiden, då ”-kona”/”-kvinna” från och med 1400-talet fick stå tillbaka för det dessförinnan inte belagda ”-piga”. Övergången var dock inte lika genomgripande som för männen: ”legokonor” fanns kvar till slutet av 1500-talet, såväl i domböcker som i räkenskaper. Detta kan förklaras av att ”piga” i mycket högre utsträckning än ”dräng” användes (åtminstone i domböckernas språk) för att beteckna unga och ogifta personer. Det framstår med andra ord som att det var viktigare att språkligt markera kvinnors ålder, civilstånd eller sexuella status än mäns.¹⁶⁴ Hur som helst antyder övergången från ”legokona” till ”legopiga” under 1400-talet att en allt större andel yngre (och ogifta) kvinnor vid denna tid blev arbetare inom legofolksinstitutionen.¹⁶⁵

På landskapslagarnas tid var ”legohjon” och ”hjon” de vanligaste orden då man antingen ville tala om en arbetare utan att specificera könet eller om flera arbetare. Det senare ordet hade en vid betydelse och innefattade såväl legohjon som trälar, liksom även andra hushållsmedlemmar. I lagstiftningen levde beteckningen ”legohjon” kvar in på 1500-talet, men under slutet av 1400-talet byttes det ofta ut mot ”legofolk” när skrivare kopierade äldre lagmanuskript. Detta ord slog nu igenom och blev (tillsammans med de osammansatta och därmed mer oprecisa ”folk” och ”hjon”) det allmänt brukade under 1500-talet. Det fanns alltså ett allmänt brukat ord som kunde användas för att tala om en arbetare utan att ange om det rörde sig om en kvinna eller en man. Trots detta föredrog man uppenbarligen ändå i många sammanhang att använda könade beteckningar som ”dräng” eller ”piga”.¹⁶⁶

Därtill användes beteckningar med förleden ”arbets-” sporadiskt under hela tidsperioden, oftast som sammanfattande beteckningar på flera olika typer av arbetare. ”Tjänare” och ”tjänstefolk”, begrepp som använts i forskningen för att beskriva institutionen, användes endast sällan.¹⁶⁷ Vi kan ana att orden hade framtiden för sig i och med att de kom till användning i Katekesen, men de hade ännu inte hunnit bli dominerande vid 1500-talets slut. Det vore därför anakronistiskt att använda begreppet för medeltidens Sverige, där ”tjänst” så tydligt innebar något helt annat än arbete för ”lega”.

Husbonden

Hur betecknades då under medeltiden den person som lejde legohjonen, den jordägare som de underordnades och arbetade för och som under senare århundraden benämndes ”husbonde”? I landskapslagarna (liksom för övrigt även i den norska Gulatingslagen från 1100-talet) användes inga andra ord än ”bonde” eller ”man”, och detta bruk levde kvar i landslagen ännu in på 1400-talet.¹⁶⁸ I stadslagen användes istället beteckningen ”byaman”, vilket indikerar att man inte lade betydelsen ’husbonde’ i begreppet ”bonde”. Det faktum att detta ”byaman” av vissa skrivare byttes ut mot just ”bonde” under 1400-talet tyder emellertid på att det under senmedeltiden också kunde betyda ’husbonde’.¹⁶⁹

Utanför lagarna användes begreppet ”bonde” också i Norbergs privilegier 1368.¹⁷⁰ För övrigt är den enda 1300-talskällan Birgittas uppenbarelser, i vilken istället (som vi såg ovan) ordet ”herre” användes för den som hade ”tjänare” som såg till fåren, ryckte upp rötter på åkern eller skötte om bina.¹⁷¹ En enda gång använde översättaren istället ordet ”husbonde”, om en man som befallde sina ”arbetsmän” att gräva med spadar i jorden.¹⁷² I 1400-talets litteratur blev ordet vanligare. I *Själen tröst*, översatt i Vadstena omkring 1430, talade en ”husbonde” till sin dräng om en höna som skulle skällas,¹⁷³ och samma ord användes under hela seklet i predikningar om arbetarna i vingården,¹⁷⁴ liksom en gång i en predikan om en ”god husbonde” som behandlade sina barn bättre än sina legodrängar.¹⁷⁵ Mot seklets slut får vi också ett första belägg för beteckningen ”matmoder” för en kvinna som lejde en ”tjänstepiga”, nämligen i ett burspråk, en lokal rättsregel från Stockholm, vilken kungjordes av stadens råd någon gång efter 1482.¹⁷⁶

Även under 1500-talet kommer de flesta beläggen i källorna från Stockholm. I ett påbud rörande dyrtiden 1546 användes i staden frasen ”herrar och husbönder” i förhållande till legofolket,¹⁷⁷ vid en reglering av lönerna 1574 kallades den som skulle ge legopigan linkläder ”matmoder”,¹⁷⁸ medan enligt lagstadgar som staden lät trycka 1575 ingen fick leja ett legohjon utan att först tillfråga ”deras matfader eller matmoder”.¹⁷⁹ När legodrängar runtom i riket året därpå beskattades användes beteckningen ”husbönder”.¹⁸⁰ I saköreslängderna förekommer ”matmoder” endast vid tre tillfällen vid mitten av seklet i Uppland och Västmanland.¹⁸¹ Betydelsefullt för den fortsatta utvecklingen är att Katekesen använde begreppen ”husbonde” och ”matmoder”: legofolket skulle be om förlåtelse för hur de syndat mot båda dessa överordnade, och ”husbönder och matmödrar” inbjöds att identifiera sig med orden både i bikten och i den så kallade hustavlan.¹⁸² Slutligen kan uppmärksammas att förslagen till revideringar av landslagen från 1600-talets början bägge omväxlande använde begreppen ”bonde” och ”husbonde”, samt att det Rosengrenska lagförslaget därtill även (i Katekesens efterföljd) omnämnde den kvinnliga ”matmodern”.¹⁸³

Lagspråkets ”bonde” var en tvetydig beteckning som inte kunde användas i sammanhang där man ville betona att det rörde sig om bonden i hans ställning som överordnad ett legohjon. Belägg för mer

Tabell 5. Beteckningar för 'arbetsköparen inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.

	Före 1400	1400-talet	Efter 1500
bonde	L, s	L	l
husbonde	b	P, st	L, S, K
herre	B		s
matmoder		s	l, s, K
matfader			s

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, K = Katekesen, L = lagar, P = predikningar, S = lagstadgor, ST = *Sjärens tröst*.

specifika beteckningar från 1300-talet är dock sällsynta, och den vanligaste – ”herre” – användes sannolikt endast av översättaren av Birgitta på grund av analogin med Herren. (Det finns däremot inga belägg för att man någonsin kallade Gud för ”husbonde”.) ”Husbonde” användes en gång vid denna tid, men blev vanligt förekommande först under 1400-talet och 1500-talet. Beteckningen ”matmoder” är sällsynt därför att belägg för kvinnor överhuvudtaget är mer sällsynta. Det tidigaste belägget är från 1400-talets slut, men efter det att ordet användes i Katekesen förekommer beteckningen även i andra sammanhang (om än endast i Västmanland och Uppland inklusive Stockholm, vilket möjligen pekar på att ordet ännu inte var i allmänt bruk i resten av riket). Motsvarigheten ”matfader” blev åtminstone inte någon allvarlig konkurrent till det äldre ”husbonde”.¹⁸⁴ Här är med andra ord svårare att se någon förändring mellan århundradena: möjligen skulle man kunna peka på att begreppet ”matmoder” fick genomslag under 1400-talet parallellt med att ”legokonor” ersattes av yngre ”legopigor” och ”legomän” av yngre ”legodrängar”, varigenom husbonden och hans hustru åtminstone språkligt kom att tillhöra en äldre generation än sina arbetare.

Latinet och legofolket

Eftersom en betydande del av källorna från det medeltida Sverige är skrivna på latin är det dessvärre inte tillräckligt att känna till den svenska språkliga utvecklingen. Nyckeln till de latinska dokumenten ligger i sådana källor där orden antingen förekommer på både svenska och latin (som till exempel i en latinsk-svensk ordlista från 1400-talet) eller där annars den latinska förlagan till en fornsvensk översättning är känd (som de olika bibelböckerna eller Birgittas uppenbarelser). Antagligen kan man hitta fler exempel på översättningar av 1400-talets religiösa litteratur, men den föreliggande sammanställningen är fullt tillräcklig för att skilja de latinska dokument som kan användas för att undersöka legofolksinstitutionen från de källor som i själva verket talar om andra former av arbetare eller tjänare och som därför inte kan användas.

I 1300-talets bibelöversättningar (vilkas fornsvenska text har jämförts med den latinska Vulgata) översattes *servus* ofta med ”trääl”,¹⁸⁵ men också med ”tjänsteman”,¹⁸⁶ eller med ”hjon” – som i det tredje budordet, vilket syftade på både fria och ofria arbetare.¹⁸⁷ *Mercenarius* översattes på olika ställen till ”legoman”,¹⁸⁸ ”legosven”,¹⁸⁹ eller ”tjänstesven”.¹⁹⁰ Även *vernaculus* översattes till ”tjänstesven”, på ett ställe som skilde mellan detta och *mercenarius* (”legosven”).¹⁹¹ *Puer* översattes en gång till ”småsven”.¹⁹² För kvinnor översattes *ancilla* oftast till ”ambot” (liksom till ”ambota” och ”ambutinna”),¹⁹³ ett ord som under 1400-talet upplevdes som främmande och därför byttes ut mot ”tjänstekvinna”¹⁹⁴ eller ”trääl”.¹⁹⁵

Birgittas uppenbarelser översattes från latin till fornsvenska vid 1300-talets slut. Det vanligaste ordet för arbetare var *servus*, oftast översatt till ”tjänare”,¹⁹⁶ någon gång till både ”tjänare” och ”sven” eller ”tjänsteman”.¹⁹⁷ Tre gånger översattes det istället till ”trääl”.¹⁹⁸ I ett par fall användes ordet *operarius*, vilket översattes till ”gärningsman” respektive ”arbetsman”.¹⁹⁹ Antagligen tänkte sig översättaren (och Birgitta) att det i dessa fall rörde sig om mer tillfälligt inhyrda arbetare, vilka enligt uppenbarelsen bar sand respektive grävde i jorden. Beteckningen *mercenarius* användes en gång om två arbetare som grävde efter guld, ett ord som då översattes till ”legosven”.²⁰⁰ Även i detta fall rörde det sig alltså om en relativt ovanlig arbetsuppgift. För kvinnor användes en gång *pedisequa*, vilket översattes till ”tjänstekvinna”, i en uppenbarelse om en ”herre” som

skaffade sin hustru tjänare och tjänarinnor.²⁰¹ För husbonden brukades i uppenbarelserna nästan uteslutande *dominus*, vilket översattes till ”herre”.²⁰² En enda gång användes istället *patrifamilias* (om den man som lejde de två guldgrävorna), vilket översattes till ”husbonde”.²⁰³

Från resten av 1300-talet finns ett fåtal översättningar. I Nöteborgstraktaten, slutet mellan Sverige och Novgorod 1323, användes i den latinska versionen ordet *serui*, vilket i en samtida svensk översättning återgavs med ”träla[r]”.²⁰⁴ När traktaten halvtannat sekel senare på nytt översattes från latin till svenska användes istället ordet ”tjänare”.²⁰⁵ I Täljestadgan 1345 användes ordet ”legodräng”, vilket i ett latinskt referat av stadgan (skrivet för någon biskops räkning) översattes till *mercenarius*.²⁰⁶ Motsvarande översättning finns i en samling medeltida (odaterade) utdrag ur synodalstatuter, beslut från prästmöten i Uppsala stift, i en bestämmelse rörande de årliga avgifter som skulle betalas till prästen av *mercenario* och *mercenaria* – vilket i motsvarande bestämmelse i Upplandslagen uttrycktes med orden ”legodräng” och ”legokona”.²⁰⁷ Ett par sista exempel kommer från Apostlagärningarna, översatta till fornsvenska i Vadstena 1385, där latinets *domesticos* återges med ”tjänare”,²⁰⁸ medan påvens titel *servus servorum dei* i det fornsvenska legendariet översattes till ”Guds tjänstemäns tjänsteman”.²⁰⁹

Från 1400-talet finns i en latinsk-svensk ordbok ett antal begrepp som anges på båda språken: *famulus* ”sven och tjänare”, *servus* ”tjänare och träl”, *servulus* ”liten träl”, *mancipium* ”trälbunden fånge” eller ”son eller dotter i sin faders våld varandes”, *mercenarius* ”legosven”, *ancilla* ”tjänstekvinna”, *familia* ”tjänstefolk”.²¹⁰ En annan tvåspråkig källa är Peder Låles ordspråkssamling, vilken redovisar latinska ordspråk och deras svenska motsvarigheter sida vid sida. I ordspråken förekommer *servus* tre gånger, två gånger översatt till ”hjon” och en gång till ”skalk”.²¹¹ Även *clientum* översattes till ”hjon” (”Alltid fägnas hjon av kommande hull”).²¹² *Garcio* förekommer en gång, översatt till ”legodräng” (”Drag legodräng till hovet och ha skam för det”), och en gång översattes *mancipium* till ”dräng” (”Rön är god dräng”).²¹³ *Vernula* översattes till ”sven” medan *verna* en gång översattes till ”sven” och en gång till ”hjon”.²¹⁴ *Puer* översattes en gång till ”småsven” (”Man skall småsven dricka giva som hök och näpsa som åsna och föda som ox och kläda

som vädur”).²¹⁵ För husbonden användes *rector* och *heros*, båda översatta till ”herre” (”Förtrolig herre gör otrogna hjon”).²¹⁶

Enstaka belägg kan också hämtas från århundradets predikningar och bibelöversättningar. I Jöns Buddes översättning av Judits bok (skriven i Nådendal 1484) återgavs både *abra* och *puella* med ”piga”,²¹⁷ medan Budde i Ruts bok översatte *puella* till ”piga”, *ancilla* till ”tjänerska” och *puer* (en skördearbetare) till ”pilt”.²¹⁸ I Jesu liknelse om den gode herden översattes Bibelns *mercenarius* till ”legoman” i den äldsta bevarade predikosamlingen (från omkring år 1400) men till ”legodräng” i alla de yngre.²¹⁹ I predikningarnas berättelse om arbetarna i vingården, slutligen, användes genomgående ordet ”husbonde” som översättning av Vulgatas *paterfamilias*, medan *operarius* (som här syftade på arbetare som lejts endast över dagen) översattes till ”arbetsman”.²²⁰

I början av 1500-talet gjorde kaniken Ragvald Ingemundi en översättning till latin av hela den äldre landslagen (inklusive Upplandslagens kyrkobalk). I vissa fall översatte Ragvald ”legodrängar” med *mercenarii*,²²¹ i andra fall använde han *mercenarius* för att beteckna den svenska lagens ”legohjon”.²²² Någon gång användes istället omskrivningar som *alteri serviens* (”tjänande en annan”) för ”legodräng”.²²³ När Ragvald i en mening redan hade översatt ”hussätesman” till *mercenarius*, varierade han översättningen av den efterföljande ”legodrängen” med *familiaris* (eller möjligen *famuli*), varefter det följande ”legokona” översattes till *famula*.²²⁴ Husbonden, som i den fornsvenska lagen benämndes ”bonde”, kallade Ragvald *paterfamilias*.²²⁵

En annan källa till 1500-talets latin är den första tryckta latinsk-svenska ordboken *Variarum rerum vocabula*, utgiven i Stockholm 1538.²²⁶ Enligt den betydde *servus* ”tjänare, träl”, *mancipium* ”träl” och *famulus* ”dräng”, medan för kvinnor endast beteckningen *ancilla* ”tjänstepiga” nämndes.²²⁷ ”Husbonde” hette enligt ordboken *paterfamilias*, medan *dominus* översattes till ”herre”. I övrigt finns strödda notiser från 1500-talet: Peder Månsson översatte i sin *Bondakonst* latinets *familia* till ”hjonen”,²²⁸ medan den latinska rubriken i ett mål som behandlades i Höga nämnden i Stockholm 1566 rörande en kungens ”dräng” löd *regius famulus*.²²⁹ Slutligen kan några belägg ges från bibelöversättningen 1541: *servus* översattes nu liksom under medeltiden till ”träl”²³⁰ eller ”tjänare”²³¹ och *paterfamilias* till ”husbonde”,²³² medan *ancilla* återgavs

Tabell 6. Latinska beteckningar för 'manlig arbetare' och 'tjänare', 1300–1600.

	träl	hjon	tjänsteman	tjänstesven	tjänare	sven	skalk	legoman	legosven	legodräng	legohjon	småsven	pilt	arbetsman	gärningsman	dräng	hussättesman	dagkarl	
servus	MB, B, g, GV, s, v	mb, O	mb, b, lg		B, g, GV, s, v	b	o												
verna		o				o													
vernula						o													
vernaculus				mb															
mancipium	g, v															o			
domesticus					a														
famulus					g	g				r?						f, v			
familiaris										r									
mercenarius				mb				mb, p	MB, b, g	S, P, R	r						r	GV	
garcio										o									
puer												mb, o	jb						
operarius														b, p	b				

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: A = Apostlagärningarna, B = Birgitta, F = faktiska personer, G = Glossariet, GV = Gustav Vasas bibel, JB = Jöns Budde, LG = legendariet, MB = Moseböckerna, O = ordspråk, P = postillor, R = lagöversättningen, S = lagstadgor, V = *Variarum rerum*.

med den nya formen "tjänarinna".²³³ Den största skillnaden jämfört med medeltiden var dock att *mercenarius* inte längre översattes till "legoman" eller liknande, utan genomgående återgavs med "dagkarl".²³⁴ Legohjonen hade därmed fått lämna plats dels åt tjänare, dels åt mer tillfällig arbetskraft.

Av sammanställningen framgår att vi i det studerade latinet har stött på två skilda semantiska fält. Den viktigaste skillnaden var den mellan *servus* och *mercenarius*. *Servus* betydde under medeltiden 'träl' men också 'tjänare' och man brydde sig ofta inte om att markera någon betydelseskilnad mellan dessa två grupper. Bland semantiskt närliggande ord finner vi *verna* (med avledningarna *vernula* och *vernaculus*), *mancipium* och *domesticus*. När trälar frigavs i Sverige under 1200- och 1300-talen betecknades de med just dessa ord: *servus* (respektive *ancilla* för kvinnliga slavar), *mancipia* eller någon gång *vernaculus* (i Östergötland 1284).²³⁵ Oavsett om de syftade på fria eller ofria levde dessa ord vidare som beteckningar för vissa av frälsets underordnade, "tjänstemän" och "svenner".

Famulus hörde även det till beteckningarna för "tjänare". Beläggen för att det också kunde översättas "dräng" är sena och syftade då på en (adlig) "dräng" hos kungen. *Familiaris* användes endast av Ragvald Ingemundi i en mening där han var tvungen att använda ett annat ord än *mercenarius*, och det är nog därför bäst att – Ragvald till trots – tolka detta ord utifrån dess koppling till *familia*, "tjänstefolk".

Semantiskt var dessa begrepp helt skilda från *mercenarius*, vilket användes för att beteckna en "legoman" med synonymer. Det är emellertid inte nödvändigt att alla *mercenarii* verkligen arbetade inom legofolksinstitutionen: i Gustav Vasas bibel översattes begreppet istället till "dagkarl", det vill säga en lönearbetare som lejts endast för dagen, och samma tanke låg antagligen bakom Ragvald Ingemundis översättning "hussätesman" (det vill säga en jordlös man som delvis försörjde sig genom lönearbete).

Slutligen kan vi uppmärksamma de sällsynta *garcio* och *puer*, varav det senare i sina översättningar betonar ungdom ("pilt", "småsven") och främst verkar ha syftat på yngre "tjänare", även om Jöns Budde lät "piltar" arbeta på åkern. Betydelsen av *garcio* är fortfarande osäker: det förekommer nästan inte alls i det svenska medeltidslatinet. *Operarius*, slutligen, kommer från åter ett annat semantiskt fält, nämligen beteckningar för mer tillfälliga arbetare som daglönare ("arbetsman") eller hantverkare ("gärningsman").

Även i latinet var antalet belägg och antalet använda beteckningar för kvinnliga arbetare mindre än för män. Trots detta finner vi även

Tabell 7. Latinska beteckningar för 'kvinnlig arbetare' och 'tjänarinna', 1300–1600.

	ambot	träll	tjänste- kvinna	tjänerska	tjänarinna	tjänste- piga	piga	legokona
ancilla	MB	mb	mb, g	jb	GV	V		
pedissequa			b					
abra							jb	
puella							JB	
famula								r
mercenaria								s

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgitta, G = Glossariet, GV = Gustav Vasas bibel, JB = Jöns Budde, MB = Moseböckerna, R = lagöversättningen, S = lagstadgor, V = *Variarum rerum*.

här två tydligt åtskilda semantiska fält. *Ancilla* betydde både ”trälinna” och ”tjänstekvinna” och motsvarade alltså det manliga *servus*. (Dessa bägge betydelser fanns för övrigt också i England, där *ancilla* användes både för ”a personal servant, a handmaiden to a better-born lady” och för ”bond servitude, and service without remuneration”.²³⁶) Även det ovanliga *pedissequa* tillhörde denna semantiska sfär. Betydelsen av de två ord som Jöns Budde översatte till ”piga” (*abra, puella*) är mer osäker. Båda orden användes i Judits bok om en ”piga” som av sammanhanget framstår som Judits personliga tjänarinna, men *puella* användes därtill också om de ”pigor” som tillsammans med ”piltarna” arbetade på fälten med skörden i Ruts bok. De enda ord som motsvarar ”legokona” är därför *famula* (som används av Ragvald Ingemundi i den tillkrånglade meningen) och *mercenaria*, en feminin motsvarighet till det betydligt mer välbelagda manliga *mercenarius*.

Medeltida översättningar av ”legofolk” saknas nästan helt. *Familia* förekommer ett par gånger, ena gången översatt till ”tjänstefolk” (i glossariet) och andra gången till ”hjon” (hos Peder Månsson). Därtill används *clientum* som översättning av ”hjon” i Peder Låles ordspråks-samling. Inget av dessa belägg motsvarar entydigt begreppet ”legofolk”.

Tabell 8. Latinska beteckningar för 'husbonde', 1300–1600.

	herre	husbonde	bonde
dominus	B, v		
rector	o		
heros	o		
paterfamilias		b, P, v, gv	r

Versaler betecknar flera belägg, gemener enstaka eller mindre säkra belägg. De beteckningar som dominerat språket har markerats i fet stil. Källor: B = Birgittas uppenbarelser, GV = Gustav Vasas bibel, O = Peder Låles ordspråk, P = predikningar, R = Ragvald Ingemundis lagöversättning, V = *Variarum rerum*.

Trots att beläggen för 'husbonde' är sällsynta förekommer fyra olika latinska ord i källorna. *Dominus* syftar sannolikt inte på 'husbonde' i *Variarum rerum* utan snarast på 'frälseman', varför det endast hos Birgitta användes för att betona liknelsen med den gudomlige Herren. I ordspråkssamlingen användes istället *heros*, en direktöversättning av "herre", liksom det ovanliga *rector*, båda i förhållande till "hjon" och därmed kanske snarast syftande på en herreman som hade underlydande tjänare eller trälar. Sammantaget framstår därmed *paterfamilias* som den enda gångbara översättningen av "husbonde", ett ord som kom till användning såväl under 1300- som under 1400- och 1500-talen, inte minst i översättningen av landslagens regleringar av legofolksinstitutionen.

Återblick

När vi närmat oss orden, de begrepp som medeltidens och 1500-talets svenskar använde när de talade om legofolk och andra arbetare, har vi närmast vadat fram genom en ström av utdöda ord och ord som sedan länge förlorat sin ursprungliga betydelse. Beläggsamlingarna behövs för att vi säkert ska kunna identifiera legofolk i källorna, men de begreppsförändringar som ägde rum över seklen speglar också förändringar i själva legofolksinstitutionen. En viktig iakttagelse är att man under senmedeltiden allt oftare började använda ord som signalerade ungdom: "dräng" istället för "legoman", "tjänstepiga" istället för "kona".

Vi återkommer till denna språkliga övergång när vi längre fram studerar hur väl 1500-talets legofolk motsvarade livscykelmodellens unga och ogifta arbetare. En annan viktig slutsats, som vi nådde redan tidigt i kapitlet och som sedan bekräftades av de medeltida översättningarna mellan latin och svenska, var att man i Sverige under medeltiden tydligt upprätthöll en språklig gräns mellan "legofolket" å den ena sidan och "tjänarna"/"trälarerna" å den andra. Denna gräns luckrades upp först under senare delen av 1500-talet: då fick allt legofolk och alla husbönder genom Katekesen lära sig att det hette "tjänstedräng" och "tjänstepiga", då blev legofolket "tjänstefolk" och arbetet "tjänst". Med få undantag, som noga måste bedömas utifrån sina respektive sammanhang, är det alltså endast dem som betecknades med begrepp hörande till legofolksinstitutionen som vi är intresserade av att undersöka: inte *servi*, *ancille* eller "tjänare" utan husbönder, drängar, legokonor och *mercenarii*. Låt oss nu med utgångspunkt i denna nya kunskap gå vidare till att undersöka det viktigaste elementet i regleringen och legitimeringen av legofolksinstitutionen: avtalet mellan husbonde och legohjon.

Legostämman

Efter att ha bekantat oss med språkbruket är det nu dags att gå över till själva legofolksinstitutionen. En avgörande skillnad jämfört med träldomen var att arbetsrelationen mellan en husbonde och hans legofolk legitimerades genom ett avtal kallat ”legostämman”. I detta avtal reglerades hur länge legohjonet skulle arbeta för husbonden (därför kallades ibland också denna tid för ”legostämman”) och hur stor ersättningen för arbetet, legan, skulle vara. Ibland har detta framställts som att legohjonet och husbonden fritt kom överens om arbete. Som vi snart ska se var det emellertid utmärkande för legofolksinstitutionen att det inte var frivilligt för legohjonet att ingå sådana avtal: den eventuella brist på arbetare som husbonden annars hade kunnat lida stävjades nämligen genom olika sanktioner som drabbade den som inte tog emot den lega som erbjöds. Därtill blev det överhuvudtaget straffbart att inte vara underordnad en husbonde som legohjon, oavsett om man hade fått ett erbjudande om lega eller ej. Att acceptera ett erbjudande om att bli någons legohjon var således i hög grad ett val mellan två onda ting. Kapitlet inleds därför med en undersökning av hur detta tvång att ta emot lega var utformat.

Därefter behandlas den ena av de två frågor som enligt den medeltida lagen skulle bestämmas när arbetsrelationen inleddes, nämligen hur länge legohjonet skulle arbeta för husbonden.¹ Arbetsrelationen varade nämligen fram till den dag då den avtalade tidpunkten, stämmodagen, inföll. Det vanliga var antagligen att husbonden och legohjonet då antingen förnyade legostämman för ytterligare en tid, eller annars avslutade arbetsrelationen och skildes åt, men detta har inte avsatt några spår i källorna. Lagarna och rättsprotokollen fokuserar istället på vad som hände om arbetsrelationen avbröts i förtid, antingen genom att husbonden ”vräkte bort” legohjonet eller genom att detta begick så kallat

legorov genom att låta sig lockas till arbete för en annan husbonde eller genom att rymma. I kapitlets senare del behandlas i tur och ordning dessa olika sätt på vilka en arbetsrelation kunde upphöra, liksom de mått och steg som husbönder vidtog för att återfå eller bestraffa de legohjon som trots överhängande risk för bestraffning ändå begick ”legorov” genom att avvika.

Det framtvingade avtalet

Enligt flera landskapslagar skulle den som inte accepterade ett erbjudande om att bli legohjon bestraffas. Äldst är bestämmelsen i Äldre Västmanlagen, enligt vilken en ”löskeman” som inte tog emot erbjuden lega skulle bötfällas 1,5 mark, en summa som antagligen motsvarade ett helt års lega.² Också kvinnor omfattades av bestämmelsen (med hälften så hög bot), och även den person som hyste den motvilliga arbetaren skulle bötfällas. Liknande bestämmelser fanns i de övriga Svealagarna, även om det i Uppland, Södermanland och Yngre Västmannalagen endast var den som hyste en person som inte sade ja då legan erbjöds som skulle betala böter.³ Tvånget att acceptera erbjudandet riktades alltså i första hand mot denna person, som kan förmodas ha haft stor möjlighet att avgöra om det skulle ingås något avtal eller inte. För att böter skulle utdömas krävdes dock i både Västmanland och Uppland att vittnen intygade att det presumtiva legohjonet ”ej vid lega taga och är dem lega bjuden”, det vill säga att det verkligen hade erbjudits ersättning för sitt arbete i vittnens närvaro.

Eftersom motsvarande bestämmelser saknas både i Östgöotalagen och i Äldre Västgöotalagen är det troligt att de bestämmelser som infördes i Yngre Västgöotalagen under 1290-talet hämtades från Svealagarna. Också i Västergötland skulle den som hyste (”halder”) en presumtiv legoman dömas till böter (på två mark) om denne vägrade att ta emot lega när han blev ”lagligen krävder”, ett uttryck vars innebörd inte förklaras men som antagligen innebar att det – liksom i Svealand – skulle ske i vittnens närvaro och inkludera ett erbjudande om lega.⁴

I Yngre Västgöotalagen klargjordes också att det endast var den man eller kvinna som var ”nokkædrumber” (så fattig att han inte betalade tionde eller skatt) som skulle till ”lego gånga då män tarva dem”.⁵ Så

tydliga var inte bestämmelserna i Uppland, men i samband med en redogörelse för skatterna i landskapet fastslogs i lagen också där att ”vare den bonde som [skatterna] skeppsvist och spannmål orkar göra; den ej orkar det, vare han legodräng”.⁶ Den som var för fattig för att betala skatt skulle bli legohjon, vilket bekräftas av det faktum att legohjon var en av de befolkningsgrupper som lagen buntade ihop under beteckningen ”fattigt folk”.⁷ I Södermanland blev denna gräns på 1320-talet knivskarpt definierad: alla som hade en egendom värd mindre än tre mark var tvungna att ta emot lega när det erbjöds, eller i annat fall drabbas av att den som ”hyste” dem bestraffades med motsvarande böter.⁸

Upplandslagen gav dock den som erbjöds lega en kort respite: den som inte ville ta emot legan tilläts nämligen gå ”ledig” i sju nätter innan han var tvungen att acceptera erbjudandet. Återigen skärptes bestämmelsen genom Södermannalagen: vid varje stämmodag (det vill säga den dag då ett legohjon blev fritt från arbetet hos husbonden) tilläts ett legohjon vara ledigt sju nätter, men var därefter tvunget att genast åter ta emot lega för att inte bötfällas. Medan det enligt landskapslagarna i Västmanland, Uppland och Västergötland från 1200-talets slut således verkar ha funnits många fria potentiella legohjon som endast hotades av böter om någon bonde kom och krävde deras arbete, uttryckte den några decennier yngre Södermannalagen istället att den som en gång blivit legohjon endast kunde förvänta sig en framtid som legohjon hos nya husbönder.

Det var den hårdare sörmländska linjen som togs upp i landslagen vid 1300-talets mitt. Alla de som ägde egendom värd mindre än tre mark var tvungna att ta emot lega när det erbjöds, om någon vägrade skulle den som ”hyste” honom eller henne bötfällas tre mark, och varje gång stämmodagen inföll hade legohjonet endast rätt att vara ”ledig” i sju nätter innan det åter var tvunget att ta emot lega om det skulle undgå att den hysande straffades.⁹ Dessa bestämmelser fördes oförändrade in i den yngre landslagen.¹⁰ Än mer skärptes emellertid bestämmelserna i stadslagen. Också i staden var visserligen gränsen för vilka som var tvungna att ta emot lega satt till tre mark (i rörligt gods), och även här hotades den som hyste en som inte ville ta emot lega med tre marks böter.¹¹ Men stadslagen hotade därtill också den ovillige arbetaren med straff: den som inte tog emot erbjuden lega var tvungen att omgående

lämna staden, för om han inte gjorde det (eller om han återvände vid ett senare tillfälle men fortfarande inte ville acceptera erbjudandet) skulle han först bli slagen vid stocken, det vill säga vid stadens skampåle, och därefter förvisas från staden. Hårdare regler infördes vid samma tid också i kung Magnus bergslagsprivilegier, enligt vilka legodrängar och legokonor överhuvudtaget inte fick ”lös[a] gånga, utan de skola arbeta, och arbetslön taga där som dem bjuds”.¹² Om någon vägrade att acceptera erbjuden lega skulle kungens fogde dem ”i kistan lägga”, det vill säga hålla dem inspärrade, till dess att de ändrade sig och ”ville” arbeta. I de privilegierade områden som städer och bergslager utgjorde fick husbönderna härmed möjlighet att tilltvinga sig arbetskraft inte endast genom att de fattiga som inte arbetade hotades med böter – som de ändå inte var förmögna nog att betala – utan därtill även genom fängelse, hot om fördrivning från hemmet, skam- och kroppsstraff.

Stadslagens bestämmelser förnyades och inskräpades ett antal gånger under senmedeltiden i Stockholm genom kungörandet av burspråk, lokala ordningsregler utfärdade av stadens rådmän. 1459 bestämdes att alla ”pigor” (ett ord som här inte syftar på legopigor utan på unga kvinnor) ”som på gatorna sitta med köpslagan” var tvungna att ta tjänst eller annars betala tre mark i böter och lämna staden.¹³ Enligt ett annat burspråk från senare delen av 1400-talet skulle den som hyste tjänstlösa personer böta sex mark – ett belopp dubbelt så stort som i lagen.¹⁴ 1478 utfärdades ett påbud att alla ”lösa kvinnor och drängar” som inte hade någon tjänst skulle drivas ut ur byn innan nästkommande tisdag för att arbeta på landsbygden med hö- och kornskörden, samt att den som trotsade denna bestämmelse skulle böta tre mark (medan den hysande skulle böta sex mark).¹⁵ Dessa påbud förblev i kraft under 1500-talet, då Johan III i stadens förnyade privilegier kungjorde att ”ingen tjänstedräng eller piga [skall] förhålla sig uti Stockholms stad eller uti förstäderna med mindre de ville strax taga tjänst, vid sex marks straff”.¹⁶ Fem år senare lät Stockholm trycka utdrag ur stadslagen och ur sina privilegier, bland annat påbudet att ”inga drängar eller pigor” fick bli kvar i staden ”med mindre de taga tjänst” (såvida de inte ägde minst tre mark, då kunde de istället betala skatt som borgare om de inte genast ville ”packa sig av staden”), samt ett allmänt förbud mot att ”hysa eller härbärg[er]ja något löst folk”.¹⁷ En viktig skillnad jämfört med stadslagen var alltså

att inte endast den som inte accepterade ett erbjudande om lega skulle bötfällas och fördrivas från staden, utan dessa burspråk omfattade samtliga fattiga som inte arbetade som legohjon.

Förslagen till revideringar av landslagen från 1600-talets början låg bägge relativt nära landslagen. Båda förslagen behöll en förmögenhetsgräns för vilka som var tvungna att ta emot lega, det ena låg på oförändrade tre mark medan det andra kompenserade för den inflation som ägt rum under de nästan tre århundraden som gått sedan Södermannalagens dagar och höjde gränsen till 20 lod silver.¹⁸ Enligt det senare skulle alla fattiga vara tvungna att ta tjänst efter sju natters ledighet, medan Karl IX föreslog att den lediga tiden skulle nedkortas till endast tre dagar varefter legohjonet skulle straffas med böter om det inte hade lyckats hitta en ny husbonde i tid. Även den som ”hyser eller härbärgerar” en ovillig arbetare för en tid längre än den tillåtna ledigheten skulle (i likhet med tidigare) bötfällas. Lagförslagen innehöll därtill ett par nyheter: i det Rosengrenska förslaget ingick att även den som vägrade ta emot erbjuden lega skulle bötfällas (tre lod silver), en bestämmelse hämtad från stadslagen, medan kung Karls förslag istället innehöll en skärpt bestämmelse rörande de legohjon som lämnade husbonden i förtid: även den som vräktes av husbonden skulle endast ha rätt till tre dagars ledighet, därefter hotades den tjänstlöse av en marks böter *om dagen*.

Det enda exempel jag funnit på regler från före 1300-talet liknande de svenska landskapslagarnas är den norska Frostatingslagen, i vilken det under 1200-talet infördes en bestämmelse att den man som ägde mindre än tre mark förbjöds att ”dra på köpfärd” istället för att arbeta för bönderna under sommarhalvåret.¹⁹ Tvånget var alltså, i likhet med vad det skulle bli i Sverige några decennier senare, riktat endast mot de fattiga, till och med förmögenhetsgränsen var densamma som senare i Södermanland. Däremot saknade Frostatingslagen regler kring hur förbudet skulle upprätthållas (genom exempelvis böter) och hur en bonde skulle gå tillväga för att kräva ett legohjons arbete. Även om vi i lagen kan ana ett försök att tvinga de fattiga i Trøndelag att acceptera arbete mot lega, har lagen inte legat till direkt grund för de långt utförligare svenska lagparagraferna.

På Gotland infördes en mer detaljerad reglering av legofolksinstitutionen av den danske kung Kristian III först 1537.²⁰ Den var å ena sidan

mindre precis än de svenska lagarna i det att den inte tydliggjorde vilka som omfattades av bestämmelserna, annat än att de gällde för det "tjänstefolk som löper från en [husbonde] och till annan". Hotet som riktades mot den som inte godtog att arbeta som legohjon var å andra sidan strängare: den kvinna eller man som inte blev dräng eller piga hos en husbonde skulle enligt stadgan fängslas och föras till slottet i Visby, antagligen för straffarbete där.

De svenska lagarna kan också jämföras med den välstuderade utvecklingen i England. Där blev de män och kvinnor som inte utövade något hantverk eller hade tillräckligt med tillgångar att leva av i mitten av 1300-talet (genom *Ordinance of labourers* 1349 och *Statute of labourers* 1351) tvungna att acceptera att arbeta (*servire*) för den som krävde deras arbete.²¹ Judith Bennett har i en inflytelserik studie menat att denna engelska lagstiftning inte hade några tidigare motsvarigheter vare sig i England eller i andra områden.²² I själva verket liknar ju de engelska lagarna de äldre svenska: för att någon skulle dömas krävdes två vittnen (vilket innebar att dessa, liksom i Sverige, skulle vara närvarande då erbjudandet om lega gjordes). I England straffades dock den person som vägrade att acceptera ett erbjudande genom att placeras i stocken eller i fängelse till dess att han eller hon ville ta emot legan, det vill säga ett hårdare straff än i de svenska landskapslagarna men precis vad som föreskrevs i de nästan samtida bergslagsprivilegierna 1354.²³

Under medeltiden inträffade alltså en skärpning av arbetstvånget. Enligt landskapslagarna, liksom enligt det regelverk som infördes i England i mitten av 1300-talet, krävde en bonde en fattigs arbete som legohjon genom att han utfäste en bestämd lega i vittnens närvaro. Om den tilltänkte arbetaren vägrade beivrades detta genom att den som "hyste" honom (en person vars ställning inte tydligt framgår i lagarna, men som kan ha varit en annan skatte- och tiondebetalande bonde) bötfälldes. Från och med mitten av 1300-talet kom emellertid straffet för arbetsvägran att istället främst drabba det tilltänkta legohjonet, något som under 1200-talet endast skedde i Västmanland. I stadslagen och i bergslagen, liksom i England, kombinerades böter med förvisning, kroppsstraff eller inspärning. Att dessa medel framstod som rimliga och effektiva framgår av att de intogs i bägge de förslag till revideringar av landslagen som lades fram i början av 1600-talet. Som Bennett har

påpekat innebar detta att ”erbjudanden om arbete var krav, inte förslag”, och att det för det presumtiva legohjonet knappast rörde sig om någon egentlig förhandling om lön eller arbetstid när hotet om fängelse var överhängande.²⁴

Den kanske viktigaste förändringen i regelverket har emellertid inte noterats tidigare, nämligen att det från och med Södermannalagens tid förväntades att alla legohjoner efter legostämman genast (inom en vecka) skulle hitta sig nya husbönder. Denna regel övertogs av landslagen och uttrycktes på 1350-talet i bergslagsprivilegierna så att varken kvinnor eller män skulle gå lösa utan istället ”arbeta”. Motsvarande regler upprepades vid flera tillfällen i senmedeltidens och 1500-talets Stockholm, och de återkom i lagförslagen: oavsett om någon bonde erbjöd ett arbete eller ej fick ett legohjon inte vara ledigt mer än några dagar, annars hotade mycket dryga böter eller förvisning. Man övergick alltså från att under 1200-talet kräva att den fattige accepterade ett erbjudande om arbete till att från och med omkring 1330 kräva att alla fattiga blev legohjon, oavsett om de erbjöds arbete eller ej, en övergång där hotet om bestraffning gick från att vara ett medel för en (rik) individ att tillförsäkra sig en annans arbetskraft till ett medel för samhället att få alla (fattiga) att arbeta. För att detta utökade tvång skulle fungera skärptes samtidigt tvångsmedlen: istället för att endast döma den som hyste en ovillig fattig kom straffen efter 1350 alltmer att riktas mot arbetaren själv, i form av böter som var så höga att de var omöjliga att betala (vilket resulterade i att arbetaren antingen måste acceptera eller annars utsättas för att böterna omvandlades till kroppsstraff), fängelse (också det till dess att arbetaren accepterade) eller förlust av ära och hem genom förvisning.

För 1500-talets England har Alexandra Shepard visat att en fastslagen och i penningar mätbar gräns mellan den som enligt lagen var tvungen att arbeta som legohjon och den som ägde något mer än så hade stor symbolisk betydelse.²⁵ Människor använde *forty shillings' worth* för att beskriva sig själva, eftersom denna summa – trots att inflationen hade minskat dess realvärde kraftigt – i det allmänna medvetandet stod för att man hade tillräckligt med tillgångar för att vara kreditvärdig, inte minst genom att inte behöva förlita sig på lönen från en husbonde. Tjänstefolk, som inte ägde dessa 40 shilling, beskrev sig å andra sidan som ”fattiga”, vilket innebar att kopplingen mellan fattigdom, arbete för lega och

underordning i England var stark.²⁶ Någon liknande undersökning av språkbruket i 1500-talets svenska protokoll går inte att göra, men det är troligt att tremarksgränsen på samma sätt (trots sitt urholkade värde) har haft en viktig kulturell betydelse för hur människor uppfattats och uppfattat sig själva, som fattig men ändå självständig (och därmed kreditvärdig och någon man kunde lita på), eller som tvungen att arbeta för en husbonde med den underordning detta innebar.

Legotvånget i praktiken

I vilken utsträckning kom då lagens hot om bestraffning för den som inte mottog ett erbjudande om lega till användning? Inte ens i England är frågan lätt att besvara, trots dess ojämförligt rikare källor.²⁷ I de allra flesta fall bör tvånget ha fungerat så att de fattiga hellre tackade ja till erbjuden lega än riskerade att utsättas för straff, något som inte givit avtryck i källorna. I saköreslängderna återfinns dock ett litet antal fall där personer fått betala böter för att de inte varit legofolk: en Per jute i Linköping dömdes 1541 för att han var en ”tjänstlös karl”, legodrängen Sven Jönsson dömdes 1546 för att ”han lös gick” och legodrängen Lasse Klemetsson dömdes 1548 för att han ”gick tjänstlös och ville ingen tjäna”.²⁸ Från 1553 finns också ett exempel på ett par män som dömdes att arbeta med att gräva en ny källare på Väsby gård därför att ”de gick ostadda hos bönderna” och antagligen försörjde sig genom (förbjudet) tillfälligt arbete.²⁹ I ett par fall från 1500-talet redogörs något mer utförligt för konflikter kring gränserna för hur man kunde kräva att någon blev ens legohjon, om än endast som bakgrundsdetalj i mål som egentligen rörde andra frågor. Det första fallet kommer från Vaksala härad i Uppland 1548, där rätten skulle ta ställning till om Mats timmermans lik fick begravas på kyrkogården eller inte.³⁰ Bakgrunden var att fogden Per Markusson hade skickat två karlar för att ta fast Mats, som – endast tillfälligt – arbetade hos bonden Mickel vid Ekeby kvarn. När Mats såg karlarna komma försökte han fly från dem genom att kasta sig ut i strömmen, där han (trotsande förföljarnas varningar) drunknade. Rätten ansåg att eftersom Mats hade gått ut i Fyrisån av ”räddhåga” skulle han inte räknas som självspilling och kunde därför begravas på kyrkogården. De gick sedan vidare med frågan om vem som var skyldig till Mats död,

och ålade därför bonden Mickel att svära på att ”han icke hade gjort någon stämpling med [fogden] Per Markusson och bett att låta gripa'n [Mats], efter[som] han ville icke städja sig hos honom [Mickel]”. Med andra ord: bonden Mickel hade erbjudit den tillfällige arbetaren Mats lega, men denne hade tackat nej. I detta läge borde bonden (om Mats ägde mindre än tre mark) enligt lagen ha vänt sig till rätten för att med vittnen tvinga honom att betala böter (eller snarare att acceptera legan). Rätten misstänkte dock att Mickel istället hade vänt sig till fogden för att ”gripa” den ovillige arbetaren, vilket bonden förnekade. Om tanken hade varit att fogden skulle föra Mickel till tinget eller om han skulle tvinga honom på annat sätt (till exempel genom att spärra in honom till dess att han accepterade erbjudandet) framgår tyvärr inte av det kortfattade protokollet.

Det andra fallet ingår i en samling klagomål riktade mot riddaren Bengt Nilsson (Färla), som på 1540-talet avsattes ur riksrådet sedan han bland annat dräpt sin hustru. Detta klagomål kom emellertid från bonden Bengt i Ökneby i Södermanland. Någon gång på 1530-talet dristade bonden sig att neka herr Bengt ”sin dotter, som han begärde i sin tjänst”, eftersom bonden menade sig inte kunna undvara hennes arbete hemma på gården. Enligt klagomålet lät herr Bengt då ta bonden till fånga, höll honom fängslad i stocken i åtta dagar, tvingade honom sedan att arbeta i tröskladorna under fjorton dagar och om nätterna sitta fängslad i en bult, gav honom under denna tid lyten genom upprepad misshandel, innan han till slut tvingade honom att svära en ed på att aldrig någonsin beklaga sig inför kungen. Sedan bonden äntligen släppts fri tvingades han som straff utfodra så mycket av herrens boskap på sin gård under vintern att hans egen boskap svalt ihjäl.³¹ Att Bengt förgripit sig mot bonden långt utöver vad lagen tillät stod bortom varje rimligt tvivel. Vi vet däremot inte säkert att man betraktade den inledande incidenten som något rättsligt övergrepp. Herr Bengt verkar ha ansett att han kunde gå hem till en av sina underlydande landbor och begära att få dennes dotter ”i sin tjänst”. För denna begäran hade han ju stöd av lagen, medan det faktum att bonden Bengt behövde hennes arbetskraft hemma på gården däremot var ett argument utan lagstöd. Att bönder (och frälsemän) hade rätt att begära den fattiges arbetskraft var en realitet också under 1500-talet, liksom att den som ”ville ingen tjäna” kunde dömas till böter

för detta, även om det naturligtvis hände att den enskilde man vars egen (eller vars dotters) arbetskraft var omstridd opponerade sig. Att vi inte känner till fler liknande incidenter beror kanske snarast på att de sällan utvecklades så våldsamt som då herr Bengt var inblandad.

Avtalstiden

Hur länge arbetsrelationen skulle vara var inte något som bonden och det presumtiva legohjonet skulle komma överens om. Alltsedan landskapslagarnas tid var det nämligen reglerat i lagen mellan vilka dagar på året som legohjon skulle arbeta: i Äldre Västgötalagen inleddes flocken rörande legofolk med orden ”laga stämmodagar äro två: påsk och mickelsmäss”.³² Att lagarna skulle innehålla en sådan bestämmelse var emellertid inte någon självklarhet: motsvarighet saknas nämligen i Östgötalagen liksom i de norska Frostatings- och Gulatingslagarna, trots att dessa innehåller i övrigt detaljerade bestämmelser rörande legofolk.³³ Att motsvarande bestämmelse fanns i merparten av Svealagarna är därför (som vi såg tidigare) ett tydligt tecken på att de delar ursprungskälla med lagen i Västergötland, även om datumen varierade mellan olika områden. I Äldre Västmannalagen inledde bestämmelsen, liksom i Västergötland, flocken: ”två skola legostämmor om året vara, en från påsk och till vinternätterna, [den] andra från vinternätterna och till påsk”.³⁴ I Uppland fastställdes istället att ”legostämmor äga två om år vart vara: från pingstdagen och till mårtensmäss och från mårtensmäss och till pingstdagen”, och denna bestämmelse infördes i den reviderade Västmannalagen och i Södermannalagen.³⁵ I Hälsingland, däremot, ansåg man det inte nödvändigt att inkludera någon bestämmelse om legostämmor, trots att flocken i övrigt byggde på Upplandslagen.

I Svealagarna användes alltså ordet ”legostämman” för att beteckna den tid som husbonde och legohjon skulle vara bundna till varandra. Det var sammansatt av ”lega”, vilket var beteckningen på den lön som legohjonet skulle få men som även kunde betyda ’hyra’, och ”stämman” i betydelsen ’bestämd tid’.³⁶ På modern svenska skulle ordet kunna återges med ”hyresperiod”, den tid som husbonden ”hyrde” legohjonet. Året indelades i två sådana perioder, vars början och slut reglerades i lagarna. Västgötalagens ”stämmodag” betydde på motsvarande sätt

'den dag som är bestämd (för att något skall ske)', nämligen den dag då arbetsrelationen skulle upphöra genom utbetalning av legan.

Landslagen övertog Svealagarnas legostämman från pingst till mårtensmäss, och denna behölls oförändrad även under 1400-talet.³⁷ I ett par manuskript av den äldre lagen, enligt Schlyter skrivna under den senare hälften av 1400-talet, byttes dock höstens stämmodag ut mot mickelsmäss, och detsamma skedde i ett par manuskript av den yngre landslagen under 1500-talet.³⁸ Därmed uppnådde man delvis överensstämmelse med stadslagen, som till skillnad från landslagen istället övertog Västgötagarnas påsk och mickelsmäss.³⁹ Av 1600-talets bägge förslag till revidering av landslagen saknade det ena av någon anledning helt en reglering av legostämmorna, medan det Rosengrenska lagförslaget anslöt till mickelsmäss i stadslagen (och i de handskrifter av landslagen som infört en förändring) men menade att vårens stämmodag borde skjutas till valborg, ett datum som inte förekom i någon tidigare lag.⁴⁰ Sannolikt var tanken att knyta legostämman till en fast dag på året istället för till påsk och pingst, eftersom dessa ju innebar att legostämmornas längd varierade betydligt från år till år.

Varför just dessa datum? Eftersom de reglerade arbetskraften bör legostämmorna ha varit kopplade till jordbrukets arbetsår. En sådan koppling gjordes uttryckligen i Lollands villkor 1446, den äldsta danska lagstiftning som reglerade legostämmorna, enligt vilken legohjonet skulle arbeta från Andreas (30/11) till Botulf (17/6) "att hjälpa bonden sin vårsäd i jord" och sedan åter till Andreas "att hjälpa bonden att hösta sin höst och hans vintersäd i jord".⁴¹ Även om de danska datumen var annorlunda än de svenska,⁴² är det tydligt att också Svealagarnas period från pingst till Märten utgått från arbetsåret. Enligt lagarna fanns nämligen under våren en period då sådden skulle ske. I Västmanland varade den från påsk till pingst, medan den i Södermanland och Uppland varade från fjärde respektive femte söndagen i fastan till Kristi himmelsfärd.⁴³ Vårsådden avslutade därmed legofolkets vinterarbetshalvår: i Västmanland upphörde sådden samma dag som legostämman, medan stämmodagen i Uppland och Södermanland följde tio dagar efter såningsarbetets slut, vilket passade med den ledighet om sju nätter som stadgades just i Söderman- och Upplandslagarna, liksom senare i landslagen.⁴⁴

Höstens stämmodag var inte lika tydligt kopplad till arbetsåret. Skördarbetet skulle i Uppland, Södermanland och Västmanland (liksom enligt den yngre landslagen) vara avslutat vid mickelsmäss,⁴⁵ medan stämmodagen inföll först vid mårtensmäss, 40 dagar senare. Snarare än en nära koppling till slutet på sommararbetet tycks man ha prioriterat att legostämmorna skulle vara ”jämnlånga”, något som uttryckligen sades i Södermannalagen (och därefter i landslagarna). Ändringen till mickelsmäss i vissa manuskript av landslagen kan tolkas som att man bättre velat anpassa lagen till arbetsåret, så att arbetarna kunde bytas ut när skörden var avklarad och tröskningen (men också höstsådden) skulle ta vid.

För Västgötalagens påsk till mickelsmäss har man istället utgått från skördarbetets slut på hösten och sedan valt påsken för att skapa två jämnlånga legostämmor. Eftersom vårsådden i Västergötland enligt lagen inleddes tre veckor före påsk medförde detta emellertid att arbetarna riskerade att bytas ut just under en av årets arbetstoppar.⁴⁶ Det är dock möjligt att kopplingen till arbetsåret inte behöver ha skett i Sverige: i Trøndelag användes antagligen samma stämmodagar som i Västergötland, och anmärkningsvärt nog avgränsades legostämman under 1300-talet av samma dagar också i England. I de södra delarna av landet var mickelsmäss och påsk stämmodagar, medan man i nordost (norr om floden Trent och i Lincolnshire) istället använde mårtensmäss och pingst.⁴⁷ Det är alltså fullt möjligt att stämmodagarna övertogs oförändrade när institutionen infördes i Sverige, vilket förklarar den delvis mindre lyckade anpassningen till jordbruksåret: endast i Västmanland gjordes en lokal anpassning till vinternätterna, en anpassning som dock (under påverkan av Upplandslagen) övergavs efter bara några decennier.⁴⁸

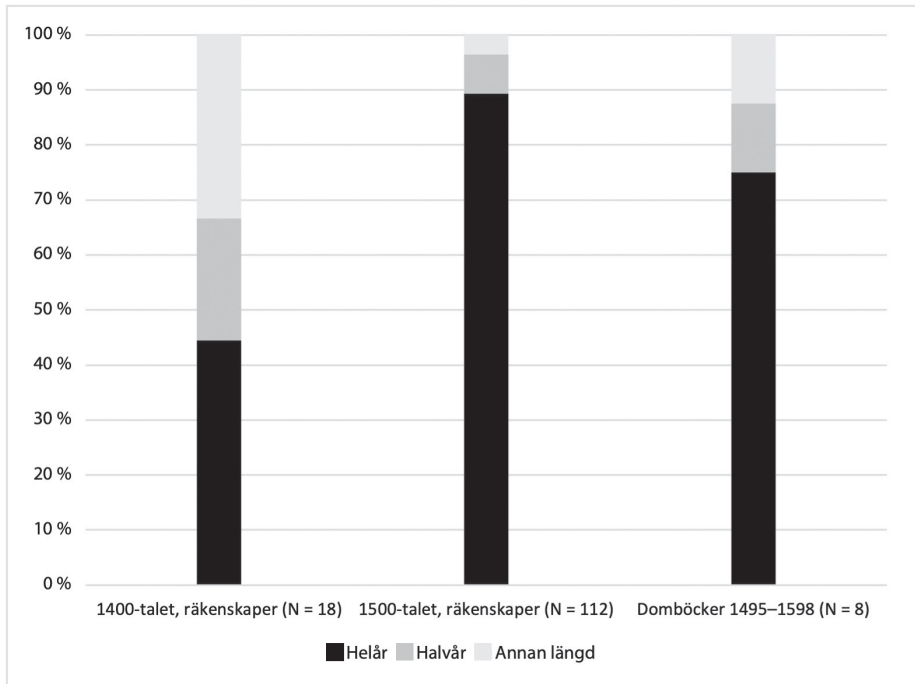
Hela eller halva år

I engelsk forskning har man utgått från att helårslegostämmor var det normala och förklarar uppkomsten av kortare stämmor med att de gav husbönderna bättre möjlighet att mer flexibelt anpassa arbetsstyrkan efter det varierande behovet under året.⁴⁹ Eftersom arbetskraftsbehovet var större under sommaren, då såväl slätter som skörd ägde rum, skulle husbönder ha utnyttjat möjligheten att göra sig av med legofolk (och

därmed ansvaret för att föda dem) över vintern. De svenska källorna visar snarast att utvecklingen tvärtemot vad man antagit i England gick från halvår till helår. Sannolikt beror detta på en tilltagande brist på arbetskraft under senmedeltiden. Före 1300-talets mitt har husbönder kunnat räkna med att alltid få tag på nya arbetare vid behov, därefter har det bland annat på grund av digerdöden och efterföljande pestepidemier istället varit av vikt att beständigt knyta arbetarna till sig. Det äldsta exemplet där helårslegostämmor nämns är i Visby stadslag, enligt vilken man kunde leja en tjänare (*denest*) antingen för ett helt eller för ett halvt år.⁵⁰ Enligt Magnus Erikssons bergslagsprivilegier 1354, utfärdade bara några få år efter landslagen, ålades alla legodrängar och legokonor att ta arbete antingen ”av halva år eller hela och ingaledes mindre”.⁵¹ Lagstiftningen höll fast vid två årliga legostämmor, men det faktum att alla regleringar av storleken på legan från 1450 och framåt endast omtalar årslöner är ett tecken på att åtminstone kungamakten nu såg detta som det normala.⁵² Legostämmor av olika längd måste dock ha tillämpats vid Vadstena kloster i mitten av 1400-talet, eftersom gårdsmästaren där var ålagd att två gånger om året redovisa för abbedissan för hur lång tid var och en av klostrets drängar var lejd.⁵³ På Gotland reglerades legofolksinstitutionen genom en kunglig stadga 1537, enligt vilken såväl kvinnor som män skulle arbeta ”ett halvt år eller helt”.⁵⁴ Gustav Vasa menade i ett brev till allmogen 1540 att det var ”sedvana i riket” att legofolk antogs antingen på ”halva eller hela års stadga eller tjänst”.⁵⁵ Själv försökte dock kungen införa helårslånga legostämmor vid kronans slott och gårdar så att allt legofolk både skulle lejas och få sin lega utbetald vid mickelsmäss.⁵⁶ Mot slutet av 1500-talet följde åtminstone högadeln efter: i sin bok rörande driften av storgårdar föreskrev Per Brahe att legofolk skulle städjas för ett helt år vid mickelsmäss,⁵⁷ medan hertig Karl i sin gårdsrätt bestämde att den som accepterade ”kläde och penningar, han är pliktig att tjäna år och dag”.⁵⁸ Mot slutet av 1500-talet hade alltså den lagliga stämmodagen flyttats till mickelsmäss för att bättre passa in i arbetsåret, och dessutom hade legostämman blivit ett helt år lång, landslagen till trots.

Frågan är i vilken utsträckning den utveckling som dessa normativa skrifter antyder motsvarades av en verklig utveckling, samt i vilken utsträckning motsvarande utveckling gällde även utanför kronans och

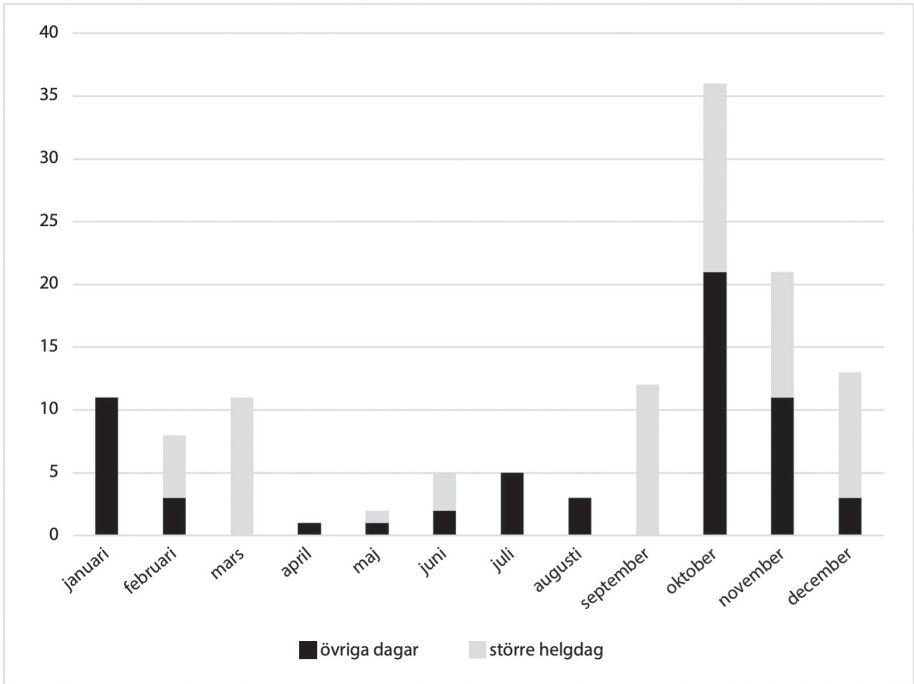
FRÅN TRÄLAR TILL TJÄNSTEFOLK

Figur 4. Legostämmans längd enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598. Anmärkning: Med annan längd avses perioder såväl kortare som längre än ett halvår. Källor: codex C32, RA s. 20r (Tyresö); codex D9, RA s. 27, 29 (Kalmar nunnekloster); Ivar Axelssons räkenskaper s. 51v (Visborg); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper 1504, RA s. 100v, 1508 s. 48v, 58r; Helga lekamens gilles räkenskaper s. 3v, 5r, 15v, 18v, 20r, 21v, 25r, 35r (Stockholm); Bielkesamlingen vol. E 1982 (Ulvåsa), E 1983 (Läckö), E 1984 (Nynäs); Bielkesamlingen vol. E 1991, RA (Åkerö); STB 9/3 1495; STB 12/10 1517; Roos 1964, Loimijoki 24/3 1552, Vittis 6/12; Pirinen 1954, Vesulax ST 1563; Collmar 1953, Oppunda härad 17/10 1586; Finska RA vol. 219a, Hauho VT 1598; VTB, 13/3 1598.

högedelns storgårdar. Engelsk forskning visar återigen att helårslånga legostämmor i praktiken förekom vid sidan av halvårslånga (eller ännu kortare), liksom att även om ett par stämmodagar dominerade förekom också många andra.⁵⁹ För att undersöka detta för Sveriges vidkommande måste vi ge oss in i bevarade senmedeltida räkenskaper (från storgårdar) som innehåller uppgifter om stämmodagar, och sammanställa dessa

LEGOSTÄMMAN

Figur 5. Stämmodagarnas fördelning över året enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598 (N = 128). Här ingår såväl dagar då legostämman inleddes som då den avslutades. Som ”större helgdag” redovisas fastan (i februari), påsk (i mars), pingst (i maj), midsommar, mickelsmäss (i september), brittmäss (i oktober), mårtensmäss (i november) samt jul. Källor: se figur 4.

med de fåtaliga uppgifter om legostämmor hos bönder som nämns i domböcker och skattelängder.⁶⁰

Räkenskaperna (och rättsprotokollen) bekräftar enligt figur 4 alltså stadgornas bild att legostämmor av olika tidslängd förekom parallellt under 1400- och 1500-talen, också hos en och samma husbonde. Samtidigt ses en övergång mot helårslegostämmor under 1500-talet: medan blandade tider förekom under slutet av 1400-talet, vid bland annat Tyresö och vid Kalmar nunnekloster, dominerade helårslegostämmor vid Uppsala domkyrka redan under tidigt 1500-tal, liksom senare inte bara vid sätesgårdarna Nynäs och Åkerö utan också i rättsfall rörande bönders och borgares hushåll. Vid denna tid började husbönderna

alltså allt oftare erbjuda (eller kanske snarare avkräva) de presumtiva arbetarna legostämmor som varade ett helt år.

Vi ser i figur 5 inte någon motsvarande förändring av stämmodagarna under 1500-talet. Lagstiftningen till trots lejdes arbetare löpande under året, om än med tydlig koncentration till vissa högtider. Under våren inföll de flesta stämmodagar under veckan kring påsk, även om man vid Nynäs också lejde arbetare under fastan och i mitten av januari på S:t Henriks dag, en stor högtid i Finland. Pingsten, som ju var stämmodag enligt landslagen, användes däremot nästan inte alls, och överhuvudtaget var perioden från påsk till midsommar en tid då ytterst få legohjon staddes. De arbetare som behövdes för vårbruket hade husbonden sett till att skaffa sig antingen redan under hösten eller annars senast vid påsk.

Under sommaren lejdes en del arbetare under juni och juli inför skörden, medan inga stämmodagar förekom under skördetiden i augusti och september. Därefter inföll i slutet av september årets viktigaste stämmodag, mickelsmäss, då var fjärde arbetare lejdes (om vi även räknar in den en vecka senare infallande brittmäss, då arbetare lejdes efter sin lagstadgade lediga vecka). De husbönder som inte var nöjda med de arbetare de fått tag i vid mickelsmäss lejde ytterligare folk under följande veckor fram till och med mårtensmäss, landslagens stämmodag, vilken ännu under 1500-talet framstår som en av årets viktigaste. Ytterligare arbetare kunde lejas även under november och december fram till och med jul, som (trots att den inte omnämns i någon medeltida lagstiftning) var en lika vanlig stämmodag som påsk och mårtensmäss.⁶¹

Några regionala skillnader rörande när arbetare lejdes, motsvarande dem man funnit i England och som landskapslagarna antyder fanns även i Sverige, syns inte i källorna från 1500-talet, då alla de viktigaste stämmodagarna (påsk, Mickel, Märten och jul) förekommer i källor såväl från Mellansverige som från Finland. Istället för ett system med två stämmodagar (eller endast en) visar räkenskaperna att husbönder i 1500-talets Sverige rekryterade arbetare löpande under året, visserligen oftast på traditionella datum knutna till särskilda högtider och helgonfester och i synnerhet under senhösten, så att arbetsstyrkan vid storgårdarna förnyades gruppvis under ett par månaders tid.

Dräng varannan vecka

Från andra hälften av 1500-talet framträder därtill en form av legostämmor som inte nämndes under medeltiden vare sig i lagstiftning eller i andra källor, nämligen drängar som endast arbetade halvtid för husbonden. Det tidigaste kända exemplet är från 1551 då en Gregorius Henriksson, ursprungligen från Svärdsjö socken i Dalarna, var tjänstedräng endast ”varannan vecka” hos en Mats Jonsson i Torstuna härad i Västmanland medan han övrig tid (åtminstone en del av året) arbetade som tröskare i Svinnegarns socken i Uppland.⁶² Ett annat exempel är en bonde i Uppland som 1553 hade ”2 halva drängar som tjänar varannan vecka hos bonden och varannan vecka arbetar de för sig själv”.⁶³ Många fler exempel möter i längderna från en beskattning 1576, då det motsvarande kallades för att drängen tjänade ”halvparten” (i Östergötland, Västergötland och Småland),⁶⁴ ”halvomstunda”, ”halvstunda”⁶⁵ eller ”halvtiden” (Västergötland).⁶⁶ I andra fall noterades uttryckligen att drängen arbetade varannan vecka hos sin husbonde (Södermanland, Västmanland, Östergötland).⁶⁷ Sådana legostämmor var alltså mot slutet av 1500-talet spridda över stora delar av Götaland och Svealand, även om de endast omfattade en minoritet av legodrängarna och det inte fanns någon gemensam vokabulär.⁶⁸

De två uppländska drängarna 1553 arbetade alltså varannan vecka ”för sig själv[a]”, sannolikt på egna mindre åkerbruk eftersom fogden anklagades för att ha gömt undan det ”husmansvete” som husbonden betalt honom i skatt för dem.⁶⁹ Dalkarlen som var dräng i Västmanland och tröskare i Uppland 1551 använde tiden han fick fri från husbonden till att öka sin inkomst,⁷⁰ och detsamma gjorde en bonddräng i Västergötland 1576 som ”brukar [...] skomakarämbete dessemellan” (vilket medförde att han tvingades betala skatt både som dräng och som hantverkare).⁷¹ Hur arbetstiden delades mellan husbonden och hantverket framgår inte. Andra drängar tillbringade varannan vecka hos husbonden och varannan vecka hemma hos föräldrarna,⁷² medan åter andra spenderade hälften av tiden hemma hos föräldrarna men antagligen inte gick dit så ofta som varannan vecka eftersom föräldrarna var bosatta en lång väg från husbonden.⁷³ Vissa drängar delade enligt skattelängderna sin tid mellan två olika husbönder, antingen varannan vecka eller med en

icke angiven uppdelning av arbetstiden husbönderna emellan.⁷⁴ Några exempel på detta är en bondes dräng i Dingtuna i Västmanland som ”tjänar andra veckan en knekt”,⁷⁵ en dräng i Vena i Småland som arbetade ”halvparten” hos en bonde och halvparten hos församlingens präst⁷⁶ och en dräng i Ölmstad i Vista härad i Småland som ”tjänar hälften uti Västra härad”.⁷⁷ Därtill angavs för ett par drängar i norra Uppland namnen på bägge deras husbönder.⁷⁸ Dessa exempel visar att drängar som arbetade för två husbönder visserligen kunde ha dem relativt nära varandra (fem respektive två kilometer fågelvägen i Uppland) men att avståndet ibland var betydligt längre: från Ölmstad till den närmaste delen av Västra härad är det fyra mil, vilket innebär att också här måste bytet av husbonde ha inträffat mer sällan än en gång i veckan.

Låt oss så sammanfatta vad vi vet om hur längden på legostämman, tiden från arbetsrelationens ingående fram till dess avslutande, reglerades. Lagstiftningen förblev oförändrad från periodens början fram till dess slut: legofolksinstitutionen var utformad så att det alltid fanns två bestämda stämmodagar på året, vilket innebar att en arbetare skulle lejas för en legostämma på ungefär sex månader. Dessa perioder var anpassade efter arbetsåret i jordbruket, genom att den första stämmodagen antingen inföll strax efter det att vårarbetet var slutfört eller annars vid den tid då skörden just var bärgad om hösten. Detta ledde emellertid till att den andra stämmodagen hamnade sämre till i arbetsåret, antingen mitt i vårarbetet eller alltför sent in på hösten. Dessutom fanns en olägenhet i att vårens stämmodag var knuten till de rörliga högtiderna påsk och pingst, vilka varierade mellan åren utan närmare koppling till jordbruksarbetet. Vi har därför i det föregående stött på flera sätt genom vilka legofolksinstitutionens praktik avvek från lagstiftningen. En lösning på de problem som vårens rörliga stämmodagar orsakade var en övergång till helårslegostämmor. Sådana nämns redan vid 1300-talets mitt i Visby och i Bergslagen och förekom under 1400-talet, även om de fick sitt fullständiga genombrott först under det följande århundradet, då Gustav Vasa genomdrev att de skulle tillämpas vid kronans gårdar, då också högadeln med Per Brahe och hertig Karl i spetsen hade övergått till dem, liksom även de bönder som nämndes i rättsprotokollen hade gjort. Detta var en förändring som underlättade livet för husbönderna eftersom tillgången på arbetskraft under året blev mer förutsägbar, inte

minst genom att eventuella förluster av arbetare vid mickelsmäss kunde ersättas under följande månader, då arbetsintensiteten i jordbruket ändå var relativt låg. Denna ökade flexibilitet jämfört med lagen avspeglas också i fördelningen av stämmodagarna över året, tydligt knutna till höstmånaderna samt till påsken (som inföll ett halvår efter mickelsmäss, den viktigaste stämmodagen). Större anpassning till individuella behov syns också i de ”halvomstunda” legostämmorna, som måste ha förhandlats fram utifrån husbondens specifika behov av arbetskraft, ”en halv dräng” varannan vecka snarare än en lejd för hela sommaren eller året. Den tidigmoderna legofolksinstitutionens helårslånga legostämman med mer flexibel startpunkt under senhösten stärkte därmed husböndernas position visavi legohjonen, som nu oavsett tidpunkt på året kunde få ett erbjudande om lega som de inte fick tacka nej till och som innebar att de bands till arbete hos husbonden under dubbelt så lång tid som under landskapslagarnas tid.

Legorov och vräkningar

Lagarnas behandling av vad som var laga stämmodagar och hur en legostämman skulle inledas var egentligen relativt kortfattad jämfört med de paragrafer som behandlade vad som skulle ske om legohjonet – av en eller annan anledning – lämnade husbonden i förtid. Låt oss inleda med att studera vad som gällde om legohjonet avvek från husbonden, något som (i vissa av lagarna) kallades för ”legorov”, en beteckning som måste förstås mot bakgrund av att legohjonet inte berövade husbonden någon lega (eftersom denna utbetalades först på stämmodagen) utan endast sig själv, den hyrde arbetaren.

Enligt flera av landskapslagarna inleddes arbetsrelationen mellan legohjon och husbonde i två steg, där det första var det muntliga avtal som behandlats ovan och det andra var en första måltid som åts i samband med att legohjonet påbörjade sitt arbete hos husbonden. Enligt Västgötalagarna kunde legomannen fram till dess att han gått i husbondens ”vist”, det vill säga intagit den första måltiden, fortfarande befria sig från arbetet genom att han med tolv män svor att ”jag fästes ej med dig och ingen stadga gjorde jag vid dig”, under förutsättning att han därtill hade två män som kunde vittna till sin fördel.⁷⁹ En liknande

bestämmelse fanns i Äldre Västmannalagen, enligt vilken legodrängen endast behövde sex män för att svära sig fri från påståendet att han hade tagit emot en fästepenning.⁸⁰ Även i Visby var det lättare att bryta legostämman före måltiden, vilket man fick göra om man kunde påvisa ”rättmätig orsak” (*redelike scult*).⁸¹ Kunde man inte det skulle man i Visby betala en summa motsvarande hälften av den utlovade legan till husbonden, medan den som i Västergötland misslyckades med att svära eden skulle betala husbonden *hela* den utlovade legan. I Äldre Västmannalagen var istället ersättningen satt till det fasta beloppet tre öre, och lika stort var straffet för den västmanlänning som accepterade ett erbjudande, tog emot fästepenning och behöll den över en natt, men sedan ångrade sig och bar den tillbaka till husbonden.⁸²

Legorovet var enligt dessa lagar ett betydligt grövre brott om det begicks efter måltiden. I Visby fördubblades straffet så att legohjonet nu var tvunget att betala hela legan till husbonden (om han inte kunde hitta någon annan som var villig att arbeta i sitt ställe hela legostämman).⁸³ I Västergötland skulle legohjonet om det lämnade husbonden efter måltiden både bötfällas och dessutom betala hela den utlovade legan till husbonden,⁸⁴ och i Västmanland – där detta brott kallades just ”legorov” – åtta- respektive fyrdubblades bötesbeloppet i de två redaktionerna av lagen.⁸⁵ Därtill saknades nu möjligheten att befria sig genom edgång, såväl i Västmanland som i Västergötland. Enligt Västgötalagarna skulle dessutom den som hyste ett legohjon som hade avvikit från sin husbonde dömas till böter om han inte biföll husbondens begäran om att återfå arbetaren.⁸⁶

Enligt de övriga Svealagarna, Upplandslagen, Södermannalagen och Hälsingelagen, spelade det däremot ingen roll om ”legorovet” (som brottet även här benämndes) skedde före eller efter det att legohjonet hade gått ”å mat och mål” hos husbonden. Oavsett vilket skulle legohjonet betala tillbaka fästepenningen (om han hade fått en sådan) och därtill så mycket i ersättning till husbonden som denne hade utlovat i lega.⁸⁷ Detsamma gällde i Östergötland, med undantag för att lagen där inte kände till någon fästepenning.⁸⁸ Hälsingelagen innehöll dock ett undantag för det fall att legohjonet lämnade husbonden av ”nöd”. Vad som avsågs framgår inte i lagen, men enligt motsvarande bestämmelse i Visby fick ett legohjon ostraffat lämna sin husbonde om han kunde bevisa att han var utsatt för

svält (*vorsmechtinge*), grova sår (*groue wunden*), oskäligen vrede (*quaden torn*) eller omätlig verbal eller fysisk misshandel (*mishandelinghe ouer mate mid worden oder mid daden*).⁸⁹ Troligen syftade Hälsingelagens ”nöd” på liknande omständigheter. Om detta skedde hade legohjonet åtminstone i Visby dessutom rätt att få ut sin innestående lön.

Lagen bestraffade på motsvarande sätt den husbonde som bröt legostämman genom att ”vråka” sitt legohjon i förtid.⁹⁰ Straffet, antingen i form av ett bestämt ersättningsbelopp eller annars i form av hela legan, var alltid detsamma som det motsvarande straffet för legorov.⁹¹ I Södermanland gav man emellertid husbonden först möjligheten att godvilligt återta legohjonet: för att någon ersättning skulle utbetalas krävdes nämligen att arbetaren först i två vittnens närvaro erbjöd sig att återvända.

I Uppland spelade grannarna en roll genom att de skulle vittna om vem som hade vållat att legostämman bröts (i fall där till och med detta var omstritt), eftersom husbönder i Uppland (och Hälsingland) endast kunde bestraffas om de vråkte sitt legohjon ”utan sak”.⁹² Återigen ger Visby stadslag exempel på vad detta kunde innebära: även i Visby skulle nämligen en husbonde som vråkte sitt legohjon i förtid betala ut hela legan om det inte skedde av ”rättmätig orsak”.⁹³ Exempel på sådana orsaker, då legohjonet alltså fick vråkas utan lön, var ”skändlig brottslighet” (*scentlike scult*) som stöld (*dyue*), ringare lögner (*lesterlike löghene*) och ”fördärvande av levande eller annat gods” (*vorderuinghe quickes oder anders godes*), liksom om legohjonet stannade ute om natten eller lämnade huset eller gården olåst. Därtill var det en rättmätig orsak om det uppdagades att en legokvinna varit gravid då hon lejdes. Om husbonden fick veta detta innan hon kom i hans bröd kunde han bryta legostämman utan att betala ut någon lön, men om hon redan hade flyttat in skulle hon få ut lega för de veckor hon hade arbetat. På motsvarande sätt skulle husbonden betala ut lega för den arbetade tiden också i andra fall när orsaken till vräkningen var ett ”ej skändligt brott” (*vnscentlike sculd*), som att någon sagt emot husbonden (*wedersnak*) eller måttligt försummat sitt arbete (*matlike vorsyminge sines werkes*).

Rättsregler liknande de svenska rörande legorov och vräkning finns belagda från 1200-talet även i norsk och nordtysk lagstiftning. Enligt Frostatingslagen skulle den husbonde som vråkte sitt legohjon betala hela

den utlovade legan, och lika mycket skulle legohjonet betala husbonden om det bröt legostämman.⁹⁴ Därtill skulle även den som tog emot ett legohjon som avvikit från sitt arbete betala husbonden ersättning motsvarande legan (ifall han kände till att legohjonet hade lämnat sin tjänst), en bestämmelse motsvarande Västgötagarnas. Enligt Gulatingslagen behövde det legohjon som vräktes från sin husbonde erbjuda sig – så som i Södermanland – att återvända till arbetet i två vittnens närvaro.⁹⁵ Först om husbonden då vägrade att ta tillbaka legohjonet dömdes han till böter och till att betala ut hela legan, samt dessutom ersättning för den kost som legohjonet skulle ha fått under resten av legostämman. På motsvarande vis skulle ett legohjon som avvek i förtid både böta och betala hela den utlovade legan till husbonden, däremot inte någon ersättning för kosten.⁹⁶

Även tyska lagar innehöll under 1200-talet bestämmelser om vräkning och legorov som motsvarade de svenska. Enligt Rigas äldsta stadslag skulle husbonden (*dominus*) betala ut hela legan om han vräkte sin tjänare (*seruiens*), och denne skulle å sin sida betala så mycket som han hade blivit lovad om han lämnade husbonden i förtid.⁹⁷ Motsvarande bestämmelse ingick i den hamburgska stadsrätten från 1270: om en husbonde (*Man*) vräkte (*vordriff*) sin dräng eller piga (*Knecht/Magd*) skulle han betala ut hela den utlovade lönen (om han inte kunde bevisa legohjonets ondska, *Bossheit*), medan en dräng eller piga som gick från sin husbonde *mit Mutwillen* i förtid skulle betala tillbaka vad han eventuellt redan hade fått och därtill så mycket som han blivit lovad för hela året.⁹⁸ Dessa bestämmelser gällde enligt Sachsenspiegel också på den tyska landsbygden.⁹⁹ Enligt Lübecks stadsrätt (från 1294) gällde dock att den tjänare som lämnade sin husbonde i förtid endast behövde betala honom hälften av de penningar (*gheldes*) som han hade blivit lovad för legostämman,¹⁰⁰ medan den yngre Rigarätten från samma tid menade att legohjonet skulle ersätta husbonden med hela legan men att det, om det blev vräkt, hade rätt till ersättning motsvarande dubbla lönen.¹⁰¹

De norska och nordtyska exemplen visar att principerna för hur legostämman skulle hållas och hur den husbonde eller det legohjon som bröt mot dem skulle ersätta den andra parten var likartade över stora delar av norra Europa. Genomgående var ersättningen knuten till legan, oftast genom att hela det utlovade beloppet skulle ersättas,

ibland i kombination med böter. En annan princip som gick igen från Trøndelag och Hälsingland till Hamburg och Riga var att lagstiftningen var utformad så att bägge parter straffades med lika höga ersättningskrav. I praktiken drabbade dessa ersättningskrav givetvis legohjonet mycket hårdare: medan husbonden kom undan med samma belopp som han ändå skulle ha betalat på stämmodagen, var legohjonet legohjon just därför att det var fattigt och inte hade någon möjlighet att ersätta husbonden. Det gick därmed inte att köpa sig fri från arbete som legohjon.¹⁰²

I den äldre landslagen kombinerades bestämmelser rörande legostämman från Upplands- och Södermannalagarna.¹⁰³ Oavsett om ett legohjon bara hade tagit emot fästepenning eller om det redan hade gått ”å mål och mat” hos husbonden skulle det återbetala fästepenningen och därtill ersätta husbonden så mycket lega som hade utlovats. Om istället husbonden vräkte legohjonet ”utan sak” skulle detta först i två vittnens närvaro erbjuda sig att återvända. Först om husbonden då vägrade att återta sitt legohjon dömdes han att utbetala hela legen. Detsamma gällde enligt stadslagen,¹⁰⁴ och reglerna fördes oförändrade vidare i den yngre landslagen.¹⁰⁵ De återfinns även i Karl IX:s gårdsrätt 1590,¹⁰⁶ och inte heller i det Rosengrenska förslaget till revidering av landslagen ansågs reglerna behöva förändras.¹⁰⁷

I mitten av 1300-talet infördes emellertid en nyhet i stadslagen, nämligen att husbonden och legohjonet hade en ömsesidig skyldighet att berätta för varandra en månad före stämmodagen om de ville att legostämman skulle förnyas eller inte.¹⁰⁸ Den enda andra medeltida lag som innehöll motsvarande bestämmelser om varsel var Visby stadslag, vilken skilde mellan om legostämman var ett halvår lång (då skulle varslet ske senast fyra veckor innan stämmodagen) eller om den var på ett helt år (då skulle också varseltiden vara dubbelt så långt, åtta veckor).¹⁰⁹ Oavsett vilket skulle varslet ske i vittnens närvaro. Hertig Karl, som utgick från att legostämman var ett helt år lång, stadgade i sin gårdsrätt att ett legohjon ”om han åstundar orlov, må han ett fjärdingsår tillförne uppsäga sin tjänst”, vilket innebar en ännu längre varseltid.¹¹⁰ När eller om husbonden behövde varsla legohjonet sades inte, inte heller vad som skulle ske om legohjonet inte varslade husbonden i tid. I gårdsrätten påpekade hertigen dock samtidigt att ingen fick ”tvinga någon till tjänst utöver bestämd tid”, en fråga som han ett decennium tidigare också hade

uppmärksammat i ett brev till sin moster Märta, vilken förmanades att inte tvinga någon att ”utfästa tjänst” längre än legostämman ”som lag förbjuder”.¹¹¹ Hertigen verkar snarare ha ansett att det var ett problem att husbönder tvingades legohjon att stanna kvar i tjänsten efter stämmodagen än att legohjon vräktes i förtid. Ovan stötte vi på ett sådant fall med en bondson som skulle tjäna hos en adelsman ”allenast till Mickelsmäss” men som sedan genom våld tvingades kvar i tre veckor ”över sin rätta stämmodag”.¹¹² Möjligen kan vi här ana uppfattningen att legohjon, som mot slutet av 1500-talet allt oftare lejdes för ett helt år, hade ovillkorlig rätt att om det så önskade vid stämmodagen byta husbonde, under förutsättning att denne varslats i tid.¹¹³

Twister rörande legorov

Låt oss nu se hur tvister rörande i förtid avbrutna legostämmor hantearades i det trettiotal fall som finns belagda i rättsprotokoll från slutet av 1400-talet och framåt. Av dessa rörde nästan alla legohjon som lämnat husbonden i förtid.¹¹⁴ En liten del av dessa (10 procent) rörde legohjon som hade tagit emot fästepenning men som sedan ändå vägrade att arbeta hos husbonden. De dömdes alla – i enlighet med lagen – att ersätta husbonden motsvarande hela legan, även om parterna i ett fall (i Östergötland 1592) enades om att sänka ersättningen till fem mark.¹¹⁵ I de flesta fall hade legohjonet emellertid begått legorov genom att lämna ett redan påbörjat arbete. Av de legohjon som enligt protokollen dömdes för detta skulle närmare 60 procent betala hela den utlovade legan till husbonden, medan 15 procent gavs valmöjlighet att antingen återvända till husbonden för resten av legostämman eller annars betala den utlovade legan. Någon gång dömde rätten helt enkelt att husbonden skulle ta tillbaka sin dräng.¹¹⁶ Endast i ett fall (i Närke 1545) efterskänkte rätten ersättningen helt, även om man då samtidigt påpekade att drängen inte skulle få någon lön för den tid han hade arbetat.¹¹⁷ Saköreslängderna gör tydligt att legofolk därtill ofta tvingades betala böter till kronan då de dömdes för legorov. Vid gruvan i Sala kunde de dessutom ännu vid mitten av 1500-talet straffas genom att i enlighet med bergsprivilegierna bli satta i ”kistan”, vilken man måste betala ½ mark för att bli utsläppt ur.¹¹⁸

Om legohjonet trotsade domen genom att inte ersätta husbonden kunde det vid ett följande ting dömas till ytterligare böter, vilket skedde i Satakunda 1552.¹¹⁹ I ett par fall bestraffades brytandet av legostämman än hårdare. Drängen Klaus i Stockholm hade 1487 benådats för ett dråp han hade begått under förutsättning att han inte bröt sin legostämma hos Gert målare, vilken hade lovat att betala drängens skuld till offrets arvingar.¹²⁰ Mickel livländare dömdes till och med till hängning 1573 efter att lämnat sin tjänst i förtid eftersom han skriftligen hade förbundit sig att antingen stanna i tjänsten eller annars låta sig dömas till döden.¹²¹ I båda dessa fall, som visserligen utgör sällsynt hårda undantag, hade drängen alltså benådats från en dödsdom under förutsättning att han arbetade hos en viss husbonde utan att avvika – han var med andra ord villkorligt dödsdömd till legohjon.

Endast ett par fall i vilka legohjon anklagades för att ha brutit legostämman slutade med frikännande. Också i dessa fall förelåg särskilda omständigheter. I det första fallet klagade 1591 Håkan i Östergötland över att hans dräng Anders Persson hade gått från honom i förtid (därför att han inte drog jämnt med husbonden) och istället börjat arbeta för kronan.¹²² Fallet borde enligt lagen (och enligt den praxis som vi nyss såg var gällande under 1500-talet) ha inneburit att drängen dömdes att återvända till arbetet eller betala ersättning till husbonden. Det faktum att Anders hade avvikit för att arbeta just för kronan medförde emellertid att rätten dömde honom ”fri för det som lag samtycker”, men man tillade att om drängen sedan skulle ta tjänst hos någon annan så skulle ”lagen fullföljas”. Kronans arbetskraftsbehov trumfade alltså lagen. Det andra fallet rörde en Tord Bengtsson, vilken – också han i norra Östergötland i början av 1590-talet – anklagades av sin husbonde, kammarskrivaren Anders Svensson, för att ha brutit legostämman.¹²³ Tord berättade då att han hade fångslats med handklovar och tvingats tacka ja till tjänsten innan han släpptes loss. När husbonden sedan vägrade att ge honom mat rymde han ur tjänsten för att överleva. Rätten ansåg att eftersom han ”trugats och lockats” att ta tjänst var han inte ”lagligen stadd” och han frikändes därför från anklagelsen om legorov. Frågan om Tord hade haft rätt att lämna husbonden på grund av svälten, av den ”nöd” som nämndes i bland annat Hälsingelagen (men däremot inte i landslagen), lämnades därför obesvarad.

Ibland gjorde husbonde och legohjon upp i godo om att avbryta legostämman i förtid. Sådana ärenden borde visserligen aldrig ha nått in i protokollen, men någon gång finns en notering om att en husbonde inte ville åtala ett legohjon som hade lämnat honom.¹²⁴ Utomrättsliga källor till konflikter rörande legostämman är också de sällsynta. I ett par penitentiärbrev, brev till påven vari en kyrkans man förklarade hur han hade syndat och bad om förlåtelse för att kunna återgå i arbete, framgår att två präster (på 1470-talet respektive 1511) krävde att deras drängar, som hade lämnat sina husbönder i samband med sina giftermål, skulle återvända och arbeta hela legostämman.¹²⁵ Prästerna verkar dock inte ha använt sig av tinget, utan vände sig istället direkt till drängarna, något som i båda fallen slutade med att drängarna dräptes – i självförsvar då drängarna angrep, åtminstone om man får tro husböndernas berättelser.

Trots att lagstiftningen var reciprokt utformad har jag endast hittat ett enda fall där en husbonde dömdes att betala sin piga så mycket som han hade lovat henne i lega för att ha vräkt henne före stämmodagen.¹²⁶ Eftersom det inte finns någon anledning till att denna typ av tvister skulle ha nedtecknats i protokollen eller saköreslängderna mer sällan än den andra, var det åtminstone under 1500-talet extremt sällsynt att ett legohjon drog sin före detta husbonde inför tinget för att få ersättning för vräkning. Om orsakerna till detta kan vi endast spekulera. En anledning kan förstås ha varit att vräkningar verkligen var sällsyntare än legorov, därför att husbonden sällan hade anledning att göra sig av med ett legohjon i förtid utan skäl medan det tvärtom kunde finnas goda skäl till att en dräng eller en piga ville fly bort från en våldsam husbonde. Därtill kommer att legohjon av olika skäl kan ha haft svårigheter att driva ett mål mot husbonden i rätten, exempelvis därför att medan legohjonet av lagen ålades att först återvända till husbonden tillsammans med vittnen och erbjuda honom sitt arbete åter, var husbonden i sin fulla rätt att driva bort hjonet om det fanns ”sak” mot det. Om ”sak” definierades brett, som i Visby, kunde det i värsta fall istället hända att husbonden anklagade legohjonet för stöld eller okvädningsord. Legohjon kunde också välja att inte föra sin sak inför tinget därför att domarna hade samma sociala ställning som husbonden, antagligen själva hade legofolk och därför kunde misstänkas vara partiska till husbondens fördel. Slutligen kan det inte heller uteslutas att husbonden i kraft

av sin långt bättre ekonomiska ställning hade möjlighet att sluta en överenskommelse med legohjonet utanför tinget (och därmed utanför de skriftliga källornas ljus) genom att till exempel erbjuda ersättning enbart för den redan arbetade tiden.

När någon begick ”legorov” kunde husbonden agera på olika sätt. Han kunde låta saken bero utan åtgärd och nöja sig med att legohjonet åtminstone gick miste om den intjänade lönen. Han kunde också vända sig till tinget för att kräva skadestånd motsvarande hela legan eller för att kräva att legohjonet tvingades tillbaka till arbetet, vilket är det handlings sätt som framkommer i rättsprotokollen. Vid tinget kunde han även anklaga andra personer för att ha lockat bort legohjonet, något som också det var straffbart (vi återkommer strax till detta). Slutligen kunde husbonden utan tingets inblandning använda våld för att föra tillbaka sitt legohjon (vilket studeras i det därpå följande avsnittet). Legohjonets handlingsmöjligheter vid vräkning var däremot mycket begränsade. Det kunde (i vittnens närvaro) vädja till husbonden om att få återvända och det kunde stämma husbonden inför tinget för att få ut sin lega, men som vi sett ovan skedde detta åtminstone under 1500-talet ytterst sällan. Däremot fanns det inget sätt att tvinga husbonden att ta ett fördrivet legohjon till nåder, om det nu hade velat det.

Lockande

I mitten av 1300-talet infördes i stadslagen ett förbud mot att ”locka” någon annans legohjon att lämna sitt arbete.¹²⁷ Den som anklagades för detta kunde fria sig genom tre mäns ed, eller annars (om det fanns två vittnen till lockandet) dömas till böter på tre mark, och lika mycket skulle det legohjon som ”sig locka låter” betala. I landslagen infördes motsvarande bestämmelse i mitten av 1400-talet, med den skillnaden att det lockade legohjonet inte skulle betala några böter utan istället föras tillbaka till husbonden.¹²⁸ I Stockholm kungjordes i ett burspråk 1482 att ingen fick anställa en tjänstepiga utan att ha pigans tidigare matmoders tillåtelse (”minne”),¹²⁹ och denna bestämmelse fanns även med i de utdrag ur stadens ”gamla statuter” som trycktes 1575: ”ingen leje annan mans dräng eller piga, utan [att] han [först] spör deras matfader eller matmoder till”.¹³⁰ I mitten av 1500-talet infördes även på Gotland

ett förbud mot att ”förkränka eller förlocka andras tjänstefolk”, också där ett brott belagt med tre marks böter.¹³¹ Vid samma tid skrev kung Gustav till fogdarna runtom i riket att det var förbjudet att ”avspänna eller locka” ifrån någon hans tjänstefolk,¹³² medan förslagen på revideringar av landslagen i början av 1600-talet båda höjde bötesbeloppet för den som lockade bort en annans legohjon.¹³³

Förbudet mot att locka en annans tjänare syftade till att minska konkurrensen om arbetskraften husbönder emellan genom att minska legohjonets möjligheter att ställa två husbönder mot varandra, något som var särskilt viktigt på grund av den kraftiga befolkningsminskningen under senmedeltiden. Det legitimerades genom hänvisning till Bibeln. Enligt Katekesen 1567 löd nämligen det tionde budordet: ”Vi skola frukta och älska Gud, så att vi icke draga, locka eller tubba ifrån vår nästa hans hustru eller tjänstefolk etc. Utan hellre hjälpa till att de må bliva [kvar] och göra vad de äro pliktiga.”¹³⁴ Den som lockade en annans legohjon hotades därför inte bara av världsligt straff utan också (med Katekesens ord) av att ”Gud hotar att vilja straffa alla dem som denna buden överträda, därför skola vi frukta för hans vrede, så att vi icke bryta emot hans bud”, medan den som höll budorden lovades Guds nåd och godhet.¹³⁵ Med denna religiösa tolkning är det lätt att förstå att man mot slutet av 1500-talet såg allvarligt på brottet att locka någons legohjon och hur kriminaliserandet av lockandet motiverades först i städerna och sedan på landsbygden under 1300- och 1400-talen.

Vad det mer precis innebar att ”locka” ett legohjon från dess husbonde framgick dock inte av vare sig stadslagen, landslagen eller Katekesen, utan förutsattes vara allmänt känt. En möjlig innebörd framgår av en paragraf i Visby stadslag, enligt vilken den som mot husbondens vilja ”för tidigt” lejde hans legohjon skulle böta lika mycket som legohjonets hela lega.¹³⁶ Det var med andra ord olagligt att erbjuda en annan persons legohjon lega innan husbonden och legohjonet vid varseltidpunkten hade samtalat om en eventuell fortsättning av legostämman. Detta indikerar en koppling mellan bestämmelsen om varsel och förbudet mot lockande även i den svenska stadslagen. Denna uppfattning blev än striktare under sent 1400-tal, åtminstone i Stockholm, där man var tvungen att först få tillåtelse av ett legohjons nuvarande husbonde eller matmoder för att få erbjuda det lega. 1496 dömdes faktiskt en piga i staden till böter för

att hon hade tagit emot fästepenningar utan sin matmoders tillåtelse ("orlov").¹³⁷ Att det var förbjudet att "draga, locka eller tubba" innebar därför, åtminstone så som det tolkades i Stockholm, att husbonden alltid hade rätt att behålla sitt legohjon för en ny legostämman om han så önskade. Endast om han (vid varseltidpunkten) meddelade att legohjonet var fritt (att det fick "orlov") kunde det lagligen tala med någon annan om arbete under en ny legostämman.

I rättsprotokollen finns omkring 25 fall från 1450-talet och framåt rörande personer som anklagades för att ha lockat en annans legohjon, därtill finns i saköreslängderna ytterligare 15 fall.¹³⁸ Ibland svor sig den anklagade fri från beskyllningen, vilket i 1400-talets Arboga skedde genom stadslagens tremannaeder medan det krävdes hela tolv män på Öland 1547 respektive tolv kvinnor i Strängnäs 1568.¹³⁹ Oftast (i 70 procent av domböckernas fall) dömdes dock den som hade lockat eller "tubbat" (ett verb som vi känner igen från Katekesen och som användes i Svealand åtminstone från 1530-talet och framåt) till böter på lagenliga tre mark, i några fall till högre summor utan vidare kommentar. Trots att stadslagen fastslog att även legohjonet skulle bötfällas finns endast en notering om att så skedde, utöver att pigan i det fallet (i Jönköping 1534) dessutom ålades att betala husbonden hela legan i ersättning.¹⁴⁰ Kanske var det vanligare att legohjonet tvingades återvända till husbonden istället för att betala böter, vilket var vad landslagen stadgade. Det nämndes emellertid bara två gånger i protokollen, och i det ena av dessa (i Västmanland 1585) gavs den som lockat bort en piga valet att antingen skaffa tillbaka henne eller annars se till att en annan piga snarast kom i husbondens tjänst.¹⁴¹ Möjligen dömdes legohjonen istället för att ha "lovat två husbönder tjänst", ett brott som inte fanns beskrivet i lagen men som enligt saköreslängderna bestraffades med böter (samt, vid Salberget, dessutom med inlåsning i kistan).¹⁴² Eftersom de flesta av dessa legohjon beskrevs som redan tillhörande en husbonde ("Lasse Klemetssons dräng") var det antagligen så att de försökte byta husbonde men att rätten ansåg att de redan hade lovat sin nuvarande husbonde att förlänga legostämman. Den presumtive nye husbonden dömdes dock inte för lockande, utan i dessa fall föll hela skulden för det inträffade på legohjonet. Endast i ett fall är det tydligt att det snarare faktiskt rörde sig om ett försök till bedrägeri från legohjonets sida, då

en dräng i Simtuna härad i Västmanland 1543 lovade sitt arbete till ”tre eller fyra män i sänder”.¹⁴³

Det religiöst sanktionerade förbudet mot att locka en annans legofolk innebar, från att det i mitten av 1300-talet infördes i städerna och ett knappt sekel senare på landsbygden, att husbondens rätt till sitt legohjon gentemot andra presumtiva husbönder stärktes. Samtidigt stärkte det också husbondens ställning visavi sitt legohjon, som hotades av böter om det tog kontakt med någon presumtiv ny husbonde utan att först ha fått sin nuvarande husbondes tillåtelse genom att denne (vid den lagliga varseltidpunkten) uttryckt att han inte längre önskade behålla legohjonet. Även om husbonden i teorin inte fick behålla legohjonet längre än till stämmodagen och även om legohjonet kunde varsla om att det inte längre ville bli kvar hos husbonden, hade rätten att endast vara bunden till husbonden ett halvår i taget därmed i praktiken blivit en chimär. Dessutom var legohjon enligt lagen tvungna att acceptera husbondens erbjudande om en ny legostämma. Om ett legohjon ville avsluta arbetsrelationen och komma bort från husbonden återstod därför endast att försöka rymma. Hur gick det då till när ett legohjon bröt legostämman genom att fly bort från sin husbonde, och vilka medel kunde husbonden i så fall ta till för att återfå förrymda legohjon?

Rymningar

Vi har redan sett exempel på ett medel som en husbonde enligt lagen kunde ta till om hans legohjon rymde, nämligen de böter som riktades mot legohjonet och mot den som skyddade eller försvarade ett förrymt legohjon.¹⁴⁴ Från och med mitten av 1300-talet fick husbönderna lagstöd också för mer våldsamma handlingssätt. Som vi såg ovan gav kung Magnus bergslagerna privilegiet att kungens fogde kunde spärra in den som inte accepterade ett erbjudande om lega till dess att han eller hon ”vill[e]” arbeta.¹⁴⁵ Därtill fick alla husbönder inom bergslagerna rätt att med våld ”återtaga uppå berget, var han kan finnas” den man eller kvinna som bröt legostämman. Om någon tredje part då försökte försvara rymlingen skulle både de skador som husbonden åsamkade denne och de skador som det bortrymda legohjonet fick vara ”ogilla”, medan däremot de skador som åsamkades husbonden och dem som

var tillsammans med honom skulle straffas med dubbla böter. Kung Magnus såg alltså framför sig våldsamma sammanstötningar mellan å ena sidan husbonden och de män som denne hade tagit med sig för att skaffa tillbaka sin förrymde arbetare och å andra sidan de personer som försökte beskydda legohjonet.

Dessa privilegier bekräftades av kung Albrekt 1368, liksom av Karl Knutsson 1464 och Gustav Vasa 1534.¹⁴⁶ Motsvarande rätt att återta förrymda legohjon med våld gavs husbönder även utanför bergslagera genom den yngre landslagen i mitten av 1400-talet.¹⁴⁷ Den fogades där till en äldre bestämmelse om förrymda straffarbetare och löd att samma lag som gällde för dem skulle gälla för legofolk som ”bortlöp[te]” innan stämmodagen.¹⁴⁸ Detta innebar att husbonden hade rätt att antingen återta sitt legohjon där han kunde (med undantag för om det sökt tillflykt i en kyrka eller i ett kloster) eller annars vända sig till ”kungens man”, länsmannen eller fogden, för handräckning.¹⁴⁹ Alla skador som drabbade legohjonet var ogilla med undantag för dråp, som skulle ersättas med hälften av en vanlig bot.¹⁵⁰

Till detta kan läggas att Johan III 1583 sände ut en uppmaning till alla rikets bönder att de skulle ta fast drängar som inte kunde bevisa ”vem han tillhör och vem han tjänat haver eller ifrån sin husbonde skild är”.¹⁵¹ Dessa skulle överlämnas till fogden, och om de hade lämnat husbonden innan stämmodagen eller gått ifrån honom ”med ominne” – det vill säga utan att ha fått husbondens tillåtelse att söka annat arbete – skulle de sättas i arbete vid kronans gårdar eller skickas till gruvan i Sala för arbete ”till dess han hämtas tillbaka utav den han tjänat har”. Den bonde som undandolde en förrymd legodräng eller själv lejde honom skulle bötfällas, vilket även gällde den förrymde arbetaren.

Sedan mitten av 1300-talet kunde alltså husbönder med våld föra tillbaka förrymda legohjon, tidigast i bergslagera men från mitten av 1400-talet även i resten av landet. På detta sätt kunde en husbonde med stort våldskapital agera direkt utan att behöva blanda in tinget, eller annars vända sig till kronans män för handräckning. Detta verktyg bör främst ha kommit till användning i de fall då legohjonet sökt skydd hemma hos någon i närområdet, men på 1580-talet införde kung Johan ett angiverisystem som syftade till att också ta fast sådana legohjon som rymde långt bort från husbonden.

Faktiska rymningar

Det finns endast ett par källor, bägge från 1500-talet, som kan användas för att studera hur vanligt det var att legofolk rymde. Den ena är de räkenskaper som fördes vid sätesgården Nynäs åren 1527–1530. Under dessa år nämns sammanlagt 88 legohjon (inklusive gårdens fiskare) i räkenskaperna, varav totalt nio – det vill säga ungefär 10 procent – uppgavs ha rymt från gården före sin stämmodag.¹⁵² Räkenskaperna visar att även om rymningen innebar att legohjonet förlorade den utlovade legan kompenenserade många detta genom att stjäla med sig diverse föremål från gården: två drängar som rymde stal med sig varsin yxa, medan en tredje man tog med sig en oxhud och två kjortlar. Legohjonen rymde såväl i början som mot slutet av sina legostämmor: ett par drängar, lejda vid midfastan, rymde tillsammans vid valborg (1/5) efter bara ett par månaders arbete.¹⁵³ Drängen som stal oxhuden och kjortlarna hade påbörjat sin helårslegostämma vid Birgitta (7/10) men rymde efter ett knappt halvår vid vårfrutiden (25/3), medan Stor-Niku, en av de två drängar som stal yxor, rymde från Nynäs i slättertiden när han hade arbetat nästan ett helt år och bara hade någon månad kvar till sin stämmodag, Karin (2/8). Vi kan därmed konstatera att åtminstone dessa fem rymde från Nynäs under våren eller början av sommaren, under den årstid då det var enklare att fly till fots och överleva utomhus.

Den andra källa som kan användas för att undersöka hur vanligt det var att legohjon rymde är ett par förteckningar från 1552 respektive 1557 över arbetare som ”löpte” bort från kronans gårdar i Västerås stift.¹⁵⁴ Vid Västerås slott, där det vid denna tid fanns drygt 40 legohjon, rymde en piga och fyra drängar under 1552 (varav det särskilt antecknades att en, Olof Andersson, passade på att ”följ[a] marknadsfolket om Mormäso”, det vill säga gav sig av när den stora skaran besökare lämnade staden efter den årliga marknaden i september).¹⁵⁵ Detta kan jämföras med att åtta drängar och fem pigor detta år fick orlov från tjänsten ”för sjukdom eller oduglighet”, medan hela 27 drängar och 11 pigor dog under höstens epidemi (vartill en dräng, Jon västgöte, vid samma tid slutade sitt arbete genom halshuggning). Enligt listan från 1557 rymde det året tre legodrängar (Sven Larsson, Olof Jonsson och Mårten Lukasson), medan två lämnade arbetet med orlov och en drunknade. Från kronans övriga

gårdar i stiftet, vilka alla var betydligt mindre än slottet, saknas uppgifter från 1552, medan under det senare året endast en oxdräng från Västra Silvberget rymde från sitt arbete, en gård där det enligt räkenskaperna vid denna tid fanns nio ”gruve- och gårdsdrängar”.¹⁵⁶

Uppgifterna från Nynäs och Västerås visar att runt 10 procent av legodrängarna årligen rymde från de storgårdar för vilka vi har källor. Även om underlaget är litet finns inget som antyder att fogdarna i Västerås eller på Nynäs ansåg att detta var något anmärkningsvärt jämfört med andra storgårdar under 1500-talet. Det faktum att rymmande legohjon återkommande uppmärksammades av kungamakten under 1500-talet talar också för att rymningar måste ha varit relativt vanliga. Att detsamma antagligen var fallet redan i början av 1400-talet framgår av en mirakelberättelse enligt vilken en dräng som tjänade Nils Bosson (Natt och Dag) 1418 sattes i stocken till dess att han lovade att stanna i tjänsten därför att fogden misstänkte att han ville rymma (*occultu recessu*).¹⁵⁷ Inte bara bojor utan därtill också femton vakthundar nämns i en mirakelberättelse om hur en Herman Persson mirakulöst lyckades fly från husbonden på Opensten i Västergötland 1422, trots de medel som användes för att hindra arbetarna från att lämna borgen.¹⁵⁸

Förutom sådana rent fysiska hinder försvarades rymningen från husbonden av det faktum att legohjonet där hade sin bostad, sin försörjning och alla sina ägodelar. Rymningsförsöken föll ibland illa ut just därför att legohjonet inte hade någonstans att ta vägen. En piga som rymde från sin matmoder Margit på Norrmalm 1591 hamnade bland de fattiga tiggarna utanför slottet i Stockholm.¹⁵⁹ Där hittades hon efter några dagar av matmodern, som sade åt henne att följa med hem. Hellre än att återvända kastade sig pigan under promenaden över bron till Norrmalm ned i strömmen så att hon omkom under ett kvarnhjul. Dog gjorde även en dräng i Finland som en vinternatt 1476 av rädsla för mer aga rymde ut genom husbondens fönster och frös ihjäl utanför huset,¹⁶⁰ liksom den tavastländske drängen Henrik, vilken omkring 1580 rymde från sin husbonde efter bara åtta dagar.¹⁶¹ När Henrik under flykten kom fram till en strand byggde han sig en liten flotte för att komma över vattnet, men därefter gick något på tok. När hans förruttnade kropp långt senare hittades av några fiskare var den så illa åtgången av vilda djur att han endast kunde identifieras genom kläderna.

I andra fall verkar rymningen ha varit mer välplanerad. En dräng som 1586 rymde från sin husbonde i Uppland levde under flera veckor genom att stjäla mat ur visthusbodarna i socknen, bara så mycket som han behövde, innan han fasttogs och fängslades.¹⁶² Kanske hade han tänkt att så småningom bege sig över havet hem till Finland, där han var född. Det planerade i varje fall fyra drängar som rymde tillsammans från Tynnelsö i Södermanland 1528, men som fasttogs och avrättades innan de hunnit så långt.¹⁶³ På 1550-talet klagade kungen över att de legohjon som han försökte skeppa över från den östra riksdelen rymde genom att muta sjömännen.¹⁶⁴ Den som lyckades fly långt bort hade sannolikt bättre chans att lyckas undkomma husbonden för gott. En piga som löpte från sin husbonde i Arboga 1484 iaktogs under de följande åren i både Västerås och Vadstena men infångades veterligen aldrig,¹⁶⁵ och i Stockholms tänkeböcker nämns mot slutet av 1500-talet ett par gånger pigor som hade rymt flera år tidigare men vars vistelseorter var okända för både husbonden och myndigheterna.¹⁶⁶ Två drängar som rymde från Venngarn 1552 begav sig till arbete vid Salberget,¹⁶⁷ fem drängar som tvärtom rymde bort därifrån 1566 lät sig värvas som knektar,¹⁶⁸ medan hela åtta drängar som rymde från Qvidja utanför Åbo 1556 seglade iväg till Reval och begav sig vidare in i Livland, där de fängslades men sedan lyckades rymma tillbaka till Finland igen.¹⁶⁹ Också en dräng som rymde från änkedrottningens Strömsholm 1583 begav sig nog iväg på en längre resa, eftersom han lät skära av sig håret så att han inte skulle bli igenkänd och fick hjälp att skaffa sig ett falskt pass.¹⁷⁰

Grupper av legodrängar hjälptes alltså ibland åt för att tillsammans rymma från storgårdar med många arbetare. Ibland fick legohjon istället hjälp att rymma av någon utomstående person, något som beivrats alltsedan Västgötalagens 1200-tal. När en prästs dräng 1512 rymde från husbonden hem till en granne försvarade både denne och hustrun drängen med ord och gärningar,¹⁷¹ och när en ung dräng rymde på 1560-talet från sin husbonde, frälsemannen Erik Jönsson, hem till sin moster och hennes make Lasse, försvarade dessa honom när husbonden kom efter.¹⁷² Det finns också flera exempel på människor som hjälpte legohjon som rymt från arbete vid kronans gårdar genom att gömma dem. Lille Per i Uppland lät 1548 en dräng som rymt från Svartsjö gård bo hos sig i tre nätter,¹⁷³ Jöns tavast gömde 1552 två legodrängar hemma

hos sig som hade rymt från Väsby gård,¹⁷⁴ en dräng som 1572 rymde från Kumo gård i Satakunda fick hålla sig gömd (och arbeta) hela sommaren hos en bonde i grannsocknen,¹⁷⁵ medan knekten Per Eriksson hjälpte den ovannämnde drängen som rymde från Strömsholm att skära av sig håret och skaffade fram det falska passet.¹⁷⁶ Orsaken till att vi känner till dessa fall är emellertid att det inte var riskfritt att hjälpa förrymda legohjon. Knekten undslapp med tre marks böter för att ha tubbat drängen från änkedrottningen,¹⁷⁷ lille Per och Jöns tavast dömdes till fem marks böter per undangömd dräng, medan bonden i Satakunda dömdes till hela 40 marks böter och till att själv arbeta utan ersättning på gården under motsvarande tid som han hade gömt drängen, därför att han hade brutit mot ett av fogden utfärdat förbud att hjälpa kronans förrymda arbetare. (Hur vanligt måste det inte ha varit att legofolk avvek från gården för att fogden skulle ha behövt utfärda ett sådant förbud!) Lasse och hans hustru drabbades än värre, då Erik Jönsson ”hemsökte” dem ”med hugg och slag” av bland annat ett knävelspjut så att de blev både blodiga och såriga. Lasse klagade visserligen över detta till kronans ämbetsmän, men i själva verket hade Erik Jönsson laglig rätt att handla så som han gjorde, och hur det sedan gick med saken är inte känt.¹⁷⁸ Allra värst ut råkade dock den gode grannen som försvarade den förrymde drängen 1512: prästen slog ihjäl honom med en käpp. För detta borde prästen enligt lagen ha dömts till halv mansbot; han hade visserligen rätt att utöva våld mot grannen som försvarade drängen, men inte att dräpa honom. Vad som verkligen skedde får vi aldrig veta eftersom det inte finns några rättsprotokoll bevarade från 1510-talet.

Om inte husbonden själv ville försöka återta sitt förrymda legohjon med våld, så som den ovannämnde prästen och frälsemannen Erik Jönsson gjorde, kunde han enligt lagen istället be kronans ämbetsmän om handräckning. Det tidigaste kända exemplet på detta är från 1460-talet, då prästen Ericus Olavi i Noraskoga bad fogden att denne skulle tvinga (*compelli*) bonden Sven att föra prästens förrymda piga åter till husbonden.¹⁷⁹ När fogden i sällskap med sina knektar begivit sig hem till Sven gick det sedan inte bättre än att en av hans män slog bonden i huvudet med ett armborst så att denne avled. (Även detta borde ha sonats med halv mansbot – allt vi vet är dock att prästen ansåg att han var medskyldig till Svens död och därför skrev och bad påven om

förlåtelse.) Nästa kända fall är från 1507, då riksföreståndaren Svante Nilsson befallde en fogde att gripa en legodräng som rymt från sin husbonde i Tumbo i Södermanland och ”näpsa” honom för att han hotat att bränna ned husbondens gård.¹⁸⁰ Även senare under 1500-talet var kungamakten personligen inblandad i att tillfångata legohjon. Kung Gustav beordrade 1552 en fogde att ta fast och föra tillbaka två drängar som hade rymt från fru Kristina Gyllenstiernas gård Venngarn,¹⁸¹ fogden vid Väsby gård i Västmanland skrev 1566 till kung Erik och bad att denne skulle se till att de fem drängar som rymt från gården och tagit värvning som knektar skulle återföras för att ”andra icke måtte taga tillfälle därav och löpa sin kos” (det vill säga låta sig inspireras av möjligheten att gå ut i det pågående kriget mot Danmark hellre än att arbeta som legohjon),¹⁸² och 1579 skrev grevinnan Märta Leijonhufvud till sin systerson, hertig Karl, och beklagade sig över att de tjänare hon skickat ut för att ”uppspana” och ”hämta igen” rymda legohjon inte fick den handräckning hon önskade av fogdar och länsmän, vilket hertigen då befallde dem att genast ge henne.¹⁸³ (Hertigen påpekade dock att Märta och hennes fogdar inte fick tvinga någon att stanna kvar efter stämmodagen eller ”räfsa” legohjonen för deras brott utan att först föra dem till tinget, vilket antyder vad han ansåg hade orsakat att grevinnans legofolk rymt bort.)

Även om kungarna under 1500-talet ibland engagerade sig personligen i frågor om förrymda legohjon från kronans eller högadelns gårdar, kan de allra flesta fall aldrig ha nått upp till denna nivå i den statliga hierarkin. De flesta förrymda legohjon återfördes antingen av sina husbönder eller av fogden, något som inte resulterade i skriftliga källor annat än i sällsynta fall. Ett sådant exempel är drängen Hans Olsson i Altuna i Västmanland, som 1556 ”löp[te] ifrån k[un]g[lig] m[ajestäts] kolning förrän hans rätta stämmodag var”.¹⁸⁴ Han blev nämligen inte bara ”infångad igen” och tvingad att arbeta ”sin stämmodag ut” utan dömdes därtill att arbeta vidare i ytterligare 20 dagar utan ersättning ”för sin löpning”. Det är knappast att undra på att den ovannämnda piga som hade rymt från sin husbonde i Arboga 1484 inte tordes gå vidare längs gatan när hon fick syn på en man som hon kände igen hemifrån, trots att det gått två år sedan hon lämnade husbonden och trots att mannen hon mötte inte var hennes husbonde. Legohjon som

hade rymt från sin husbonde kunde inte vara säkra på att den som kände till deras rätta identitet inte skulle berätta för husbonden var de befann sig (eller kanske till och med var utsänd av husbonden för att ta fast dem). För att rymningen skulle bli framgångsrik var det därför nödvändigt att den bar så långt iväg att den innebar en fullständig brytning med deras tidigare liv.

Återblick

Låt oss sammanfatta vad vi nu vet om legofolksinstitutionens grundläggande spelregler i Sverige under medeltiden och 1500-talet.¹⁸⁵ Arbetsrelationen mellan husbonde och legohjon legitimerades av att de hade ingått ett avtal om arbete. Valet att ingå ett sådant avtal var för legohjonets del emellertid allt annat än fritt: redan under 1200-talet var det straffbart för den som saknade egen jord att tacka nej då en husbonde erbjöd lega, och från och med mitten av 1300-talet blev det straffbart för alla fattiga att inte vara legohjon. Tvånget att vara legohjon vilade därför också på vad Erin Hatton benämner *status coercion*, det vill säga att bestraffning hotade den som berövades sin status som legohjon.¹⁸⁶ Även om denna regel i praktiken knappast alltid kunde upprätthållas innebar den att legofolk alltid arbetade under hotet om att annars kunna bli bestraffade, något som vi också sett exempel på från 1500-talet, den period då källorna flyter ymnigare. Mest extremt men därför också tydligast uttrycktes detta i Karl IX:s lagförslag att till och med det legohjon som olagligen vräkts av sin husbonde skulle betala dryga böter för varje dag som därefter gick utan att det lyckades hitta en ny tjänst.¹⁸⁷

Till institutionens grundvalar hörde också att legohjonet skulle vara knutet till husbonden en på förhand bestämd tidsperiod. Som vi såg utgick lagarna från att denna period skulle vara ett halvår lång, men under senmedeltiden band husbonden allt oftare legohjonet till sig för ett helt år. Därmed minskade legohjonets årliga ”ledighet” med hälften, och lika mycket minskade chansen att legostämmans slut kunde utnyttjas till att byta husbonde. Denna möjlighet inskränktes ytterligare genom regeln att legohjonet var tvunget att varsla husbonden om att det ville avsluta arbetsrelationen innan det fick börja sondera alternativa arbeten. I senmedeltidens Stockholm gällde att ett legohjon kunde lämna arbetet

Figur 6. Legofolksinstitutionens tre faser, skildrade i en bildsvit av mästare Amund i Södra Råda kyrka i Värmland 1494. 1) Legodrängen (till vänster, barfota, barhuvad och klädd i billiga kläder) och husbonden inleder legostämman. 2) Legodrängen i arbete som svinaherde. 3) Legodrängen tvingas av svält stjäla korn av gödsvinen, straffas av husbonden med hård drag och gissel samt vräks därefter från hushållet. Foto: Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC BY).

om den tidigare husbonden godkände detta, och i övrigt bestraffades sedan mitten av 1300-talet att ”locka” någon annans legofolk ur tjänsten, vilket sågs som ett brott mot den av Gud givna samhällsordningen. Spelet var med andra ord så konstruerat att arbetsrelationen mellan husbonde och legohjon endast skulle kunna avslutas när husbonden så önskade. Därför var också varje försök att avbryta arbetsrelationen i förtid belagt med hårda straff. I praktiken beivrades endast legorov och inte vräkningar, både för att husbönder hade mycket mindre anledning att kasta ut ett oönskat legohjon och för att legohjon i praktiken hade långt mer begränsade möjligheter att dra sina husbönder inför rätta. Husbönder stämde däremot ofta sina avvikna legohjon, antingen för att få dem tillbaka i arbete eller annars för att få ekonomisk ersättning för det avtalsbrott som legohjonet hade begått då det berövat husbonden sin arbetskraft. Därtill hade husbönder alltsedan 1400-talet haft laglig rätt att antingen själva eller annars med hjälp av kronans ämbetsmän hämta hem avvikna legohjon med våld om så krävdes. För legohjon som ville avsluta arbetsrelationen och bryta legostämman i förtid återstod därför

endast alternativet att rymma: genom fönstret ut i vinterkylan, på en egenbyggd flotte över milsvida vatten eller bort mot främmande land under falsk identitet. Vi mötte till och med en piga som i desperation kastade sig mot sin död under kvarnhjulet hellre än att återvända hem till matmodern. Orsakerna till att legohjon gjorde sådana desperata försök att avbryta arbetsrelationen återkommer vi till senare i boken. Låt oss nu först se hur legan, den ersättning som drängen och pigan fick av husbonden för sitt arbete, användes för att legitimera deras underordning och för att tvinga dem till fortsatt arbete som legohjon.

Ersättningen

När medeltidens svenskar talade om drängar och pigor använde de alltså ord som började med ”lego-”: legan, eller lönen, var det som i språket skilde ett ”legohjon” från andra hjon och en ”legoman” från andra män.¹ Det var endast legomannen som utlovades lega för sitt arbete och därigenom skilde han sig både från andra fria män och från det ofria ”hjonet”, trälen. Legan var, vid sidan av avtalet, det som legitimerade legohjonets arbete för husbonden. Den var dock bara en del av det som utgjorde ersättningen för legofolkets arbete. Mer betydelsefullt för legohjonets liv under den tid arbetsrelationen varade var att det flyttade in i husbondens hem och att det fick mat och husrum där under hela legostämman. Det räcker därför inte långt att konstatera att legofolksinstitutionen – till skillnad från trældomen – utgjorde en form av lönearbete och att därefter försöka beräkna hur stor lönen var eller hur den förändrades över tid. Också formerna för legofolkets ersättning bidrog till att reproducera dess ekonomiska och sociala underordning.

Legan enligt lagen

Låt oss börja med hur ersättningen beskrivs i de äldsta källorna, landskapslagarna, och hur den sedan under de följande århundradena fortsatt reglerades genom lagstiftning. I merparten av lagarna nämndes ersättningen endast i förbigående i samband med att det lagliga sättet att inleda en legostämma beskrevs. Som vi såg i föregående kapitel ingicks enligt Västgotalagarna legostämman genom att bonden lovade legomannen ”lega” och genom att legomannen därefter fick mat (”vist”) av husbonden.² I Östergötland beskrevs legostämman på samma sätt, även om andra ord användes: den östgötske bonden lovade drängen

”lega” varefter denne gick ”å mat och mål” hos husbonden.³ Även i den gotländska Gutalagen omtalades folk som på motsvarande sätt fick ”lega” och var ”i bondens bröd”, även om lagen saknade reglering av hur en sådan arbetsrelation inleddes.⁴

Enligt lagarna i Svealand kunde ersättningen bestå av ytterligare en del: fästepenningen. I Uppland och Hälsingland skulle en bonde lova ”lega” till den man eller kvinna som han ville anställa, varefter avtalet bekräftades genom att arbetaren antingen (som i Östergötland) gick ”å mat och mål” hos bonden eller annars genom att han tog emot en ”fästepenning”.⁵ I Södermanland gällde detsamma, även om lagen också uttryckte att bonden skulle erbjuda mannen både ”lega och fästepenningar”.⁶ En obligatorisk fästepenning fanns också i Västmanland, där den äldre lagen angav att en legostämma inleddes i två steg genom att legomannen först tog emot fästepenningen och därefter gick ”å mål och mat” hos husbonden.⁷ I den yngre lagen reglerades, som vi såg tidigare, därför vad som skedde om legomannen först tog emot fästepenningen och behöll den hos sig över natten, men sedan ångrade sig och bar tillbaka den till bonden.⁸

Landslagen övertog Södermannalagens bestämmelse om en ersättning bestående av mat, lega och fästepenning: en bonde skulle leja en man eller en kvinna genom att utlova (”fästa”) lega samt genom att antingen ge dem ”fästepenning” eller genom att de gick ”å mål och mat” hos husbonden.⁹ Oklarheten i lagtexten rörande om fästepenningen var obligatorisk eller ej ledde till att många skrivare förbättrade ordalydelsen till att ”lega eller fästepenningar” skulle erbjudas, och samma variant på bestämmelsen övertogs av den yngre landslagen.¹⁰ Därmed var fästepenningen inte längre obligatorisk.¹¹ Den enda senmedeltida lag enligt vilken en obligatorisk fästepenning skulle överräckas var därför Visby stadslag, enligt vilken den som ”lejer en tjänare för lön” (*boden winnet wmmme lon*) skulle betala ut *vestepenning*, varefter sedan arbetaren skulle gå *in dat brod* hos husbonden och ”tjäna” (*denet*) för *lon*.¹² Lagrevisionerna i början av 1600-talet ville dock bägge återinföra en obligatorisk fästepenning, vilken skulle överräckas i samband med att husbonden utfäste ”så mycken lön” arbetaren skulle få, varefter denne sedan skulle gå till husbondens ”bord och på hans kost”.¹³

De medeltida lagarna menade alltså att legofolkets ersättning var två- eller tredelad. Drängen eller pigan skulle för det första få mat och husrum av husbonden, vilket uttrycktes på varierande sätt: i Västergötland (och i Norge) talades om husbondens ”vist”, på Gotland om ”bondens bröd”, medan övriga lagar använde det allitererande uttrycket ”mål och mat”. Aldrig preciseras vad som borde eller skulle ingå i detta ”mat och husrum”, som samtidigt som det utgjorde en central del av legofolkets ersättning innebar att de inlemmades i husbondens hushåll på ett sätt som egentligen inte skilde dem från de ofria hjonen, trälarna. Det gjorde däremot legan: så långt tillbaka som legofolksinstitutionen kan följas i lagarna legitimerades den av att arbetsrelationen inleddes genom att husbonden utlovade (”mälde”/”fäste”) lega. Den tredje delen av ersättningen, fästepenningen, kunde överlämnas för att bekräfta avtalet, en sed som dock saknades i lagarna i Götaland (liksom i Norge). Även om den redan under 1200-talet nämndes i Svealand blev den dock aldrig under medeltiden (med enstaka undantag, som i Visby) någon obligatorisk del av legofolkets ersättning. Liksom den inledde legostämman får fästepenningen dock inleda de följande undersökningarna av hur legofolksinstitutionens ersättningsformer bidrog till att skapa dess särpräglade underordning.

Fästepenningen

Med tanke på att överräckandet av en fästepenning varken under medeltiden eller 1500-talet var nödvändigt för att en legostämma skulle inledas, är det viktigt att i ett första steg ta reda på hur vanliga fästepenningar egentligen var. Det är känt att de förekom i andra länder under medeltiden: i England finns de belagda som *God's penny* från 1300-talet (det vill säga senare än i Sverige) och kallades där under tidigmodern tid även *hiring penny* och *fastening penny*.¹⁴ På Island förekom fästepenning under medeltiden men verkar ha varit sällsynt,¹⁵ medan uppgifter helt saknas från Finland, även om fonetiken indikerar att ordet lånats in i finskan under medeltiden.¹⁶ *Gudspenge* förekom i danska medeltida stadsrätter,¹⁷ liksom i Visby stadslag, som beteckning på en gåva som överräcktes i samband med andra typer av affärstransaktioner.¹⁸ Att en handpenning överräcktes som bekräftelse på ett ingånget avtal var med

andra ord inte något som var specifikt för legofolksinstitutionen. Olaus Petri förklarade dock på 1520-talet i en kommentar till stadslagen ordet ”fridsskilling” med att det var ”den penning som man giver på gods eller på hus, såsom fästpenning, där man giver legofolk på handen”,¹⁹ vilket indikerar att sedvänjan och ordet då bör ha varit allmänt kända och förknippade med legofolksinstitutionen åtminstone i en stad som Stockholm.

Studier av i vilken utsträckning fästpenning gavs till legofolk, och vad den i så fall bestod av, saknas dock i stort sett.²⁰ I medeltida svenska räkenskaper saknas uppgifter om fästpenningar nästan helt, även i dem som noggrant bokfört alla utbetalningar av legan. Vid Uppsala domkyrka användes fem öre till fästning av legofolket (*conduccio familie*) 1497, medan motsvarande uppgift saknas i räkenskaperna från följande år.²¹ På Åkerö i Södermanland utbetalades 1511 endast ett halvt öre fästpenningar till legofolket.²² I räkenskaperna från 1520-talets Nynäs finns ett fåtal noteringar om legodrängar som fått fästpenning: Nummis-Niku fick 9 öre, Gregers fick två par skor och en blaggarnsskjorta, medan Heike med det vita håret fick ett par skor.²³ Fästpenningen behövde med andra ord inte vara just en penning, och de flesta av Nynäs arbetare fick inte någon fästpenning alls. I kronans räkenskaper förekommer fästpenningar någon gång, som vid Svartsjö gård i Uppland 1540 och vid Uppsala gård 1542 och 1544.²⁴ Ett sista exempel kommer från Vadstena klostrets räkenskaper, enligt vilka 1 öre 1554, 1,5 mark 1565 och 6 öre året därpå användes ”till att städja folket med, både här [vid klostret] och i Orlunda” (där klostret drev en storgård), medan andra år ingen fästpenning alls betalades ut.²⁵ Vid sidan av storgårdarnas räkenskaper nämns fästpenningar endast fyra gånger i rättegångsprotokoll, trots att de rimligen borde ha tagits upp i samband med lönetvister om de hade utbetalts, och i ett av dessa mål (på rådstugan i Stockholm 1495) noterades istället att ingen fästpenning hade givits en piga.²⁶ Utbetalda fästpenningar nämns endast tre gånger. I två av de tre fallen var husbonden inte bonde utan präst (i Ilmola i Österbotten 1574 och i Kullerstad i Östergötland 1592), vilket ytterligare understryker att fästpenningar inte var allmänt förekommande vid vanliga legostämmor.²⁷ Möjlig höll dock detta på att förändras mot slutet av 1500-talet. Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden alltid ge legofolket ”städjepeningar”

direkt ”på handen” för att bekräfta inledningen av legostämman,²⁸ och som vi såg ovan ansåg bägge lagrevisionskommissionerna i början av 1600-talet att fästepenningen borde bli obligatorisk. Det är dock inget som kommer till synes i 1500-talets räkenskaper.

Hur stora var då de fästepenningar som trots allt betalades ut? Vi vet dessvärre inte hur många av arbetarna i Uppsala som skulle dela på 5 öre 1497, eller hur många legohjonen i Vadstena var – vid Orlunda verkar det ha funnits minst elva personer 1565 som då skulle dela på 1,5 mark.²⁹ De gånger fästepenningen nämndes i domböckerna sades heller inget om hur stor den var. Bäst uppgifter har vi från kungsgårdarna. Vid Svartsjö 1540 fanns 27 personer som skulle dela på 1 mark och 1 öre (vilket innebar att de fick 1 örtug var, om fästepenningarna delades lika), vid Uppsala 1542 fick 16 av gårdens legofolk varsin fyrk i fästepenning (vilket motsvarade en fjärdedels öre), medan två år senare 20 personer fick ”på det de skulle bliva i gårdens tjänst, var på handen 6 penningar”.³⁰ Utgående från räkenskapernas uppgifter motsvarade därmed fästepenningen vid Uppsala 1542 och 1544 ungefär 1,25–1,5 procent av den genomsnittliga årliga legan. Detta motsvarar väl vad som föreslogs i de bägge lagförslagen i början av 1600-talet, enligt vilka den obligatoriska fästepenningen borde motsvara 0,5–1,5 procent respektive 4 procent av legan.³¹ Fästepenningen var därmed av försumbart ekonomiskt värde, så liten att den endast räckte till att köpa ett par kannor öl för att fira det ingångna avtalet.³² Kanske var det därför som räkenskaperna inte specificerade hur fästepenningen delades upp mellan legohjonen: den kunde lika gärna omvandlas till eller överräckas i form av mat eller dryck, vilket innebar att dess form flöt samman med den första måltid som istället kunde inleda legostämman. Den innebar i varje fall inte någon möjlighet till större sparande (också därför att den så sällan överhuvudtaget utbetalades), men gjorde det möjligt för en husbonde att till en ringa kostnad knyta till sig arbetare för det kommande året.

Mat och mål vid bondens bord

Att legofolket bodde hos husbonden var så självklart att det överhuvudtaget inte nämndes i de medeltida lagarna. Detsamma gäller andra källor, i vilka vi ytterst sällan hittar någon uppgift om legofolkets

husrum. Enligt Hans Brask skulle legodrängarna på biskopsgården i Linköping i början av 1500-talet sova två och två i de sängar som de tilldelades av fogden.³³ Christopher Pihl har i räkenskaperna från kronans storgård Julita funnit att legofolket där sov alla tillsammans i en särskild ”nattstuga”.³⁴ Husbonden höll inte bara legohjonen med sängplatser utan också med sängkläder, vilket framgår av att Peder Månsson manade gårdsmästaren att två gånger i månaden räkna alla sängkläder så att inget försvann.³⁵ Om hur legofolket sov i vanliga bondehushåll talar endast en källa, nämligen tysken Samuel Kiechels reseberättelse från 1586, i vilken han redogjorde för sina iakttagelser av seder och bruk i Småland och Blekinge. Enligt Kiechel hade var och en av hushållsmedlemmarna sin bestämda sängplats. Bredvid bordet mitt i stugan fanns en säng med sängkläder och halm för bonden och hustrun, ”omkring bakugnen, där det är varmt och gott, ligga barnen” medan ”på bänkarna, som äro täckta med halm, sova drängar och pigor”.³⁶ Om vi litat på Kiechel uttrycktes alltså legofolkets underordning också när hela hushållet sov i samma rum genom att de tilldelades de kallaste och sämsta sängplatserna, utan de ordentliga sängkläder som åtminstone husbondefolket höll sig med.

Vad gäller matordningen är vi något bättre underrättade, om än nästan uteslutande gällande storgårdarna. Vid klostret i Vadstena skulle alla i arbetsfolket ”gå till ett bord och i en stuga äta” på 1400-talet,³⁷ medan det enligt Peder Månsson var upp till gårdsfogden att se till att arbetarna fick ”sin föda och tarv” när de kom hem för kvällen.³⁸ Också enligt hertig Karl skulle alla vid hans storgårdar ”äta uti en stuva”.³⁹ Middagsmåltiden skulle alla äta samtidigt mellan klockan elva och tolv, men aftonmåltiden skulle legofolket äta när det passade in i arbetet. Mellan måltiderna skulle portarna vara låsta ”och den då icke sin måltid aktar, må stå sitt eget äventyr” (det vill säga gå utan mat). Ingen ”onyttig eller överflödigt förtäring” av vare sig mat eller dryck var tillåten. Om någon hade invändningar mot det som serverades, ”föraktar öl eller mat eller med vilja förspiller [den]”, skulle han fängslas tre nätter på vatten och bröd och sedan förvisas från gården.⁴⁰ Om det däremot var brist på mat eller öl skulle arbetarna ”med saktmodighet och icke med trots eller pockande” berätta detta för fogden, som sedan skulle bötfälla den som bedömdes ha felat. Både matens mängd och kvalitet

kunde tydligen, även vid hertigens storgårdar, orsaka oroligheter och uppstudsighet hos arbetsfolket.

Per Brahe menade att mängden bröd och annan mat vid varje måltid skulle anpassas efter antalet arbetare och betonade att gårdsfogden skulle övervaka tilldelningen samt att ingen mat togs med ut ur huset efter måltiden. Vid aftenmåltidens början skulle fogden därtill fråga vad var och en av arbetarna hade gjort under dagen och anpassa tilldelningen av mat efter detta så att en del fick bättre och mer mat, andra sämre och mindre, ”förty sådana personers lön är inte så stor, att mat och dryck att hålla dem uppe med kostar ändock mera: därför bör arbete följa föda”.⁴¹ Detta stämmer väl med vad sentida historiker har funnit: enligt Pihl motsvarade den mat ett legohjon fick vid kronans gårdar upp till fyra femtedelar av kostnaden under 1500-talet, och detsamma är Jorma Wilmis resultat för 1600-talets Finland.⁴² Samtidigt vet vi att åtminstone kronans legofolk åt vid ett eget bord, kallat ”legofolksbordet” eller ”spisbordet”, där det serverades en mindre mängd mat av sämre kvalitet än vid de högre tjänstemännens bord. Där serverades till exempel inte gäss, höns, ägg, ost, vetekakor, sötmjök eller finare öl, och vid Julita fanns inte heller något ljus vid detta bord.⁴³ Ett talande exempel på matens kvalitet kan därtill hämtas från ett brev kammarrådet Nils Persson (Bielke) skrev till fogden på Vadstena slott 1549.⁴⁴ Fogden hade skrivit till Stockholm och beklagat sig över att han hade tre år gammalt smör i sina förråd som var så härsket att det inte kunde säljas. Bielkes besked var att fogden skulle låta slottets legofolk och andra arbetare förtära det gamla smöret. Lägg därtill att vi inte alltid kan vara säkra på att legofolket verkligen fick all den mat som de hade rätt till: drängarna vid kronans svavelbruk i Närke klagade 1585 över att förmannen Jon Nilsson hade sålt bort deras kost så att de ”därför lidit hunger och druckit vatten”.⁴⁵

Per Brahe framhöll dock att legofolket skulle ”rundligen bliva spisat” i samband med gästabud eller vid större högtider som jul, påsk, pingst och trefaldighets söndagen, om än med förbehållet att arbetarna inte fick vänja sig vid detta.⁴⁶ Även Peder Månsson menade att alla arbetare borde få ”något enkannerligt till kost” på högtidsdagarna,⁴⁷ medan fogdarna vid kronans storgårdar 1556 instruerades att legofolket ”stundom om helgdagarna” till middagen skulle få ”ett gott stop svenneöl”, det vill säga den starkare typ av öl som annars var förbehållen dem som åt vid

fogdens bord.⁴⁸ På biskopsgården i Linköping gällde istället att strax före jul skulle ”kammarmästaren tillsägas att han ska se till att utdela gåvor bland tjänarna på julafton”.⁴⁹ Sådana högtidsgåvor finns faktiskt ibland noterade i senmedeltida räkenskaper i samband med högtidsdagar som jul och påsk. På julafton 1480 utdelades ”offerpenningar” till arbetsfolket på Svartsjö gård,⁵⁰ på Visborg gavs arbetsfolket ”offerpenningar” på julafton både 1485 och 1486 och dessutom på skärtorsdagen 1486 (till svindrängen och ladugårdsfolket) och på palmsöndagen 1487 (till ”esterna i ladugården”),⁵¹ vid Uppsala domkyrka fick arbetarna en gåva (*oblacio*) både vid jul och påsk 1497,⁵² och vid Ulvåsa gård i Östergötland, slutligen, delades ”offerpenningar” ut till legofolket på julafton 1511.⁵³ Från senare delen av 1500-talet har jag endast funnit en uppgift om ”offerpenningar”, från Läckö slott 1597, där legohjonen fick 2 öre var.⁵⁴ I vilken mån sedvänjan fanns även i vanliga bondehushåll är helt okänt. Gåvorna var dock inte stora, i likhet med fästepenningen endast motsvarande några få kannor öl.

Maximilöner

Låt oss så gå över till den tredje delen av ersättningen, legan, vilken till skillnad från fästepenningen och ”visten” ofta omnämns i källorna. Även om landskapslagarnas behandling av legofolkets ersättning i huvudsak var beskrivande snarare än reglerande, utfärdades alltifrån början av 1300-talet påbud rörande legans nivå och sammansättning. En sådan återkommande reglering var förbud mot att ge drängar utsäde som en del av legan, något som förekom redan i Yngre Västgötalagen.⁵⁵ Dessa förbud behandlas i nästföljande kapitel, tillsammans med övriga uppgifter om legofolks åkerbruk. Här nöjer vi oss tills vidare med att studera hur legans nivå begränsades. Det äldsta bevarade påbudet om maximilöner finns i ett tillägg till Södermannalagen, skrivet 1335.⁵⁶ Enligt detta skulle en legoman om sommaren som mest få en mark, två par skor och ett par handskar, medan han om vintern skulle få nöja sig med en halv mark men lika många skor och handskar. En legokona skulle endast få tre öre på sommaren respektive fem örtugar på vintern, samt ett par skor oavsett årstid. Den som lejde en arbetare för ”mer lön” skulle böta tre mark, vilket även legohjonet skulle dömas till.⁵⁷

För att förstå vad dessa maximilöner innebar behöver vi göra en liten utveckling kring ”de medeltida prissättningarnas väsen”, nämligen att det fanns ”en viss, grundläggande uppfattning om vad saker skulle kosta”, något som benämndes *iustum pretium*, ’det rätta priset’.⁵⁸ Dess ideologiska och juridiska bakgrund har undersökts av John Baldwin, som visade att *iustum pretium* enligt både romersk och kanonisk rätt ansågs vara det för tillfället gällande priset, vilket kunde vara lagligen reglerat av överheten.⁵⁹ Under tidigt 1200-tal hade teologerna nått ståndpunkten att alla priser, inklusive priset på arbete, skulle representera varans sanna värde: den som sålde en vara till överpris begick en grov synd genom ocker, vilket var ett brott mot budordet ”Du skall icke stjäla”.⁶⁰ Tanken att det fanns ett av traditionen eller överheten fastslaget *iustum pretium*, oberoende av förändrad tillgång på till exempel bröd eller arbetskraft, ligger nära det som E. P. Thompson kallat ”den moraliska ekonomin” under 1700-talet. Enligt Thompson fanns då ännu en föreställning om att priser skulle ligga på en traditionellt given riktig nivå, medan priset i tider av brist (på spannmål) skulle regleras av överheten så att även den fattige kunde köpa, och att det tvärtom ansågs ”onaturligt” att någon skulle dra vinning genom att sälja varor dyrare än vad som var brukligt, även om det förelåg brist.⁶¹

Enligt Thompson var uppfattningen att priserna skulle regleras av överheten allmänt spridd i samhället under 1700-talet, medan 1200-talets lärde hyste uppfattningen att dessa prisregleringar indikerade det rätta priset och att den som krävde högre betalt syndade. Kan vi då belägga att det fanns ett sådant tänkande bakom prisregleringarna också i det medeltida Sverige? Folke Dovring fann att åtminstone prissättningen av jord var rättsligt normerad genom att uttrycket *iustum pretium* ”i flera fall” användes vid försäljning under medeltiden.⁶² Dovrings slutsats kan underbyggas ytterligare: jord överläts i samband med försäljningar, som panter och som morgongåvor i Sverige mot *iusto pretio* enligt drygt 40 brev från perioden 1258–1377.⁶³ Ibland användes andra uttryck, som *pro pleno et iusto precio*, vilket betonade att priset inte bara var rätt utan också fullt: ”för fullt värde” var nämligen den översättning som användes i brev på svenska, belagd ett tiotal gånger under perioden 1353–1404.⁶⁴ Förutom i fråga om jord används uttrycket en gång också rörande en värdefull stridshäst 1356.⁶⁵ Att det även gällde andra varor,

och att de prisregleringar som förekom i lagen också sågs som *iustum pretium*, framgår av handlingar med koppling till kyrkomötet i Tälje 1380. I januari detta år hade det utfärdats en kunglig stadga som förbjöd bland annat fogdar att våldgästa landbor eftersom det var ”mot Guds rätt, kyrkans och ridderskapets frälse och urminnes hävd, och emot skriven rätt och landens lag”.⁶⁶ Vid kyrkomötet i september bestämdes att fogdar skulle *iuxta leges patrie soluant iustum precium pro receptis*, det vill säga ”i enlighet med landets lagar betala rätt pris för de varor de mottog” då de gästade bönderna.⁶⁷ Nu syftade man både i lagstadgan i januari och vid kyrkomötet i september på landslagens bestämmelser om gästning, där priserna på kor, får, fläsk, smör, hö, bröd, öl och hästkorn räknades upp.⁶⁸ Landslagen nämnde visserligen inte att detta var ”fullt värde” eller *iustum pretium*, men det var uppenbarligen så priserna tolkades åtminstone av kyrkans män omkring 1380. Därmed har vi både visat att *iustum pretium* användes i Sverige under medeltiden och att de priser (och löner) som fastslogs i lagen var sådana rätta priser och ”fulla värden”. Det legohjon som krävde en högre lön riskerade därför inte endast världsligt straff i form av böter utan syndade också mot den religiösa ordningen då det stal från husbonden genom sitt ocker.

Efter Södermannalagen dröjde det över hundra år till dess att legofolkets löner åter reglerades (i varje fall har inga andra löneregleringar överlevt till våra dagar). Enligt Karl Knutssons prisstadga 1450 skulle årslönen för ”en för och fulltaka [fullt duglig] arbetsdräng” vara tre mark och fyra par skor medan lönen för en legokvinna skulle vara tolv öre och fyra par skor.⁶⁹ Bakgrunden till stadgan var en tid med dåligt mynt och stegrade priser, vilka kungen nu försökte reformera bort genom nya mynt och nya, lägre priser.⁷⁰ På flera ställen i stadgan nämns att priserna nedsattes med en tredjedel, vilket innebär att lönerna åren före 1450 sannolikt legat på 4,5 mark för män respektive 18 öre för kvinnor.

Maximilöner under 1500-talet

Nästa kända lönereglering är från 1523, då Gustav Vasa efter ett riksrådsmöte i Söderköping kungjorde att årslönen för en ”god legodräng som bygga kan det han bryter” skulle vara fem mark medan årslönen för en legopiga skulle vara två mark.⁷¹ Återigen följde regleringen på

en ”dyrtid” under 1500-talets första decennier med stegrade priser på varor som smör, lax och järn, i kombination med sämre mynt i form av de klippingar som myntades 1522–1523. Dessa avlyste kung Gustav samtidigt som han försökte stabilisera penningvärdet genom att slå nya ”runda” mynt och nedsätta priserna till vad som hade varit rådande före kriget mot Kristian.⁷²

1500-talet blev dock ett inflationens århundrade, både därför att silver strömmade in i Europa från de spanska gruvorna i Sydamerika och för att mer silver utvanns inom landet vid gruvan i Sala.⁷³ Därmed blev påbud om maximilöner återkommande. På herredagen i Örebro i januari 1540 utfärdade kung Gustav ett nytt förbud mot att betala en legodräng som kunde ”bota och bygga vad bo tillkräver” mer än fem mark om året, medan okunniga drängar skulle få maximalt fyra mark.⁷⁴ Den fortsatta dyrtiden dryftades vid en herredag i Arboga 1546, där man beslöt att alla priser skulle sänkas med en tredjedel (varuvärderingarna finns dock inte bevarade), ett beslut som sedan kungjordes för den samlade folkmassan på distingsmarknaden i Uppsala.⁷⁵ Eftersom detta enligt kungen skulle medföra att även ”allehanda tjänste- och arbetsfolk” skulle kunna handla sina varor billigare var det ”tillbörligt, att de icke heller deras herrar och husbönder (eller andra, som deras arbete behöva) med så dyrt lönen översitta skulle”.⁷⁶ Följaktligen skulle också alla löner sänkas med en tredjedel och legofolket ”sig efter tidens och landets *gelegenheit* med en skälig *lohen* benöja låta”, i likhet med vad Karl Knutsson hade genomfört nästan ett århundrade tidigare.⁷⁷ Beslutet upprepades i april, då kungen i ett tryckt mandat som gick ut till rikets alla invånare uppgav som ett (av flera) skäl till den rådande ”dyrtiden” att legodrängar krävde avlöning med spannmål så att de blev rikare än bönderna efter skörden.⁷⁸ För den som begärde högre lön än det nya tillåtna var straffet hårdare: då väntade fängelse i ”tornet eller kistan” på något av kronans slott.

En ny dyrtid och ekonomisk kris inträffade i början av 1570-talet, efter nordiska sjuårskrigets slut. Johan III utfärdade i februari 1573 en ”köpordning” som reglerade priset på allehanda varor och på hantverkarens arbete, och i samband med detta tillkom en ”ordning” i Stockholm som även reglerade legofolkets löner där.⁷⁹ ”En god legodrängs” årslön skulle vara fyra par skor, två skjortor och tolv mark medan en legopigas årslön skulle vara fyra par skor, lika mycket penningar som drängen

samt ”vad som belangar uti linkläder, det må matmodern försörja henne”. Ordningen blev snabbt inaktuell i och med den myntreform som genomfördes 1574, vilket föranledde staden att utfärda en uppdaterad ”ordinans” med värden angivna i 1575 års nya mynt.⁸⁰ Värdena sades vara vad ”ämbetena var för sig beviljat”, vilket innebär att vi inte vet hur legofolkets lönenivåer bestämdes. Medan marken devalverades 6,5 gånger sänktes lönerna för både drängar och pigor endast ned till 3 mark och 5,5 öre. Förklaringen till att man inte lät legan följa markdevalveringen och till att man valde dessa udda tal var möjligen att beloppen låg nära den nivå som kung Gustav hade påbjudit 30 år tidigare, vilket motsvarade kung Johans löfte att de nya markmynten skulle vara lika goda som på hans salig faders tid.⁸¹

År 1576 var det åter dags. Vid ett möte med riksrådet i februari kom man fram till att den ”penningförlägenhet” som för närvarande rådde i riket berodde (bland annat) på att legokarlar krävde för höga löner.⁸² Enligt vad kungen framförde vid mötet hade arbetarna ”utöver all måtta stegrat deras lön” så att den som tidigare hade tjänat 5–6 mark om året ”och låtit sig därmed väl benöja” nu sedan några år istället begärde 50, 60, 70, ja hela 100 mark om året, och därtill skor, lärft och skurna kläder, samt ”några spanmland till att så, sig till profit och fördel”.⁸³ Bönderna klagade därför över att deras legodrängar till och med var rikare på spannmål och penningar än vad de själva var. I augusti utfärdades därför en tryckt förordning som bland annat innehöll påbudet att legodrängar inte skulle få högre lön ”än som vant och brukligt var” på Gustav Vasas tid.⁸⁴

Från seklets slut finns ett verkligt sådant allmogens klagomål över legofolkets höga löner bevarat. 1595 menade ”gemene man” i Bispbergs-lagen i Dalarna att tjänstefolkets löner kraftigt hade ”fördyrats” i samband med att fred nyligen slutits med Ryssland.⁸⁵ Dalkarlarna begärde därför att hertig Karl skulle ingripa mot denna ”oordning” och utfärda en ny ”ordning” rörande lönerna och önskade att förhållandena skulle återgå till vad de varit under kung Gustavs dagar. Frågan om det skulle göras ”en viss ordning om legodrängars lön” diskuterades därefter vid riksdagen i Söderköping,⁸⁶ varefter hertigen utfärdade ett påbud enligt vilket drängar och andra arbetare ”med bondens skada rikta sig [gör sig själva rikare än bonden]” genom alltför höga löner och att årslönen

hädanefter högst skulle få uppgå till ”8 mark penningar eller 10 allra högst, eftersom drängen är slög [duglig] till” samt därutöver 9 alnar vadmal, 6 alnar blaggarn och 4 par skor.⁸⁷

Motsvarande löneregleringar återfanns slutligen i bägge förslagen till revisioner av landslagen. Enligt Karl IX:s lagförslag skulle en fästepenning på en mark vara obligatorisk, medan den obligatoriska ”fäste- eller städjepeningen” enligt det Rosengrenska lagförslaget endast skulle vara ett, två eller tre öre.⁸⁸ Detta var de första försöken att genom lagstiftning hålla nere också fästepenningen. Därtill reglerade det Rosengrenska lagförslaget legan: årslönen för en legodräng ”som kan bota och bygga vad som bo tillkräver” (en fras hämtad från Gustav Vasas brev 1540) skulle antingen vara sex daler ”för allt” eller annars sex mark, tolv alnar vadmal, tolv alnar lärft, fyra par skor, en skinnpäls, strumpor, hatt och handskar. Den husbonde som gav mer i lön eller betalade sitt legofolk ”med säd eller annat” skulle bötfällas.

Den lega som husbönder vid arbetsrelationens början lovade sitt legofolk var alltså under hela medeltiden och 1500-talet begränsad av uppfattningar om *iustum pretium*, det rätta priset på arbete, fastslaget genom politiska påbud om maximilöner. Dessa uttryckte nästan alltid legan som ett penningbelopp, ofta dock med tillägg av skor och ibland även av linkläder (1573/1574) eller handskar (1335). Först mot 1500-talets slut uttryckte de bägge lagkommissionerna legan som en kombination av penningar och tyger till kläder. Det var också först nu som fästepenningen begränsades, medan lagstiftningen däremot aldrig berörde maten eller husrummet.

Den lega som påbjöds genom lagstiftningen var differentierad utifrån skicklighet och kön. Olika lön för arbete på sommaren respektive vintern påbjöds dock endast i Södermannalagen, vilket beror på att alla övriga fall angav legan för ett helt års arbete. Att lönen skulle differentieras utifrån skicklighet för legodrängar angavs både 1450 och 1523 utan att någon lönenivå fastslogs för mindre skickliga drängar, vilket däremot skedde 1540. Legokvinnors löner reglerades mer sällan. De skulle enligt påbudena 1335, 1450 och 1523 vara väsentligt lägre, varierande mellan 40 och 50 procent, än männens. Däremot skulle mäns och kvinnors löner vara lika höga (eller snarare lika låga) enligt ordningarna för Stockholm 1573–1574. Pihl, som tidigare noterat detta, har föreslagit att orsaken var

FRÅN TRÄLAR TILL TJÄNSTEFOLK

Tabell 9. Maximilöner för legofolk i Sverige enligt lagar, lagstadgor och lagförslag, 1335–1604.

År	Legodräng	Legopiga
1335 Södermanland	<i>om sommaren</i> 1 mark 2 par skor 1 par handskar	<i>om sommaren</i> 3 öre (= 3/8 mark) 1 par skor
	<i>om vintern</i> ½ mark (= 4 öre) 2 par skor 1 par handskar	<i>om vintern</i> 5 örtugar (= 1 2/3 öre) 1 par skor
1450 Kung Karl	<i>för och fulltaka</i> 3 mark 4 par skor	12 öre 4 par skor
1523 Kung Gustav	<i>kan bygga det han bryter</i> 5 mark	2 mark
1540 Kung Gustav	<i>kan bota och bygga</i> 5 mark	
	<i>som inte kan detta</i> 4 mark	
1546 Kung Gustav	Lönen skall sänkas med 1/3	
1573 Stockholm	12 mark 4 par skor 2 skjortor	12 mark 4 par skor linkläder (från matmodern)
1574 Stockholm	3 mark 5,5 öre 4 par skor 2 skjortor	3 mark 5,5 öre 4 par skor linkläder (från matmodern)
1576 Kung Johan	Som på kung Gustavs tid	
1595 Hertig Karl	<i>som han är slög till</i> 8–10 mark 9 alnar vadmal 6 alnar blaggarn 4 par skor	

ERSÄTTNINGEN

År	Legodräng	Legopiga
1604 Karl IX	<i>Fästepenning</i> 1 mark	
1604 Rosengren	<i>Fästepenning</i> 1, 2 eller 3 öre	<i>Fästepenning</i> 1, 2 eller 3 öre
	<i>kan bota och bygga</i> 6 daler "för allt" <i>eller</i> 6 mark 12 alnar vadmal 12 alnar lärft 4 par skor en skinnpäl strumpor hatt handskar	

Källor: Schlyter SmL Add 7 s. 192 (1335); *Konung Carl Knutsons stadga om werdet på åtskillige warur ... 1450*, tryckt i Hadorph 1687; GIR 11/10 1523, s. 153f.; GIR januari 1540 s. 1f.; GIR 4/4 1546 s. 39; Varuvärderingar från äldre vasatiden, Strödda äldre räkenskaper, RA (1573); Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Stockholms stads acta vol. 21 s. 134ff. (1574); RR 17/8 1576, s. 206v–208v; SRA 30/10 1595 s. 656; Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.

att efterfrågan på kvinnlig arbetskraft var större i städerna än i riket i stort⁸⁹ samt att efterfrågan på arbetskraft i Stockholm var särskilt hög.⁹⁰ En troligare förklaring är att lönerna vid denna tid var så låga att det i praktiken knappast gick att klä sina legohjon för ett så lågt belopp. Därmed fanns det inte heller någon anledning att i lagstiftningen bestämma lägre löner för kvinnor, vars lön anpassades till den ideala från kung Gustavs tid.

Lagstiftning som reglerade legans storlek och vad den bestod av förekom också på många andra håll i Europa under medeltiden. De tidigaste kända exemplen kommer från Sydeuropa (Sicilien 1231 och Kastilien 1268),⁹¹ men ett tidigt exempel finns också från Norge, där kung Håkon Magnusson 1291 bestämde att *verkmän* i Hedmark, Romerike och Gudbrandsdalen skulle ha tre öre silver och ett visst antal alnar vadmal eller lärft i "lega".⁹² Annars infördes maximilöner runtom i Europa först under åren efter digerdöden,⁹³ och ofta har epidemin fått förklara lagstiftningens tillkomst, inte minst i England.⁹⁴ Södermannalagens

påbud om maximilöner 1335 är därför inte uppseendeväckande tidigt, utan utgör ett tydligt exempel på inflytandet av kontinental lagstiftning på legofolksinstitutionen i Sverige. Mer anmärkningsvärt är att vi inte känner till något påbud om maximilöner under århundradet efter digerdöden. Det är troligt att sådana utfärdades också i Sverige under årtiondena efter 1350 men att de gått förlorade sedan de blivit inaktuella.

Vad vi säkert vet är att maximilöner var ett stående inslag i legofolksinstitutionen under 1500-talet. Att regleringarna hade samband med prisstegringar och förändringar i myntväsendet är tydligt, men det första tillfälle då detta uttryckligen angavs i de bevarade källorna var 1546, då kungen menade att legodrängars löner orsakade ”dyrtid”, inte minst därför att de krävde löner i form av utsäde. Samma orsaker motiverade påbudet 1576: de höga lönerna och ”spannlanden” ledde till ”penningförlägenhet” i riket, medan det i allmogens besvär 1595 hette att de höga lönerna ledde till att husbönderna snart inte längre skulle ha råd att anställa några arbetare. Hertigen svarade vid detta tillfälle att legodrängarna ”skadade” husbönderna genom att bli rikare än dem, och samma farhåga uttrycktes av kungarna både 1546 och 1576. Kungamakten ställde sig alltså på husböndernas sida: löneregleringar var något som kunde erbjudas ”gemene man” i termer av återställandet av ”ordningen” i riket mot att husbönderna i gengäld gav överheten sitt stöd.⁹⁵ De svenska bönderna framstår som en motsvarighet till vad som i England beskrivits som *the middling sort*, en social grupp vars intressen åtminstone i vissa frågor i hög utsträckning sammanföll med den framväxande statens samtidigt som de gjordes till språkrör för lokalsamhällets allmänna bästa och ansvariga för frågor rörande beskattning och utskrivningar.⁹⁶ Att bönderna under 1500-talet kunde nå denna framskjutna politiska position berodde, som jag och Jakob Molinder nyligen visat, på att andra samhällsgrupper som hade kunnat fylla denna roll (präster, borgare, adel eller kronans tjänstemän) ännu var så försvinnande få.⁹⁷ Böndernas samlade ekonomiska kapacitet översteg vida de andra ståndens och de rikaste bönderna tillhörde den rikaste tiondelen i samhället. Denna starka ekonomiska ställning omsattes i politiskt inflytande dels i riksdagen, dels (som vi kommer att se i kapitel 7) i förhandlingar med överheten rörande kontrollen över legofolk och andra obesuttna. Löneregleringarna hade därför, åtminstone på

1500-talet, det dubbla syftet att inte bara råda bot på snabb ekonomisk förändring utan också att hindra legofolkets sociala mobilitet, ett viktigt politiskt mål sett ur husböndernas perspektiv.

Senast under slutet av 1500-talet tillkom ett retoriskt element, nämligen tillbakablickandet på en svunnen tid av ”ordning” då lönerna var låga och legofolket inte hotade att göra husbönderna fattiga. Sådana argument var inte sällsynta i medeltidens Europa, där man redan åren efter digerdöden fastslog att lönerna skulle ligga kvar på samma nivå som tidigare.⁹⁸ I Danmark lät man 1540 begränsa lönerna till vad som varit gällande på ”kung Hans och andra framfarna kungars tid”, det vill säga före det tidiga 1500-talets oroligheter.⁹⁹ I Sverige var det emellertid först Johan III 1576 och därefter dalkarlarna 1595 som vi säkert vet argumenterade för att lönerna skulle återställas till en tidigare nivå, nämligen den som varit rådande på kung Gustavs tid. Även om också denne vid upprepade tillfällen hade agerat mot ”dyrtiden” såg man några decennier senare nostalgiskt tillbaka på det tidiga 1500-talet som en tid av ”ordning” då lönerna var låga.

Skor och underkläder

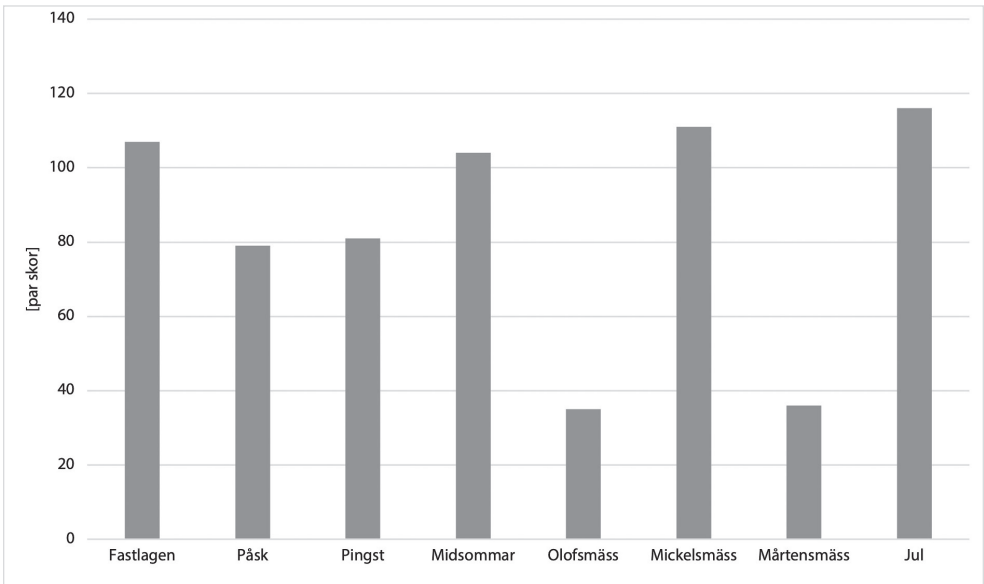
Lagstadgorna uttryckte alltså maximilönerna i form av penningar, skor och – från och med 1570-talet – även underkläder (”skjortor”, ”linkläder” eller blaggarn och lärft). Låt oss börja med skorna. En dräng skulle redan enligt Södermannalagen få fyra par skor om året, och samma antal återkom sedan varje gång skor nämndes (1450, 1573, 1574, 1595 samt i det Rosengrenska lagförslaget). Anledningen till att just skor (och handskar) specificerades var antagligen att de sågs som en ofrånkomlig del av vad som behövdes för legodrängens arbete, vilket Rosamond Faith har påpekat gällande *ploughmen* i 1000-talets England.¹⁰⁰ Att antalet skor förblev konstant fyra århundraden igenom förklaras av att medeltida skor slets ut relativt fort – genom experimentell arkeologi har danska forskare visat att de vid dagligt bruk endast höll i ungefär tre månader.¹⁰¹ En årstilldelning på fyra par innebar alltså att en legodräng kunde gå i hela skor året om. Den sörmländska legokvinnans endast två par skor (och avsaknad av handskar) kan därför möjligen ha berott på att hon

tänktes ägna sig åt inomhusarbete,¹⁰² en tanke som i så fall försvunnit före 1450 då även kvinnor tilläts få skor som räckte till utearbete året om.

De skor som legofolket vid storgårdarna fick kunde under senmedeltiden tillverkas lokalt på gården. Vid klostret i Vadstena tillverkades under 1400-talet skor till ”folksens behov” av klostrets egna skomakare,¹⁰³ vid 1500-talets början lät man vid biskopsgården i Linköping ”göra skor för hela året medan det är ljusst och dagarna är långa” i mitten av juni,¹⁰⁴ medan Per Brahe senare under seklet påpekade att gårdsfogden skulle se till att legofolkets skor tillverkades.¹⁰⁵ Att legofolket verkligen fick skor är belagt redan i räkenskaper från 1360-talets Nyköping, då de också tillverkades vid gården.¹⁰⁶ Av flera senmedeltida räkenskaper framgår att skor delades ut till storgårdarnas arbetare samtidigt och vid särskilda tillfällen under året: på Tyresö fick drängarna skor vid allhelgona 1471,¹⁰⁷ vid Kalmar nunnekloster delades skor 1484–1485 främst ut vid julen, fastan och påsken,¹⁰⁸ vid slottet i Västerås fick ett antal arbetare skor samtidigt vid sekelskiftet 1500,¹⁰⁹ medan det av den uppländske prästen Johannes Johannis räkenskaper framgår att hans legofolk i början av 1500-talet oftast fick skor vid jul, påsk, pingst och på S:t Olofs dag den 29 juli.¹¹⁰ Även senare under seklet delades skorna ut i samband med högtidsdagar: vid Stockholms slott i samband med sju olika helgdagar 1539, inte minst vid de helgdagar som också var vanliga stämmodagar (se figur 7),¹¹¹ medan räkenskaperna från Åkerö 1568 nämner legofolkets ”julskor, påskskor, midsommarskor [och] mickelsmässeskor”, vilket innebär att skoutdelningen var jämnt fördelad över året med (ungefär) tre månaders tid för att slita ut det gamla paret.¹¹²

Även om antalet skor oftast var fyra par förekom enligt räkenskaperna att legohjon fick såväl fler som färre skor av sina husbönder. Stor variation finns till exempel i Johannes Johannis räkenskaper, enligt vilka legohjonen oftast fick nöja sig med tre par skor (27 gånger) men där det nästan var lika vanligt att de fick fyra (24 gånger), medan endast en mindre del fick två (9 gånger) eller fem par (10 gånger).¹¹³ På Nynäs under 1550-talet fick däremot samtliga legohjon (53 uppgifter) fyra par skor, och 1563 fick 15 av de 17 legohjonen där fyra par, medan två istället fick tre respektive fem par skor.¹¹⁴ Även på Åkerö dominerade fyra par (28 uppgifter av 30) på 1550-talet.¹¹⁵ När en legodräng på Ulvåsa 1588 fick fem par skor noterades särskilt att ett av paren var ersättning för att han tagit på sig

ERSÄTTNINGEN

Figur 7. Dubbelskor utdelade till anställda i samband med högtidsdagar vid Stockholms slott 1539. Anmärkning: Datum för när enkelskor delades ut redovisas inte i räkenskapen. Källa: UH 1539:4.

att ”sköt[a] hundarna och stäng[a] porten”.¹¹⁶ De flesta legohjon fick nöja sig med billigare enkelsulade skor, även om stalldrängarna på Nynäs på 1550-talet istället fick mer påkostade dubbelsulade skor, sannolikt för att skorna slets snabbare i stallmiljön. Av det tidigare citerade brevet från kammarrådet Nils Persson (Bielke), i vilket han ansåg att arbetarna i Vadstena skulle serveras tre år gammalt smör, manade han också fogden att inte slösa bort de osäljbara hudarna efter självdöda djur utan istället ”låta göra dem uti sko till legofolket”.¹¹⁷ Kronans arbetare fick alltså visserligen skor av husbonden, men tydligen av en sämre kvalitet än vad folk i övrigt var beredda att betala för. I vilken utsträckning skor ingick i ersättningen också för arbetare i vanliga bondehushåll går inte att säga: de nämns endast två gånger i protokoll där legan angavs (i Närke 1592 respektive i Vadstena 1593),¹¹⁸ men att skor inte nämndes oftare kan lika gärna ha berott på att de utgjorde en så självklar del av ersättningen att de inte behövde specificeras.¹¹⁹

Förutom Södermannalagens handskar var det först genom ”ordningarna” i Stockholm 1573–1574 som kvinnor och män också tilläts få underkläder (”skjortor” respektive ”linkläder”) utöver den lagstadgade legan.¹²⁰ Detta återkom sedan i hertig Karls påbud 1595, som tillät sex alnar blaggarn, vilket i det Rosengrenska lagförslaget hade dubblerats till tolv alnar lärft (samt skinnpäls, strumpor, hatt och handskar). Därtill kunde en legodräng enligt hertigen få upp till nio alnar vadmal till kläder, vilket Rosengren utökade till tolv. Liksom skorna kunde dessa kläder tillverkas vid de storgårdar där legofolket arbetade. I Linköping skulle biskopsgårdens fogde låta tillverka vadmal och linne ”till att löna legofolket med”,¹²¹ i Vadstena nämndes att klostrets skinnare arbetade för ”folksens behov”,¹²² och Per Brahe ålade gårdsfogden att se till att det barkades hudar och bereddes skinn till legofolkets skinnkjortlar samt att det spanns svart och vit vadmal, lärft och blaggarn till kläder åt gårdens folk.¹²³ På 1580-talet fanns en årsanställd skräddare vid kronans storgård Julita, vars arbete dominerades av produktionen av de anställdas tröjor, byxor och kjortlar.¹²⁴ Tyg till legan kunde emellertid också köpas in utifrån: Gustav Vasa instruerade 1549 en fogde att minska utgifterna genom att köpa in billigt ”grovt kläde” till det nyanställda folket.¹²⁵ Skräddaren kunde också vara en tillfälligt inhyrd hantverkare: på Tyresö tog man vid allhelgona 1476 in en skräddare som skulle ”skära både åt legofolk och småsvenner”,¹²⁶ och vid Ulvåsa betalade man 1513 en skräddare som ”skar åt legofolket”.¹²⁷ De mest utförliga uppgifterna finns dock hos prästen Johannes Johannis, som specificerade ”skräddarlönen” för varje enskilt plagg, vilket betyder att han inte bara gav legofolket tyg utan också betalade för att få deras kläder tillverkade.¹²⁸ Av de räkenskaper som specificerade inte endast vad som utbetalts utan också vad som utlovats framgår att linkläder ofta verkligen ingick som en separat post, vid sidan av legan: det gällde vid Kalmar nunnekloster på 1480-talet då drängarna lovades en skjorta om året;¹²⁹ Johannes Johannis lovade 1502–1517 sina drängar varsin skjorta och pigorna varsin särk eller kjortel samt huvudkläde,¹³⁰ i Stockholm fick Helga Lekamens dräng en skjorta 1517–1526;¹³¹ på Nynäs fick drängarna blaggarnsskjortor och pigorna särkar, huvudkläden och halskläden 1554–1564,¹³² medan drängarna på Åkerö 1554–1556 fick varsin skjorta samt dessutom (åtminstone ett år) varsitt par handskar.¹³³ Linnekläder

vid sidan av legan var alltså allmänt förekommande långt innan de nämndes i lönestadgan 1573, vilken för övrigt framstår som generös (på just denna punkt!) med tanke på att drängar annars genomgående endast fick en skjorta om året enligt räkenskaperna.

På samma sätt förekom långt före 1595 att kläder utlovades utöver legan. Detta gällde emellertid endast ett litet fåtal legohjon och endast något enstaka plagg, som därför kan antas ha varit i särskilt stort behov av att bytas ut. Vid Kalmar nunnekloster utlovades 1484 en vadmalskjortel till en legokvinna och ett par vadmalshosor till en legoman.¹³⁴ Vadmalshosor fick också Helga Lekamens dräng 1520,¹³⁵ liksom en dräng vid Åkerö 1554 och en annan 1556.¹³⁶ Vid Nynäs utlovades ett par drängar 1563 en hel uppsättning vadmalskläder, och året därpå fick en av gårdens drängar löfte om både jacka och byxor.¹³⁷ Vid samma tid utlovades några drängar fyra alnar vadmals vardera utan att syftet angavs, men mängden räckte till antingen ett par byxor eller en tröja.¹³⁸ Om dessa klädesplagg överräcktes relativt snart efter det att legostämman påbörjats kunde de fungera som ett incitament att ta tjänst i fall där de gamla kläderna varit alldeles utslitna. Genom att utlova kläder vid sidan av legan har husbönder därtill i viss mån kunnat kringgå lagstiftningens begränsning av legans storlek. Låt oss nu gå vidare till att se hur den egentliga legan, den del som i lagstiftningen uttrycktes som ett penningbelopp, utlovades och betalades ut.

Penningar

Vid storgårdarna fanns enligt instruktioner och rådgivningslitteratur ett mellanled mellan husbonden och legohjonet, en ”gårdsmästare” eller ”gårdsfogde” till vilken husbonden hade delegerat de arbetsledande uppgifterna. Vid Vadstena kloster innebar detta att gårdsmästaren tog emot arbetsfolkets lön från abbedissan och därefter avlönade arbetarna,¹³⁹ och han var därför ansvarig att två gånger om året lämna henne en räkenskap över hur många ”hjon och legodrängar” som var i klostrets bröd samt dessas ”lön”.¹⁴⁰ Även vid biskopsgården i Linköping var det gårdsfogdens ansvar att ”löna” allt legofolk samt att redovisa kostnaden för ”legofolk och deras avlöning” i årliga räkenskaper.¹⁴¹ Räkenskapen gav husbonden en möjlighet att tillrättavisa fogden för att ha givit

legofolket för höga löner: Gustav Vasa menade 1549 att han i fogden Nils Birgerssons räkenskap sett att denne gav kronans legodrängar för ”stor lön” och åthutade honom att i framtiden tänka annorlunda angående legans storlek.¹⁴² Också enligt Peder Månsson var det gårdsmästaren som ledde ”hjonet och arbetsfolket” vid ”herrgårdar och kloster”,¹⁴³ och enligt Per Brahe var det fogdens uppgift att se till att alla arbetare fick ”lön och föda, husrum och läger” (även om det samtidigt ålades var och en av arbetarna att själv ”fordra deras tillsagda lön, mat och dryck, hus och läger och annat sådant”).¹⁴⁴ Även Birgitta hade ett mellanled mellan sig och sina tjänare. En gång då en av hennes fattiga tjänare (*unus de familia sua pauper*) bad henne om en gåva för att bekosta sin dotters bröllop vände sig Birgitta till sin gårdsmästare (*dispensatore domus*), frågade denne hur mycket pengar hon hade och befallde honom sedan att ge bort en tredjedel till den fattige tjänaren.¹⁴⁵

Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden ”bli överens” med legohjonet om hur mycket lön det skulle få innan arbetsrelationen inleddes, varefter han bekräftade överenskommelsen genom att ge det fästepeningar direkt i handen.¹⁴⁶ Trots att legans storlek framställdes som en överenskommelse inkluderade Brahe ändå en standardårslöns för legodrängar i sin bok, vilken bestod av vadmal till kjortel, byxor, strumpor och tröja två skjortor (en av lärft och en av blaggarn) samt fyra par skor.¹⁴⁷ Utrymme för förhandling verkar därför endast ha funnits rörande penningdelen, eftersom gårdsfogden även skulle betala ut lön till legofolket i penningar.¹⁴⁸ Denna ”förtjänta lön” skulle betalas ut först när arbetsåret var till ända. Legan, till skillnad från fästepeningen, maten och sannolikt även de kläder som utlovades vid sidan av penningarna, utbetalades alltså först efter fullgjort arbetsår.¹⁴⁹

Legan enligt storgårdarnas räkenskaper

En viktig källa till information om hur legofolkets ersättning betalades ut är de räkenskaper från storgårdar som bevarats från slutet av 1400-talet och framåt. Som John Hatcher och Judy Stephenson nyligen påpekat finns det en risk att sådana storgårdar, där en gårdsfogde avlönade arbetarna och där lönepersedlar som skor och kläder kunde framställas på gården av arbetarna själva, inte är representativa eftersom de kunde

leja arbetskraft på andra villkor än vanliga husbönder.¹⁵⁰ I Sverige bör detta gälla i synnerhet kronans storgårdar, som rekryterade arbetare på andra villkor och hade annan tillgång till lönepersedlar. Jag har därför valt att endast studera räkenskaper från andra storgårdar än kronans. För legofolk hos bönder och borgare finns dock inga räkenskaper bevarade, och vi har endast en enda prästs räkenskap bevarad. För att kunna jämföra den ersättning som gavs hos sådana husbönder med storgårdarnas måste vi därför utgå från de strödda uppgifter som framkommer i ett femtiotal tvister mellan legofolk och husbönder i rättsprotokollen.¹⁵¹ Som vi ska se bekräftar dessa i stort praktikerna kring hur legan utlovades och betalades vid frälsets storgårdar.

Flera räkenskaper bekräftar att legofolket i enlighet med lagen utlovades en bestämd lega då arbetsrelationen inleddes.¹⁵² Någon sällsynt gång hände det dock att legodrängar anställdes ”på skön” utan någon i förväg uppgjord lega.¹⁵³ Även om det var gårdsfogden som i teorin ansvarade för att leja arbetare till gården hände det att högadliga husbönder tog direkt del i detta. På Nynäs stads ”min fru” (Anna Hansdotter Tott) legodrängen Gregers i början av november 1531, varefter fogden stads näste dräng någon vecka senare.¹⁵⁴ Också på Åkerö var arbetet delat mellan fru Anna Hogenskild och fogden, vilka stads sju respektive åtta drängar 1554, medan frun ensam verkar ha lejt sina arbetare de följande åren.¹⁵⁵ På Åkerö var det därtill oftast frun själv som betalade ut penningar till legofolket, även om även fogden emellanåt kunde göra detta.¹⁵⁶ Vem som delade ut övriga delar av ersättningen framgår däremot inte av räkenskapen.

Någon uppgift om hur det egentligen gick till när husbonden och legohjonet bestämde lönenivån finns inte i räkenskaperna, där legan framställs som något som husbonden eller gårdsfogden ”lovade” legohjonet. Det närmaste vi kommer är en berättelse i ett protokoll om ett avtal som hade en så ovanlig utformning att det nästan måste ha varit på förhand givet att det skulle sluta med en tvist. Husbonden Erik skrivare i Kopparberg i Dalarna hade 1545 ett ”samtal” med en Erik Hansson som slutade i en ”stadga” dem emellan rörande anställningstid och lega.¹⁵⁷ Enligt husbondens berättelse hade de kommit överens om att drängen först skulle arbeta ett halvår. Om skrivaren sedan ville behålla honom i ytterligare ett halvår skulle han först betala ut fem mark för

det första halvåret och sedan ytterligare sju mark för nästa halvår. Om han däremot inte längre ville behålla drängen skulle han inte betala ut någon lega överhuvudtaget. När det första halvåret förflutit ville husbonden föga förvånande inte längre behålla drängen, som därför tvingades stämma husbonden inför tinget, där han beklagade sig över de orättfärdiga villkoren. Husbonden lovade till slut att ändå betala ut de fem marken, om än först vid midsommar, ett par månader senare.

Sällan framgår av räkenskaperna när legan (med undantag för skorna) betalades ut. Antagligen var det så självklart att legan inte skulle betalas ut förrän vid arbetsårets slut att detta inte behövde anges. Någon gång framgår av räkenskaperna att legan verkligen betalades ut då legostämman var till ända, som då Peter ladugårdsman vid Visborg fick lega utbetald skärtorsdagen 1486 för sitt arbete sedan jul.¹⁵⁸ Någon gång kunde dock delar av legan betalas ut i förskott, som då Svensk-Olof på Åkerö fick en mark ”på sin lön” av fogden våren 1556, trots att legostämman skulle vara till oktober.¹⁵⁹ Detta var dock ett undantagsfall, något som annars inte förekommer i räkenskaperna.

Trots att ett återkommande tema i 1400-talets predikningar var en uppmaning till den gode husbonden att ”[d]in legomans verk skall du ej olönat dvälja med dig till morgonen [...], över den timma du lovar honom”,¹⁶⁰ hände det att husbönder inte betalade ut legan ens på stämmodagen och därför hamnade i skuld till sina legohjon. När Gregers Matsson 1484 lovade Tomas Magnusson 2,5 mark i lega för det kommande året noterade han samtidigt att han redan var skyldig Tomas 1 mark sedan tidigare,¹⁶¹ medan prästen Johannes Johannis 1516 hade löneskulder både till pigan Botil och till drängen Store Peter.¹⁶² Till den senare var skulden relativt omfattande: en halv mark penningar, ett halvt pund råg (värt 16 örtugar) samt korn till ett värde av 23 örtugar, en sammanlagd skuld på drygt två mark. Enligt husbondens räkenskaper kvittades skulden dock mot endast en mark plus ett par byxor. Trots löneskulderna, eller kanske snarast tack vare dem, arbetade både Botil och Store Peter kvar hos Johannes åtminstone åren 1514–1518. De verkar alltså båda ha accepterat (eller tvingats finna sig i) att legan varken utbetalades i tid eller var så stor som husbonden lovade.

Enligt hertig Karls gårdsrätt kunde den tjänare som inte fick ut sin lega i rätt tid vända sig till rätten, där hertigens ”marskalk” var ”förpliktad att

hjälpa den till rätta som klagar”.¹⁶³ Även utanför kronans gårdar vände sig legohjon till tinget för att få innestående lega utbetald.¹⁶⁴ Oftast fick de rätt till legan inom en viss tid, inom tre veckor eller innan nästa ting. I slutet av 1400-talet dömdes husbönder i Stockholm vid upprepade tillfällen till och med att betala ut legan innan solnedgången, det vill säga i enlighet med den ovan citerade bibelversen.¹⁶⁵ Om husbonden trots dom inte betalade ut legan hotade rätten med böter på tre mark, vilket – eftersom det var ett belopp av samma storleksordning som en årslega – bör ha varit ett relativt effektivt medel för att få trilskande husbönder att ge med sig. Någon gång kunde husbonden trots detta vägra: Olli Hatan i Tavinsalmi i Savolax dömdes den 1 januari 1564 att betala den lön han hade lovat till Valborg Matsdotter inom tre veckor, men bötfälldes ett halvår senare för att hon ännu inte fått sina tio alnar vadmal.¹⁶⁶ Även om ett legohjon drog husbonden inför tinget för att få ut sin intjänade lega kunde det alltså hända att betalningen dröjde ännu mycket länge.

Den överenskomna eller utlovade lönen uttrycktes nästan alltid som ett visst belopp penningar i räkenskaperna, ofta med tillägg av linnekläder och skor. När en Anna blev piga hos Johannes Johannis 1514 lovades hon till exempel en lega på 1,5 mark penningar, en särk, ett huvudkläde och tre par skor.¹⁶⁷ I andra fall räckte det med ett penningbelopp, som då Henrik Mickelsson av frun på Åkerö utlovades ”5 mark uti allehanda”.¹⁶⁸ Även i tvistemålen uttrycktes legan nästan alltid i form av ett penningbelopp, som när pigan Valborg i Satakunda 1550 tilldömdes sin årslön på två mark av husbonden Sigfrid.¹⁶⁹ Vid en rättstvist i Mora i Dalarna 1482 tillämpades till och med en schablonartad ”legodrängslön” på tre mark om året (vilket var i enlighet med maximilönestadgan från 1450), vilken en Lasse och hans hustru tilldömdes för det arbete de lagt ned under de föregående 24 åren, det vill säga sammanlagt 72 mark.¹⁷⁰ Undantagsvis kunde den utlovade legan istället uttryckas som en mängd tyg eller kläder, vilket var fallet ett par gånger i Savolax under 1560-talet, ett antal gånger i Tavastland under 1570- och 1580-talen samt vid ett tillfälle vardera i Närke och i Vadstena under 1590-talet. Åtminstone i Tavastland och Savolax, varifrån uppgifterna är flera, verkar penningen alltså inte ens ha använts som värdemätare husbönder och legofolk emellan.

Även de löner som uttrycktes i penningar betalades emellertid oftast ut i form av kläder och andra föremål. Detta har tidigare identifierats i senmedeltida engelska räkenskaper,¹⁷¹ i förbigående för svensk medeltid av Ing-Marie Munktell,¹⁷² liksom för slutet av 1600-talet av Jonas Lindström och Jan Mispelaere, vilka betonar att de löner som angavs i räkenskaperna sällan svarade ”mot en verklig summa pengar, utan användes som en måttstock vid lörens konkreta utformning”.¹⁷³ Hatcher menar att detta inte minst berodde på en mer eller mindre ständig brist på penningar, vilket ”reinforced the treatment of the stated money wage as the basis for more negotiable means of payment”.¹⁷⁴ Bo Franzén har istället betonat penningens betydelse som värdemätare: i medeltidens Sverige skattades varor allmänt i penningar, men detta ”innebar *inte* att det mynt fursten försåg undersåtarna med var det främsta transaktionsmedlet”.¹⁷⁵ Att räkenskaperna uttryckte legan i penningar betyder därför inte mer än att såväl legohjon som husbonde hade en uppfattning om vad detta värde motsvarade i andra varor. Dessa värden var relativt flexibla. Johannes Johannis ovannämnda piga Anna, vilken 1514 utlovades 1,5 mark penningar i lega, fick i själva verket nöja sig med en kjortel uppsydd av tio alnar vadmal, vilket endast kostade husbonden 7 öre för tyg och skraddarlön. Några penningar fick hon däremot inte för sitt arbete.¹⁷⁶ För husbonden var därmed kostnaden för legofolket inte nödvändigtvis densamma som den utlovade legan, eftersom de kläder som Anna fick för sitt arbete endast kostade honom hälften så mycket som hon hade blivit lovad i lega. Det finns dock inget i räkenskaperna som tyder på att detta gav upphov till någon löneskuld, vilket kan ha berott på att Anna uppfattade kläderna som fullgod ersättning (”fullt värde”) för sitt arbete.

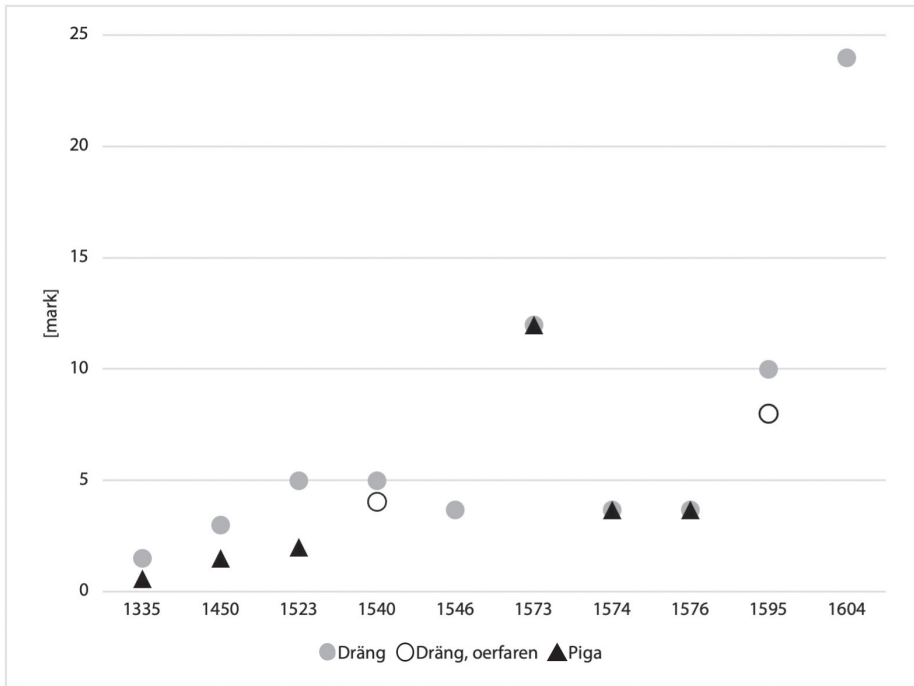
Legan bestod alltså under senmedeltiden till största delen av vadmal. Hur det fungerat tidigare vet vi inte, men en parallell kan kanske dras till Gabriela Bjarne Larssons forskning om hur jordaffärer monetariserades. Penningar användes under 1300-talet endast i hälften av jordtransaktionerna i södra Småland (Finnveden), men i 70 procent av fallen från mitten av 1400-talet. I Jämtland användes penningar nästan uteslutande som värdeenheter fram till 1470, och först därefter började man betala för jord i annat än varor. Monetariseringen av jordtransaktioner fortskred alltså långsamt under 1300- och 1400-talen och gick genom Sverige från söder till norr.¹⁷⁷ Om legan fungerat på liknande sätt har den redan på

1300-talet uttryckts som ett penningbelopp i avtalet mellan husbonde och legohjon men utbetalats i form av kläder. Under 1400-talet har det blivit vanligare att (delar av) legan utbetalats i penningar, och utvecklingen kulminerade under 1500-talet då silver blev allt vanligare. Detta framkommer i storgårdarnas räkenskaper från senare delen av 1400-talet, då legofolket avlönades med tyger och kläder (av de billigaste och sämsta sorterna), men penningar blev relativt vanliga från 1500-talets mitt – även om det alltjämt fanns legohjon som inte fick några penningar alls.¹⁷⁸ Under sent 1500-tal började den utlovade legan uttryckas inte enbart som ett penningbelopp utan därtill också som en uppsättning kläder, en paradoxal följd av legans monetarisering som syns såväl i räkenskaperna som i löne regleringen 1595 och lagförslagen från 1600-talets början. Även vid 1500-talets slut har legan dock, sett till de ingående persedlarnas värde, ändå till största delen betalats ut i form av kläder.

Löneutvecklingen 1335–1600

Låt oss så till sist också studera hur storleken på legan förändrades över tid. Det är en livaktig ekonomihistorisk forskningsinriktning. För England har Jane Humphries och Jacob Weisdorf undersökt löner under hela perioden 1260–1850 med fokus på skillnaderna mellan mäns och kvinnors löner samt mellan legofolk och daglönare, och en liknande undersökning (främst för tiden efter år 1600) har genomförts av Kathryn Gary för Sverige.¹⁷⁹ Deras studier utgår från premissen att ersättningens olika beståndsdelar kan omvandlas till ”reallöner” genom att man beräknar värdet av legofolkets mat, husrum och kläder samt till exempel förutsätter att legofolk endast arbetade fem dagar i veckan, att de verkligen fick sina utlovade löner utbetalade i penningar och att värdet på maten motsvarade marknadsvärdet. Forskningsinriktningen har kritiserats för att bortse från lönens sociala sammanhang samt inte minst för att förenkla kopplingen mellan lön och levnadsstandard, eftersom ”mål och mat” hos husbonden innebar så mycket mer än vad som kan uttryckas i värdemätaren penningar.¹⁸⁰ Trots detta är det viktigt att undersöka hur lönenivåerna förändrades över tid, eftersom detta avgjorde legofolkets möjligheter till sparande som så småningom eventuellt kunde användas för att grunda egna hushåll.

Figur 8. Nominella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604. Källor: se tabell 9.

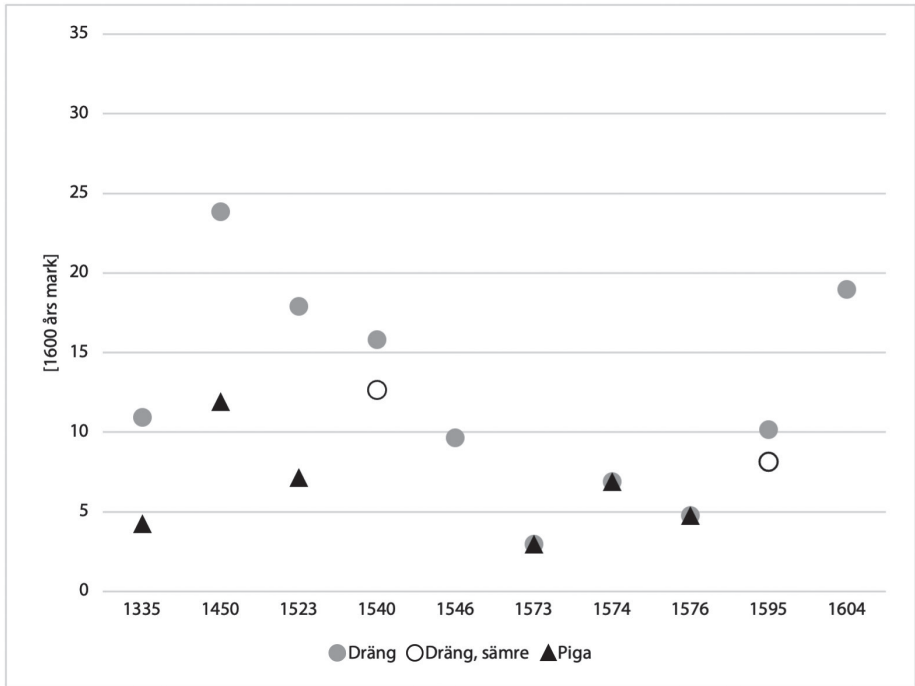
Låt oss börja med utvecklingen av maximilönerna. I figur 8 visas hur dessa förändrades från 1300-talet fram till 1600 om vi endast inkluderar den del av legan som uttrycktes i penningar. (Även om skor och underkläder inte utgjorde en oväsentlig del av legans värde var dessa en mer eller mindre konstant del av ersättningen, som antagligen underförstods de gånger de inte omnämndes.¹⁸¹) Vi kan utläsa av figuren att det fanns en tendens att de nominella lönerna förblev mer eller mindre oförändrade under decennier, åtminstone under 1500-talet, vilket ligger i linje med uppfattningen om ett *iustum pretium* på arbete. Vi ser också att legokvinnors löner alltsedan 1330-talet var lägre än mäns, då en kvinna skulle tjäna 37,5 procent av en mans lön om sommaren och 41,7 procent om vintern (det vill säga motsvarande 39 procent av en mans årslön). Denna andel steg till 50 procent i mitten av 1400-talet men sjönk sedan återigen ned till motsvarande 40 procent på kung Gustavs tid. Avvikande

var, som tidigare nämnts, 1570-talets Stockholm, där lika löner för kvinnor och män påbjöds såväl 1573 som 1574.¹⁸²

För att kunna bedöma hur legofolk påverkades av att maximilönenivåerna förändrades behöver vi omvandla dessa nominella löner till reallöner. Rodney Edvinsson och Johan Söderberg har studerat den medeltida prisutvecklingen i Sverige och tagit fram ett index för prisjämförelser, baserat på sju varor 1330–1420 och tio varor 1420–1539.¹⁸³ Utifrån detta fann de stabila priser under större delen av medeltiden, med en årlig inflation på 0,1 procent 1290–1351 och 0,04 procent 1364–1518. Därefter uppgick inflationen till 6,3 procent om året 1518–1633, vilket innebar en tiofaldig prisökning under 1500-talet. Vissa perioder var inflationen högre: i samband med digerdöden 1351–1354 och den efterföljande pestepidemin 1361–1364 (under denna period uppgick inflationen till 18 procent om året), under befrielsekriget 1521–1524 och nordiska sjuårskriget 1561–1576 samt i början av 1590-talet.¹⁸⁴ Dessa uppgifter kan användas för att omvandla de nominella lönerna i figur 8 till reallöner, så länge vi kommer ihåg att vi inte vet vad legofolket konsumerade (mat och bostad fick de ju redan utöver legan från husbonden) och att reallöneutvecklingen därför inte nödvändigtvis helt motsvarar förändringen i legohjonets köpkraft.

Maximilönernas realvärde – uträknat med hjälp av denna allmänna prisutveckling – visas i figur 9. Vi kan konstatera att de lönenivåer som påbjöds i Södermanland 1335 var väsentligt lägre än de som följde 1450, då de var högre än de kanske någonsin annars varit, för män såväl som för kvinnor. Därefter sjönk maximilönernas realvärde successivt i över ett sekel fram till 1570-talets penningkris, då de lönenivåer som proklamerades i Stockholm var lägre än vad de hade varit på minst 250 år. Därefter tycks maximilönerna ha vänt mot något högre realvärden (särskilt om man betänker att till penninglönen 1595 även lades vadmal), och hade det Rosengrenska lagförslaget realiserats skulle maximilönerna närmast ha återställts till vad som verkligen hade varit gällande på kung Gustavs tid.

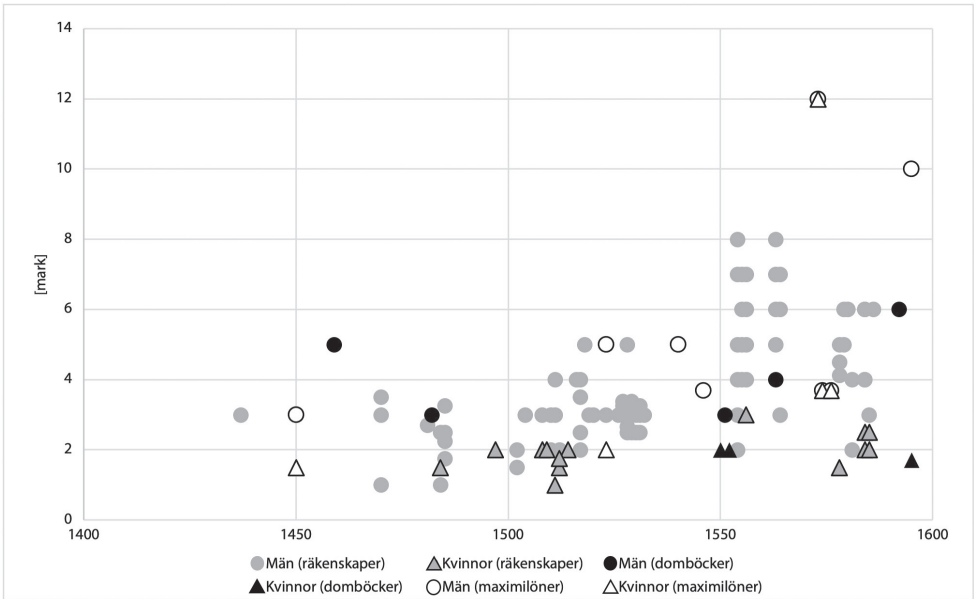
Låt oss gå vidare från maximilönerna till den verkliga löneutvecklingen, hämtad från räkenskaper och rättsprotokoll.¹⁸⁵ Dessa redovisas i figur 10. För det första kan det konstateras att lönerna varierade betydligt också hos en och samma husbonde, såväl under senmedeltiden (till

Figur 9. Reella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604. Legan uttryckt i 1600 års mark. Källor: se tabell 9.

exempel vid Tyresö och vid Kalmar nunnekloster) som under 1500-talet (vid Åkerö och Nynäs). När husbönder eller gårdsfogdar vid storgårdar utlovade lega varierade de beloppen utifrån arbetarens personliga egenskaper, men vilka faktorer som låg till grund för löneskillnaderna framgår aldrig av räkenskaperna, mer än att kön var en central faktor också i praktiken: kvinnors löner var genomgående markant lägre än mäns, även om det fanns vissa män som hade lika låga löner som kvinnorna. Lönestadgornas diskriminering mellan kvinnor och män har alltså motsvarat den levda verkligheten. Detta motsvarar vad som genom forskningen är känt från det tidigmoderna Europa, där kvinnors löner vanligtvis uppgick till mellan en och två tredjedelar av mäns.¹⁸⁶ de Pleijt och van Zanden har dock nyligen hävdats att män och kvinnor hade lika höga löner i Sverige vid sekelskiftet 1600, något som de förklarar med ”the power of the market forces” på grund av stor efterfrågan på okvalificerad

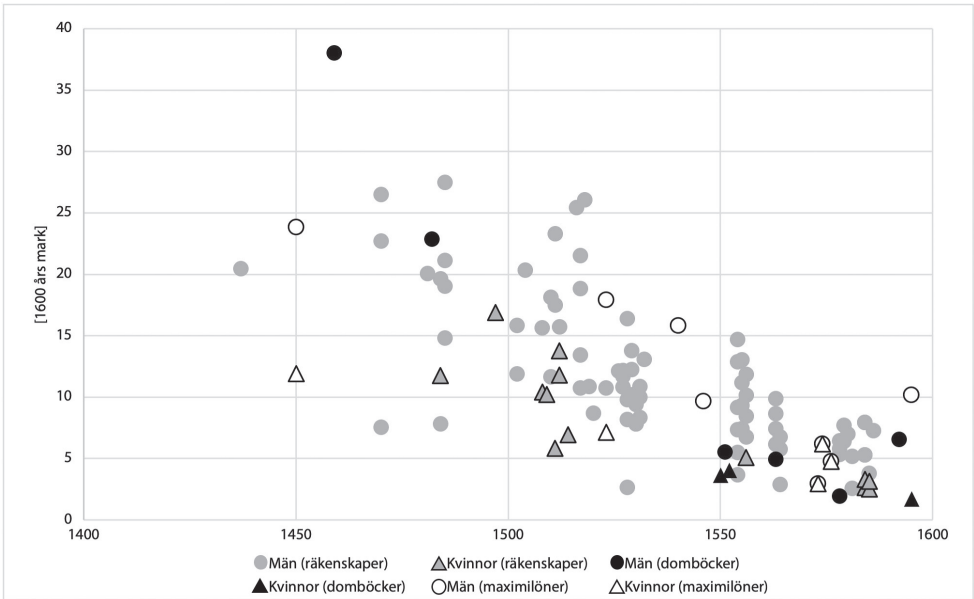
ERSÄTTNINGEN

Figur 10. Utlovad nominell penninglega till drängar och pigor, 1420–1600. Källor: codex C 32, RA (Tyresö 1470, 1481–84); codex D9, RA (Kalmar nunnekloster 1484–85); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper, vol. 2–4 (1497–1508); Helga lekamens gilles räkenskaper (1437, 1510–1526); codex C 54, RA (Ulvåsa 1511); Bielkesamlingen vol. E 1984 (Nynäs 1510, 1523–32, 1563–64); Johannes Johannis (1502, 1517); Bielkesamlingen vol. E 1991, RA (Åkerö 1554–56); Bielkesamlingen vol. E 1982, RA (Ulvåsa 1584–85); ÖgH 1586:21 (Liljestad 1578–86); Källor till domböckerna: se bilaga 3A–3B. Källor till maximilöner: se tabell 9.

arbetskraft, till skillnad från i Sydeuropa där kulturell diskriminering i högre grad tvingade ned kvinnolönerna.¹⁸⁷ Sådana resultat har också Molinder och Pihl funnit när de omräknat även kläder och mat till penningvärden.¹⁸⁸ Vad vi ser när vi studerar enbart vad legofolk utlovades i lega är istället beständiga och betydande löneskillnader mellan legokvinnor och män också i Sverige, där lönesättningen både i teori och praktik kraftigt diskriminerade kvinnor.

Utifrån figur 10 kan också konstateras att maximilönestadgorna speglade löneutvecklingen relativt väl. Under 1400-talets andra hälft, då högsta tillåtna lega för män var tre mark, översteg lönerna sällan detta värde. Under 1510-talet börjar löner på fem mark utlovas, vilket

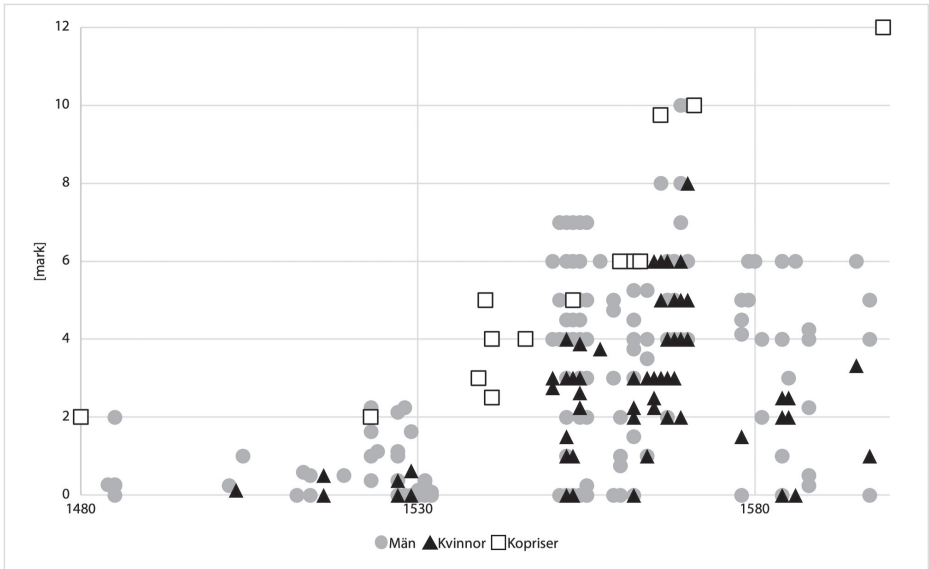

Figur 11. Realvärdet av utlovad penninglega till drängar och pigor, 1420–1600. Källor: se figur 10.

därefter kom att proklameras som ny tillåten maximilön 1523 och sedan framstår som högsta utlovade lön vid Nynäs under 1520-talet. Under 1550- och 1560-talen översteg lönerna emellertid väsentligt det tillåtna, vilket ger en bakgrund till 1570-talets nya inskränkningar och försök till återställande av den gamla goda tiden. Att det verkligen rörde sig om maximilöner (och inte om en för alla drängar gemensam lönenivå) framgår av att de allra flesta legohjon faktiskt inte avlönades så högt som stadgorna tillät.¹⁸⁹ Vad som än sades i ”samtalet” mellan den presumtive husbonden och hans legodräng slutade det oftast ändå med en ”stadga” enligt vilken den utlovade legan var väsentligt lägre än vad som hade varit lagligen möjligt.

Ett annat sätt att spegla den senmedeltida löneutvecklingen på samma sätt som vi ovan gjorde med maximilönerna är att omvandla de utlovade legorna till reallöner. Figur 11 visar tydligt att reallönerna för både kvinnor och män sjönk utan avbrott åtminstone från 1470-talet.¹⁹⁰ Detta motsvarar vad som är känt rörande reallönerna i andra europeiska

ERSÄTTNINGEN

Figur 12. Löner utbetalda i penningar till drängar och pigor vid storgårdar 1480–1600, jämfört med priset på en ko. Källor löner: codex D9, RA (Kalmar nunnekloster 1484–85); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper, vol. 2–4 (1502–04); Johannes Johannis (1512–19); (Uppsala helgeandshus 1529); Vadstena klostrets räkenskaper (Orlunda 1550–69); Åbo domkyrkas räkenskaper (1553–54); Bielkesamlingen vol. E 1982, RA (Stora Dala 1562–70, Ulvåsa 1579–88); E 1983 (Läckö 1584, 1597); E 1984 (Nynäs 1527–31); E 1988 (Nynäs 1551–53); E 1989 (Nynäs 1554–59); E 1990 (Nynäs 1560); E 1991 (Åkerö 1554–55); ÖgH 1586:21 (Liljestad 1578–86); RN 354, RA (Rydboholm 1595). Källor kopriser: Munktell 1982 s. 225 (uppgift rörande 1463); uppgifter om kronans försäljningar av kor från danaarv och skövlingar i UH 1541:7, 1546:8; SöH 1553:7; VgH 1540:6, 1541:4, 1566:4; DIH 1560:9; VmH 1563:15A; DH 1539:4; samt från normativa värderingar GIR 11/10 1523 s. 152; SRA 1562 s. 48, 74 (för rusttjänstordningen 1562); SRA s. 419, 423 (för Älvsborgs lösen 1571); ordningen för femtionedelsskatten 1599.

länder, vilka kraftigt ökade under århundradet efter digerdöden.¹⁹¹ De äldsta uppgifterna om legofolkets löner i Sverige rör alltså tiden nära ett medeltida maximum. Någon ”gyllene tidsålder” för arbetare, som det ibland beskrivits som i forskningen, har det knappast rört sig om,¹⁹² men ersättningen var under senmedeltiden betydligt högre än vad den senare skulle komma att bli (och än den, av Södermannalagen att döma, tidigare hade varit). Även om en legokvinnas lön i början av 1500-talet var

lägre än en legodrängs hade den trots allt en väsentligt högre köpkraft än mäns löner några decennier senare. Tvärtemot vad som påstods i den kungliga propagandan och i klagomålen från husbönderna var legan för det sena 1500-talets legofolk värd bara en bråkdel av vad den hade varit för deras föregångare under senmedeltiden.

Möjligheter till sparande

Legofolkets löneutveckling bör studeras ur ytterligare ett perspektiv. Eftersom merparten av legan betalades ut som tyger och kläder var det bara den bråkdel som utgjordes av penningar som legohjonet eventuellt kunde använda för att spara ihop till ett eget hushåll. I figur 12 visas den del av lönen som faktiskt betalades ut i penningar enligt de räkenskaper där detta framgår. Figuren visar att vissa legohjon under senmedeltiden fick ett mindre belopp (upp till två mark) om året i lön, men att de flesta inte fick några penningar alls. Vid 1500-talets mitt, då det fanns gott om penningar i cirkulation, betalades löner på uppemot åtta mark ut till legohjon, men fortfarande var det många som inte fick några penningar alls, vid såväl frälsets som kronans storgårdar.¹⁹³ Den allmänna prisutvecklingen innebar att samtidigt som legan i mitten av 1500-talet monetariserades förlorade de utbetalade penningarna mycket av sin köpkraft. Hur påverkade detta de legohjon som ville spara ihop till ett eget bo?

Låt oss börja med möjligheten att köpa en egen gård. Ett örtugland jord kostade på 1200-talet enligt Upplandslagen en mark.¹⁹⁴ Priset på jord steg kraftigt under första hälften av 1300-talet men började efter 1370 på grund av befolkningsminskningen att falla och föll sedan fram till omkring 1420. Även i början av 1500-talet blev jorden betydligt billigare.¹⁹⁵ En uppländsk bonde hade enligt Johan Söderberg mot slutet av 1400-talet 4–5 öresland,¹⁹⁶ vilket med Upplandslagens pris skulle ha kostat 12–15 mark. Enligt vad Gabriela Bjarne Larsson funnit såldes en normalstor gård under 1400-talet dock vanligtvis för 50–60 mark.¹⁹⁷ Utöver själva marken behövde den som ville köpa sig en gård också utrusta den med djur och redskap. Enligt Västgötalagen bedömdes en bondes lösöre vara värt 9 mark, medan Östgötalagen ansåg det vara värt 13,5 mark.¹⁹⁸ Kostnaden för en fullt utrustad gård bör alltså, i grova

drag, vid 1200-talets slut ha uppgått till ungefär dubbla jordpriset. Kanske kan vi räkna med något liknande mot slutet av medeltiden. I så fall behövde legohjon som ville köpa en gård spara ihop någonstans i storleksordningen 100 mark, samtidigt som de endast (om de var välavlönade) kunde lägga undan ett par mark om året. Det var med andra ord på 1400-talet omöjligt att arbeta ihop till en egen gård.¹⁹⁹ En kombination av låga jordpriser och relativt höga penninglöner vid mitten av 1500-talet kan möjligen ha underlättat sparandet till en egen gård, men samtidigt urholkades lönens värde jämfört med den utrustning och de djur som behövdes, och dessutom stod många legohjon även nu helt utan penninglön såväl på storgårdar som i vanliga bondehushåll.

Om möjlighet att spara ihop till en egen gård saknades får vi istället undersöka i vilken utsträckning legofolk kunde avancera till landbor. För detta behövde de spara ihop till den inledande städselavgiften, liksom till att köpa dragare och andra djur till gården. Grovt räknat bör detta ha motsvarat halva kostnaden för att köpa en gård, vilket innebär att även livet som landbo var mycket avlägset. Återstår så möjligheten att spara ihop tillräckligt med kapital för att hyra ett torp och arbeta mot dags- eller veckolön.²⁰⁰ Jane Whittle har visat att legohjon i England under 1500-talet omöjligen kunde tjäna ihop till en egen gård, men att en dräng och en piga genom gemensamt sparande efter ett antal år kunde ha råd med djur och bygga ett litet hus på allmänningen.²⁰¹ Vi vet inte vad det kostade att få bygga en stuga på allmänningsjord i Sverige, men vi kan jämföra den sparade lönen med priset på en ko, vilket var en av de dyraste och viktigaste investeringarna för ett legohjon som ville bilda eget hushåll. Prisuppgifter redovisas i figur 12.²⁰² Detta låg inom ramen för vad åtminstone en del legohjon kunde spara ihop genom några års arbete, vilket innebär att de – liksom i England – åtminstone kunde få råd att leja sig ett eget hus på ofri grund.

Återblick

Vid sidan av arbetsavtalet utgjorde formerna för den ersättning som husbonden gav legohjonet för dess arbete de mest centrala av legofolksinstitutionens spelregler. Den komplexitet som legan och de andra ersättningsformerna uppvisade kan endast förstås genom att analysera

vad Hatcher och Stephenson kallat ”the social, moral and customary context of the wage”,²⁰³ genom att inte se lönen endast som en transaktion av ett ekonomiskt värde utan ta fasta på att mottagandet av ersättning från husbonden på flera sätt bidrog till att tvinga legofolket till arbete.

Fästepenning förekom enligt lagstiftningen i Svealand redan under 1200-talet men var varken då eller senare under medeltiden någon obligatorisk del av ersättningen. Av senmedeltida räkenskaper och rättsprotokoll framgår att det var sällsynt att legofolk gavs någon fästepenning, utan legostämman inleddes antagligen istället genom en gåva av mat och dryck vid en första måltid i husbondens hem. Först hos Per Brahe (och sedan i lagförslagen i början av 1600-talet) framstår fästepenningen som obligatorisk, vilket indikerar att den blev vanligare mot 1500-talets slut. Dess roll var att besegla avtalet mellan husbonde och legohjon och symbolisera löftet om framtida arbete. Därmed var den lika juridiskt bindande som om legohjonet redan hade flyttat in hos husbonden: den som hade mottagit fästepenning var bunden att arbeta så länge som var överenskommet, eller i annat fall betala ersättning motsvarande en hel årslön. I praktiken kunde därför en husbonde genom förskotterad betalning motsvarande ett par kannor öl eller en gåva av skor och lite kläder, som på 1520-talets Nynäs, binda en arbetare till sig som sedan inte hade något annat val än att förbli hos husbonden till dess att arbetsåret var till ända.

Legofolkets ersättning bestod alltifrån 1200-talet också av mat vid husbondens bord. Att vara legohjon innebar att man var försäkrad om tak över huvudet och mat på bordet under den avtalade tiden. Kvaliteten eller mängden mat reglerades dock aldrig utan var upp till individuella ”stadgor”, till lokala sedvänjor och till husbondens gottfinnande. Detta medförde åtminstone under 1500-talet att legofolk vid storgårdar fick mindre och sämre mat och åt vid ett separat bord, vilket innebar att deras underordning synliggjordes under varje måltid. Därtill bestämde husbonden över vem legodrängen skulle dela säng med och höll honom med sängkläder. Husbondens makt över mat och husrum kunde därför användas för att tvinga legohjonen att arbeta hårdare. Per Brahe menade att mat måste förtjänas genom arbete och gav gårdsfogden noggranna instruktioner för hur han skulle kontrollera att var och en av arbetarna gjorde sig förtjänt av den dagliga födan. Om något legohjon uttryckte

missnöje med maten hade husbonden möjlighet att bestraffa honom för det: en dräng som arbetade hos Per Brahes son Magnus dömdes 1598 för att ha stulit en kaka och en ost (som han hade delat med några andra drängar) ur husbondens visthus till böter på tre mark och till att hudstrykas av herr Magnus andra drängar, i enlighet med den ”gårdsrätt” som praktiserades i grevskapet.²⁰⁴

Legan var från 1200-talet definierande för legofolksinstitutionen. Den utlovades av husbonden enligt lagar och räkenskaper i samband med att arbetsrelationen inleddes, men utbetalades först när arbetsåret var slut. På sätt och vis utgjorde den en dubbel skuldförbindelse under den tid arbetsrelationen varade: om legohjonet fullgjorde legostämman var legan den ersättning det fick av husbonden, men om legostämman bröts i förtid gick legan istället den omvända vägen, från legohjonet till husbonden. Legan varierade från person till person, beroende på bland annat kön, ålder och skicklighet, och reglerades återkommande av överheten genom påbjudna maximilöner. Under åtminstone 1500-talet, då maximilönestadgor ingick i utbytet mellan husbönder och överhet, motiverades dessa av att kronan ville upprätthålla de ekonomiska skillnaderna mellan bönder och legohjon. Räkenskapernas uppgifter visar att lönestadgorna och uppfattningen om det rätta priset på arbete verkligen spelade en betydelsefull roll för att hålla nere legans storlek.

Även om legan uttrycktes som en penningssumma i lagstadgor och i avtalet mellan husbonde och legohjon betalades den till största delen ut i form av kläder och skor. Vid storgårdar kunde dessa tillverkas av gårdens egen personal, medan andra husbönder måste köpa dem av hantverkare. Kostnaden för kläderna kunde ofta understiga den utlovade legan, men trots detta noterades sällan att husbonden hamnade i någon löneskuld till legofolket. Hade legohjonet fått sina utlovade fyra par skor och en ny uppsättning kläder verkar båda parter ha accepterat att det var en tillräcklig årslön. Skor och kläder konsumerades under arbetsårets gång i ungefär samma takt som de utbetalades och kunde därför inte bidra till att förbättra legohjonets materiella situation på längre sikt.

Ersättningen inom legofolksinstitutionen – fästepenningen, maten, husrummet, legan – syftade alltså först som sist till att reproducera legofolkets arbetskraft, och deras materiella levnadsstandard kunde husbonden i stor utsträckning avgöra. Den var därtill utformad så att

den tvingade legohjonen kvar inom institutionens ramar genom att den försvarade för legohjonet att avsluta arbetsrelationen: med hot om skadestånd motsvarande en årslön om legohjonet lämnade arbetet, med fysisk övervakning då legohjon var tvungna att leva i husbondens hushåll och genom att eventuell penninglön betalades ut först vid arbetsårets slut. De politiska ingreppen i lönesättningen syftade inte bara till att göra arbetskraften billigare utan också till att hålla arbetarna kvar just inom legofolksinstitutionen. Det lilla sparande som arbetet eventuellt kunde generera räckte inte till för att köpa egen jord eller för att ta över en landbogård. Den framtid som väntade många legohjon var att spara ihop tillräckligt för att så småningom kunna försörja sig som daglönare i en stuga på ofri grund. Men som vi strax ska se var skälet till att utsädeslöner var förbjudna just för att kronan ville förhindra att legofolket genom eget jordbruk skulle kunna minska det ekonomiska gapet mellan sig och husbonden och därmed någon gång i framtiden bli fritt att tacka nej till arbete som legohjon.

Egendomen

Det faktum att legofolkets materiella levnadsstandard alltså till största delen berodde på den ersättning, inklusive mat, husrum och kläder, som de fick av husbonden, innebär inte att det är mindre intressant att studera vilken egendom som drängar och pigor hade. Trots att det enligt lagen endast var de allra fattigaste som kunde tvingas att bli legofolk framgår det nämligen av olika källor att somliga legodrängar och pigor ändå ägde egendom värd väsentligt mer än lagstiftningens tremarksgräns. De fåtaliga penningar som husbonden betalade ut i lega var därför bara en av flera möjliga inkomstkällor. Särskilt viktig är frågan om och i så fall hur legofolk kunde spara ihop tillräckligt med egendom för att så småningom grunda egna hushåll med småjordbruk. Låt oss börja kapitlet med frågan om hur mycket egendom legofolk ägde och vad vi kan veta om hur de kommit i besittning av den. Därefter följer en detaljstudie av en av dessa inkomstkällor, nämligen stölder, vilka vi givetvis endast känner till i de fall legohjonen blev påkomna och dragna inför rätta. Som vi ska se kan stölderna tolkas dels som en sorts motstånd mot husbonden (mot vilken flertalet stölder riktades), en protest mot den alltför låga ersättningen, dels som ett uttryck för vad för slags föremål legohjon upplevde att de saknade men ändå gärna ville ha. Medan avsnittet om stölder antagligen särskilt rör legohjon som ägde relativt lite egendom rör kapitlets sista del istället sådana legohjon som var relativt välbeställda tack vare att de drev egna små jordbruk med åker och djur vid sidan av arbetet för husbonden. Detta var legohjon som var nära att bryta sig fria ur legofolksinstitutionens grepp. Som vi ska se kom just därför lönesäd, ersättning i form av utsäde och brukanderätt till en del av husbondens åker, att förbjudas och under 1500-talet allt häftigare beivras av överheten.

Det lilla ägandet

Innan vi följer legofolket ut på åkern ska vi alltså först försöka oss på att kartlägga vad legofolk egentligen ägde. Fullständiga upppteckningar av legofolks egendom, motsvarande till exempel senare tiders bouppteckningar, saknas helt för både medeltiden och 1500-talet. Istället måste vi för medeltidens del nästan uteslutande bygga på några få uppgifter i de så kallade stora testamentena från 1300-talet, genom vilka frälsemän och -kvinnor lovade sina underlydande tjänare gåvor vid sin död.¹ Från 1500-talet finns en del strödda uppgifter om legofolks egendom i rättsprotokoll och räkenskaper, samt dessutom några få noteringar som gjordes i samband med en förmögenhetsbeskattning 1571.

De allra flesta av de stora testamentena härstammar från mitten av 1300-talet. Genom testamentena skänkte samhällets allra rikaste jord och annan egendom till kyrkliga institutioner. Därtill gav de även olika mindre gåvor till diverse personer i sin närhet, och eftersom anteckningarna om dessa gåvor fördes in i samma brev har de överlevt till eftervärlden. De latinska termer som oftast användes i testamentena för dessa gåvomottagare, *famuli* och *ancille*, visar emellertid att det nästan uteslutande var tjänare som fick dessa gåvor.² Undantagen är mycket få: de utgörs dels av det testamente som kaniken Knut Persson i Linköping utfärdade 1372, genom vilket han gav två öre till var och en av sina *mercennariis*,³ och dels av det testamente som Olof Jönsson på Munsö i Uppland utfärdade 1413, enligt vilket hans legokona Kristin vid husbondens död skulle få en klädeskjortel, en vadmalskjortel samt en årgammal kalv.⁴ Kanske bör även en gåva i form av en vadmalsstunika och skor till en ”nötkarl” 1346 eller av åtta alnar kläde till två ”arbetskvinnor” 1378 räknas till undantagen, även om den senare titeln antyder en annan form av arbetsrelation och den förra var en mer specificerad yrkestitel.⁵ Alldeles oavsett vilket framstår det som sällsynt att legofolk fick gåvor genom husbönders testamenten, och när detta någon gång ändå hände rörde det sig om föremål som kläder eller mindre penningssummor. Mer anmärkningsvärd är gåvan 1413 i form av en kalv, vilken antyder att legokonan Kristin antingen redan hade eller annars strävade mot egen djurhållning.

Övriga uppgifter om legofolks egendom tillhör 1500-talet. Trots att det inte finns några bouppteckningar bevarade från århundradets drängar och pigor ingår vissa förteckningar över legohjons egendom i kronans räkenskaper i form av så kallade danaarv, arv som tillföll kungen därför att den avlidne inte efterlämnade någon känd arvinge.⁶ Jag har funnit sammanlagt sjutton sådana danaarv som legohjon lämnade efter sig under 1500-talet, fem legokvinnor och tolv legodrängar.⁷ Av dessa sjutton efterlämnade tio penningar, de flesta mindre än sex mark, det vill säga priset för en halv ko.⁸ Sex ägde silverföremål: drängen Lasse Johansson i Uppland, död 1553, bar en silverring, medan en dräng som avled i Södermanland 1582 förutom 1 ¼ mark penningar även lämnade efter sig en silversked på två lod.⁹ En dräng, som visserligen inte hade några penningar, efterlämnade en tunna råg och två tunnor korn och var därmed kanske den av de sjutton som hade det bäst ställt ekonomiskt.¹⁰ För fem av de sjutton redovisas de efterlämnade kläderna, vilka bestod av två-tre kjortlar för pigorna, medan en dräng varit klädd i kjortel, byxor, jacka och huvudbonad. För ett par av pigorna var dessa kläder allt de ägde, men också för de övriga uppgick klädernas värde till omkring tre fjärdedelar av det efterlämnade danaarvets värde.¹¹ Sammantaget bestod alltså legohjonens efterlämnade egendom i de flesta fall av kläder och penningar som ungefär motsvarade ett års lega.

Danaarvens uppgifter om efterlämnade bohag kan kompletteras med strödda uppgifter i rättsprotokoll och andra källor som mer eller mindre i förbigående nämner föremål som ägdes av legofolk.¹² Den vanligaste föremålstypen som legofolk enligt dessa källor ägde var kläder, någon gång finns en uppgift om tyg som antagligen snart skulle sys upp. Kläder var värdefulla och därför eftertraktade. Det finns flera uppgifter om att legofolks kläder stals, och 1598 bytte en piga till och med bort sin ko för att få en halvsliten kjortel.¹³ När drängen Nils Olofsson i Uppland 1579 hade slagit ihjäl en man var det sina kläder han sprang in i gården för att hämta innan han flydde sin väg,¹⁴ vilket tyder på att de utgjorde om inte hela så åtminstone en betydande del av hans egendom. Å andra sidan framkommer också i rättsprotokollen någon gång att legohjon ägde värdeföremål som silverskedar, eller som den silverkedja som en piga fick i betalning för en kviga hon sålde i Uppland 1599.¹⁵

Vid förmögenhetstaxeringen 1571, Älvsborgs första lösen, beskattades inte hela egendomen utan endast sådana värdeföremål som silver, koppar, penningar och boskap. Legofolk som inte ägde sådana föremål undslapp därför beskattningen. Det faktum att formerna för beskattningen av legofolk skulle avgöras lokalt innebar i praktiken dessutom att även de allra flesta drängar och pigor som faktiskt ägde boskap eller lite ädelmetaller helt undgick beskattning. Från hela riket har jag sammanlagt endast funnit 34 uppgifter om legofolks egendom, varav fyra rör kvinnor. Det finns givetvis goda skäl att tro att det främst var de relativt rika legohjonerna som beskattades. Av dessa ägde de flesta antingen penningar eller silver och därtill även lite koppar. Medianvärdet på den taxerade förmögenheten uppgick till närmare 30 mark, och den varierade mellan drängen Anders i Biskopskulla i Uppland som endast ägde 1,5 mark och drängen Mårten i samma socken, vars förmögenhet värderades till hela 235 mark, till största delen bestående av silver men även av penningar, koppar och en häst.¹⁶ Endast för Husby-Oppunda socken i Södermanland är taxeringslängden uppställd så att det verkar som att samtliga legodrängar som ägde någon egendom verkligen beskattades (se tabell 10).¹⁷ De var sju stycken, vilket kan jämföras med att det levde elva legodrängar i socknen 1596.¹⁸ Om antalet var detsamma 1571 innebär detta visserligen att majoriteten av legodrängarna i Husby ägde någon liten taxerbar egendom, men att samtidigt ungefär var tredje helt saknade tillgångar utöver kläder och skor. Fem av de sju taxerade ägde endast silver, koppar eller penningar, medan en ägde en häst och en annan en ko. Av andra källor framgår att det fanns en dräng i socknen 1590 och fyra 1596 som brukade egen jord, och om vi antar att förhållandena var likartade 1571 har det alltså i just denna sörmländska socken funnits legodrängar som ägt både silver, djur och jord, samtidigt som andra helt saknade egendom.¹⁹ I likhet med husbönderna var legofolket en ekonomiskt skiktad grupp, även om klyftan inte var lika avgrundsdjup mellan den rikaste legodrängen och den fattigaste.²⁰

Ett sätt som legohjon kunde få tillgång till egendom på var genom arv. Från Lerbo i Södermanland finns från 1571 en särskild förteckning över de drängar och pigor som betalade skatten trots att de inte hade ärvt någon förmögenhet.²¹ Rimligtvis bör därför de fyra legohjon (en dräng och tre pigor) som nämns bland de andra skattebetalarna tidigare

EGENDOMEN

Tabell 10. Legodrängars taxerade egendom i Husby-Oppunda socken i Södermanland 1571.

	Silver [lod]	Penningar [mark]	Koppar [lb]	Hästar	Kor	Totalvärde taxerad egendom [mark]
Sunes dräng i Lönnborg			1,5			15
Lasses dräng i Västtorp		10			1	20
änkans måg i Valla			1	1		20
Lasses dräng i Vevelsta	8		2			60
Olof dräng i Vallby	5					25
kyrkoherrens drängar	10		2,5			75

Källa: Förteckning över legodrängars taxerade egendom i ÄL 1571 Södermanland. Den värdering som användes var 5 mark/lod silver, 10 mark/lb koppar och 10 mark/ko, medan hästar värderades individuellt. Observera att prästens drängars egendom redovisades gemensamt; 1596 hade han två drängar (SöH 1596:3).

i socknens längder ha ärvt åtminstone delar av det silver, den koppar och de kor som de ägde (vars sammanlagda värde låg mellan 12,5 och 32,5 mark). Av domböckerna framgår att legofolk ibland också kunde arva jord, men vid samtliga kända tillfällen blev de av med arvslotten genom mer eller mindre frivillig försäljning.²² Betalningen för arvejorden kunde ibland uppgå till stora summor, som 10 mark i Dalarna 1552, 48 mark i Västmanland 1574, 32 mark i Uppland 1594 och 52 mark i Uppland 1597, belopp som motsvarade legan för många års arbete.²³ Den legodräng eller piga som inte hade någon arvejord att sälja kunde därför sällan komma över så stora penningmängder, även om det någon gång förekom att legofolk fick penningar i testamentsgåva av husbonden även under 1500-talet.²⁴

Vissa legohjon kunde alltså få egendom på andra sätt än som direkt ersättning för sitt arbete. En del fick små testamentariska gåvor i form av penningar eller kläder från husbonden då denne avled, även om sådana gåvor var sällsynta jämfört med de gånger som högre uppsatta tjänare stod som mottagare. För de legohjon som tog emot ett arv var

detta långt mer ekonomiskt betydelsefullt eftersom arvets värde kunde motsvara många årslöner, även om de fall som nämns i 1500-talets domböcker uteslutande rör sig om arvejord som legohjonet var tvunget att sälja. Men även om vissa legohjon genom gåvor och arv fick långt mer pengar och kläder än vad de kunde tjäna ihop genom arbete, har de allra flesta drängar och pigor inte ägt mycket mer än sina kläder och skor. De undslapp förmögenhetsbeskattningen 1571, då de borde ha taxerats om de ägde djur, koppar eller silver, och danaarven visar att kläder utgjorde den största delen av legohjonens samlade egendom. Legohjonsgruppen har därför varit ekonomiskt skiktad, mellan en mindre del som ägde både silver och djur samt brukade egen jord och en stor del som ägde nästan ingenting, just så som lagen förutsatte. Låt oss nu gå över till att se vad de som kompenserade för sin obefintliga egendom och inkomst genom att stjäla strävade efter att få tag i.

Vad legofolk saknade

Det finns inga direkta utsagor i medeltidsdokumenten om huruvida legofolk själva ansåg att de fick sina materiella behov uppfyllda genom lön, arv och gåvor. Det finns emellertid ett sätt att indirekt undersöka detta, nämligen genom att studera de stölder som begicks av legofolk, om vi gör antagandet att det man tog var sådant som man upplevde att man trots lönen saknade, och som man ändå önskade sig och ville ha. Totalt finns belägg för ett drygt sjuttioal stölder begångna av legofolk från 1470-talet och framåt.²⁵ Bland dessa ingår ett antal fall där rätten ansåg att det var husbonden som var den ansvarige, som till exempel då en piga stulit öl ur en grannes källare i Stockholm 1479.²⁶ Dessa stölder kan inte antas ha begåtts i legofolkets eget intresse, utan troligare är – rätten utreder sällan *varför* stölden ägt rum – att husbonden hade befallt legofolket att stjäla å sina vägnar. Till dessa fall hör tre där legofolk stal hö från grannar i Österbotten 1574, liksom ett par fall där drängar stal rep och ved vid Sala gruva 1577.²⁷ En dräng som hade stulit bräddor från kyrkans staket i Enköping 1593 tillfrågades uttryckligen av rätten om han hade gjort detta på sin husbondes order, något som drängen dock förnekade.²⁸ Förmodligen agerade även den dräng som anklagades för att ha stulit ett helt lass råg från en grannes åker i Tavastland 1506 å

sin husbondes vägnar, liksom den piga gjorde som stal grannens får tillsammans med sin matmoder i Västergötland 1486.²⁹ För att ta reda på vad legofolk själva ville komma åt genom sina stölder måste vi därför bortse från dessa stölder av hö, ved, rep och brädor. Om även fall med okänt stöldgods sorteras bort kvarstår ett drygt sextiotal stölder, nästan uteslutande av tre olika slags föremål: penningar eller silver, mat samt kläder (förutom diverse udda ting som svärd, yxor, rör, knivar, lakan och en krutflaska, vilka stals samman med de kläder som de antagligen förvarades tillsammans med).

Penningar eller silver var det vanligaste stöldgodset. Det stulna beloppet låg oftast någonstans mellan 5 och 20 mark, även om det någon gång hände att legohjon dömdes för att ha stulit så lite som 1,5 mark. Detta innebar att en penningstöld kunde motsvara alltifrån långt mindre än en årslön upp till så stora summor att ett legohjon inte genom aldrig så många års arbete skulle kunna ha tjänat ihop till dem.

I närmare hälften av fallen stals mat: legofolk stal dricka (öl, mjöd, mjölk), säd, mjöl, bröd, ost, fläsk, nötkött, fisk, ägg. Ofta rörde det sig om små kvantiteter som äts upp i ensamhet eller tillsammans med något annat legohjon i direkt anslutning till stölden, men ibland stal legofolk istället mat i syfte att sälja den vidare för att få penningar, som då Peder Hanssons legokona i Torsång i Dalarna 1548 stal mjöl från husbonden och sålde till en grannhustru för penningar och lärft.³⁰ Matstölder från husbonden framstår därför framförallt som ett sätt att dryga ut en enkel kost, med tanke på att det oftast inte var finare matvaror som stals utan mer av det som legofolk redan fick att äta, men kunde även vara ett sätt för legohjonet att tjäna lite penningar utöver den ringa lönen.

I en dryg tredjedel av fallen stals kläder. Även klädstölderna verkar ha varit ett sätt för legofolket att i någon mån minska sin fattigdom, eftersom det som stals oftast var samma slags kläder som de annars fick i lön, enstaka plagg av sämre kvalitet, som då Olof Svart vid Sala gruva 1551 stal en vadmalskjortel av sin matmoder, något som han både blev satt i kistan och bötfälld för.³¹ Genom stölder kunde legofolk emellertid även komma över kläder som de annars aldrig någonsin skulle ha kunnat bära, som när två drängar stal kläder ur bodar på ståthållaren Johan Olofssons (Gyllenhorn) gård utanför Stockholm 1552 eller när ett par drängar i Västergötland 1591 inte bara stal kläder

Figur 13. Legofolks stölder av penningar och silver under 1400- och 1500-talen. Observera att skalan är logaritmisk. Källor: se bilaga 4B.

och vapen utan dessutom uppmanade de andra tjänarna att stjäla från husbonden, herr Olof Gustafsson (Stenbock).³² Det ligger nära till hands att tolka dessa stölder som en social protest mot den underordning som kläderna uttryckte, även om också adelsmännens stulna kläder skulle ha sålts av legohjonen (om de hade kommit undan oupptäckta) för att istället få penningar.

En majoritet av stölderna – över 80 procent – riktades mot husbondens eller matmoderns egendom, medan ytterligare något fall riktades mot någon som tjänade i samma hushåll som det stjälande legohjonet.³³ Borenberg har för 1600-talets Stockholm påpekat att det var relativt enkelt att stjäla från husbonden, eftersom legofolket visste var saker förvarades, hade tillgång till nycklar och tillbringade mycket tid på platsen som kunde utnyttjas till att planera stölder.³⁴ Hanna Östholm och Cristina Prytz har å andra sidan påpekat att sådan stöld samtidigt sågs med särskilt oblida ögon eftersom det stjälande legohjonet bröt husbondens förtroende.³⁵ I källorna finns flera exempel på både att man i samtiden var medveten om att det fanns en stor risk att legofolk utnyttjade sin position inom hushållet för att begå stölder och att man ansåg att blotta misstanken om detta därför borde bestraffas. Enligt Karl IX:s gårdsrätt, de regler som hertigen införde vid sina storgårdar 1590, skulle den som doblade om penningar med en dräng, ”givandes i så måtto drängen orsak till att begynna stjäla och otroligen handla emot sin herre och husbonde”, förvisas från hovet medan drängen skulle ”mista huden” genom spöstraff.³⁶ En dräng som behövde penningar för att betala av en spelskuld förväntades alltså stjäla dem från husbonden,

och att ens försätta honom i den situationen genom dubbel var straffbart. Enligt en annan paragraf i gårdsrätten skulle den som ”belägrar någon kvinna eller piga som är betrodd att bära våra nycklar [...] straffas som en uppenbar tjuv”, det vill säga hängas.³⁷ Motsvarande bestämmelse finns intagen i ett manuskript av den yngre landslagen, skrivet under första hälften av 1500-talet, enligt vilken den man skulle hängas som ”uppenbar tjuv” som lägrade någons ”nyckelpiga, som är betrodd att bära husbondens och matmoders nycklar till mat, öl, kläder, penningar och annat som husbonden och matmoder vill ha förvarat”.³⁸ Trots att alltså ännu inget hade stulits skulle mannen straffas med döden bara på grund av misstanken att en planerad stöld var anledning till att pigan lägrades! Legofolk gick med andra ord inte att lita på, åtminstone inte de skuldsatta eller de förälskade.

Några få motsvarande fall finns i rättsprotokollen, som när Lasse Bagges piga Margit 1476 dömdes att begravas levande för att hon under ett års tid hade stulit både mjöd, fläsk, mjöl och penningar från husbonden och fört till sin älskare Peder patinomakare.³⁹ Oftast stal dock legofolket sig själva till gagn: stölden inte bara riktades mot den som skulle betala legan utan utgjordes dessutom ofta av just sådana föremål som typiskt ingick i lönen. Merparten av legofolkets stölder framstår därmed både som ett sätt att dryga ut en alltför liten tilldelning av mat, kläder eller penningar och som en tyst protest mot låga lönenivåer.⁴⁰

Problemet med stölderna var att eftersom ett legohjon aldrig kunde bli rikt genom sitt arbete måste det ha väckt omgivningens misstankar om drängen eller pigan plötsligt hade riklig tillgång till penningar eller nya kläder. Samtidigt som det var relativt enkelt att stjäla från det hushåll där man levde och arbetade, var det svårt att gömma tjuvgodset från just detta hushåll – Borenberg fann för 1600-talet att tjänstefolk möjligen kunde förvara det stulna hos en vän eller annars stjäla med sig saker när de rymde från husbonden.⁴¹ När legofolk trots detta stal, i protest eller för att nöden krävde det, för att de saknade penningar, mat och kläder, kontrade husbönderna med att inte bara utnyttja sin lagliga rätt att själva kroppsligen bestraffa arbetarna (vilket antagligen var vad som oftast hände, även om vi inte kan veta säkert då detta inte resulterade i några skriftliga källor⁴²) utan också använda sig av tingets domsmakt för att utkräva än hårdare straff. Anledningen till

att vi känner till de legofolks stölder som nämns i rättsprotokollen är att deras husbönder ville se dem straffade med döden genom hängning, levande begravning eller halshuggning, med hudstrykning, skamstocken eller genom märkning som tjuv genom att få öronen avskurna och därpå förvisas från hemstaden. När ett legohjon genom att stjäla visade sig vara otroget mot husbonden (vilket husbönder som hertig Karl uppenbarligen oroade sig för) skulle det straffas hårt. Den dräng som stal till ett värde av en mark skulle hängas, den som stal bara en halv mark skulle mista ena handen eller örat, medan den som stal mindre än så skulle hudstrykas av gårdens andra drängar.⁴³ Därmed kunde straffet också ha en avskräckande effekt på resten av legohjonen.

Åkerbruk och boskapsskötsel

Vi har hittills funnit att legofolk främst ägde sina kläder och skor samt ibland mindre summor penningar eller silver. Det förekom emellertid också att legofolk, i synnerhet drängar, fick en inkomst genom att driva ett eget litet jordbruk vid sidan av arbetet för husbonden. Detta är känt redan för 1200-talets trälar. Snorre Sturlasson beskrev hur dessa kunde få jord att disponera av sin ägare, jord som de sedan fick arbeta på för sin egen försörjning under kvällar och nätter.⁴⁴ Å andra sidan är det genom Börje Harnesks arbete känt att ”drängesåde” var vanligt förekommande under 1700-talet i bland annat Skåne, Blekinge och Västergötland, en sedvänja som sågs på med oblida ögon av överheten då den på 1730-talet påstods vara ”utrotad” i Kalmar län.⁴⁵ Harnesk menar att sådana odlingar var eftertraktade eftersom säden kunde omvandlas till penningar direkt efter skörden, vilket gjorde det lättare för drängen att flytta från husbonden senare under hösten.⁴⁶ Att drängar fick utsäde som en del av legan förekom också i 1700-talets Danmark, där sedvänjan kallades *lønnesæd*.⁴⁷ Lönesäd förbjöds dock vid upprepade tillfällen, första gången 1701. Thorkild Kjærgaard kopplar detta till en allt värre brist på gödsel (eftersom drängar tidigare även hade haft rätt att få gödsel till sin åker av husbonden) och menar att konflikten om lönesåden ledde till att de lagliga legostämmorna 1770 flyttades till 31 december och 30 juni. Dessa datum gjorde det nämligen omöjligt för legodrängarna att utnyttja den veckas ledighet som följde på stämmodagarna till sådd respektive

tröskning av lönesäden. Lagstadgan rörande de nya stämmodagarna uttryckte explicit att den syftade till att göra så att husbonden "once more [could] assume his natural place as master", ohotad av drängarnas samhällshotande löneanspråk.⁴⁸

Motsvarande angrepp på lönesäd som ersättningsform förekom i Sverige redan långt tidigare. Som nämndes i föregående kapitel är en av de äldsta källorna till legofolks åkerbruk en regel i Yngre Västgötalagen, införd vid sekelskiftet 1300, som förbjöd husbönder att avlöna legodrängar med utsäde.⁴⁹ Av flera landskapslagar framgår emellertid att legodrängar kunde ha egna åkerbruk vid sidan av arbetet hos husbonden. Enligt just Yngre Västgötalagen var en legoman nämligen skyldig att betala tionde av sin skördade säd (vete, korn och havre) på samma sätt som en bonde,⁵⁰ och i Småland kunde en dräng dömas till böter om han inte betalade sitt tionde till prästen i tid.⁵¹ I Svealand nämns endast att bönder skulle betala tionde,⁵² med undantag för en bestämmelse i Upplandslagen: om en legodräng lejde jord skulle han enligt lagen betala tionde för skörden "där hon [jorden] ligger", oavsett om han var bosatt hos en husbonde i samma socken som jorden eller inte.⁵³ En legodräng antogs alltså kunna ha tid att bege sig iväg från husbonden för att bruka jord i en annan socken. För det fall han fick jord att bruka av husbonden i socknen där han bodde (det som alltså var förbjudet i Västergötland) förutsattes antagligen att han då skulle betala sitt tionde där, även om det inte uttryckligen nämndes i lagen.

Vi kan alltså konstatera att det var så vanligt att legodrängar brukade jord vid 1200-talets slut att bestämmelser därom intogs i lagarna i åtminstone tre landskap. Medeltida uppgifter är emellertid sällsynta. I den – sedan 1600-talet förlorade – skatteboken från 1413 upptogs ett antal "läjemän som gods hava av bönder" i olika delar av Västergötland.⁵⁴ Vad dessa män var för några har forskningen tidigare inte kunnat avgöra. Otto Bjurling, som rekonstruerade och utgav skatteboken, översatte termen till *Kleinpächter* ("smålandbo") och *Steuerbauerhintersassen* ("skattebondeundersittare") samt sammanställde läjemännen med "stubbakarlar" (nybyggare) och "småjordsmän", utan att precisera vad han menade med detta.⁵⁵ Min mening är att det istället för något slags nybyggare eller torpare rörde sig om drängar, vilka ju i Västergötland kallades just "legomän". Att de upptogs i skatteboken beror troligen

på – här måste man våga sig på en gissning – Västgöotalagens förbud mot att ge legomannen lönesäd, ett förbud vars böter inte förmådde utrota sedvänjan under 1300-talet utan istället omvandlades till en form av skatt. Antalet beskattade legomän var i de flesta områden högst en handfull, endast i Kullings härad fler än 20.⁵⁶ Samtidigt vet vi inte hur många legomän det fanns totalt i Västergötland i början av 1400-talet, vilket gör det omöjligt att avgöra om utsädeslöner var vanliga eller inte.

Från resten av medeltiden saknas nästan helt uppgifter om legodrängars (och pigors) åkerbruk. En *famulus* i Satakunda lånade i slutet av juli 1486 en treding (en sjättedels spann) råg av kyrkan i Tyrvis, av tidpunkten att döma till utsäde på en egen åkerlapp.⁵⁷ Möjligen var sådana odlingar sällsynta där och då, eftersom han var den ende *famulus* som lånade utsäde. Från början av 1500-talet finns några uppgifter om lönesäd i den uppländske prästen Johannes Johannis räkenskaper: 1502 lovade han sin dräng Lasse ett spannland korn samt all sin ”striske” av vete, råg och korn,⁵⁸ medan drängen Peter rödnacke fick ett spannland 1513 och drängen Store Peter ett spannland korn och ett spannland råg 1517.⁵⁹ Att kronan under 1500-talet trodde att det var vanligt att drängar krävde utsäde som en del av legan framgår av återkommande förbud och straffbeskattningar. Enligt beslutet om en aldrig genomförd förmögenhetsbeskattning 1539 skulle både de legodrängar som hade ”spannland av deras husbönder” och de som hade ”av deras husbönder ett fritt sköten [fisknät]” beskattas,⁶⁰ vilket året därpå följdes av ett förbud som sedan förnyades igen 1546.⁶¹ Att legodrängar krävde ”en part av hans [husbondens] åker” förbjöds återigen 1576,⁶² och ett drygt decennium senare riktades en ”hjälpsskatt” bland annat mot de legodrängar som ”sår med bonden eller tjänar till halvna”.⁶³ 1590 beskattades åter legodrängar ”som bruka åker eller svedjor med bonden”,⁶⁴ medan hjälpsskatten 1596 drabbade legodrängar i proportion till ”vart spannland han sår på åker eller svedja” samt de legodrängar i skärgården ”som haver fördelsfisk med bonden”.⁶⁵ Mot 1500-talets slut reste kronan därtill krav på att också drängar skulle betala tionde: enligt en instruktion riktad till rikets alla fogdar 1583 skulle dessa se till att legodrängar liksom bönderna förde in sitt tionde i kyrkohärbärgat,⁶⁶ och åtminstone i Strängnäs stift fattade man vid kyrkomötet året därpå beslut om att tionde skulle betalas även av ”drängesäd”.⁶⁷ Sammantaget visar de återkommande förbuden,

extraskatterna och tiondepåbuden att kungamakten och kyrkan under 1500-talet ansåg att det var vanligt att legodrängar hade egna åkerbruk, främst i form av lönesäd som de fick av husbönderna.

1500-talets åkerbruk

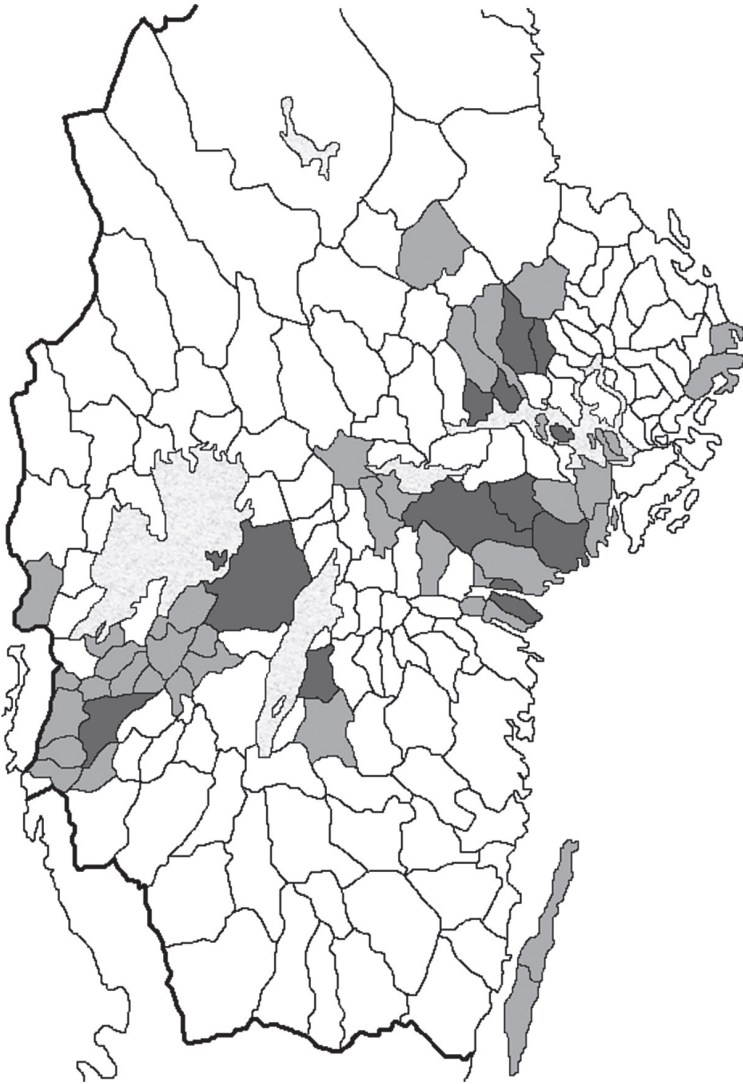
I rättsprotokollen nämns vid sju tillfällen att legodrängar hade fått eller skulle få säd i lön av husbonden.⁶⁸ Fyra av dessa rörde drängar eller husbönder som bötfälldes för att de påkommits med lönesäd ”emot Kungl. Maj:ts förbud”, som det hette i Simtuna härad i Västmanland 1543.⁶⁹ Förbuden mot lönesäd har alltså verkligen tillämpats vid tingen. De övriga fallen utgörs dock av lönetvister mellan en husbonde och en legodräng gällande lönesäd utan att rätten invänt mot ersättningsformen, vilket visar att förbuden inte varit helt framgångsrika.⁷⁰ Några uppgifter om legodrängar som fått lönesäd finns också i räkenskaper från sätesgården Liljestad i Östergötland under 1570-talet.⁷¹ Långt fler är de uppgifter som framkommer i kronans extrabeskattningar. Den tidigaste av dessa kommer från en räkenskap över hjälpskatten 1560, då 41 ”fördelsdrängar” (vilket sannolikt syftade på legodrängar med en del i åkern) omnämndes i Tuhundra härad i Västmanland.⁷² Vid förmögenhetstaxeringen 1571, Älvsborgs lösen, beskattades en tjänstedräng för att han sådde ”några spänn i ett bondehemman” i Husby socken i Dalarna,⁷³ medan man i Bärbo socken i Södermanland upprättade en lista över alla de legodrängar som då fick utsäde i lön.⁷⁴ Enstaka legodrängar i östra Närke, västra Södermanland och i norra Västergötland betalade på hertig Karls begäran extraordinära skatter i säd både 1578 och 1581 därför att de ”haver sått till sitt behov”.⁷⁵ I räkenskaperna från beskattningen 1589 nämns ett mindre antal ”fördelsdrängar” i östra Uppland och i östra Västmanland,⁷⁶ liksom i Oppunda härad i sydvästra Södermanland 1590 samt återigen i Vadsbo och Valle härader i norra Västergötland.⁷⁷ I Vadsbo kan legodrängarna med utsäde jämföras med det totala antalet drängar, eftersom man där beskattade samtliga. I hela häradet utgjorde de en dryg fjärdedel, även om det inom Vadsbo fanns socknar såväl helt utan lönesäd som socknar där andelen drängar med utsäde uppgick till mer än hälften.⁷⁸

Också i tiondelängderna finns enstaka uppgifter om legodrängars åkerbruk, även om det faktum att detta endast nämns i några få av de

hundredtals längder jag gått igenom tyder på att kronans och kyrkans strävanden att kräva in tionde även av lönesäd inte var särskilt framgångsrika. I Skedevi socken i norra Östergötland införde prästen i tiondelängden 1595 rubriken ”husmän och drängar”.⁷⁹ Antalet var emellertid litet – 1595 noterades en enda man – och rubriken försvann igen efter ett par år.⁸⁰ På Öland dök rubriken ”husmän och drängar” upp i ett antal tiondelängder 1579, men redan året därpå fanns den endast kvar i tre socknar och 1581 nämns drängar bara i en socken.⁸¹ De personer som otvetydigt kan identifieras som legodrängar är dessutom försvinnande få: det rör sig om en enstaka man i Glömminge socken 1580, vilken betalade 1 fjärding korn i tionde, samt fyra män i Egby socken samma år, vilka alla fördes in i längden men trots detta inte betalade något tionde. Försöken att få Ölands drängar att betala tionde till kronan misslyckades alltså. I Skerike socken i Västmanland betalade en dräng en halv fjärding korn ”av sin fördel” 1576,⁸² medan drängen Mickel i Kungsåra socken i samma härad betalade lika mycket året därpå.⁸³ Genom extraskatten vet vi att det vid denna tid fanns totalt fem respektive åtta legodrängar i de två socknarna, vilket innebär att de flesta inte hade några odlingar.⁸⁴ Intressantast är längderna från Irsta socken, eftersom drängar där betalade tionde under en följd av år 1575–1579.⁸⁵ Jämfört med de 23 drängar som vi genom extraskatten vet fanns i socknen 1576 betalade endast fem tionde åren 1575–1576, samma män bägge åren.⁸⁶ Året därpå kvarstod bara en av dessa fem, varpå en ny dräng upptogs i tiondelängden, medan det 1578 inte fanns någon dräng som betalade tionde. Slutligen tillkom 1579 två drängar som inte tidigare hade haft några odlingar, vartill en av männen från 1575–1576 återkom. En dräng kunde uppenbarligen få jord av en husbonde under ett par år men sedan flytta därifrån, kanske till en ny åkerlapp och ett eget hus.

Mest omfattande uppgifter om drängars åkerbruk har dock bevarats som ett resultat av extraskatten 1596, då en dräng skulle betala två mark för vart spannländ han sådde ”på åker eller svedja”.⁸⁷ För vissa områden framgår därför inte bara hur vanliga utan också hur stora dessa åkerbruk var. I synnerhet i delar av Södermanland var lönesäd vanligt. Medan endast några få drängar hade beskattningsbart utsäde i Daga, Jönåkers, Hölebo och Öknebo häraderna uppgick andelen legodrängar med utsäde i Rönö härad till 10 procent, i Oppunda till mer än var

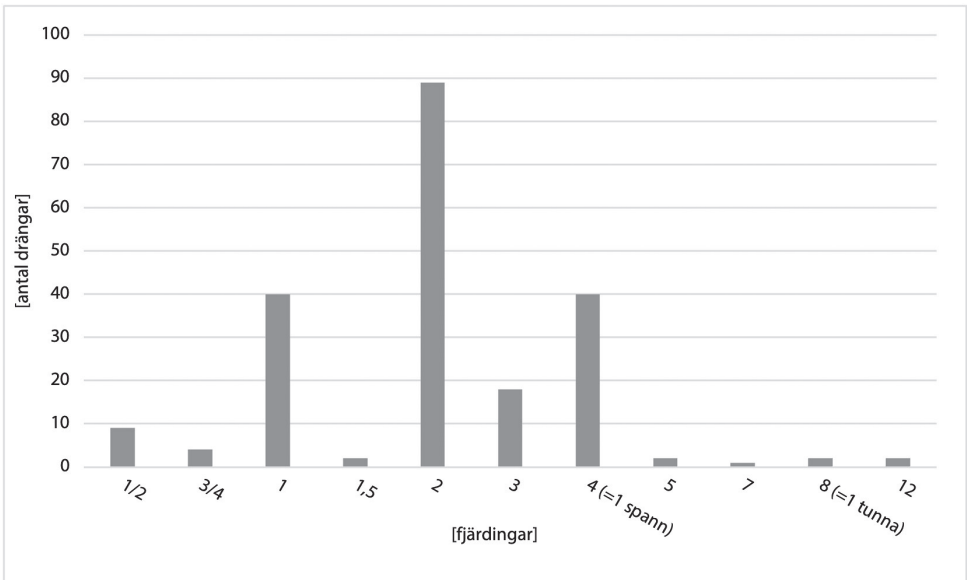

Figur 14. Regional fördelning av legodrängar med utsäde, 1413–1596. Den mörkaste nyansen indikerar härader med fler än tio belägg. Källor: Bjurling 1962 (skatteboken 1413); Johannes Johannis; Simtuna saköreslängd 1543, VmH 1543:12; Torstuna saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Tjurbo saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Trögd saköreslängd 1556, UH 1556:8; Liljestads räkenskaper, ÖgH 1586:21; Collmar 1953, Hölebo härad 5/10 1596; Älvsborgs lösen 1571; extraskattelängder 1579, 1581 och 1596 samt tiondelängder i landskapshandlingarna.

fjärde och i Villåttinge till mer än var tredje dräng. I vissa socknar fick mer än hälften av legodrängarna utsäde som en del av lönen, som i Floda (15 av 28) och Helgesta (alla 6). Bruket varierade kraftigt mellan närliggande områden: på Selaön i Mälaren uppgick andelen drängar med utsäde till 34 procent, medan i resten av Selebo härad endast en dräng beskattades för sitt utsäde.⁸⁸ Utanför Södermanland var utsädeslöner enligt bevarade skattelängder mer sällsynta. I hela Närke nämndes 1596 endast fem legodrängar som fick utsäde i lön, samtliga i den östra delen av landskapet,⁸⁹ och även i Östergötland var det främst i området längs gränsen till Södermanland som de var relativt vanliga.⁹⁰ Därtill var utsädeslöner vanliga i Västra Tollstads socken i den södra delen av landskapet, nära den enda uppgiften om småländsk lönesäd.⁹¹

Det var inga stora mängder korn eller råg som drängarna sådde (se figur 15). Den vanligaste – och genomsnittliga – mängden utsäde en legodräng hade mot slutet av 1500-talet var två fjärdingar (en halv spann). Relativt vanligt var så lite som en fjärding, men också lite större mängder som en spann och någon gång till och med en hel tunna eller mer. Legodrängarnas utsäde kan jämföras med hur stor åker respektive drängs husbonde totalt hade. Som exempel väljer vi en dräng med en hel tunnans lönesäd, bosatt på Helgesta sockens största gård Berga i Villåttinge härad i Södermanland 1596. Hans utsäde motsvarade 8 procent av den brukade åkern i Berga, medan den fjärding korn som grannträngen i närliggande Helgesta by hade endast täckte 1,7 procent av husbondens åker där.⁹² För socknens övriga drängar är det inte möjligt att direkt jämföra deras utsäde med den egne husbondens, men deras 1–3 fjärdingar motsvarade ungefär 1,5–4,5 procent av utsädet på de lite större gårdarna i socknen, hos de bönder som kunde tänkas hålla drängar.⁹³ För Irsta socken i Västmanland är det möjligt att genom tiondelängden göra en direkt jämförelse mellan legodrängens och husbondens skörd: 1575 motsvarade drängarnas tiondesäd mellan 2,9 och 5,3 procent av husbondens.⁹⁴ För husbonden i Glömminge på Öland 1580 var läget sämre: medan han betalade sex fjärdingar korn och råg i tionde till kronan, erlade drängen en fjärding, vilket motsvarade 14 procent av skörden.⁹⁵ Trots att det av överheten framställdes som en överhängande fara att husbönder skulle utarmas av legodrängarnas krav på lönesäd riskerade detta knappast att hända annat än i mycket sällsynta fall.

EGENDOMEN

Figur 15. Legodrängars utsädesmängder, 1502–1596. N = 209. Anmärkning: Uppgifter hämtade från tiondelängder från Västmanland 1575–1579 har räknats om till utsäde med ett antaget korntal på 4 åren 1575–1577 och 6 år 1579 (ett år då skörden var mycket bättre) baserat på normalkorntalssiffror enligt Myrdal & Söderberg 1991 s. 281. Källor: Johannes Johannis; VmH 1543:12; Torstuna saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Trögd saköreslängd 1556, UH 1556:8; Liljestads räkenskaper, ÖgH 1586:21; Älvsborgs lösen 1571; tiondelängder och extraskattelängder i landskapshandlingarna.

Vi vet nästan ingenting om hur drängarna praktiskt gick tillväga då de arbetade på sina åkerlappar, om de likt 1200-talets trälar arbetade i månskenet efter arbetsdagens slut eller om de fick ledigt under vissa tider under året för att så, skörda och tröska, vilket enligt Kjærgaard var fallet i 1700-talets Danmark,⁹⁶ om de fick låna redskap och dragdjur av husbonden eller om det ingick i husbondens åtaganden att samtidigt bereda sin egen och drängens åker. En enda gång framgår av källorna att drängen sådde sin säd i husbondens åker (i Turinge socken i Öknebo härad 1596). Eftersom säd i såväl åker som svedjor skulle beskattas är det möjligt att orsaken till att lönesäd var så vanligt i det inre av Södermanland, på Kolmården och i gränsområdet mellan Östergötland och Småland var att ett utbrett svedjande i dessa trakter

innebar en möjlighet för legodrängen att efter några års röjning och uppodling bli självständig brukare som nybyggare på eget torp.⁹⁷ Enligt en förteckning över nybyggare i Villåttinge och Oppunda härader i sydvästra Södermanland 1586 hade dessa i genomsnitt åker till 1,6 tunnors utsäde, de flesta en eller två men några så lite som en halv eller en kvarts tunna.⁹⁸ Även om det måste stanna vid en hypotes står det åtminstone klart att många av området legodrängar hade lika mycket utsäde som nybyggarna, vilket innebär att en utsädeslön, även om den var långt mindre än husbondens utsäde, ändå kunde vara en väg ut från arbetet som legohjon, mot ett självständigt hushåll med eget åkerbruk på ett nyröjt torp någonstans på utmarken.

Boskap

Låt oss lämna lönesäden och gå över till den andra sidan av 1500-talets jordbruk. Källorna till legofolks boskapsinnehav gällande medeltiden och 1500-talet är få. Till skillnad från åkerbruk förbjöds legofolk aldrig att hålla egen boskap, vilket tyder på att djur normalt inte utgjorde en del av legan. De kom heller inte att registreras under 1500-talet annat än i undantagsfall i samband med Älvsborgs lösen 1571. Inte mycket är känt ens från senare århundraden: för Ås härad i Västergötland har Uppenberg under 1700-talet i domböckerna funnit tre drängar som ägde hästar och en piga som ägde en ko.⁹⁹ Det vi har att utgå ifrån är med andra ord endast spridda notiser, av vilka vi kan ana att det inte var helt ovanligt att legofolk höll sig med egna djur, åtminstone inte under 1500-talet.

Ovan har redan nämnts att legokonan Kristin på Munsö i Mälaren fick en kalv i testamentsgåva av sin husbonde 1413, vilket är den enda medeltida uppgiften.¹⁰⁰ I 1500-talets rättegångsprotokoll nämns sex gånger legofolk som ägde kvigor eller kor: två gånger fick legodrängar kvigor, den ena gången som ersättning för såld arvejord och den andra gången som mansbot av sin dräpte broders baneman.¹⁰¹ En gång, i södra Dalarna 1550, fick en legopiga ett ungnöt av sin husbonde i lön för sin tjänst.¹⁰² Vid två andra tillfällen sålde en legopiga sin ko, i det ena fallet i utbyte mot en sliten kjortel och i det andra mot en silverkedja.¹⁰³ Det sista belägget kommer från Lidköping 1552, där en piga och en man

tvistade om äganderätten till en ko.¹⁰⁴ Kor (inklusive ungnöt av olika ålder) var därtill det vanligaste djuret som legofolk taxerades för 1571: tjänstedrängen Jöns Åkesson i Långasjö i Småland, tjänstedrängen Simon Hansson i Horns socken i Vadsbo härad i Västergötland, legodrängen Lasse i Torsåker och en legodräng i Husby-Oppunda i Södermanland ägde alla varsin ko, medan en annan legodräng i Torsåkers socken och en piga i Lerbo ägde två kor vardera.¹⁰⁵ Simon i Västergötland ägde dessutom den enda oxen som upptas i längderna, vilket indikerar att han hade ett eget åkerbruk.¹⁰⁶ Ett par legodrängar kunde istället använda hästen som dragare: det gällde en legodräng i Husby-Oppunda (som utöver hästen även ägde ett lispund koppar) och Mårten i Biskopskulla i Uppland, vars förmögenhet värderades till hela 235 mark, till största delen silver men även penningar, koppar och så hästen.¹⁰⁷ Häst ägde också en legodräng i Öknebo härad i Södermanland som 1581 avled utan arvingar.¹⁰⁸ En legodräng i Rinkaby i norra Närke var den ende som enligt förmögenhetsskattelängderna ägde får, nio stycken, utöver en relativt omfattande egendom bestående av koppar, silver och penningar till ett värde av omkring 130 mark.¹⁰⁹ Den ovannämnde Lasse i Torsåker ägde 1571 förutom sin ko även ett svin (och därtill 50 mark penningar och lite silver),¹¹⁰ och i domboken från Jönåkers härad i Södermanland 1597 finns därtill en uppgift om att drängen Lasse Persson ägde en so, vilken han dock inte skötte om själv utan höll hemma hos en Nils, där grisen svalt ihjäl – vilket är orsaken till att ärendet hamnade på tinget och grisens öde gick till historien.¹¹¹

Återblick

Drängar och pigor var enligt den allmänna rättsuppfattningen legohjon därför att de var fattiga. För att ta sig ur sin position som underordnade en husbonde behövde de därför på något sätt få tag på egendom. Det vanligaste sättet för ett legohjon att få egna tillgångar var givetvis genom legan, vilken ofta endast utgjordes av de kläder och skor som mer eller mindre förbrukades under legostämman samt av någon mindre penningssumma. Det kunde hända att legofolk därtill fick gåvor av husbonden, men att döma av de testamenten som 1300-talets stormän utfärdade var detta sällsynt och rörde sig hur som helst endast om

mindre värden. Endast genom arv kunde legofolk få tillgång till ansevärda värden, motsvarande legan för många års arbete, men det finns anledning att tro att detta aldrig rörde mer än en liten minoritet av drängarna och pigorna. Endast ytterst få legohjon kom under andra hälften av 1500-talet att tas upp i längderna över dem som hade beskattningsbar egendom, och de spridda uppgifterna rörande bland annat danaarv om vad legofolk ägde visar också de att egendomen i huvudsak utgjordes just av kläder och skor. Genom studien av legofolks stölder framkom att det legofolk främst ansåg sig sakna var pengar: från husbonden stals visserligen inte bara silver utan också mat och kläder, men i en stor andel av fallen gjordes detta i syfte att omedelbart sälja stöldgodset vidare. Pengar var en väg ut ur legofolksinstitutionens tvång, men det var (som vi såg i föregående kapitel) en väg som överheten och husbönderna återkommande försökte stänga genom reglering av såväl legofolkets avlöningsform som dess ersättningsnivå.

Rör vi oss uppåt på legofolkets förmögenhetsstrappa hittar vi dem som hade egna jordbruk, både med boskapsskötsel och åkerbruk. Det rörde sig i de flesta fall om mycket små bruk med någon enstaka ko eller en odlingslott motsvarande några få procent av husbondens. Den geografiska utbredningen av legodrängarnas åkerbruk under 1500-talet var koncentrerad till Södermanlands inre och till skogsområden i gränslandet mellan Södermanland och Östergötland, mellan Östergötland och Småland samt i norra Västergötland, vilket talar för att syftet med åkerbruket inte i första hand var produktion för avsalu till städer eller bergslag. Istället rörde det sig om områden där det var möjligt att genom lönesåden så småningom finna en väg ut ur legofolksinstitutionen och bli sin egen som nybyggare. Även denna väg ville dock överheten stänga genom straffbeskattning och förbud. Att drängar och pigor var fattiga var således inte ett faktum givet av någon naturlag: det berodde på att legofolksinstitutionens spelregler utformades på så sätt att så mycket som möjligt av överskottet stannade hos husbonden, då legofolksinstitutionen genomsyrades av uppfattningen att den som en gång blivit legohjon skulle så förbli.

Underordningen

När en människa i medeltidens eller 1500-talets Sverige gjordes till någons dräng eller piga innebar detta att han eller hon blev underordnad husbonden.¹ Vi har redan i tidigare kapitel sett exempel på vad denna underordning kunde innebära, till exempel att husbonden bestämde vad legohjonet skulle äta, när det skulle sova och var det skulle arbeta under den tid arbetsrelationen varade. I detta kapitel undersöks var gränserna för denna institutionaliserade underordning gick, såväl i praktik som i legal teori, gällande några andra centrala delar av legofolksinstitutionen. Det inleds med en studie av hur husbönder gick tillväga för att få legohjon att arbeta, hur order gavs och hur arbetet organiserades, eftersom drängar och pigor ovedersägligen var den underordnade parten i arbetsrelationen. Därefter vidtar en studie av våldets betydelse för legofolksinstitutionen. En helt avgörande del av underordningen – som Katekesen förbigick – var nämligen att husbonden hade rätt att slå sina legohjon, om än endast till en viss gräns. Detta leder över till frågan om i vilken grad husbondens befallanderätt och legohjonets påbjudna lydning innebar att den senare riskerade betydande sexuell utsatthet. En annan aspekt av legohjonets underordning var att dess i teorin juridiskt fria ställning inskränktes genom att det levde i husbondens hem, vilket medförde att många av dess rättigheter och skyldigheter i själva verket vilade på husbonden. Avslutningsvis undersöks hur underordningen under husbonden kunde bibehållas eller upplösas när legohjonet på grund av sjukdom eller olycka bröt mot legostämmans förväntningar därför att det inte förmådde utföra det förväntade arbetet. Men låt oss först ägna en stund åt frågan hur legofolkets underordning under husbonden legitimerades och försvarades ideologiskt före och under reformationen.

Före och efter Luther

De tidigaste uppgifterna om vad legodrängar arbetade med finns i landskapslagarna. Det handlar dock inte om typiska arbetsuppgifter eller om sysslor som upptog mycket av legofolkets tid, utan om sådant arbete som de kunde tänkas utföra på egen hand, och som då kunde gå så fel att antingen husbonden eller en tredje part blev lidande. Lagarna syftade till att klargöra gränsen för legodrängens straffrättsliga ansvar i relation till husbondens. Äldre Västmannalagen innehöll till exempel en bestämmelse om att det var legodrängen och inte husbonden som blev ersättningsskyldig om han (ensam) reste till kvarnen och denna sedan brann ned.² I Upplands- och Södermannalagarna fanns en bestämmelse om vad som hände om eldsvåda bröt ut under tröskningen. Om elden (som drängarna hade burit med sig in i ladan för att kunna se, eftersom tröskningen ägde rum under den mörka senhösten och vintern) kom lös så att ladan brann ned blev drängarna ersättningsskyldiga, under förutsättning att inte bonden eller hans son samtidigt hade varit inne i ladan.³ Östgötalagen innehöll två bestämmelser om legodrängar som befann sig ensamma ute i skogen: husbonden skulle inte betala någon ersättning om en legodräng krossades av våda av ett lass timmer,⁴ medan om man tog en legodräng på bar gärning stjälandes ved fick man ta drängens saker i pant eftersom han annars kunde misstänkas rymma.⁵ Ett sista exempel kan hämtas från Hälsingelagen, som stadgade att ett legohjon som hittade fynd i vattnet hade rätt till hittelön endast om inte arbetet för husbonden blev lidande – i annat fall var det istället bonden som fick hittelönen.⁶ Landskapslagarna berättar därför visserligen en del om arbetets organisering vid sekelskiftet 1300: legodrängar utförde arbetsuppgifter som tröskning, vedinsamling och kvarnresor för husbondens räkning och på hans befallning men utan hans direkta överinseende, närvaro eller medverkan. Medan legodrängen (till skillnad från trälen) var juridiskt fri var han underordnad husbonden genom att ingå i dennes hushåll. Hur legitimerades då denna underordning?

För 1600-talet har Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström funnit att underordningens gränser prövades när lydningen mot husbonden ställdes mot Guds eller den världsliga överhetens påbud.⁷ Den patriarkala ordningen, ”fadersväldet”, var enligt Hassan Jansson och Lindström

då djupt ”lutherskt präglad”. Motsvarande studier saknas dock för en tidigare period, varför det är en öppen fråga på vilka sätt relationen mellan husbönder och legohjon förändrades i och med reformationen, i synnerhet som forskningen om undervisningen i den lutherska Katekesen har förlagt undervisningens storhetstid först till 1600-talet.⁸ Frågan är därför både vad Katekesen innehöll rörande legofolkets underordning och i vilken mån befolkningen redan under 1500-talet undervisades om dess budskap.⁹

Låt oss börja med den senare frågan. Kajsa Brillman har visat att ett fundament för de svenska lutherska reformatörerna var att de individuella åhörarna skulle ”förstå”, att de skulle nå kunskap om den sanna kristna tron genom att lyssna till predikan och att prästen genom predikan skulle undervisa och lära ut. Bland dessa kunskaper var den samhällsliga hierarkin central, kunskapen om på vilka sätt vissa individer var underordnade andra. Den som inte accepterade sin plats i den rådande samhällsordningen hade inte förstått, inte tagit reformatörernas kunskap till sig.¹⁰ Vid kyrkomötet i Örebro 1529 bestämdes att prästerna i predikan skulle förklara tio Guds bud en till två gånger i månaden.¹¹ Året därpå utgav Olaus Petri *Liten postilla* som bland annat innehöll de tio budorden

som var och en kristen människa bör veta, vilket ock var och en kyrkopräst är pliktig till att lära sitt sockenfolk. Ja, det vore tillbörligt, att ingen vorde tillstadd att gå till Guds bord med mindre han sådana visste och kunde.¹²

Olaus Petris önskan genomfördes ett decennium senare med Georg Normans kyrkoordning 1541, enligt vilken predikan under fastan skulle röra någon av Katekesens delar (”därutav folket ganska mycket förbättrat varder”) vartill hela Katekesen skulle predikas fyra gånger om året.¹³ För att få nattvarden krävdes nu att man först blev ”förhörd och rannsakad om Guds bud, om tron, bönen, döpelsen, etc.”, det vill säga om Katekesens innehåll. Detta upprepades i en stadga för rikets prästerskap 1551: ”För att folket ska lära sig Katekesen” skulle den predikas varje helgdag, och före nattvarden skulle prästen förvissa sig om att församlingsmedlemmarna kunde bland annat budorden.¹⁴ Enligt ärkebiskop Laurentius Petris förordning om predikan 1561 skulle

denna vara i en timme, varav den första hälften var vigd åt att ”förkunna Katekesen”.¹⁵ Enligt den kyrkoordning som utfärdades 1571 skulle hela Katekesen predikas två gånger om året, under advent och under fastan, och ingen skulle få nattvard som inte kunde bland annat budorden.¹⁶ I Strängnäs stift fastslogs vid stiftsmötet 1583 att man i alla församlingar skulle ”läsa och lära” bland annat de tio budorden, vid stiftsmötet 1584 att Katekesen skulle läsas på böndagarna så ”att folket må där vänjas vid”, och vid stiftsmötet 1592 att en del av Katekesen skulle läras ut varje söndag under halva predikan.¹⁷ Vid en visitationsresa i Norrland 1585 förkunnade ärkebiskopen att Katekesen skulle läsas varje böndag och en del av den uttolkas, samt att var och en skulle förhöras på Katekesen före nattvarden ”både hur han själv läser orden, så ock hur han förstår grunden och meningen”.¹⁸ Och slutligen vid biskopens visitationsresa i Växjö stift 1596 skulle i varje församling någon av åhörarna ”recitera Katekesen med budordens förklaringar, givna av Luther”.¹⁹ För att sammanfatta utvecklingen: redan på 1520-talet lades vikt vid att budorden skulle läras ut frekvent, och från och med 1540-talet gällde detta hela Luthers Lilla katekes. Redan då krävdes att man kunde Katekesen och budorden för att få ta emot nattvarden, vilket prästerna ålades att förvissa sig om genom förhör. I likhet med vad Brilckman visat framställdes detta som att församlingsmedlemmarna skulle ha kunskap om budorden: de skulle kunna Katekesen, som de skulle läsa och lära sig i syfte att sedan själva kunna läsa upp den utantill inklusive Luthers förklaringar, samt visa att de förstod textens ”grund och mening”. Dessa senare krav verkar ha vuxit fram först sent under seklet, även om det är möjligt att detta är en illusion skapad av den relativt rikare uppsättningen senare källor.

Det fjärde budordet

Det är därmed ställt utom tvivel att man redan under 1500-talet från kyrkligt håll strävade efter att skapa ”en viss allmän kunskap”, som kyrkohistorikern Hilding Pleijel uttryckte det, genom katekespredikningar.²⁰ Att också många legohjon och husbönder tagit del av och tagit sig till denna ”kunskap” är därmed givet, även om det ännu inte fördes några husförhörslängder som kan bekräfta detta. Men vad bestod då detta innehåll av? Olaus Petri utgav 1526 en översättning av Luthers

Betbüchlein, i vilken han kort kommenterade det fjärde budordet: man skulle vara ”sin fader och sin moder och herrskap lydig och underdånig” för att behaga Gud, men förklaringen i övrigt rörde endast föräldrar samt – i ett fall – herrarna, som man skulle vara trogen även om de var onda.²¹ Fyra år senare återkom Petri till det fjärde budordet i sin postilla, där han inledde med hur vördnaden för föräldrarna skulle ha varit rätt av naturen även om inte Gud hade påbjudit den, och sedan tillade att budordet gällde ”överheten, herrar och furstar och deras ämbetsmän”, vilka man skulle göra ”tjänst med skatt och annat som vi dem pliktiga äro, såframt vi icke skola varda straffade däröver både av Gud och människor”.²² Motsvarande utläggningar kom åren runt 1540 från Georg Norman: det fjärde budet skulle särskilt predikas och förklaras med avseende på lydningen till överheten och dess rätt att straffa illgärningsmän samt om ”skatt, heder och fruktan, det är lydning”.²³

Det fjärde budordet var viktigt för reformatorerna, som betonade lydningen mot den världsliga överheten, plikten att betala skatt och kungens rätt att slå hårt mot den som satte sig till motvärn. Däremot sammankopplades det ännu inte med husbönder och legofolk. Detta skedde först i och med översättningen av Luthers Lilla katekes. Den första svenska upplagan, antagligen översatt av Laurentius Petri (möjligen i samarbete med brodern Olaus), utkom 1544 men är numera förlorad. Nästa upplaga utkom 1567, och en nära identisk version trycktes fem år senare.²⁴ I förklaringen av det fjärde budordet sades att man skulle ”föräldrar och herrar icke förakta eller förtörna utan hålla dem i vördning, tjäna dem, lyda dem, älska och hava dem för ögonen”.²⁵ Inte heller här nämndes alltså husbönder. Det skedde däremot i instruktionerna inför bikten, enligt vilka var och en skulle utgå från sitt stånd (”är du en fader, moder, dräng etc.”).²⁶ Som första exempel angavs vad ett legohjon skulle säga till sin präst:

Jag arme syndare giver mig Gudi skyldig i alla synder, besynnerligen bekänner jag för eder att jag är en tjänstedräng/tjänstepiga etc. Men jag tjänar (tyvärr) min husbonde icke troligen. Ty där och där haver jag icke gjort vad mig var befallt, av husbonde eller matmoder. Jag haver förtörnat dem och kommit till att låta illa och bannats. Jag haver varit försumlig och låtit ske skada. Jag haver ock varit ohövvisk i ord, gärningar,

trätt och kivat med mina vederlikar etc. Det tyckes mig alltsammans illa vara, och bedes nåd. Jag vill gärna bättra mig.²⁷

Därefter följde husbondens eller matmoderns kortare exempel: ”Besynnerligen bekänner jag för eder, att jag icke haver väl uppfött mina barn och tjänstefolk, icke hållandes dem till Guds ära. Jag haver bannats, givit ont exempel med ord och gärningar.”²⁸

Utöver detta följde i den så kallade hustavlan varsin kort förmaning till tjänstefolk respektive till husbönder och matmodrar. För bägge parter hämtades citaten från Paulus ur Efesierbrevet, uppmaningar ursprungligen riktade till slavar och deras ägare:

I tjänare, varen höriga era lekamliga herrar med räddhåga och bävan uti edert hjärtas enfaldighet [...]. Icke tjänandes allena för ögonen [...] utan såsom Kristi tjänare, görandes det Gud vill utav hjärtat, med välvillighet. Låten eder tycka att I tjänar Herran och icke människorna, vetandes, vad gott var och en gör det skall han igen få av Herran, evad han är tjänare eller fri. [...] I herrar, gören ock detsamma emot dem och övergiven trug [hot], vetandes, att eder Herre är i himmelen och för honom är intet anseende till personen.²⁹

Senast på 1560-talet blev således legofolkets underordning under husbönderna del av det centrala kunskapsinnehåll som alla präster förväntades lära ut och alla församlingsmedlemmar kunna läsa upp, förstå och förklara. Det var en underordning som byggde på tjänsten och framställdes därför som en relation byggd på ömsesidighet.³⁰ Husbönder och matmodrar syndade om de inte väl uppfostrade sitt tjänstefolk genom att förmå dem att ära Gud.³¹ De förväntades också föregå med gott exempel i ord och gärningar, bland annat genom att undvika svordomar,³² samt skulle enligt hustavlan undvika att använda hotelser i sin arbetsledning. Husbondens del i tjänsterelationen framställdes med andra ord som ett ansvar främst för tjänstefolkets religiösa eller moraliska fostran, vilket befäste dess underordning. Tjänstefolkets uppräknade potentiella synder var fler. Dels rörde det sig om olydnad, att inte handla i enlighet med husbondens befallning, dels om att arbeta försumligt så att husbondens intressen skadades eller att handla så att husbonden blev vred och

svor – husbondens synd var alltså i förlängningen också den orsakad av tjänstefolket. Hustavlans bibelcitater inskräppte att den gode tjänaren skulle lyda sin husbonde av sitt hjärta, föreställande sig att han i själva verket tjänade Kristus, och att det var rätt om han var rädd för husbonden. Den som bröt mot detta anmodades att be Gud om förlåtelse för sina synder, att själv ta avstånd från sin uppstudsighet eller försumlighet samt att uttrycka vilja till bättring. Detta var det lutherskt präglade fadersvälde som förmedlades från predikstolarna vid 1500-talets slut och som pigor och drängar förhördades på inför nattvarden, genom vilket tvånget att lyda husbonden skänktes religiös legitimitet.

Arbetsledning

Det mest handfasta exemplet på legofolks underordning är hur de leddes av sina husbönder i arbetet: hur de tilldelades arbetsuppgifter och hur husbonden såg till att dessa sedan utfördes. De äldsta exemplen finns hos Birgitta, som i en dryg handfull uppenbarelsen använde berättelser i vilka en husbonde talade till sina arbetare.³³ Den direkta arbetsledningen tog sig i några fall formen att husbonden ”sade” till legohjonen vad de skulle göra eller uppmanade dem med en imperativ, som i en uppenbarelse från 1340-talets Östergötland då en husbonde ”sade” (*inquit*) till sitt legohjon att denne skulle ”invänta tålmodigt såningstiden”.³⁴ I andra fall ”bjöd” (*iubere*) husbonden legofolket att göra något, eller så handlade arbetarna efter husbondens ”bud” eller ”budord” (*mandatum, preceptum*).³⁵ I en uppenbarelse sade husbonden uttryckligen till sina arbetare att de inte fick tröttna på sitt arbete (”haven ej leda till att arbeta”), ett bud som de ”lydde gärna”.³⁶

Från 1400-talet finns ett litet antal exempel i litteratur och rättsprotokoll som visar hur husbönder gick tillväga för att få legofolk att utföra specifika arbetsuppgifter. Ett exempel kommer från en mirakelberättelse enligt vilken en dansk prost ”bjöd” sin piga att baka trots att det var S:t Olofs dag (vilket hon ”lydde” eftersom hon ”räddes att hon skulle illa fara”).³⁷ I en annan översatt mirakelberättelse ”talade” husbonden till sin dräng och sade åt denne att hämta den fetaste hönan.³⁸ Ytterligare exempel kan hämtas från Jöns Buddes översättning från 1484 av Ruts bok, enligt vilken husbonden Boas först ”sade” (*mandavi*) till sina ”piltar” att de inte skulle

hindra Rut från att plocka ax på fältet och sedan ”bjöd” (*praecepit*) dem detta, ett ord som också Rut använde när hon återberättade episoden för sin svärmödrer.³⁹ I översättningen av Judits bok använde Budde däremot ordet ”bad” (*dixit*) för att beskriva hur Judit fick sin piga att vakta en dörr.⁴⁰ Budde kände sig uppenbarligen inte bunden av Bibelns ordval utan kunde skifta från ett anföringsverb till ett annat som han tyckte passade bättre för att beskriva relationen mellan husbonde och legofolk.

De litterära begreppen skilde sig i viss mån från dem som användes i rättsprotokollen för att beskriva faktisk arbetsledning.⁴¹ Enligt dessa var det vanligaste att husbonden ”bad” drängen eller pigan att göra något, som när Erik åkare i Stockholm 1479 ”bad” sina drängar att slå Jon åkare,⁴² eller när husbonden Per i norra Uppland 1579 ”bad” drängen Nils att köra ut en tiggare med en yxhammare.⁴³ Mer sällsynt var att husbonden ”bjöd” legohjonet att utföra en uppgift, något som hände då en piga i Uppland 1490 bjöds att bära en kittel.⁴⁴ Någon gång förekom att legofolk arbetade i enlighet med husbondens ”bud”, som då Ravid i Arboga 1466 utbrast att ”icke är det mitt bud: stjäla min pilt gräs, då häng upp han i fanens namn”.⁴⁵ Ett par gånger användes istället ordet ”befallt”, vilket saknades i litteraturen.⁴⁶ I latinska texter användes *mandare* och *iussu* för att beskriva arbetsledningen, medan en prästdräng 1512 vägrade att lyda (*obedire renueret*) sin husbonde.⁴⁷

Det fanns således olika ord som kunde användas för att beskriva hur legofolk arbetsleddes. Det hände att husbonden endast ”sade” till sitt legohjon vad det skulle göra, men medeltiden igenom användes också specifika verb för att beskriva arbetsledningen. Under 1300-talet dominerade hos Birgitta begreppet ”bjuda” (liksom ”bud” och ”budord”), vilket även förekom i Jöns Buddes bibelöversättningar och i ett rättsprotokoll från slutet av 1400-talet.⁴⁸ Istället används från slutet av 1400-talet och framåt vanligen verbet ”bedja”, både i bibelöversättningar och i rättsprotokoll.⁴⁹ Lars Bisgaard, som studerat tjänsteideologin under 1400-talet i Danmark, har på motsvarande sätt funnit att kungen föredrog att använda *bede* istället för *befale*, *begære* eller *byde* i sin kommunikation med rikets frälsemän, något som han hänför till just uppfattningen att relationen parterna emellan var ett tjänsteförhållande: man ber någon att utföra en tjänst, man befäller inte att den ska utföras.⁵⁰ Att begreppet från och med sent 1400-tal användes också för att beskriva arbetsledningen

av legofolk kan därför tolkas som att deras underordning vid denna tid börjat uppfattas som en form av tjänst.

Men ordvalet kunde också fylla en juridisk funktion. I rättegången om pigan som omkom då hon bar en kittel i Uppland 1490 hänvisades till landslagens bestämmelser ”om den där annan bjuder att kliva i trä, och faller och får död av” och till de skillnader som fanns mellan om pigan ”bjudits” eller ”betts” utföra arbetet.⁵¹ Att be någon att göra något ansågs vara en mjukare form av arbetsledning som det var lättare att undvika att åtlyda. Bönen var därför ett begrepp som maskerade den faktiska underordningen, genom att uttrycka den hierarkiska arbetsrelationen i till synes reciproka termer av tjänst och gentjänst.⁵² Inte desto mindre kunde legohjonet förväntas ”lyda” husbondens bön, för i annat fall kunde det likt den danska pigan rädas att ”illa fara”. Det fanns således en nära koppling mellan befallning, lydnad och rädsla för bestraffning, vilket också tydligt framträder i de tankar om arbetsledning som under 1500-talet formulerades av Hans Brask och Per Brahe.

Storgårdarnas arbetsledning

Brask och Brahe behandlade båda arbetsledningen vid större gårdar, där legofolket inte leddes direkt av husbonden utan av utsedda mellanled.⁵³ Brask nämner frågan om arbetsledningen endast i förbigående: legodrängarna skulle ”alltid följa fogde, då han tillsäger”,⁵⁴ de skulle ”lyda” gårdsfogden,⁵⁵ och redesvennen skulle ”säga till legodrängarna om hägnaden, slädar, vagnar och alla boskapsting”.⁵⁶ Arbetsledningen framställdes, i likhet med i rättsprotokollen ovan, med verbet ”säga”, vilket ändå följdes av att legodrängarna lydde.

Hos Per Brahe beskrevs arbetsledningen mer utförligt, och han återkom flera gånger till hur gårdsfogden skulle både leda och övervaka gårdens arbetare. Fogden skulle

sätta var och en [av arbetarna] sin dagssyssla och gärning före, så att var vet sitt verk av aftonen tillförende vad som dagen därefter göras skall, så att ingen är lat eller orkeslös och utan arbete i gårdarna som hälsan haver. Och håll’et så fram hela året igenom, undantagandes söndagen och högtidsdagen.⁵⁷

Arbetsdagen inleddes med att antingen fogden, skrivaren eller redevennen väckte arbetsfolket ”när klockan är vid fyra”.⁵⁸ Minst en gång om dagen, ”helst om morgonen”, skulle fogden gå igenom alla rum i gården där någon arbetade för att se vad som gjordes, ”skall ock som oftast följa dem på foten efter, i husen, på marken och på sjön, och driva på folket så att de äro fogden ingenstädes och ingen tid, ant[ing]en ute eller inne, förutan; därmed går arbetet desto bättre fram”⁵⁹ genom att ”folket [hålls] vid räddhåga”.⁶⁰

På helgdagarna, då legofolket inte skulle få några arbetsuppgifter, skulle fogden istället ”med sitt eget exempel” få arbetarna att gå till kyrkan, ”höra Guds ord och tjäna Gud, och efter måltiden lära dem tukt och goda seder, och alltid förtaga eder och Guds namns vanvördning”.⁶¹ All annan tid skulle legofolket hållas ”vid stadigt arbete, så att man icke förvänjer dem till lättja och tredska”⁶² och alla skulle väl veta vilket arbete de utfört för att förtjäna sin ”mat och dryck var dag”.⁶³ Det var därför viktigt att fogden kunde arbetarnas namn så att han kunde ”spörja efter vad som var haver gjort för maten den dagen”.⁶⁴ De husbönder som Brahe vände sig till med sin skrift fick nämligen veta att flertalet av arbetarna, även om man for väl fram med dem och gav dem ordentligt att äta, ändå var ”otrevna och försumliga”, ja till och med ”otrogna”, och därför ”måste fogden hava desto grannare och nögre tillsyn med dem”.⁶⁵ Helst skulle enligt Brahe alla arbetare alltid vara fogden ”höriga och lydiga [...] utan all knorr”.⁶⁶

Genom Per Brahe når vi bortom de kortfattade beskrivningar av arbetsledning som analyserades ovan. Här framskyntar en planeringsfas under vilken arbetsuppgifter utdelades i förväg kvällen innan, till skillnad från de mer omedelbara befallningar som dominerade i rättsprotokollen och som återfanns även hos biskop Brask. Hos Brahe finns dessutom förslag på hur fogden skulle se till att arbetet verkligen blev utfört till husbondens belåtenhet, trots att arbetarna förutsattes vara både ”försumliga” och ”otrogna”: med övervakning och kontroll. Fogdens övervakning syftade till att åstadkomma ”räddhåga” hos arbetarna, att de skulle uppleva det som att han alltid var fysiskt närvarande, oavsett om de arbetade inne i gården eller utomhus. Som vi snart ska se menade Brahe att också den fysiska bestraffningen av arbetarna syftade till att skapa både ”lydnad och rädsla”. Det var rädslan för en ständigt närva-

rande och potentiellt bestraffande fogde som fick legofolket att arbeta. Övervakningen kombinerades med en daglig kontroll i samband med måltiden, då var och en av arbetarna utfrågades (i de övrigas närvaro, får man förmoda) om vad han eller hon hade gjort under dagen för att förtjäna sin mat. Slarv eller lättja resulterade i en tilldelning av mindre och sämre mat, och även om det inte uttryckligen framsägs bör detta också ha påverkat vilka arbetsuppgifter som fogden sedan tilldelade den ”försumlige” inför kommande arbetsdag.

Den arbetsledning som Brahe skildrade låg således nära och kan betraktas som en konkretisering av den underordning som beskrevs i den lutherska Katekesen. Bägge beskrev legohjon som otrogna och försumliga, strävade efter att avskaffa lättja och motvillighet och betonade legofolkets lydnad under rädsla som eftersträvansvärd. Likt Katekesens ideale husbonde skulle Brahes fogde dessutom undervisa arbetsfolket i goda seder genom sitt eget exempel, undvika svordomar och uppmana alla att gå i kyrkan om söndagarna (där Katekesens likalydande budskap predikades). För tiden före Katekesen är källorna emellertid så kortfattade att just reformationens betydelse är svårbedömd. Även den katolske biskop Brask betonade kortfattat den ovillkorliga lydningen mot arbetsledningen. Vad den faktiska ordergivningen beträffar visades hur husbonden kunde ”bedja” sitt legohjon att utföra en uppgift redan under slutet av 1400-talet. Detta begrepps tidigare betoning av ömsesidighet och tjänsteförhållanden överfördes nu på förståelsen av legofolksinstitutionen, vilket uppenbarligen också låg till grund för Katekesens framställning. Om den reformatoriska undervisningen var en nyhet i sin konkretion och i sin ambition att nå ut till hela befolkningen, byggde dess legitimering av legofolkets underordning på en äldre modell som framställde arbetsrelationen som en tjänst, samtidigt som den underordnade parten var skyldig att lyda. Vad kunde då husbönder göra för att uppnå denna lydning från sina otrogna och försumliga legohjon?

Våld

Fria män och kvinnor hade på landskapslagarnas tid rätt att inte utsättas för våld. Även trälar och legofolk omfattades i varierande utsträckning av denna rätt: exempelvis föreskrev landslagen att om en tvist om

ägogränser ledde till att någon angrep sin grannes ”hjon” på åkern eller ängen i samband med sådd, skörd eller slåtter så skulle angriparen dömas till dubbla böter.⁶⁷ Detta kroppsliga skydd omfattade emellertid inte relationen mellan husbonde och legohjon. Flertalet av de äldre landskapslagarna saknade visserligen bestämmelser om husbondens rätt att bruka våld mot sitt legofolk, men de lagar som tog upp frågan visar att den endast inskränktes i vissa särskilda fall, liksom att den lagstiftande överheten med tiden inskred för att begränsa en tidigare oreglerad rätt.

Från Danmark finns ett tidigt exempel på en sådan inskränkning av husbondens äldre rättigheter i Jyske lov, utfärdad 1241 och gällande på Fyn och Jylland.⁶⁸ Enligt denna fick en man inte åsamka sin hustru, sina barn eller sina legohjon ”sår med udd eller egg, eller slå lemmar sönder; förty att han skall räfsa dem om de bryta med stav eller med vatten och ej med vapen”.⁶⁹ Sigh och Vogt, som undersökt lagbudet, menar att det utgick från en tanke hos de kanoniska rättslärderna om naturrätten, *ius naturale*. En man hade av naturen rätt att slå övriga hushållsmedlemmar, inklusive legohjonen, om de ”bröt” mot hans påbud, men denna rätt begränsades enligt den nya lagen såtillvida att han var tvungen att göra det på rätt sätt: han fick inte använda vapen eller lemlästa dem.⁷⁰

I Sverige reglerades agan endast i två lagar vid 1200-talets slut. I Yngre Västgötalagen infördes förbud för husbonden att ”råda” en herde så att denne blev ”läst eller lytt”, ”blå eller blodig”.⁷¹ Att regeln gällde just herden och inte legohjon generellt berodde sannolikt på att herden hade en friare relation till husbonden, med arbete i utmarkerna utan övervakning och kanske även en egen bostad. Liksom på Jylland inskränktes rätten till våld så att agan inte fick resultera i svårare skador eller blodvite. Denna bestämmelse intogs sedan i landslagen i mitten av 1300-talet, då med tillägget att bonden hade rätt att hudstryka sin herde med ”käpp eller lima” (det vill säga med en kvist).⁷² I mitten av 1400-talet infördes en ny bestämmelse som begränsade mannens rätt att aga sin hustru, i enlighet med den kanoniska rätten och liknande den jylländska lagens tvåhundra år äldre påbud.⁷³ Till denna lades en paragraf om att en husbonde som slog sitt legohjon lamt eller lytt skulle böta som för våld mot andra, men att han hade full rätt att ostraffad ”näps[a]” legohjonet ”för brott sin skälige”.⁷⁴ Först vid denna tid nåddes

Figur 16. En man slår en naken man med en piska. Teckning i marginalen av ett manuskript av den äldre landslagen från cirka 1430 (KB B 172), invid bestämmelsen om rätten att bruka våld mot förrymda straffarbetare. Paragrafen utvidgades strax efter denna tid till att också omfatta våld mot legofolk. Om manuskriptet, se Myrdal, Melin & Ferm 2006. Foto: KB (beskuret, CC BY 4.0).

alltså den svenska landsbygden av inskränkningar av husbondens rätt att utöva våld inom det egna hushållet.⁷⁵

I städerna hade husbondens rätt att använda våld nämligen begränsats långt tidigare. Enligt den äldre stadslagen, Bjärköarätten, hade en husbonde rätt att ”slå” sina fria legohjon ”till godare vis”, det vill säga för att förbättra dem, men om han orsakade sår skulle han böta som för våld mot andra.⁷⁶ Denna bestämmelse fördes vidare av Magnus Erikssons stadslag, enligt vilken en husbonde fick slå sina hjon ”till godare ting och dygd” (vartill flera manuskripttraditioner under 1400-talet, med stöd i den yngre landslagen, tillade ”för deras brott”, ”eller för brott sin

skåliga”). Våldet fick dock inte resultera i ”sårnader” eller leda till att legohjonet genom agan blev ”blå eller blodig”.⁷⁷ Som Niklas Ericsson påpekat var det således ”legitimt att använda våld i uppfostrande syfte, för att göra goda människor av dem som misshandlades”, och det som kunde göra våldet olagligt var inte avsikten bakom handlingen utan dess oönskade konsekvenser.⁷⁸

Paragrafen om agan i Bjärköarätten har ansetts ligga till grund för motsvarande bestämmelse i Visby stadslag,⁷⁹ trots att närmare likhet saknas och att det finns exempel på motsvarande bestämmelser också i andra stadsrätter. Enligt den hamburgska rätten från 1270 fick en tjänstedräng inte beklaga sig om han tuktades ”med slag eller med ord” av sin husbonde så länge denne inte använde eggvapen eller dräpte honom.⁸⁰ Också i Visby nämndes att husbonden kunde misshandla tjänaren både ”med ord och gärningar” (*mid worden oder mid daden*), och om det skedde över måttan (*ouermate*) fick legohjonet lämna husbonden med bibehållen rätt till lön. Kruket var att denna rätt på flera sätt var inskränkt: om husbonden slog eller misshandlade (*sleit oder mishandeleit*) sin frie tjänare inomhus utan att åstadkomma sår var detta inte något brott,⁸¹ och ”lättare hånfulla ord, som inte gäller livet eller äran” (*lichtlike, hönlike word, de nicht in lif oder in ere gat*) gav inte heller någon rätt till böter eller ersättning. Dessutom gav lagen husbonden vitsord (*witword*) i alla tvister som rörde misshandel av legohjon.⁸² Samtidigt som Visby stadslag som enda lag reglerade husbondens rätt att verbalt misshandla sina legohjon, var den därför också den enda lag som uttryckligen undantog legohjon från det rättsliga skydd mot förolämpningar som landskapslagarna innebar för alla andra fria människor.

Lagstiftningens reglering av husbondens rätt till våld var tveeggad. Å ena sidan influerades den av kanonisk rätt som begränsade husbondens tidigare oinskränkta rätt att utöva våld och innebar därför ett skydd för legohjon mot de allra grövsta formerna av misshandel (förlamningar, lyten, blodiga sår och blånader, i Visby även de värsta muntliga angreppen). Å andra sidan fastslogs den från och med 1200-talet som naturrätt uppfattade sedvänjan att legohjon saknade det kroppsliga skydd som andra fria människor i samhället åtnjöt. Husbondens rätt att ”hudstryka” legohjon med en käpp lagfästes, och från mitten av 1400-talet hade husbönder uttryckligen även rätt att själva bestraffa

sina legohjon för deras brott. Bestraffning var det ena av de två syften med våldet som nämndes i lagarna, medan det andra, nämnt redan i Bjärköarätten, var att våld skulle användas för att förbättra legohjonen: genom den måttliga misshandeln skulle de av husbonden ledas till ”goda ting och dygd”. Låt oss nu se hur agan skildrades i den medeltida litteraturen och vilka syften den där angavs tjäna, innan vi undersöker hur våldet utövades i praktiken.

Agan i litteraturen

I en stor del av de medeltida litterära källorna lyfts våld fram som en central del i relationen mellan husbonde och legohjon. De tidigaste exemplen kommer som så ofta från Birgitta. I en uppenbarelse berättade hon om en frälseman som varit på pilgrimsfärd och som vid hemkomsten fann sina tjänare ”olydiga” och sina tjänstekvinnor ”skämda”.⁸³ I vrede bestämde frälsemannen därför att tjänarna skulle ”pinas” (*tortoribus*) och tjänarinnorna ”hudstrykas” (*flagellis*). I en annan uppenbarelse berättade Birgitta om hur en rik matmoder (i motsvarande samhällsställning som Birgittas egen) visade upp kvisten, ”liman” (*virgam*), för sina barn och tjänare, vilket ledde till att tjänarna ”rädas att flängas (*flagellari*) om de bryta, och så *ex illo timore matris* [på grund av denna rädsla för modern, en bisats som saknas i den fornsvenska översättningen] gör sönerna fler goda ting än förut och trälarna färre onda ting”.⁸⁴ Även när tjänarna inte skulle agas kunde matmodern alltså, enligt Birgitta, visa upp kvisten som en påminnelse om deras rädsla och om hennes rätt att bestraffa dem om de skulle bryta mot hennes bud.

Hos Birgitta återfinns alltså uppfattningen att husbonden (och matmodern) hade rätt att bestraffa sina tjänare med våld för deras brott och olydnad, samt att legohjonen skulle förmås att lyda bättre genom fruktan. Uppfattningen att husbönder inte borde hålla igen med agan återfanns i ett medeltida ordspråk enligt vilket ”man skall småsven dricka giva som en hök, och näpsa som en åsna, och föda som en oxe, och kläda som en vädur”, det vill säga varken spara in på tjänarnas föda, kläder eller aga.⁸⁵ Hos Olaus Magnus fanns ett kortfattat råd (i ett kapitel som behandlade ”vanliga mått och steg mot olika fiender”) att man ”mot illvilliga och styvsinta tjänare” (*malevolos & duros seruos*)

borde använda ”tortyr, bojor och gissel”.⁸⁶ Vid storgårdar användes under senmedeltiden verkligen våld mot arbetarna på detta sätt: enligt Hans Brask hörde det till biskopsgårdens fogdes uppgifter att ”näpsa” allt arbetsfolk,⁸⁷ medan de kungliga privilegierna för Vadstena kloster gav nunnorna rätten att själva döma sina underlydande i enlighet med lagen och den kungligt utfärdade gårdsrätten samt att använda ”kista, häkte och järn, och borgrätt” mot alla dem som ”ostyriga äro och brottsliga varda eller finnas ibland hjonen eller arbetsfolket”.⁸⁸ Hertig Erik uppmanade dock 1556 fogden på Gripsholm att ”skick[a] sig mot legofolket som tillbörligt är”, vilket innebar att han ”icke utan brott och skuld dem med hugg och slag lemlästa eller fördärva etc.”.⁸⁹ Trots att storgårdarnas husbönder och fogdar hade rätt att bestraffa både brottslingar och olydiga legohjon ansåg åtminstone hertigen att man borde behandla legohjon som inte begått brott något mildare (även om tillrättavisningen sannolikt följde av att fogden hade tagit sig friheten att misshandla legohjonen mer än vad lagen tillät).

I ett par 1500-talsskrifter framfördes också andra sätt att leda arbetarna. Peder Månsson – som delvis återgav den romerske författaren Columellas tusenåriga råd – menade att gårdsmästaren skulle

älska dem som är ideliga [dvs. flitiga], goda och trogna, och dem göra något till viljes; förlåta dem som glömska och lata är, ej varandes dem för mycket grym och hård; och hava sig så att de honom hellre ock mer älska än rädas, utan rädas honom förtörnas.⁹⁰

Månssons idealiske fogde var mer älskad än fruktad, förlät den late och arbetsledde genom att gårdens folk inte ville göra honom förargad. En sådan fogde förordade även Per Brahe, enligt vilken det visserligen var fogdens uppgift att ”aga” legofolket men hellre ”med orden straffa saktmodligen en gång, två eller tre, och sedan om intet annat hjälpa vill, efterfölja med straffet”.⁹¹ Fogden skulle inte ”alltid vara olåten och murrandes, icke heller bannas och slåss för var och en ringa orsaks skull”, särskilt inte när han var ”drucken och full” eftersom han då inte visste varför han blev vred. Nej, fogden skulle ”med gott betänkande och fastandes lära, undervisa och aga dem, med förmaning och goda ord”. Dock: ”hjelper då icke det, så är tid att näpsa och straffa därutöver”.

Därigenom skulle fogden enligt Brahe, liksom enligt Peder Månsson, få arbetarnas ”både ynnest, lydnad och rädsla” och ingen skulle ha orsak att beklaga sig över att fogden gjort honom orätt genom agan eftersom även legohjonet självt då skulle erkänna att våldet var legitimt.⁹²

Fogdens saktmodighet gällde dock inte vid grövre synder och laster, vid brott som hor, slagsmål eller stöld eller vid legofolkets olydnad och ”rotenskap”. Med sådant fick han inte ”se genom fingrarna” utan han skulle bestraffa allt ”hårdligen” enligt lagen: då ”måste han straffa en sådan med hugg och slag, eller med torn och järn, eller uti kistan några nätter vid vatten och bröd”.⁹³ Om en arbetare visade sig vara så ”vanartig” att han lockade även andra att bli odugliga skulle fogden göra med honom som med ett skabbigt får: genast skilja det från hjorden så att det inte kunde smitta och fördärva de andra, sedan ”näfs’en hårt och förvis’en snarligen ifrån gården”.

Ett liknande exempel finns i en berättelse i en predikan från slutet av 1400-talet.⁹⁴ Berättelsen sägs ha utspelat sig ”här i Sverige” och handlar om hur en uppländsk riddare hade gift samman sin redesven med hustruns tjänstekvinna eftersom han ”älskade dem båda väl, för sin gamla tjänst”. Svennen svek dock hustrun och husbonden genom att ”[lägga] sig med en ful kvinna” som var legokona på gården. När riddaren fick vetskap om detta straffade han svennen med ”hårda ord” och ”lärde” honom med ”goda ord”. När detta inte hjälpte lät han istället både svennen och pigan öppet bekänna sina synder. När de trots detta inte bättrade sig satte riddaren dem båda i sitt ”håkte, och gjorde dem plåga och näpst i några dagar” i syfte att de skulle ”rädas och övergiva det fula levernet”. Efter denna behandling lovade redesvennen till slut att aldrig mer vara ond mot den hustru han hade fått av husbonden. Riddaren trodde och förlät honom, men ”den usle mannen” tog – på djävulens ingivelse – ”med sig den fula horkonan” i en båt, rodde ut på djupet, ställde sig tillsammans bröst mot bröst, band ett ”långt och starkt handkläde” omkring sig ”det hårdaste de förmådde” och kastade sig sedan ned i sjön och ”lyktade sitt leverne med en usel och skamlig ändalykt”.

Även om det i berättelsen var riddaren själv och inte hans fogde som ingrep mot de brottsliga och syndiga tjänarna, motsvarade det beskrivna handlingssättet i övrigt vad som rekommenderades av Per Brahe hundra år senare: först förmaningar och tillrättavisningar, sedan

syndabekännelse, och först när detta inte hjälpte fängelse och våld i syfte att ”bättra” legohjonen genom rädsla. I detta fall slog metoden emellertid slint, eftersom tjänaren och legokonan hellre tog livet av sig än fogade sig efter husbondens vilja – vilket ledde till att berättelsen spreds över Sverige och förevigades av en munk som använde den för att illustrera hur den uppländske riddare som torterade sina underordnade handlade som en exemplarisk husbonde, medan de olydiga, syndiga och obotfärdiga legohjonen drabbades av evig fördömmelse.⁹⁵

Ritualiserad aga

På storgårdar där husbonden själv kunde döma och straffa sina legohjon påmindes arbetarna återkommande om detta. Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden på söndagar och andra mindre helgdagar i samband med middagen ”lära och undervisa dem tukt och ärlighet, snälla och goda seder” samt läsa stycken ur lagboken eller ur gårdsrätten så att ”de kunna hava påminnelse och åtvarelse utav för alla stycken som sak och straff icke må bliva förutan”.⁹⁶ Även på biskopsgården i Linköping skulle gårdsrätten läsas upp för de församlade arbetarna, om än endast vid jul i samband med att biskopens småsvenner ”miste huden”.⁹⁷ Högläsningen ur gårdsrätten hos biskop Brask ingick alltså i en årlig disciplineringsritual som även inkluderade aga. Ett annat exempel på ritualiserad årlig aga finns hos Olaus Magnus, som i sin *Historia om de nordiska folken* beskrev ”hur man bestraffar otrogna tjänare genom begjutning med iskallt vatten”.⁹⁸ Enligt Magnus lät man varje år på nyårsdagen ”uppstudsiga, sturska och fräcka” tjänare (*familia*) som ”begått enahanda förseelse eller gjort sig skyldiga till slemma ord och förgelseväckande gärningar” föras

åtföljda av kamrater, vittnen, anklagare och domare, i ett långt tåg vid pipors och trummors ljud till ett fruset vatten; där nödgar man dem att falla på knä med böjd nacke, varpå man droppvis gjuter kallt vatten på deras blottade hals under de kringståendes samfällda bifallsrop. Vill man för en eller annan göra pinan kort – av den anledningen att han utlovar bot och bättring – bevisar man honom den nåden att på en gång tömma ett ämbar av lämplig storlek över hela hans blottade huvud.⁹⁹

Figur 17. Illustration till Olaus Magnus kapitel om hur otrogna tjänare begöts med vatten på nyårsdagen. Mannen på bilden har just vederfarits "nåden" att få hela ämbaret isvatten, nyss taget ur vaken, tömt över sina bara axlar. Foto: UUB (beskuret).

De två årliga ritualer som Brask och Magnus beskrev höll sig båda inom vad lagen tillät (hudstrykning respektive våld som inte orsakade blånader eller blodviten), och i likhet med agans vanliga användningsområde riktades behandlingen, åtminstone enligt Olaus Magnus, mot den olydige tjänaren.

Agan genomgick inte någon genomgripande förändring under medeltiden eller 1500-talet. För Birgitta var den främst ett straff som skulle drabba den olydige tjänaren i form av exempelvis hudstrykning, men hon var inte främmande för att den skulle injaga rädsla och därigenom göra tjänaren något mindre dålig. Uppfattningen att aga skulle användas mot olydiga legohjon återfanns även i Vadstena klostrets privilegier och

hos Olaus Magnus, liksom hos Per Brahe. Den metod den sistnämnde föreskrev, med flera tillrättavisningar innan kroppsstraff utdelades, predikades emellertid redan i slutet av 1400-talet. Gemensamt för den anonyme predikanten och Brahe var också att agan, liksom redan hos Birgitta, syftade till att injaga rädsla hos de underordnade arbetarna, vilket antogs leda till att syndandet upphörde och arbetet blev bättre. På så sätt gjorde husbonden till och med själva legohjonet till en bättre (eller åtminstone mindre dålig) människa.

Våldet i praktiken

Jag har funnit knappt sextio fall från tiden efter 1450 i rättegångsprotokoll, saköreslängder och penitentiariet brev rörande husbönders våld mot sitt legofolk. Merparten av rättsfallen saknar helt detaljer kring hur eller varför våld utövats, men några av de fall som nämns i breven är mer upplysande. Vi börjar därför med att studera dem och de mer utförliga rättsfallen, för att sedan övergå till de generella mönster som kan skönjas i materialet.¹⁰⁰

En präst i Skara stift slog 1450 sin piga (*ancilla*) med en liten kniv därför att hon inte hade åttlytt hans befallning att följa honom till en middag.¹⁰¹ En annan präst i samma stift slog 1477 sin dräng (*familiarem*) med kvistar (*virgis*) för att tillrättavisa honom (*causa correctionis et discipline*), medan en tredje Västgöta präst i sitt brev till påven 1481 beskrev hur han först hade förmanat sin unge dräng (*familiarem*) med ord när denne återvände berusad från ett ärende, men hur han sedan, när drängen inte lydte hans befallning att gå och lägga sig, ilsknade till och därför kastade en lampa i huvudet på drängen så att blodvite uppstod.¹⁰² Två andra fall kommer från Finland, där en präst 1476 slog sin dräng (*familiaris*) med kvistar (*virgis*) för att tillrättavisa honom, medan prosten i Savolax någon gång på 1480-talet slog sin dräng (*familiaris*) Jakob två-tre gånger med en bågsträng eftersom denne inte lydte då han ombads räcka husbonden ett kär. ¹⁰³ En tredje finländsk präst lät 1517 fjättra en av sina drängar (*seruos seu famulos domesticos*) i bojar (*compedibus*) därför att han hade bråkat med en av de andra drängarna.¹⁰⁴ Ett sista exempel kommer från Strängnäs stift, där en präst 1512 förklarade för påven att eftersom hans dräng (*famulus*) hade arbetat för långsamt

och vägrat att lyda sin husbonde så hade prästen slagit honom med en svärdsskida för att rätta till drängens beteende (*correctionis gratia*).¹⁰⁵

Fallen ovan hamnade inte hos påven på grund av att det var en synd att slå sina legohjon utan för att de samtliga slutade med att legohjonet avled en tid efter den beskrivna händelsen.¹⁰⁶ Även om sammanhanget är ett annat för 1500-talets rättsfall finns en grundläggande likhet i att många fall nådde rätten endast därför att agan/misshandeln hade fått en dödlig utgång. Ett exempel är bonden Erik, som under torvtäkt tillsammans med sina två drängar 1552 av någon anledning blev arg, började svära och ville slå dem. När drängarna rädda sprang undan kastade husbonden ett torvträ i ryggen på den ene så att han avled.¹⁰⁷ Andra exempel på husbönders våld mot sina legohjon som hamnade på tinget är en präst i Östergötland som 1588 ”illa slog” sin hustru och sina pigor för att han trodde att de hade umgåtts med några gästande västgötar samt en präst i Närke som 1590 frikändes trots att han ”slagit och illa medfarit” sin piga eftersom han, med hänvisning till landslagen, ”bevisade att hon det väl förtjänt haver”.¹⁰⁸

Ett av de utförligaste och samtidigt grävsta kända misshandelsfallen uppdagades i Stockholm 1587.¹⁰⁹ Om matmodern Margareta, som vid tidpunkten för rättegången hade avvikit från staden, berättades att hon brukade slå sina yngsta pigor med handen vid ögonen, men att hon slog de lite äldre pigorna med vedträn. En piga vittnade – för övrigt det enda vittne jag funnit i källorna som själv berättade om sina upplevelser av aga under 1500-talet – att hon känt sig tvungen att rymma från matmodern i förtid eftersom denna ”var så arg” och eftersom matmodern ”en gång så slagit henne att hennes arm var uti 8 dagar all[deles] blå, och [eftersom hon] drog ut kniven och sade att hon skulle så märka henne, [att] hon skulle bära [märket] till döderdagar”.¹¹⁰ I fallet nämndes även hur en annan matmoder än den åtalade, vid ett tillfälle då hon ansåg att en piga inte hade tvättat rent nog, tog med sig pigan ned i en källare och där misshandlade henne med ett klapprä.

Även om de sistnämnda fallen framställde det som både uppseendeväckande och oacceptabelt att en matmoder hotade att ”märka” sina pigor med kniv eller att hon regelbundet slog dem med vedträn i huvudet, verkar olika former av grövre misshandel inte ha varit alltför sällsynta. Av de samlade breven och rättsprotokollen framgår att husbönder slog

sitt legofolk – med kvistar, käppar, bågsträngar, flatsidan av knivar och svärd – i syfte att uppfostra eller för att rätta till ett oönskat beteende. De slog när legofolket inte lydde, arbetade för långsamt eller inte utförde arbetet tillräckligt väl. Någon gång erkände husbonden att han hade slagit i vrede, vilket till exempel kyrkoherden Sven Beronis i Svenljunga gjorde i sitt brev till påven 1481, kanske för att även vreden var en dödssynd som behövde förlåtas.¹¹¹ I andra fall kunde agan motiveras och rättsligen försvaras med att den var ”väl förtjänt”. Om agan verkligen fick legofolket att arbeta bättre och lydigare är omöjligt att belägga, medan det däremot är tydligt att den hade en annan önskad effekt: den fick legohjonen att bli rädda för husbonden och för nya bestraffningar. En dräng som 1476 blev slagen med kvistar av sin husbonde, kyrkoherden Lambertus Lamberti, rymde natten därpå ut genom fönstret ”på grund av rädsla för agan” (*propter timorem discipline*), trots att det var så kallt ute att han frös ihjäl i den stränga kylan.¹¹² Även pigan som hotats att märkas med kniv av den sadistiska matmodern i Stockholm 1587 rymde på grund av rädsla. En annan piga, som vi redan mött i ett tidigare kapitel, kastade sig i Stockholm 1591 ned i strömmen under kvarnhjulet efter det att matmodern Margit hade hittat henne där hon satt och tiggde bland de fattiga utanför slottet sedan hon hade rymt från matmodern ”av räddhåga”.¹¹³

I de fall som hamnade på rådstugan eller på tinget var det oftast husbönder som hade slagit sina legohjon (närmare 90 procent av fallen), främst sina drängar (ungefär 75 procent av dessa fall) men ibland även sina pigor. Matmodrar anklagades långt mer sällan för att ha slagit sitt legofolk, och då uteslutande sina pigor. Inte i något fall har det påståtts att en matmoder skulle ha slagit sin legodräng. Det är möjligt att detta beror på att framförallt aga som hade resulterat i legohjonets död nådde rätten: matmodrar kan därför tänkas ha slagit lika ofta som husbönder, fast mindre våldsamt. En påtaglig könsskillnad påverkas emellertid inte av detta: medan legopigor bestraffades med våld av både sina matmodrar och sina husbönder (av rättsfallen att döma ungefär lika ofta) agades legodrängar endast av sina husbönder.

Många av rättsfallen inleddes på grund av att det gick rykten om att en husbonde hade slagit ihjäl (eller, mer sällan, dränkt eller hängtt) sitt legohjon. Människor i medeltidens och 1500-talets Sverige talade uppen-

barligen relativt ofta om sådana fall, både i städerna och på landsbygden. När ett rykte väl hade börjat spridas hände det att husbonden reagerade med att vända sig till rätten för att befria sig från misstankarna (vilket är den enda orsaken till att vi känner till händelsen). I alla sådana fall friades husbonden, ofta genom att han svor på att han inte hade orsakat legohjonets död men ibland genom att vittnen ställde upp och berättade att legohjonet i själva verket hade dött av något helt annat. Ett exempel kan hämtas från Satakunda, där kyrkoherden Filip 1551 klagade över att det gick rykten i bygden som påstod att han hade slagit ihjäl sin dräng. Drängens moder kom då inför rätten och vittnade om att drängen i själva verket hade dött av ”Guds sjukdom som Gud honom pålagt hade”, en farsot som samtidigt skulle ha dödat hundratals andra i socknen.¹¹⁴ I Uppland vittnade 1553 en kyrkoherde om att en dräng som ryktet gjorde gällande hade blivit ihjälslagen av sin husbonde i själva verket hade dött av ”pestilens”, och i Stockholm samma år vittnade en annan präst om att en liten piga hade dött av brännsot ”som Gud henne pålagt hade” och inte av matmoderns ”hugg och slag”.¹¹⁵ Mer krystade förklaringar användes i breven till påven, där prästerna framställde sig som oskyldiga till legohjonens död därför att den avlidne inte dött av skadan i sig utan av dålig sårvård,¹¹⁶ eller möjligen av någon annan gammal sjukdom.¹¹⁷

Om inte husbonden själv vände sig till tinget för att befrias från ryktet krävdes att någon efterlevande närstående, i praktiken oftast drängens eller pigans fader, väckte åtal mot husbonden för att frågan om ett legohjons misshandel eller död skulle behandlas. Även i sådana fall frikändes husbonden genomgående, därför att det så sällan fanns något vittne till misshandeln (som väl oftast skett inom hemmets väggar) och därför att husbönderna kunde svära en ed för att fria sig från misstanke, anklagelse och skuld. För att husbönder verkligen skulle dömas för att ha dödat sitt legohjon krävdes därför extraordinära omständigheter. Jag har endast funnit fyra sådana fällande domar, den tidigaste från Stockholm 1489 då en husbonde dömdes till höga böter för att han ”så jämmerligen förpinte” sin piga.¹¹⁸ Inga fler detaljer nämns heller i ett fall då en husbonde i Jönköping 1528 dömdes för att ha ”mördat” sin dräng under en resa,¹¹⁹ men ordvalet i bägge dessa fall visar att någon omständighet fick rätten att se strängare än vanligt på det inträffade. Det tredje fallet är den ovannämnda torvtakten i Uppland 1552, då

husbonden Erik – i vredesmod, men sannolikt utan avsikt – dödade sin ene dräng.¹²⁰ Att Erik dömdes för detta berodde emellertid främst på hans efterföljande agerande: han kallade nämligen till sig häradshövdingen och nämndemännen och försökte lura dem att drängen hade tagit livet av sig genom hängning. Männen som synade kroppen konstaterade emellertid att ”han var där i [snaran] satt med en annans händer”, varefter Erik fängslades både för våldet och för att ha försökt vilseleda rätten.¹²¹ Den sista fällande domen kommer från Värmland 1583, där en Tord först hade gjort sin legopiga gravid och sedan – under förespeglning om att de skulle resa tillsammans till kvarnen – dränkte henne i älven för att dölja sexualbrottet.¹²² Tord erbjöds dock, i likhet med de flesta andra husbönder som anklagades för att ha utövat övermåttan mycket våld, att fria sig från beskyllningen genom att gå ed med 23 andra män, men lyckades inte hitta tillräckligt många som var villiga att ställa upp. När dessutom två vittnen trädde fram och berättade att de visste att det verkligen var Tord som hade gjort pigan med barn, beslöt rätten att han skulle halshuggas för sexualbrottet och – om man kunde finna bevis för att han också hade mördat pigan – att kroppen därefter skulle steglas. Dessa fyra fall visar att det fanns tillfällen då husbondens våld mot legohjonet var så grovt eller så uppenbart att rätten inte kunde eller ville fria den åtalade. Även i praktiken fanns alltså gränser för hur mycket husbonden fick slå, men måttlig aga som gick så fel att legohjonet avled var inte något som bestraffades, eftersom beryktade husbönder nästan alltid kunde fria sig från all skuld och därigenom upprätta sin hotade heder.

Bevisläget var emellertid ett annat när agan inte var dödlig, eftersom legohjonet då självt kunde vittna om vad som hade inträffat. I sådana fall dömdes husbonden i ungefär 80 procent av fallen därför att rätten kunde se att legohjonet hade blivit slaget mer än vad lagen tillät. Husbönder dömdes följaktligen för att genom agan ha orsakat blånader,¹²³ blodsår¹²⁴ eller lyten,¹²⁵ för att ha huggit sin dräng med kniv,¹²⁶ för att ha bundit sin piga¹²⁷ eller för att ha knuffat sin dräng vid kyrkan, där våld inte tolererades.¹²⁸ I ett fall dömdes husbonden uttryckligen för att ha slagit sina pigor ”utan skälig sak”, med hänvisning till den yngre landslagens bestämmelser om rätten till aga ”för brott sin skäliga”, men det fallet utmärkte sig genom att husbonden samtidigt hade misshandlat sin

hustru så illa att hon valde att väcka talan mot maken inför tinget.¹²⁹ En annan gång dömdes en husbonde för att han både band och slog sin tjänstepiga utan att kunna visa att hon hade begått något brott som gjorde att hon hade förtjänat misshandeln.¹³⁰ Det förekom emellertid att även åtal rörande icke-dödligt våld slutade med att husbonden frikändes, antingen därför att han kunde visa att legohjonet i enlighet med lagen verkligen ”väl förtjänt” agan¹³¹ eller för att rätten ansåg att det inte var husbondens våld som orsakat skadan utan istället någon naturlig sjukdom, som när pigan Cecilia i Västergötland 1545 fick höra av rätten att det var en ”klar sak” att det inte var genom husbondens ”handaverk” som hon hade blivit en krympling.¹³²

Eva Österberg har i en analys av ett par fall av misshandel av drängar i 1400-talets Arboga påpekat att inte vilken aga som helst fick förekomma ostraffat eftersom husbönderna i dessa fall dömdes,¹³³ medan Börje Harnesk i sin studie av legofolksinstitutionen menade att aga ”sällan [kom] till användning inom bondeklassen” baserat på argument som framfördes i riksdagsdebatten under 1800-talet.¹³⁴ Studien ovan visar att Harnesks intryck åtminstone inte är korrekt för perioden före år 1600, och att Österberg angripit problematiken så att säga från fel ände. Det faktum att husbondens rätt till aga hade inskränkts i lagen på 1200-talet får inte skymma det faktum att legohjon, liksom andra hushållsmedlemmar, saknade det rättsliga skydd mot våld som utmärkte de sociala relationerna mellan andra fria människor. Misshandeln av legohjonen, som både enligt lagen och i praktiken kunde utföras som hudstrykning med kvistar eller andra trubbiga föremål (samt ibland tog formen av att husbonden kastade saker på legohjonet i vrede), hade i teorin de två syftena att bestraffa för brott och olydnad (vilket den bestraffade hade ”förtjänat”) och att disciplinera till bättring och lydnad. I teorin syftade aga också till att göra så att legohjonet levde i rädsla för husbonden, och i praktiken fann vi legohjon som på grund av rädsla för aga till och med tog sina liv. När vi intresserar oss för agans betydelse för legofolksinstitutionen är det viktiga inte att aga i teorin var begränsad så att husbonden inte fick använda vapen, utan att den normalt sett inte bara var tillåten utan till och med rekommenderad, vilket innebar att rädslan för den alltid potentiellt överhängande bestraffningen fungerade som ett verktyg för att få legohjonen att lyda och arbeta.

Våld mot husbonden

Det var emellertid inte bara husbondens våld mot legofolket som reglerades i landskapslagarna. Där fanns också bestämmelser som belade legofolks våld mot husbonden med strängare straff än vad som i övrigt gällde våld mellan fria män. Enligt Upplandslagen skulle den legodräng eller legokona som dräpte sin husbonde eller hans hustru, barn eller bryte straffas så som den som dräpte ”sin rätte herre”, nämligen genom stegling och konfiskering av hela den eventuella egendomen.¹³⁵ Södermannalagen utvidgade denna paragraf till att även gälla om legohjonet bedömdes ha ”förrätt” sin husbonde, för vilket en legodräng skulle steglas och en legokvinna stenas till döds och egendomen i form av ”penningar deras, om några äro” konfiskeras.¹³⁶ Erland Hjärne, som satt dessa påbud i samband med ett tillägg till Yngre Västgötalagen som på motsvarande sätt belade en legoman som dräpte eller slog sin husbonde ”blånad eller till blods” med dödsstraff och egendomskonfiskering,¹³⁷ menar på sannolika skäl att dessa regler utfärdats av Birger jarl i mitten av 1200-talet, men att de möjligen byggde på äldre regler i Svealagarna rörande husbondedrån.¹³⁸ Hur det än må vara med den saken står det åtminstone klart att från 1200-talets slut saknade legomän som dräpte sin husbonde den rätt som tillkom andra fria människor att sona sitt brott genom att betala ut en ersättning, och att brottet därtill ansågs vara så grovt att det skulle bestraffas med kvalificerade dödsstraff.¹³⁹

Att legohjon skulle dömas hårdare för våldsbrott bör ses i samband med att det, enligt Yngre Västgötalagen, var uttryckligen förbjudet för (bland annat) legodrängar att bära dolk (”stikæmetz”), vilket däremot var tillåtet för bönder.¹⁴⁰ Förbudet upprepades i landslagen och stadslagen, även om det där utökades till att gälla även bönder.¹⁴¹ Straffen var dock olika: för den som hade råd att betala var straffet endast böter, medan den som inte hade råd istället skulle få sin hand genomstungen av kniven.¹⁴² Även om den sociala graderingen av brottet upphävdes i mitten av 1300-talet, kvarstod den alltså gällande straffet.

Det finns endast ett dokumenterat exempel på att legodrängar riktat organiserat motstånd eller våld mot sina husbönder från medeltiden, nämligen i *Dikten om kung Albrekt*. Den riktar sig till drottning Margareta och är sannolikt skriven 1388/1389, möjligen av en präst på uppdrag

av en grupp bönder som i diktens form framförde sina klagomål över den tyske kungen.¹⁴³ Dikten inleds med en beskrivning av en vacker lund som fördärvats av vilda djur. I diktens andra del uttyds denna allegori så att lunden sägs syfta på Sverige och räven, ett av de fördärvliga vilddjuren, på de legodränkare som under Albrekts tid utnyttjat situationen för att skapa social oro.¹⁴⁴

Där menar jag med den legodränk / som haver fördärvat både åker
och äng.
De vilja alla till hova¹⁴⁵ rida / vid bondens kornlada att strida.
Fick han en kogerbössa och pilar uti / då skulle ju bonden till skogen
fly. [...]
Rider i gård och går i stuga. / Sedan vill han fattiga bonden truga:
”Hustru, var är din unga höna? / Den skall du ej längre för mig
löna.
Ligger hon sig i bänk eller pall / bär henne fram, och äggen all.
Hon sitter ej så högt å rang / jag slår henne neder med min spjut-
stång.
Haver du ej mer än en gås? / Den skola vi i afton hava till krås.”
Han beder upptända femton ljus / han dricker och skrålar i fullan
dus:
”Det månne de ädla bönder sörja / att legodränkare skola tolken lek
uppbörja!”¹⁴⁶

Allmogens klagan rörde alltså legodränkare som tagit till vapen mot husbönderna. Istället för att strida (för kung Albrekt?) har de våldgästade husbonden, tvingat matmodern att ge dem höns, ägg och gäss, druckit sig berusade på bondens öl och slösat med de dyra ljusen. Som Gisela Vilhelmsdotter påpekat är diktens framställning av legodränkarens agerande tydligt hånfull: han vill helst föra krig vid ladan mot den obehäpnade bonden och slå ned höns med sitt spjut, han ägnar sig åt frosseri och trakasserier, och hans onda inre avspeglas i framställningen av hans föraktfulla yttre: han bär ett rostigt svärd – vilket drar löje över bäraren – men tror att han uppfattas som en ädling, att hans bondska mössa (”timp”) är ett vackert hårband (”lad”) och att han ser ut som en herreman för att han går med näsan i vädret.¹⁴⁷ Kung Albrekt

klandras för att han inte ingripit mot denna samhällsomstörtning, och diktens författare ber nu drottningen att hon ska straffa legodrängarna genom att dela in dem i fyra grupper: en bör sändas till straffarbete, en avrättas genom hängning, en dömas till arbete för bonden och en färde skickas bort som knektar.¹⁴⁸ På så sätt kan den samhälleliga ordningen återupprättas, genom att de uppstudsiga legodrängarna åter underordnas husbönderna:

Sedan måtte bonden Gud lova [lovprisa]
att i Sverige var kommen den sed / att var kom åter till sin egen id
[rätta plats].¹⁴⁹

Tyvänn finns inga andra källor som kan belysa legodrängarnas uppror mot husbönderna under kung Albrekts tid. Vi vet därför inte var i riket upproret ägde rum eller vilken omfattning det hade, om det kanske endast rörde sig om några enstaka fall som förstörades upp för att kritisera konungen.¹⁵⁰ Först från medeltidens slut finns konkreta exempel på legofolks våld mot sina husbönder och på hur det behandlades i praktiken. Enligt de överlevande husböndernas berättelser hände det att legodrängar angrep sina husbönder mer eller mindre oprovocerat, varefter husbonden slog tillbaka i självförsvar (vilket till exempel var fallet enligt flera av de brev som präster skrev till påven).¹⁵¹ Ovanligare var att legofolk berättades ha slagit tillbaka i självförsvar när de agades av husbonden, vilket hände i Savolax 1486, då drängen Jakob inte fann sig i att bli piskad med en bågsträng utan slog tillbaka, varpå fullt slagsmål vidtog,¹⁵² och i Stockholm 1476, då drängen Peter bötfälldes för att ha slagit ihjäl sin husbonde efter att denne först huggit honom i kinden med en kniv, trots att Peter ansågs ha handlat i nödvärn.¹⁵³ I andra fall finns ingen förklaring alls i protokollen till att legohjonet angrep husbonden. Med tanke på att legohjon inte hade någon som helst rätt att slå eller ”näpsa” sina husbönder innebär det faktum att dessa fall är så få i protokollen, långt färre än de fall som rörde våld utövat av husbönder, som ändå slog med lagens stöd, att det var mycket sällsynt att legohjon angrep husbonden eller ens slog tillbaka.¹⁵⁴ Deras fysiska underordning var både i legal teori och i den vardagliga praktiken en av legofolksinstitutionens grundstenar.

Sex

Mot bakgrund av att legofolkets underordning under husbonden präglades av lydriad och potentiellt våld finns det anledning att befara att legofolk också levde i sexuell utsatthet. Paul Borenberg har för 1600-talets Stockholm funnit att särskilt pigor var utsatta för husbondens sexuella närmanden, att sådana relationer verkar ha varit ”relativt vanliga” och i viss mån tolererade av omgivningen, men att pigor knappast kunde räkna med att klättra socialt genom sin relation och att det närmast var regel att de fick lämna hushållet om relationen uppdagades.¹⁵⁵ Karin Hassan Jansson, som undersökt våldtäkter under tidigmodern tid, fann att husbönder genom att styra hushållsmedlemmarnas arbete enkelt kunde skapa tillfällen att utnyttja pigorna, i och med att de lätt kunde se till att de arbetade avskilt tillsammans på tu man hand.¹⁵⁶ De husbönder som Hassan Jansson studerade använde ofta inte våld utan hotade med repressalier grundade i sin makt som husbonde, det vill säga hotade med att utnyttja sin rätt att utöva våld, med att anmäla pigan för något brott för att på så sätt skicka henne till kåken eller till ”tjuvhålet” eller med att skada pigans föräldrar. Pigor som utsattes för våldtäkt verkar i det längsta ha försökt att tåga om det inträffade, och Hassan Jansson lyfter fram svårigheterna för pigor att lämna sina husbönder och att anmäla dem – fallen uppdagades ofta först när och om pigan blev gravid. Hon visar också på det spänningsförhållande som fanns mellan att pigan å ena sidan var skyldig att lyda husbonden och att husbonden å andra sidan inte hade någon rätt att kräva sexuell umgänge.¹⁵⁷ Som Borenberg påpekat var emellertid det tidigmoderna samhället ”ett samhälle med begränsat intresse för sexuell samtycke”.¹⁵⁸ Frågan är därför om det går att avgöra huruvida de sexuella förhållanden som förekommer i rättsprotokollen var resultatet av husbönder som utnyttjade sin formellt överordnade position, eller om de var resultatet av en ömsesidig attraktion mellan två människor som bodde och arbetade tillsammans.

För att besvara denna fråga undersöks i det följande hur de olika former av sexuella relationer som legohjon var inblandade i bedömdes av den dömande överheten. När det gällde sexuella förhållanden inom ramen för relationen mellan husbönder och legohjon fanns visserligen varken under medeltiden eller senare några särskilda regleringar i

lagstiftningen, men tack vare att utomäktenskapliga sexuella relationer överhuvudtaget var kriminaliserade (åtminstone så länge minst en av parterna var gift) framgår ändå av rättsprotokollen att sex mellan husbönder och legofolk inte bara förekom utan till och med var långt vanligare än såväl lönetvister som våldsbrott, trots att endast fullbordade samlag (samt försök till våldtäkt) var straffbara, medan det mesta av vad som idag skulle betraktas som sexuella trakasserier var tillåtet och därför helt saknas i protokollen.

Sexuella relationer i praktiken

Jag har funnit drygt 110 fall av sex mellan en husbonde och en (eller flera) av hans legopigor.¹⁵⁹ Av domstolarna bedömdes de flesta av dessa ha varit frivilliga förbindelser såtillvida att de inte var våldtäkter i lagens mening. Trots detta ansågs endast mannen vara skyldig, och det var därför endast han som åtalades och dömdes – eller frikändes, vilket inträffade i vart fjärde fall eftersom han gavs möjlighet att svära sig fri från anklagelsen. På motsvarande sätt som gällande husböndernas våldsanvändning har det gått rykten i lokalsamhället om husbönder som legat med sina legopigor, och det var ofta ett sådant rykte som föranledde husbonden att vända sig till rätten för att rentvå sig från anklagelsen. För de husbönder som dömdes var straffet uteslutande böter, endast vid något tillfälle strängare då husbonden dessutom var nära släkt med pigan. I något fall dömdes husbonden även att förlika sig ekonomiskt med målsäganden, det vill säga kvinnans närmaste manliga släktingar.¹⁶⁰ Legopigor straffades däremot ofta inte alls för att de hade haft sex med sina gifta husbönder. De enda undantagen var pigan Katarina i Stockholm 1479, som förvisades från staden för att hon hade påstått att husbonden var far till hennes ofödda barn (vilket han förnekade),¹⁶¹ ett par uppländska pigor som bötfälldes i mitten av århundradet,¹⁶² ett par östgötska pigor som dömdes att ”slita ris” av ärkebiskopen 1596¹⁶³ samt en piga som dömdes till böter ”efter lagen” i Gästrikland så sent som 1598.¹⁶⁴

Bör vi då se dessa sexuella relationer som ömsesidigt frivilliga, eller snarare som att husbonden utnyttjade legopigans utsatta ställning? Endast i tre fall verkar den sexuella relationen från de inblandades sida

ha varit tänkt att leda till giftermål, en gång i Västergötland 1542 och i två fall par som mötte ärkebiskopen under dennes rundresa 1596. Medan det ena paret vigdes straffades i det andra fallet mannen med ris, trots att paret ville gifta sig.¹⁶⁵ I långt fler fall framgår att husbonden (i något fall även pigan) redan var gift. Ett anmärkningsvärt sådant fall, känt endast genom en kortfattad notis i en saköreslängd, rör sörmlänningen Per som 1553 dömdes till mycket dryga böter för att han tillsammans med sin hustru hade bränt upp det barn som deras legokona fött efter att han lägrat henne.¹⁶⁶ Fall med gifta husbönder kunde annars hamna inför rätten därför att den åsidosatta hustrun/matmodern anklagade maken för att han ”vanälskade” och ”drev henne ur säng och säte” genom relationen med pigan.¹⁶⁷ Det kunde även hända att den sexuella förbindelsen upphörde i och med att husbonden helt sonika valde att ”skicka bort” pigan från hembygden då hon blivit med barn,¹⁶⁸ något som det även kunde gå rykten om att en husbonde hade gjort.¹⁶⁹ Ibland framställdes en sexuell relation snarast som ett ömsesidigt utbyte av tjänster, som då fogden på Strömsholm låg med kokerskan Brita (vars make levde i Finland) mot att hon dagligen fick tre kannor fogdeöl av honom.¹⁷⁰ En av ärkebiskopens domar framställer tydligare att man ansåg att husbonden hade utnyttjat sin överordnade position, eftersom han dömdes att slita ris ”för det han belägrade uti sitt eget bröd”.¹⁷¹ Denna dom är emellertid unik: i inget annat fall framskymtar föreställningen att husbonden gjorde något särskilt syndigt eller förkastligt genom att ha sex med sin legopiga.

Rena våldtäkter var därtill enligt rättsprotokollen mycket sällsynta. Frälsemannen Per Larsson låg någon gång före 1550 med sin legopiga.¹⁷² När han några år senare gästade hennes föräldrars granngård promenerade Pers män över och krävde att de skulle få ligga med henne. Då modern bad Per att stoppa detta, svarade han (ironiskt) att hon skulle låta dottern följa med honom över natten för att bli skyddad från männen. Morgonen därpå återvände en vred Per till föräldrarnas gård, tvingade pigans fader att piska modern för att hon var en skvallerbytta och piskade sedan själv fadern. Någon våldtäkt av pigan var det dock aldrig tal om.¹⁷³ Det framställdes inte heller som våldtäkter då fogden Severin på Hallkveds gård i Uppland tvingade gårdens kvinnor till sig ”med en tjärtamp” som han hotade att prygla dem med och gjorde

på så sätt fyra kvinnor med barn,¹⁷⁴ eller när fogden Jöns Olofsson på Strömsholm satte handklovar på två legokonor för att tvinga dem att ligga med honom om natten.¹⁷⁵ Inte heller var det tal om någon våldtäkt när bonden Tord i Värmland 1583 gjorde sin piga med barn och därefter dränkte henne i älven. Tord dömdes visserligen för horet, men det var inte någon försvårande omständighet att hon som piga varit i en särskilt utsatt position.¹⁷⁶

För att en man skulle dömas för våldtäkt krävde lagen nämligen att kvinnan kunde uppvisa sönderrivna kläder, blodvite och blånader, eller annars att det fanns vittnen som hade hört hennes rop på hjälp.¹⁷⁷ Kanske behövde husbonden helt enkelt inte använda så mycket våld för att få sin vilja fram med sin underordnade, i sitt eget hus, så som Hassan Jansson funnit för en senare tid (med mer utförliga rättsprotokoll)? I saköreslängderna nämns endast två pigor som våldtagits av sina husbönder,¹⁷⁸ och bland alla rättsprotokollen finns endast en fällande våldtäktsdom gällande en man i Uppland som 1586 våldtog sin tolvåriga piga i skogen – men i det fallet fanns ett åsyna vittne, vilket fick husbonden att till slut själv erkänna vad han hade gjort.¹⁷⁹ Därtill framfördes en anklagelse mot en båtsman i Stockholm på 1540-talet för att han skulle ha våldtagit sin tolvåriga piga tre gånger, men protokollen från den fortsatta rättegången saknas,¹⁸⁰ samt ett exempel på en friande dom i ett våldtäktsmål från Västergötland 1542 där pigan först efter åtta år kom inför tinget med sin anklagelse – ett faktum som hölls emot henne – och där dessutom den man som hon kallade fram som vittne nu nekade till att ha hört några rop på hjälp.¹⁸¹

Så långt om de husbönder som hade sex med sina pigor. Det förekom även att matmödrar hade sex med sina drängar, även om det var långt ovanligare att sådana ärenden behandlades vid tinget (ungefär i proportionen ett mot sju).¹⁸² I hälften av dessa fall var det dessutom inte matmodern som åtalades utan drängen, eftersom lagen lade hela skulden för den sexuella relationen på mannen. Någon gång undkom drängen genom att svära på att han var oskyldig,¹⁸³ en gång dömdes en legodräng till döden för att han inte bara hade lägrat sin matmodern utan dessutom därefter slagit ihjäl husbonden.¹⁸⁴ I de fall där istället matmodern anklagades kunde även hon fria sig genom edgång, och därtill hade det stor betydelse att deras äkta makar – drängens husbönder

– gick i god för deras oskuld.¹⁸⁵ Också gällande matmödrar cirkulerade alltså rykten om sexuella relationer med legohjonen, låt vara att sådana rykten (åtminstone av antalet ärenden som togs upp vid tingen att döma) var mer sällsynta än de som rörde husbönderna. I sällsynta fall bedömde rätten att det rörde sig om mer än bara rykten och bötfällde därför matmodern för sexualbrottet,¹⁸⁶ något som (vilket vi såg ovan) inte drabbade de legopigor som hade sex med sina husbönder. Det juridiska ansvaret för sexualbrottet vacklade alltså mellan å ena sidan mannen/legodrängen, som sågs som den överordnade i den sexuella relationen, och å andra sidan kvinnan/matmodern som den överordnade i arbetsrelationen. Drängens underordning under matmodern vägdes med andra ord mot kvinnans underordning under mannen, men hur rätten i praktiken kom fram till vem av de båda parterna som skulle anses skyldig framgår inte i ett enda fall.

Det förekom förstås även att andra personer i hushållet hade sex med legohjonen, där det visserligen inte förelåg någon formell underordning men där den ena parten ändå kan tänkas ha haft ett tydligt överläge genom sitt släktskap med husbonden.¹⁸⁷ I 17 fall anklagades husbondens son eller bror för att ha haft sex med hushållets piga. Ett märkligt fall, där husbonden och hans son närmast tycks ha satt i system att utnyttja pigornas underordning för att sonen skulle få sin vilja fram, finns i ett protokoll från Östergötland 1596. Fadern Lasse hade enligt flera vittnen åtminstone tre gånger ”med fagra och släta ord” lovat unga kvinnor att om hon blev hans piga skulle hon sedan få gifta sig med sonen Anders. (”Du kan så tjäna mig 1 år, att du bliver min sonhustru.”) Anders lovade pigorna äktenskap och gjorde dem sedan med barn, varefter Lasse tog tillbaka sitt ord, bannade och jagade bort pigorna från hushållet och hävdade att de inte var så ”rika och somliga icke så dejliga” som han önskade av en sonhustru. Saken drogs inför rätta först när Anders vände sig till församlingens präst i rädsla för att även fadern skulle ha legat med den tredje pigan och därigenom förlett honom in i stor synd genom blodskam.¹⁸⁸ Även i fall där husbondens son hade sex med pigan kunde uppenbarligen underordningen under husbonden vara avgörande för att förmå henne att inleda relationen.

Endast i sju fall rörde det sig om att husbondens dotter hade sex med drängen, vilket bekräftar mönstret att det var vanligare att män hade sex

med det kvinnliga legohjonet än tvärtom. Dessa fall är intressanta därför att dottern i huset inte ansågs ha utnyttjat någon överordnad position, utan att det tvärtom alltid var drängen som hade förbrutit sig mot både henne och husbonden. Det var nämligen uteslutande fadern/husbonden som drog drängen inför tinget och såg till att han blev dömd, alltid till mycket stränga straff: drängen Erik Björnsson i Västmanland dömdes 1584 till 20 marks böter och till att ge husbondens dotter ytterligare 20 mark – motsvarande många årslöner – medan Mats Nilsson 1574 dömdes till 40 marks böter att avtjänas genom livstids straffarbete i gruvan i Sala.¹⁸⁹ När ärkebiskopen besökte Östergötland 1596 förklarade en annan dotter att hushållets dräng hade haft sex med henne när hon ”låg och sov och var trött” efter en hård dags arbete, vilket fick biskopen att uppmana hennes trolovade att åtala drängen vid tinget för att denne ”haver stulit äran av henne”.¹⁹⁰

Slutligen förekom givetvis även att en legodräng och en legopiga i samma hushåll hade sex med varandra.¹⁹¹ I ett par sådana fall tydliggjordes att det *inte* var husbonden som var fader till pigans barn, vilket drängen Erik i Uppland 1551 förgäves påstod.¹⁹² Men även i sådana fall kunde underordningen under husbonden vara en förklarande faktor. Kyrkoherden Sigfrid i Trosa hade 1592 sagt åt sin dräng Erik Tomasson: ”Är du en ärlig karl, så se till om du kunde lägga dem båda – då vill jag giva dig tre alnar kläde eller en ko.” Han syftade på de två pigor som också tjänade i prästgården, vilka hade trätt om Eriks gunst.¹⁹³ Åtminstone denne husbonde uppmanade därför av någon anledning sina legohjon till ”horeri”. Det finns dock tecken på att man mot slutet av 1500-talet började se strängare på just denna typ av förhållanden mellan legofolksinstitutionens underordnade. Enligt en kyrkotuktsstadga fastställd vid riksdagen 1560 skulle prästen, om hans ”legodräng bolar med hans legokvinna [...] dem hårt straffa och icke samtycka den[na] synd år från år, som ofta ske plägar [...] *Circumstantia autem auget crimen* [Ty omständigheterna ökar brottet]”.¹⁹⁴ Hertig Karl bestämde 1590 att den dräng som lägrade en kvinna på hans slott eller gårdar skulle straffas ”som en otrogen tjänare [...] och förvisas med onåd och därtill med mista sin lön” om han inte äktade kvinnan.¹⁹⁵ Och under räfsten 1596 dömdes ärkebiskopen en dräng och en piga att båda slita ris för att ”de hava oärat deras husbondes bröd”.¹⁹⁶ Även om fallen är få tycks

UNDERORDNINGEN

Tabell 11. Antalet belägg för (påstådda eller verkliga) sexuella relationer inom hushållet, i Sverige 1474–1598.

	... med dräng	... med piga
Husbonde/matmoder ...	16	114
Son/bror/dotter ...	7	17
Dräng/piga ...		36

Källor: se bilaga 5G–5J.

det alltså mot slutet av 1500-talet ha vuxit fram en uppfattning – som visserligen inte delades av herr Sigfrid i Trosa – att utomäktenskapligt sex var särskilt illa om det ägde rum inom hushållets ramar: inte när husbonden utnyttjade sin överordnade ställning utan när det kunde uppfattas som ett brott mot husbondens heder.

De olika formerna av sexuella relationer inom hushållet har sammanställts i tabell 11. Det intressanta är inte de redovisade siffrornas storlek utan förhållandet mellan de olika relationstyperna, ett mönster som nära motsvarar vad Borenberg funnit för tjänstefolk i 1600-talets Stockholm.¹⁹⁷ Det vanligaste var att en legopiga hade sex med en man i hushållet, oftast med husbonden men annars med hans söner eller bröder. För drängar var det vanligast att ha en sexuell relation med hushållets piga, medan drängar och matmodrar – av protokollen att döma – hade sex med varandra långt mer sällan. Än ovanligare var relationer mellan drängen och husbondens dotter.

För att kunna tolka tabellens siffror måste vi våga oss på ett hypotetiskt resonemang. Om de sexuella relationerna varit frivilliga, om de varit del av en kärleksrelation som bägge parter tänkte sig snart skulle befästas genom giftermål, borde rimligtvis sex mellan husbondens ogifta barn och legofolket ha varit vanligast, och därtill borde det ha varit ungefär lika vanligt med relationer mellan drängar och döttrar som mellan söner och pigor. Så var uppenbarligen inte alls fallet. Även om det inte uttryckligen nämns i källorna åskådliggör tabellsammanställningen därför hur vanligt det var att framförallt pigor utnyttjades sexuellt av sina husbönder. Många av de relationer som skildrades i protokollen vittnar också mer direkt om att husbonden inte tänkte sig någon jämställd

kärleksrelation, genom det faktum att han redan var gift, genom att han använde hot om våld för att få sin vilja fram eller genom att han sedan skickade bort pigan från bygden. Ändå var rena våldtäkter i lagens mening sällsynta: husbönder (eller matmödrar, i förekommande fall) behövde inte använda våld för att få sin vilja fram i sitt eget hus, mot de underordnade som de hade laglig rätt att aga för olydnad. Vad Hassan Jansson funnit för senare tiders våldtäktsfall gällde alltså under 1500-talet även andra sexuella relationer mellan husbönder och legofolk.

Omyndighet

Legodrängen hade en juridisk mellanställning mellan fri och ofri. Fria män hade rätt att vittna och svära eder inför tinget, men enligt Yngre Västgötalagen skulle en bonde som lät en legoman svära en ed för sig bötfällas för detta.¹⁹⁸ På liknande sätt krävde Yngre Västmannalagen att en man ägde tre mark (motsvarande det belopp som Södermannalagen krävde för att någon inte skulle kunna tvingas att bli legodräng) för att få vittna inför tinget.¹⁹⁹ En orsak till detta uppgavs i Östgötalagen vara att den som vittnade eller svor en ed utmanade en bofast mans tillgångar och därför själv behövde ha något att riskera, och att det därför skulle ”vara bönder och boende män [...] icke löskemän eller legodrängar” till alla vittnesmål och edgångar.²⁰⁰ Denna bestämmelse fördes sedan in i landslagen och kom därför att bli gällande medeltiden igenom: ”Dessa vådaeder och alla andra skall var man med bönder och bofasta män gånga, och ej med löskemän eller legodrängar.”²⁰¹

Legodrängar hade alltså enligt lagen ännu under 1500-talet en betydligt svagare juridisk ställning än andra män genom att de var exkluderade från rätten att svära eder. I praktiken innebar detta halva omyndigförklarande att husbonden ofta trädde in i legohjonets ställe vid tinget. Husbönder kunde ibland svära en ed inte bara för sig själva utan också för både sin hustru och sina legohjons brott.²⁰² I andra fall ställde husbönder upp med borgen då legohjon dömdes till böter för till exempel ringare vålds- eller sexualbrott.²⁰³ Mer anmärkningsvärt är att husbönder så sent som under 1500-talet också kunde åtalas och dömas för sina legohjons brott. I några fall skedde detta därför att husbonden och legohjonet hade begått brottet tillsammans, som till exempel då

de gemensamt attackerade en man i Stockholm 1475 eller tillsammans forslade bort en grannes hö i Österbotten 1574.²⁰⁴ I andra fall straffades husbonden därför att han hade beordrat legohjonen att utföra brottet att attackera en man, att ägna sig åt förbjuden handel, att förstöra en annans fiskeutrustning eller, som i Kalmar 1548, att lägga dynga på fel ställe.²⁰⁵

Frågan om vem som var juridiskt skyldig när ett legohjon begick ett brott eller orsakade skada reglerades i landskapslagarna, som vi såg i kapitlets inledning, gällande till exempel vådeld. På 1520-talet kommenterade Olaus Petri en bestämmelse i stadslagen om att den som lejde en annan man för att dräpa eller begå andra brott skulle straffas som anstiftare: ”Och ser man här, att där husbonden bjuder tjänaren göra något det som illa är gjort, att tjänaren bör inte vara lydig. *Oportet magis obedire deo quam hominibus*. [Man bör mer lyda Gud än människor.]”²⁰⁶ För Petri var det som förtjänade en kommentar att den som beordrats att utföra brottet inte skulle gå fri från straff eftersom han hade syndat, snarare än det faktum att husbonden hade ett självklart straffansvar genom sin anstiftan. Så sent som i Karl IX:s gårdsrätt 1590 intogs en bestämmelse att ”[d]en som bjuder sin tjänare slå, sarga, dräpa och annat oärligt stycke att begå [...] då vare den [som] bjöd och befallde i lika straff med honom som gärningen gjorde, evad gärning det helst är”.²⁰⁷ I praktiken var rättsläget dock ett annat: i och med att legohjonet åtlydde husbonden föll det juridiska ansvaret uteslutande på den senare.

I merparten av de fall där en husbonde dömdes att betala böter för sina legohjons brott finns inte något i protokollen som antyder att han skulle ha beordrat brottet och därför kunde anses vara skyldig såsom anstiftare. I några fall kan domen bero på att brottet hade skett till husbondens gagn eller på grund av husbondens försumlighet: en husbonde i Österbotten dömdes 1574 för att hans legofolk hade tagit en grannes hö, en annan i Nyland 1592 för att hans folk hade huggit sönder en grannes gårdsgård, en tredje för att hans dräng hade bränt ned en kvarn i Tavastland 1509 och två husbönder för att deras legofolk hade slagit ihjäl en grannes svin (på Öland respektive i Satakunda, båda 1550).²⁰⁸ Även om dessa handlingar kanske inte direkt låg i husbondens intresse kunde de ändå anses ha skett till följd av försumlighet i hans arbetsledning.

Detta var dock knappast fallet när husbönder dömdes till böter för legohjons våldsbrott (25 fall), stölder (10 fall) eller sexualbrott (också 25 fall). Särskilt tydligt framgår detta i ett fall från Sala 1578, då Pässuue-Pelle åtalade Frans för att dennes piga rivit Pelles piga, varpå Frans dömdes till böter.²⁰⁹ Av sådana fall framgår tydligt att husbönder, också under 1400- och 1500-talen, kunde anses vara juridiskt ansvariga för sina legohjons gärningar. Å andra sidan omfattade husbondens juridiska ansvar också att de, likt Pässuue-Pelle, uppträdde som käreande å sina legohjons vägnar i frågor om till exempel arv eller, som i Närke 1598, när en omyndig piga hade lurats att sälja sin ko alldeles för billigt.²¹⁰ Husbönder väckte också åtal mot dem som slagit deras legohjon, eller mot män som lägrat deras pigor (fyra fall). I ett sådant fall i Stockholm 1547 dömdes Olof Knäband, som hade lägrat borgmästaren Per Anderssons tjänstepiga, utöver böterna dessutom till att förlika sig med borgmästaren ”om det förtret han honom gjort haver”.²¹¹ Olof Knäband hade alltså genom sin gärning kränkt inte bara pigan utan också hennes husbonde. I linje med detta angav Olaus Petri i sin kommentar till stadslagen att om en tjänstepiga inte hade någon målsman i närheten av staden (”på xl eller hundra mil när”) så var det istället husbonden som, med borgmästarnas och rådets lov, skulle ”giva henne ut” till äktenskap.²¹²

Att husbonden därmed fungerade som den omyndiga pigans målsman, ansvarig för att ”akta hennes bästa”, är ytterligare ett exempel på att medan legodrängar inte hade motsvarande juridiska rättigheter som andra fria män var legokvinnor dubbelt omyndiga genom både sitt kön och sin fattigdom. I praktiken resulterade detta ofta i att husbonden inte bara uppträdde som sina legohjons juridiska ombud utan även ansågs vara juridiskt ansvarig och därför kunde dömas till böter för legohjonens våld, sexualbrott och stölder, oavsett om husbonden själv varit inblandad i eller ens gagnats av brottet. Det innebar även att husbonden kunde uppfattas som den verkligt målsägande, som när borgmästaren i Stockholm tillerkändes ersättning för den ”förtret” som *han* åsamkats av att en man lägrat hans legopiga, den piga som borgmästaren ansvarade för att gifta bort om hon saknade släktingar i staden. De försök att göra legohjonet ensamt ansvarigt för sina gärningar som fanns i landskapslagarna hade uppenbarligen inte fått genomslag ens under 1500-talet.²¹³ Olaus Petris kommentar att legohjon inte borde

gå fria därför att de handlat i enlighet med husbondens befallning var tydligen riktad mot en rättspraxis som menade annorlunda.

Sjukdom

En sista aspekt av legofolkets underordning under husbonden som förtjänar uppmärksamhet är regleringen av vad som skulle ske om ett legohjon på grund av sjukdom eller en olycka inte kunde utföra sitt arbete utan istället behövde vård. För jämförelses skull kan vi utgå från den norska Gulatingslagen, enligt vilken en legoman som blev sjuk eller skadad inte skulle förlora någon lega så länge inte sjukdomen varade längre än fem nätter.²¹⁴ Blev han sängliggande längre kunde husbonden välja att antingen uppskatta värdet av det uteblivna arbetet och den tilldelade maten och dra av detta från legan, eller annars föra honom hem till legomannens släktingar som då övertog ansvaret för att vårda den sjuke.²¹⁵

Av de svenska landskapslagarna saknade de flesta en motsvarighet till den norska bestämmelsen. Endast i Upplandslagen, och därifrån överfört till Västmanna- och Södermannalagarna, fanns en regel kring sjukdom, mer kortfattad än den norska. Om ett legohjon blev så sjukt att det inte kunde arbeta skulle det enligt lagen mista lika mycket av legan som bristen i dagsverken, vilket med andra ord innebar att den förlorade lönen skulle vara proportionell mot sjukdomstiden.²¹⁶ Denna bestämmelse infördes sedan i landslagen och stadslagen,²¹⁷ och övertogs även av den yngre landslagen.²¹⁸ Paragrafen hade ett grundläggande problem: den förutsatte att värdet av ett dagsverke kunde bestämmas, trots att legohjon utlovades lega för ett halvår i sänder. Möjligen är detta förklaringen till att jag inte funnit ett enda fall där legofolks sjukdom behandlades vid tinget eller på rådstugan. Problemet ledde emellertid till att man i de bägge lagförslag som utarbetades i början av 1600-talet utformade nya och mer omfattande bestämmelser. Enligt Karl IX:s lagförslag fick husbonden inte ”bortvräka” ett sjukt eller förslamat legohjon innan stämmodagen utan var tvungen att hålla honom med mat under hela den avtalade tiden (även om han fick avräkna kostnaden för maten från den utlovade legan).²¹⁹ Om husbonden öppet erkände sig inte ha råd med detta skulle saken prövas av fogden och häradsnämnden,

och om dessa fann att husbonden talade sant skulle legohjonet föras till ett hospital för att där tillfriskna eller dö. Om husbonden istället behöll det sjuka legohjonet hos sig ända till stämmodagen kunde han därefter välja mellan att antingen lämna in den sjuka på hospitalet eller annars föra det hem till dess släktingar (om dessa hade råd med försörjningen).

Även i det Rosengrenska lagförslaget lades större ansvar på husbonden.²²⁰ Om ett legohjon blev sjukt skulle husbonden eller matmodern vårda det fram till stämmodagen (utan någon minskning av den utlovade legan). Om legohjonet då fortfarande var sjukt övergick ansvaret för omvårdnaden till släkt och vänner, men om legohjonet saknade släkt och vänner i närområdet hade husbonden ansvaret för legohjonets omvårdnad ända till dess att det antingen tillfrisknade eller dog, och i det senare fallet ålades husbonden att bekosta begravningen.

Medan lagen under medeltiden inte reglerade husbondens ansvar för att ta hand om sina legohjon vid sjukdom utan endast handlade om hur löftet om legan skulle påverkas, öppnade lagförslagen för möjligheten att husbonden lämnade bort ett sjukt legohjon tidigare och klargjorde vad som skulle ske när stämmodagen inföll. Detta skulle, om lagförslaget hade realiserats, ha inneburit ett stärkande av legofolkets rättigheter vid sjukdom, i linje med den mer ömsesidiga tjänstefolksunderordning som Katekesen lärde ut. Lagen, och Karl IX:s lagförslag, var dock tydliga med att husbonden inte skulle lida ekonomisk skada av ett sjukt legohjon, som självt bar kostnaden för sin sjukdom genom löneavdrag.

Även om inga tvister om sjukdom nådde tingen under 1500-talet prövades ändå husbondens ansvar för legofolkets hälsa i några fall där en dräng eller en piga omkommit genom olycksfall i arbetet.²²¹ Att husbonden *kunde* ha ett rättsligt ansvar framgick ovan i fallet med den uppländska piga som 1490 omkom efter att hon fallit ned i en kittel och där bränts till döds.²²² I ett annat fall frikändes tavastländaren Erik Larsson från att med vilja ha tagit livet av sin legodräng Mickel genom att bränna honom inne i sin ria, men dömdes att betala en vådabot till Mickels släktingar.²²³ För att husbonden skulle åtalas för att ha vållat sitt legohjons död krävdes nämligen att den dödes efterlevande stämde honom inför tinget. Det fanns dock inga garantier för att husbonden skulle dömas. Lasse Olsson stämde 1552 en Tord inför tinget därför att Lasses dotter, som hade varit Tords piga, trampats ihjäl av dennes

stutar.²²⁴ I detta fall dömde rätten (utan att motivera sitt skäl i skrift) att Lasse inte skulle få någon annan vådabot än att husbonden skulle betala ut pigans innestående lön. Möjligen lyckades Lasse inte bevisa att Tord hade bett pigan att arbeta med stutarna just då, för det tycks inte ha räckt med en allmän uppmaning till arbete. I ett liknande fall stämde östgöten Bengt Persson 1589 en Olof för att denne hade skickat ned Bengts tolvåriga dotter, som var Olofs piga, i en gruva för att arbeta.²²⁵ Trots att pigan ”olyckligen blev borta” i gruvan under arbetet behövde Olof inte betala någon vådabot för hennes död eftersom han inte själv arbetsledde henne nere i gruvan. På motsvarande sätt frikändes Jakob överskärare i Stockholm 1491 från ansvaret för att hans piga hade slagit ihjäl sig genom ett högt fall från vinden där hon arbetade, eftersom rätten menade att hon föll av ”vanhelle [otur]”.²²⁶ Att ett legohjon omkom genom olycksfall i arbetet var tydligen inte nog för att husbonden skulle hållas ansvarig: för det krävdes att de efterlevande kunde visa att olyckan skett till följd av ett direkt ”bud”, som i Uppland 1490, eller under andra graverande omständigheter, som i Tavastland 1507, där husbonden först anklagades för att ha bränt upp sin dräng med berätt mod. Den som skadades under arbetet utan direkt befallning hade däremot sig själv att skylla, eller som lagtexten formulerade det: ”Kliver man [upp] i träd själv viljandes, faller ned och får bane [där]av, ligge ogill.”²²⁷

Återblick

När fria fattiga underordnades husbönder som legohjon behövde gränserna för denna underordning definieras. På landskapslagarnas tid tillerkändes legohjon sämre rättigheter än husbönder genom att de fråntogs rätten att bära vapen, att vittna och att svära eder. In på 1500-talet uppträdde därför husbönder på tinget för att ta tillvara sina omyndigförklarade legohjons intressen, för att stämma någon som kränkt honom genom att ha kränkt hans legohjon eller för att dömas till böter för deras brott. Frågan om det var husbonden eller legohjonet som var ansvarigt aktualiserades vid brott som husbonden misstänktes ha anstiftat, när legohjon orsakade skada för en tredje part genom exempelvis vådeld eller när legohjon förolyckades under arbetet. Gentemot en tredje part ansågs oftast husbonden skyldig, medan legohjonet bedömdes

ha ett större ansvar i fall där husbonden var motpart. En avgörande skillnad mellan legohjon och andra fria var också att legohjonet alltsedan landskapslagarnas tid ostraffat kunde utsättas för husbondens våld och smälek. Ägan fyllde det dubbla syftet att fungera som straff och som ett medel för att förbättra legohjonet, så att det av rädsla för husbonden tvingades till lydnad. Medan rättsprotokollen visar att äga var vanligt under 1500-talet var det å andra sidan mycket sällsynt att legohjon slog tillbaka, något som sedan landskapslagarnas tid var belagt med kvalificerat dödsstraff. Betoningen av lydningen och husbondens rätt att utöva våld innebar att legohjon genom sin underordning också levde i sexuell utsatthet, vilket särskilt drabbade pigor (medan drängar dessutom dömdes som den skyldiga parten i de fall som uppdragades). Först under sent 1500-tal framställdes sexualbrott inom hushållet, att "öära husbondens bröd", som ett särskilt klandervärt brott riktat mot husbondens heder.

Låt oss så återkomma till frågan om och i så fall hur legofolkets underordning förändrades under reformationen. Vi måste börja med att granska de strödda skärvor som överlevt av vad kyrkan lärde ut under den katolska tiden. Under första halvan av 1300-talet gav den för oss okände översättaren av Moseböckerna i sitt förord en karakteristik av en god tjänare (*thiænisto man*): "han gör gladeligen sin övermans bud och vilja".²²⁸ Vid samma tid sade Kristus, enligt Birgitta: "Sannerligen, svennen skall säga herren, om han är god, 'förty att jag skall arbeta och tjäna, vill jag hellre tjäna och arbeta för dig än för andra'", medan en "god herre" borde älska sina tjänare och säga dem "Jag skall giva dig kläder och hövlig kost och måttligt arbete."²²⁹ En god tjänare skulle med andra ord lyda med glädje, finna sig i sin lott som arbetare och uttrycka sin trohet gentemot husbonden, medan en god husbonde såg till att tjänaren inte frös eller svalt. Dessa texter var emellertid alla riktade till en publik av endast husbönder. Från 1400-talet finns predikningar bevarade genom vilka kunskapen om hur en idealisk relation mellan husbonde och legofolk skulle se ut fördes ut även till vanligt folk. I en predikan vid omkring 1400 sades att Gud liknade sig själv vid en "god husbonde", och relationen mellan människa och Gud liknades vid relationen mellan "husbonde [och] sitt folk i sitt hus".²³⁰ Eftersom Gud värnade människorna "såsom en husbonde styr och

värnar sina underdåna i sitt hus”²³¹ var människorna skyldiga att göra Gud ”tjänst och lydnad som lejder arbetsman sin husbonde”.²³² Medan arbetaren skulle tjäna och lyda skulle husbonden värna och styra.

Samtidigt var relationen mellan husbonden och legodrängen moraliskt klandervärd därför att den var övergående och grundad i en osund vilja att tjäna pengar. I en Vadstenapredikan vid 1400-talets slut påpekades att Gud gjorde skillnad mellan hedningar och kristna

såsom en god husbonde gör mellan sina legodrängar och sina älskliga barn, i så måtta att en husbonde giver sina legodrängar årslön eller daglön och skiljas därmed åt [...] men sina egna barn föder han och uppfostrar i sin faderliga kärlek [...] så gör ock den överste husbonden, Gud fader i himmelriket: han giver hedningarna årslön och daglön som andra legodrängar.²³³

Utläggningar om den gode herden tog ofta legomannen som ett varnande exempel: han skyddade inte fåren för vargen just ”förty att han är legodräng, älskande världslig avling, och inget akta han om själågagnet”,²³⁴ ”legodrängen flyr då förty att han är legodräng, och honom hör inget till av fåren”, vilket uttolkades för åhörarna som ”att legodrängen, det är en ond förman, vilken som älskar världens heder och gods och icke själens”.²³⁵ Att denna liknelse var populär och fick spridning utanför predikarnas krets framgår av att den användes av kung Erik i ett brev 1414,²³⁶ liksom av abbedissan i Vadstena 1416.²³⁷ Genom predikningarna fick åhörarna således också höra att en legodräng var en dålig kristen just därför att han arbetade för lega, att han inte hade något intresse i det arbete han utförde och att man därför inte kunde lita på att han till exempel skulle beskydda husbondens får mot vargen. Att legodrängen inte antogs utföra sitt arbete av egenintresse förklarar husbondens behov att använda andra medel för att motivera honom, som rädslan och våldet.

Från mitten av 1500-talet hade överheten ambitionen att alla under-såtar skulle kunna Katekesen, och vid samma tid formulerades däruti tjänstefolkets ideal: att undvika försummelse och att lyda på grund av rädsla. Detta, liksom idealet att husbonden skulle leda genom goda exempel och se till legofolkets kristendoms kunskap, fick genomslag hos exempelvis Per Brahe. Det löste emellertid inte den sekelgamla

gränsdragningsproblematiken om huruvida man mer borde lyda Gud eller husbonden (så som Olaus Petri formulerade frågan), och idealen om lydnad och rädsla var inga lutherska nyheter. Även om vi kan ana vissa gradvisa förändringar under 1500-talet i till exempel synen på ansvaret vid sjukdom eller de sexuella relationerna, framstår det ändå som att den lutherska synen på underordningen inom legohjonsinstitutionen inte utgjorde något skarpt brott med vad som tidigare varit gällande. De liknelser som återfinns i predikningarna under 1400-talet användes just därför att åhörarna förväntades känna igen sig i dem, det vill säga att kunskapen om hur legodrängen skulle underordna sig och lyda husbonden (men samtidigt sågs med misstänksamhet just för att han arbetade mot ersättning) redan fanns hos dem som lyssnade. När det framstår som att nyheter infördes genom Katekesen under 1500-talet beror det kanske snarast på att våra källor till den katolska tiden är så mycket färre. Ett centralt ideologiskt inslag framstår dock som något genom reformationen nytt, nämligen all den tid och möda som ägnades åt att undervisa om underordningens också religiösa legitimering. Genom Katekesen fick Sveriges alla drängar och pigor fortsättningsvis lära sig att olydnad mot husbonden och försummelse i arbetet var synd mot Gud, synd som krävde beklännelse och förlåtelse.

Livscykeln

Det har nu blivit tid att undersöka hur väl modellen med det tidigmoderna livscykelbaserade tjänstefolkssystemet stämmer överens med källorna rörande legofolk under medeltiden och 1500-talet. För att repetera vad forskningstraditionen har ansett att tjänstefolk var: livscykelmodellen innebär att de flesta unga i förindustriella agrarsamhällen i Västeuropa lämnade föräldrahemmet någon tid efter konfirmationen för att under ett antal år tjäna som drängar eller pigor i andras hushåll. När de sedan i 25-årsåldern gifte sig lämnade de denna fas i livet för att bilda egna hushåll, och snart hade de tidigare legohjonen avancerat till att själva bli husbonde och matmoder för egna anställda. Även om modellen har kritiserats för att bortse från de legohjon som inte passade in i livscykelmönstret finns ett betydande empiriskt stöd för att den gällde en stor del av tjänstefolket åtminstone i vissa regioner under 1700-talet. Modellen har stor betydelse för att förklara (eller, enligt andra forskare, förklaras av) det västeuropeiska giftermålsmönstret, det vill säga det faktum att män och (framförallt) kvinnor i en rad västeuropeiska områden gifte sig betydligt senare i livet än vad människor gjort i de flesta andra samhällen genom historien. Ett bakomliggande antagande för att detta samband ska kunna gälla är emellertid att livscykelmodellen inte kan ha slagit igenom förrän tidigast under 1400- eller till och med 1500-talet, eftersom giftermålsåldern tidigare antas ha varit väsentligt lägre. I detta kapitel prövas om tre centrala faktorer i livscykelmodellen var giltiga i Sverige före 1600-talet: legofolkets ålder (eftersom en stor majoritet enligt modellen ska ha varit unga, mellan 15 och 25 år), deras civilstånd (eftersom tiden som legofolk enligt modellen var en väntan på giftermål, ibland uppfattad som en informell utbildningstid, en period under vilken man tjänade ihop till ett eget hushåll eller väntade

på att få ärva föräldrarnas gård), samt huruvida de flesta människor under en del av livsrykelen var legofolk och om de sedan kunde gå vidare i livet och själva bli husbönder. Vi har redan (i kapitel 3–4) sett att detta, av ekonomiska skäl, var svårt. Här prövas nu frågan istället ur ett demografiskt perspektiv genom en undersökning av hur många legohjon det fanns i 1500-talets Sverige och hur de fördelades mellan husbönderna.

Ålder

Låt oss börja med legofolkets ålder. En av livsrykelmodellens utgångspunkter är att det främst var agrarsamhällets unga som utgjorde legofolket, något som ofta snarare förutsatts än undersökts.¹ Jorma Wilmi fann dock att tjänstefolk i Finland redan mot slutet av 1600-talet var äldre än tidigare under århundradet.² Charmian Mansell, som studerat kvinnliga *servants* i England under ett århundrade från mitten av 1500-talet, har kritiserat att modellen inte tar hänsyn till att även om majoriteten av tjänstefolket var unga var en betydande andel äldre än normal giftermålsålder: enligt Mansells egen studie befann sig var fjärde piga inte i livsrykeltjänst.³ Motsvarande gäller Börje Harnesks studie, enligt vilken endast 51 procent av drängarna och pigorna i Bollnäs socken i Hälsingland 1785 var 20–29 år gamla, medan nästan var tredje (31 procent) var över 30 år.⁴ Även under den tid då tjänstefolkssystemet ska ha varit åldersbaserat var alltså vart tredje till vart fjärde legohjon så gammalt att vi inte bör betrakta arbetet som en ungdomsfas i väntan på giftermål. Vidare studier av tjänstefolkets livsrykel behövs av allt att döma också för 1700-talet. När vi nu övergår till att studera medeltidens legofolk finns inte någon möjlighet att på motsvarande vis sammanställa åldersuppgifter till en statistik. Vi får istället utgå från de strödda och oprecisa uppgifter som finns i bland annat landskapslagarna.

De äldsta beläggen för legofolks åldrar finns i Östgötalagen och i kung Birgers stadga rörande kyrkliga avgifter i Hälsingland 1297. Enligt den förra skulle omyndiga (det vill säga män yngre än 15 år samt alla kvinnor) fästas till legohjon av sin målsman, liksom myndiga men ännu hemmlevande söner skulle fästas av sin fader.⁵ Östgötalagen räknade således redan under sent 1200-tal både med att barn kunde fästas till

legohjon och att det förekom legodrängar som var äldre än så. I stadgan från Hälsingland reglerades hur stor ”male” en legodräng (*mercennarius*) respektive en legokona (*mercennaria*) skulle betala till socknens präst, varvid det påpekades att bestämmelsen gällde även om en bondes son eller dotter hade ”placerat sig för lön” utanför fadershemmet under mer än ett år.⁶ Stadgans utfärdare, kungen och ärkebiskopen, antog alltså att legofolk i första hand *inte* utgjordes av böndernas barn, men att det kunde förekomma att även dessa flyttade från hemmet för att bli legofolk.

Faktiska åldersuppgifter är mycket sällsynta, såväl under medeltiden som under 1500-talet.⁷ När åldern överhuvudtaget någon gång kommenterades angavs ofta endast att ett legohjon var ungt (*adolescens*, *iuvenis*, ”liten”, ”ung”) eller omyndigt och därför inte fullt straffmyndigt. Endast vid sällsynta tillfällen gavs exakta åldersuppgifter: ett par gånger omtalades att tjänstepigor som våldtagits av sina husbönder var endast tolv år gamla (vilket sågs som extra graverande),⁸ en tolvårig piga avled 1589 då hon skickats av sin husbonde att arbeta i en gruva,⁹ och vid ett tillfälle under tidigt 1400-tal vittnade en kvinna i Östergötland om att hon som trettonårig piga genom ett mirakel hade befriats från en svullnad i ögat.¹⁰ Utifrån dessa fåtaliga uppgifter kan vi alltså inte veta något om hur gamla legofolk i allmänhet var, mer än att det tydligen förekom att åtminstone pigor var så unga som 12–13 år. Alltsedan 1200-talets slut har det funnits legohjon som uppfattats eller beskrivits som ”unga”, rimligtvis i motsats till andra som var äldre.

Från andra hälften av 1500-talet finns något fler uppgifter. I skattelängder över drängar från 1576 anges tre gånger åldersuppgifter. I Kyro socken i Österbotten sades två av prästens fyra drängar vara äldre än 50 år, vilket antagligen noterades därför att prästen tyckte att de borde slippa att betala skatten.¹¹ De utgjorde då knappt 6 procent av legodrängarna i socknen. I Fläckebo socken i Västmanland var det tvärtom så att prästens dräng inte betalade någon skatt eftersom han endast var 15 år gammal.¹² Om det inte fanns några andra omyndiga drängar i socknen som helt utelämnades ur skattelängden var därmed 9 procent av drängarna i Fläckebo under 16 år. Även i Jönköping rörde uppgiften unga drängar: för ungefär 15 av stadens sammanlagt 51 drängar noterade skrivaren att de inte tjänade full lön eftersom de var ”gossar på 15–16 år”, men att de trots detta fick finna sig i att betala full skatt.¹³ Om detta stämmer utgjorde

dessa unga pojkar närmare 30 procent av legodrängarna i Jönköping. I senare skattelängder saknas motsvarande åldersuppgifter, även om det någon gång förekommer notiser om ”gossar” som på grund av sin ålder endast behövde betala halv skatt.¹⁴ Utöver dessa enstaka uppgifter finns en förteckning över alla män i Tammela socken i Tavastland 1556, i vilken åldern angavs för 5 av de 44 legodrängarna.¹⁵ Eftersom prästen inte angav åldern för vuxna män utan endast för de bondsöner som var mellan 10 och 16 år gamla är det rimligt att anta att det endast var dessa fem drängar som var så unga: en av dem var 12 år gammal, tre var 13 och en var 15. Pojkar yngre än 16 år utgjorde därmed detta år 11 procent av legodrängarna i socknen.

Det är uppenbarligen inte möjligt att undersöka legofolkets åldersfördelning kvantitativt för medeltiden eller 1500-talet, så som gjorts för senare århundraden. Det som uppmärksammas i källorna var när ett legohjon var mycket ungt: av Östgötalagen framgår att pojkar yngre än 15 år kunde bli legodrängar redan i slutet av 1200-talet, pigor på 12–13 år nämns under 1400- och 1500-talen, och under det sistnämnda århundradet arbetade pojkar yngre än 15 år som drängar såväl i Tavastland på 1550-talet som i Småland och Västmanland tjugotalet år senare. Även om uppgifterna är behäftade med stor osäkerhet verkar andelen barn bland legodrängarna där och då ha uppgått till omkring 10 procent, möjligen mer i en stad som Jönköping (om nu inte detta berodde på att man där försökte undandra så många som möjligt från beskattning, vilket i så fall inte lyckades). Att ett legohjon var äldre fanns det däremot sällan någon anledning att anteckna, och därför finns endast en uppgift om legodrängar äldre än 50 år. I förhållande till livscykelmodellen kan vi därför endast konstatera att det fanns enstaka legohjon som inte passade in i dess beskrivning såväl därför att de var yngre som för att de var äldre, i likhet med vad som sedan tidigare är känt från 1500-talets England och från 1700-talets Sverige. Det är dock inte möjligt att avgöra huruvida de allra flesta var ungdomar eller inte, vilket gör att vi utifrån åldersuppgifterna inte kan veta om livscykelmodellen ägde giltighet för medeltidens eller 1500-talets Sverige eller ej.

Giftermål

Nästa centrala tes i livscykelmodellen är att de allra flesta drängar och pigor endast tjänade under tiden fram till sina giftermål. Detta är anledningen till att man har föreslagit en nära koppling mellan legofolksinstitutionen och det västeuropeiska giftermålsmönstret, det vill säga att kvinnor och män gifte sig först när de var någonstans mellan 20 och 30 år gamla och att de därför behövde arbeta som legohjon under sina ogifta ungdomsår. Att det var legofolksinstitutionens sammankoppling med livscykeln som ledde till att giftermålsmönstret förändrades menade redan John Hajnal,¹⁶ medan Lennart Andersson Palm för Sveriges del tvärtom menat att ”pig- och drängsamhället” uppkom till följd av stigande giftermålsålder.¹⁷ Som drivkraft bakom förändringen har ekonomhistorikerna de Moor och van Zanden pekat på den ökade efterfrågan på arbetskraft efter digerdöden, vilken de menar ledde till förbättrade ekonomiska villkor för lönearbetare så att dessa kunde bilda egna självständiga hushåll.¹⁸ Jag har tidigare framfört tesen att giftermålsåldern istället steg på grund av den tidigmoderna statens ökade behov av soldater och arbetare under 1500-talet.¹⁹ Det finns därför skäl att först rekapitulera vad som är känt rörande hur giftermålsåldern förändrades under medeltiden och 1500-talet, för att därefter gripa oss an frågan om det är möjligt att visa om legofolk i allmänhet var ogifta under denna period eller ej.²⁰

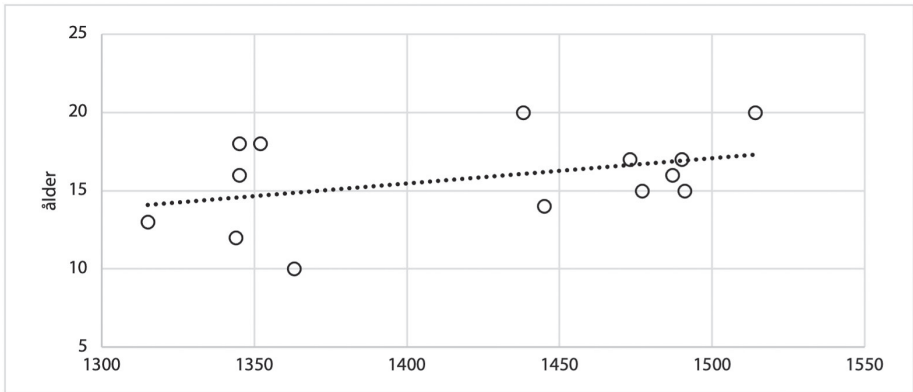
Enligt den kanoniska rätten fick flickor i medeltidens Västeuropa tidigast trolovas när de var 7–12 år gamla, pojkar när de var 12–14, och vigsel fick följa tidigast ett år senare, det vill säga vid 13 respektive 15 års ålder. För trolovning fordrades samtycke, men som princip gällde att ”den som tiger samtycker”.²¹ Före den lägsta lagliga åldern (*legitima aetas*) kunde barnet inte ge något samtycke, men om paret inledde en sexuell relation räknades äktenskapet ändå som giltigt.²² Endast om paret ännu inte hade haft sex kunde därför en trolovning upplösas vid den tid då parterna nådde laga ålder för äktenskap, om de då inte samtyckte.²³ Detta gällde i princip också enligt de svenska landskapslagarna: en flicka hade rätt att bryta en trolovning om hon ännu inte fyllt 12 eller 15 år (olika i olika landskap).²⁴ För kvinnor krävdes alltid också föräldrarnas samtycke eftersom de aldrig blev myndiga, medan myndighetsåldern för

män enligt landskapslagarna var den kanoniska rättens 15 år.²⁵ Den enda lag som gav kvinnor rätt att själva ingå äktenskap var Visby stadslag, som stadgade att en föräldralös kvinna fick gifta sig då hon fyllt 18 år. Att sådana bestämmelser i övrigt saknades har Mia Korpiola, som studerat den medeltida äktenskapslagstiftningen, tolkat som att Sverige var det ”mest konservativa och patriarkala landet i medeltidens Skandinavien”.²⁶

Dessa regler förblev gällande medeltiden igenom. I början av 1500-talet ansåg dock några av reformatorerna att den kanoniska rättens åldrar för samtycke var för låga. I Tyskland kom därför åldersgränserna att höjas, främst för att man ville förhindra uppkomsten av hushåll som inte kunde försörja sig själva, även om Luther själv var skeptisk därför att han oroade sig för den ogifta ungdomens moral.²⁷ Finlands reformator Mikael Agricola föreslog 1549 att gränsen borde höjas till 14 år för kvinnor (men behållas oförändrad för män),²⁸ vilket var i linje med en annan reformatorisk åsikt, nämligen att de bägge kontrahenterna skulle vara ungefär lika gamla.²⁹ Kyrkoordningen 1571 lämnade emellertid åldersgränserna opreciserade, varför det förblev upp till sockenprästerna att endast viga passande par.³⁰ Först med 1734 års lag infördes åldersgränser för både män och kvinnor i Sverige, då hela 21 respektive 15 år.³¹ Det är därmed uppenbart att flera av de riskfaktorer som Unicef har identifierat för barnäktenskap i modern tid var närvarande i Sverige under hela medeltiden och 1500-talet: samtycke fordrades men var töjbart definierat, lagen var otydlig och inte minst efter reformationen öppen för lokal tolkning, ungdomens sexuella moral skulle värnas genom tidiga äktenskap, och dessutom var barnäktenskap de facto tillåtna, åtminstone för flickor.³²

Medeltida uppgifter om giftermålsålder är sällsynta. Johanna Andersson Raeder har identifierat en dryg handfull uppgifter i den genealogiska litteraturen rörande kvinnor ur högfrälset,³³ och till dessa kan läggas ett fåtal uppgifter om drottningars giftermålsålder.³⁴ Dessa uppgifter, som visas i figur 18, indikerar långsamt stigande åldrar under medeltiden, med brudar som möjligen var ett par år äldre mot slutet av 1400-talet än ett och ett halvt sekel tidigare. Med tanke på kvinnornas frälsestatus och rikedom är de förstås inte generaliserbara för befolkningen som helhet. Janken Myrdal har dock undersökt kvinnors åldrar vid barnafödande ur tre samlingar av helgonmirakler: Nikolaus och Brynolf från perioden

Figur 18. Ålder vid giftermål hos kvinnor (drottningar och högfrälsekvinnor) i Sverige, 1300–1520. Varje ring representerar en kvinna (ett giftermål). Streckad linje visar linjär trend. Källor: Carlsson 1965; Andersson Raeder 2007; Äldre svenska frälseätter II:2 s. 130.

1400–1415 och Katarina från åren 1460–1475.³⁵ Kvinnorna var betydligt äldre i den senare samlingen än i de tidigare två, och Myrdal – som betraktar åldern för barnafödande som ett riktmärke för giftermålsåldern – menar att ”[v]ad vi ser här är förmodligen införandet av det som kallas ’det västeuropeiska äktenskapsmönstret’ under 1400-talets andra hälft”. Ett problem med Myrdals uppgifter är dock att de kvinnor som vittnade om Katarina var märkligt gamla, flertalet över 35, vilket tyder på att åtminstone dessa mirakelberättelser inte ger någon god approximation av giftermålsåldern. Däremot visar berättelserna från början av 1400-talet att många mödrar då fortfarande var i tonåren, åtminstone bland dem som råkade ut för vådliga förlössningar och därför behövde påkalla hjälp från ett helgon.

För England och Nederländerna har forskningen funnit att kvinnor var i genomsnitt 18–23 år gamla då de gifte sig under 1400-talet och att åldern steg betydligt under 1500-talet.³⁶ Uppgifterna är emellertid även där fåtaliga och ingen egentlig konsensus råder om när övergången till det västeuropeiska giftermålsmönstret ägde rum.³⁷ Loretta Dolan har visat att äktenskap mellan barn fortsatt förekom i England även under 1500-talet. Oftast var parterna i åldrarna 9–11 år, men ibland var de så unga som 7 år.³⁸ I Sverige är några enstaka sådana barnäktenskap

kända från 1500-talet, som när en Mats Sigfridsson i Tavastland 1576 bötfälldes för att han gifte bort sin omyndige son utan att någon präst var närvarande och sedan själv skilde paret åt igen.³⁹ Från början av 1600-talet finns en uppgift om en man i Stockholm som gifts bort som sexåring av föräldrarna i Tavastland och fick tre barn med hustrun innan 23 års ålder,⁴⁰ liksom uppgifter om en ”stor osed” med unga giftermål nere i sydligaste Småland.⁴¹ Från 1640-talets Åland är ett par fall av barnäktenskap kända: i det ena lovade en bonde att hans unga dotter när hon nådde laga ålder skulle gifta sig med en betydligt äldre man mot att han fick låna pengar av den blivande svärsonen, medan två andra bönder trolovade sina små barn i väntan på laga ålder.⁴² Malin Lennartsson har funnit att flickor på 11–14 år som stod brudar på 1660- och 1670-talen i Växjö stift endast omnämns i protokollen som en bisak och inte som något som vare sig bönder eller präster såg som något problem.⁴³ Lennartsson påpekar dock att sådana barnäktenskap då inte var den dominerande äktenskapsformen.

Man måste därför hålla isär det faktum att barnäktenskap bevisligen förekom i både England och Sverige under tidigmodern tid från frågan hur gamla människor vanligtvis var då de gifte sig. Lennart Andersson Palm har gjort hypotetiska beräkningar som ”bortom varje rimligt tvivel” visar att den genomsnittliga giftermålsåldern var lägre i mitten av 1600-talet än ett sekel senare, samt pekat på regionala skillnader: lägre genomsnittliga äktenskapsåldrar var fortsatt vanliga i början av 1700-talet i åtminstone Småland och Dalarna.⁴⁴ Att giftermålsåldern verkligen steg på lång sikt framstår på grundval av den samlade forskningen därför som högst troligt, även om det inte är klarlagt om detta främst skedde under senmedeltiden (som uppgifterna om frälsekvinnor och mirakelberättelser möjligen antyder), i samband med reformationen under 1500-talet eller först under 1600-talets stormaktstid, som Palm menar. Frågan är dock i vilken mån detta gav upphov till systemet med livscykeljänst. Kan vi verkligen förutsätta att legofolk alltid eller ens i allmänhet var gifta?

Gifta legohjon

Av ett par ställen i landskapslagarna framgår att legofolk i slutet av 1200-talet kunde vara gifta. Enligt Upplandslagen hade ”fattigt folk”, till vilket uttryckligen räknades även legohjon, rätt att fritt använda sockenkyrkans ljus vid sin vigsel.⁴⁵ I Östgötalagen fanns en bestämmelse om hur man skulle gå tillväga om en man som var ”legostadd” begick ett brott och sedan rymde innan han hann stämmas inför tinget: då skulle man istället, om han var ”gift och haver annorstädes kona” som rådde om ”lås och nycklar”, instämma honom till tinget där hon var bosatt.⁴⁶ Carl-Ivar Ståhle, som detaljstuderat Östgötalagens sammansättning, menar att bestämmelsen är ett tillägg som skjutits in bland äldre bestämmelser mot slutet av 1200-talet och att den är ett av flera exempel på paragrafer som ”utan tvivel [var] motiverade av praktiska erfarenheter på tinget” vid denna tid.⁴⁷ Vi har här i så fall ett faktiskt exempel på att en legodräng i Östergötland var gift med en kvinna som själv bodde på en annan gård och till och med i ett annat härad, där hon tjänade som piga med ansvar för gårdens nycklar. Rimligtvis har lagmannen gjort tillägget i lagbokens text för att han förväntade sig att stöta på andra liknande fall i framtiden.

Faktiska uppgifter om gifta eller trolovade legofolk från mitten av 1400-talet och framåt finns endast ett drygt tjugotal, i ungefär lika stor utsträckning rörande kvinnor som män.⁴⁸ En mindre del rör legopigor som var gifta med en legodräng som arbetade i samma hushåll. Åtminstone i två fall möttes paren där: legodrängen Anders hos prästen Johan Siggesson i Strängnäs stift firade någon gång före 1476 bröllop med en av prästens legopigor, medan prästen Nils Bagge i Linköpings stift 1511 betalade bröllopet för sin legodräng och sin legopiga eftersom de själva inte hade råd.⁴⁹ Anledningen till att vi känner till dessa två fall är emellertid att giftermålet efter någon tid ledde till konflikt mellan husbonden och legohjonen. Anders och hustrun avvek i förtid från sin tjänst, vilket föranledde husbonden att beslagta deras efterlämnade föremål. Nils Baggés dräng råkade värre ut. När han några veckor efter bröllopet bad att få lämna husbonden tillsammans med hustrun, vägrade denne eftersom drängen hade lovat att de skulle arbeta av kostnaden för bröllopet hos prästen. Drängen rymde då och klagade högljutt över

husbondens orättvisa behandling – vilket slutade med att prästen dräpte honom i påstått självförsvar. Fallen visar alltså att de bägge drängarna efter sina giftermål ville lämna husbonden, sannolikt för att bilda egna hushåll och finna försörjning under friare former, medan däremot husbönderna inte hade något emot att behålla gifta legohjon hos sig. De två fallen låter därmed ana att livscykelmodellen åtminstone inte var oomstridd i början av 1500-talet.

I andra fall framgår endast att den ena kontrahenten var legohjon, medan det är okänt om maken eller maken också arbetade i samma hushåll. Sockenprästen Sven Andreæ i Skara stift slog 1450 sin legopiga med en liten kniv eftersom hon inte åttlytt honom då han bett henne följa honom på middag hos några vänner.⁵⁰ När pigans make Nils såg detta angrep han prästen för att försvara hustrun, vilket ledde till att prästen i självförsvar dräpte Nils. Pigans make befann sig alltså vid tillfället också han i prästens hus, men vilken relation de hade sinsemellan framgår inte. Detta är okänt också i fallet med legodrängen Peter, som tjänade prästen Olavus Magni i Tulois i Tavastland: Peters hustru misstänktes 1498 för att stjäla öl ur prästens källare, men om också hon arbetade i prästgården framgår inte i det påvebrev som omnämner händelsen.⁵¹ Ett tredje fall kommer från Småland 1525, där prästen Isak Nicolai i Stenbrohult hade en legopiga vars make Tuve gick runt och slogs med ett svärd under ett gästabad.⁵² Dessa legohjon kan alltså visserligen också de ha varit gifta med någon som tjänade i samma hushåll, men lika möjligt är att de hade sin make eller maka på annat håll, så som fallet var i Östgöotalagen.

I åter andra fall framgår endast att ett legohjon var gift utan att det nämns något om vem maken eller maken var. Eftersom lagen såg allvarigare på utomäktenskapligt sex mellan gifta parter än på sexuella förbindelser mellan ogifta finns några exempel i 1500-talets domböcker på gifta legohjon som stämts inför tinget för hor.⁵³ Ett par exempel finns i räkenskaper från storgårdar: enligt Nynäs räkenskaper 1527 fick en av legodrängarna där en halv spann korn ”till sina barn”, något som antyder att han var gift men att barnen (och sannolikt även maken) inte levde vid sätesgården, medan Liljestads räkenskaper 1577 nämner en ”Anna, Henrik legodrängs hustru” som fick 1,25 alnar lärft trots att hon inte var anställd vid gården.⁵⁴ Ett annat exempel som bör nämnas

är att bönderna på södra Öland 1559 klagade över att legodrängarna på kronans gårdar tilläts ”hava konor, och sedan skall h[ans] k[un]g[lig] m[a]jestät föda deras horungar, och mycket arbete bliver försummat därigenom”.⁵⁵ Dessa öländska drängar hade alltså, om vi kan lita till de upprädda böndernas klagomål, fasta relationer med kvinnor som levde vid kronans gårdar tillsammans med sina barn, även om bönderna inte godtog dessa relationer som giltiga äktenskap. Giftna legodrängar fanns också vid kronans gårdar i Uppland. När pesten drog fram genom landskapet 1565 betalades den avlidne legodrängen Anders Matssons inestående lön ut till hustrun, och detsamma skedde för de två legodrängarna Erik Andersson och Olof Ångerman vid Torvesunds gård (det blivande Drottningholm).⁵⁶ Slutligen finns ett par uppgifter i det sena 1500-talets skattelängder. I Våla i norra Uppland hade prästen 1576 förutom två ”årsdrängar” även tre ”halvdrängar, havandes hustrur och många små barn”,⁵⁷ medan det i Dunkers socken i Södermanland 1596 fanns en dräng som inte bara var gift utan dessutom skattade för ett spannlunds utsäde.⁵⁸ Dessa drängar hade alltså familjer som inte levde hos husbonden utan kanske istället skötte egna små jordbruk (om nu inte hustrurna var legopigor på någon annan gård).

Slutligen finns tre uppgifter om kvinnor som var eller hade blivit legopigor efter det att deras makar eller trolovade hade lämnat både dem och hembygden. Legopigan Barbro i Aska härad i Östergötland uppgavs 1596 vara trolovad och ha barn med en man som hade rymt till Västergötland tre år tidigare,⁵⁹ en tjänstekvinna på Öland sade sig samma år vara trolovad med en förrymd båtsman (men vigdes nu av ärkebiskopen istället med sin husbonde, eftersom denne hade lägrat henne under båtsmannens frånvaro),⁶⁰ medan legopigan Kerstin i Handbörds härad i Småland av ärkebiskopen dömdes till 39 slag med riset för hor ”medan hennes man var i Livland”.⁶¹ Vi vet inte om Kerstin var legopiga redan då hennes make (troligen som knekt) for iväg till Livland, men det är anmärkningsvärt att hon fick sin försörjning just genom att vara legopiga under makens frånvaro. Detsamma gällde den öländska kvinnan som var trolovad med den förrymde båtsmannen. Mot slutet av 1500-talet var legopiga alltså något som en kvinna kunde bli som både trolovad och gift, en möjlighet till försörjning när mannen tvingades resa bort med armén eller flottan.⁶²

Lika lite som för åldersuppgifterna är det möjligt att kvantitativt undersöka hur vanligt det var att legofolk var gifta i Sverige under medeltiden eller 1500-talet. Det vi har att utgå ifrån är endast de strödda beläggen ovan. Ett par av dessa antyder att vissa legodrängar under sent 1400- och tidigt 1500-tal förväntade sig eller åtminstone hoppades på att efter giftermålet kunna lämna husbonden, i enlighet med livscykelmodellen. I båda dessa fall protesterade emellertid husbönderna kraftigt, vilket visar att de inte hade något emot att hålla sig med gifta (men fattiga) legohjon.

De samlade beläggen bekräftar att gifta legohjon förekom utan att uppfattas som något anmärkningsvärt såväl i slutet av 1200-talet som under 1500-talet.⁶³ Det finns exempel på gifta legofolk som tjänade tillsammans hos samma husbonde, gifta legofolk som tjänade olika husbönder i samma område, drängar som endast tjänade halvtid därför att de hade hustru och många barn, drängar med både hustru och egen åkerlapp samt legokvinnor som tjänade medan deras män var utomlands som knektar. Beläggen för att åtminstone storgårdarnas drängar ofta var gifta är relativt många, såväl från kronans som från frälsets gårdar. Hur dessa former utvecklades över tid, om det blev vanligare med ogifta legohjon mot slutet av 1500-talet då giftermålsåldern – hypotetiskt – kröp uppåt för att så småningom närma sig det västeuropeiska giftermålsmönstret går inte att avgöra. Jag vill understryka vad jag tidigare hypotetiskt föreslagit, nämligen att den högre giftermålsåldern var en ”samhällelig reaktion på ständigt ökade statliga arbetskraftsuttag från 1500-talet och framåt”.⁶⁴ Även om frågan inte kan undersökas kvantitativt kan utvecklingen av äktenskapsmönstren och legofolksinstitutionen inte isoleras från den tidigmoderna statens omfattande ingrepp i samhället. Antalet legodrängar som kunde försörja en familj genom egna jordbruk bör ha minskat under 1500-talet då kronan allt oftare ingrep mot detta genom lagstiftning och straffskatter, samtidigt som den verkade för att hålla nere lönerna och försvårade för legohjon att bilda egna hushåll. Kronans arbetskraftsuttag av inte minst knektar skapade därtill en könsobalans som försvårade för pigor att hitta en partner, medan antalet kvinnor som var gifta men som trots detta var tvungna att arbeta som legopigor i andras hushåll när kronan skeppade iväg deras makar bör ha ökat kraftigt. Vi återkommer till dessa förändringar i nästföljande

kapitel. Här får vi nöja oss med att tills vidare konstatera att några otvetydiga belägg för att en direkt koppling mellan legofolksinstitution och giftermålsmönster inte går att finna för den tidsperiod och det område som det här är frågan om. När vi i källor från medeltiden eller 1500-talet stöter på en ”legopiga” eller en ”legodräng” kan vi med andra ord inte förutsätta att vi har att göra med en person som var ung och ogift: legofolksinstitutionen förutsatte inte detta utan endast att arbetaren var fattig.

Möjligheten att själv bli husbonde

Det tredje och kanske viktigaste antagandet i livscykelmodellen är att drängar och pigor senare i livet själva intog husbondens position, brukade en lika stor gård som den där de själva arbetat i ungdomen och höll sig med eget legofolk. Det är visserligen sällan eller rättare sagt aldrig möjligt att följa ett legohjon genom livet i det medeltida materialet, men tack vare att kronan vid upprepade tillfällen under 1500-talet utsatte rikets legodrängar för straffbeskattning är det möjligt att åtminstone indirekt undersöka vilka möjligheter de hade genom att studera hur vanliga drängar var i olika delar av riket, vilka deras husbönder var och hur drängarna var fördelade husbönderna emellan.⁶⁵ Eftersom det endast var legodrängar som arbetade hos bönder, präster och borgare som beskattades vid dessa tillfällen undersöks först dessa, vilket också vanligen varit fallet i studier av tjänstefolk under tidigmodern tid. För frågan om livscykelmodellens giltighet kan man emellertid inte bortse från att många legodrängar arbetade för adeln och kronan, varför vi därefter också måste inkludera dem i analysen.

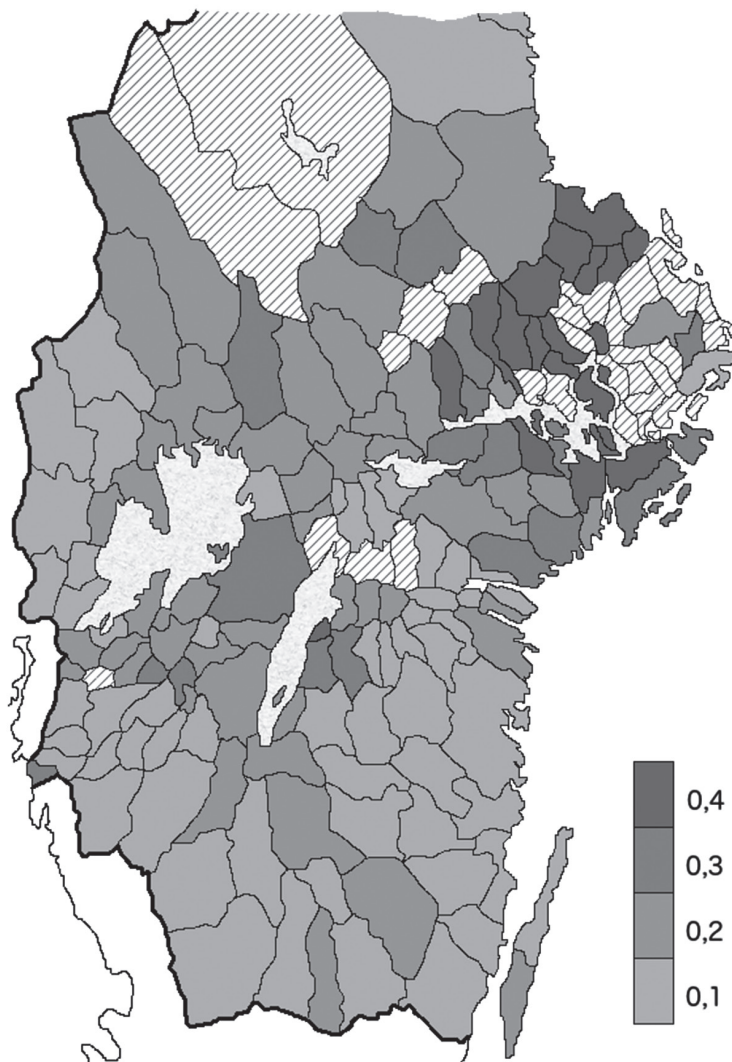
När Hajnal beskrev det västeuropeiska giftermålsmönstret menade han att det resulterade i att tjänstefolk utgjorde en stor andel av befolkningen.⁶⁶ Börje Harnesk visade att andelen tjänstefolk i befolkningen omkring år 1800 varierade mellan Sveriges landskap, då tjänstefolk utgjorde hela 17–19 procent av befolkningen i Mälardalen men endast 6 procent i Dalarna, samt att andelen varierade betydligt även från socken till socken i Hälsingland, det landskap som han särskilt studerade.⁶⁷ Toivo Nygård har på motsvarande sätt redovisat andelen tjänstefolk i befolkningen i Finland vid mitten av 1600-talet: den uppgick då till

12–15 procent i de södra och västra delarna av landet, till 10 procent i Österbotten men endast till ett par procent i Karelen och Savolax.⁶⁸ För tidigt 1600-tal har jag tidigare publicerat uppgifter om andelen tjänstefolk i ett par mellansvenska landskap, och Borenberg har gjort motsvarande för Stockholm.⁶⁹

För att beräkna andelen i befolkningen krävs dock att storleken på resten av befolkningen är känd, vilket gör måttet oanvändbart för 1500-talet (då bland annat antalet barn, ogifta kvinnor och äldre är okänt). Lämpligare att beräkna är därför det genomsnittliga antalet legodrängar per hushåll, som ju direkt kan tolkas som ett mått på hur vanlig denna form av arbetskraft var jämfört med böndernas antal.⁷⁰ Antalet legodrängar enligt skattelängderna relateras alltså till antalet hushåll vid samma tid för att få fram siffror som visar hur utbrett bruket av legodrängar var i olika områden i slutet av 1500-talet.⁷¹ Resultaten, antalet drängar per hushåll, illustreras i figur 19, där 0,1 drängar per hushåll alltså motsvarar att det fanns en legodräng endast i vart tionde hushåll, och så vidare.

Av kartan framgår att legofolksinstitutionen mot slutet av 1500-talet framförallt var betydelsefull i Svealand (där källor dessvärre på grund av arkivbränder saknas för större delen av Uppland). Medan det i delar av Uppland, Södermanland och Västmanland fanns legodrängar i uppemot vartannat hushåll, var legohjon sällsyntare utanför dessa landskap. I praktiskt taget hela Götaland, liksom i Närke och Värmland, motsvarade antalet legodrängar endast en man per vart femte eller till och med vart tionde hushåll. Även i Norrland och Finland var legodrängar sällsynta: i samtliga landskap där uppgick antalet drängar per hushåll endast till som mest 0,1.⁷² Här spelade legofolksinstitutionen en väsentligt mindre roll än i andra delar av riket.⁷³ Det förtjänar att påpekas att man redan i samtiden i viss mån var medveten om dessa regionala skillnader: vid redovisningen av hjälpskatten 1590 berättade fogden och skrivaren att i Hälsingland ”är inga sådana karlar, utan bönderna gör själva efter nödtorften till sina behov”,⁷⁴ efter skatteuppbörden i Finland 1576 påpekade en fogde ”att med legodrängar sig fast annorlunda haver här i landet än som i Sverige”,⁷⁵ från södra Västergötland och Småland rapporterades 1590 att där inte fanns några sådana män som kronan nu ville beskatta, därför att (om de tidigare hade funnits) de nu hade blivit

Figur 19. Antalet legodrängar per hushåll i södra Sveriges häradar vid slutet av 1500-talet. För streckade områden saknas källor till antalet drängar. Källor: se Andersson 2020a; UH 1554:10; SmH 1576:14; VgH 1590:8; VgH 1590:13A; VIH 1590:5, VIH 1590:12; SöH 1596:12; ÖgH 1589:3; ÖgH 1590:12; ÖgH 1597:9.

utskrivna till knektar,⁷⁶ och efter beskattningen i Närke 1596 förklarade fogden att bönderna där använde sina söners arbetskraft istället för att anställa legodrängar.⁷⁷

Låt oss sätta dessa siffror i relation till livscykelmodellen. Om vi antar att en man var dräng i 10 år (mellan 15 och 25 års ålder) och därefter bonde i 40 år, borde antalet drängar i förhållande till antalet bönder ha legat på 1:4, det vill säga motsvarande en dräng i vart fjärde hushåll. De betydande regionala skillnaderna mot slutet av 1500-talet avslöjar emellertid att det fanns stora områden där antalet legodrängar var väsentligt lägre än så, vilket innebär att långt ifrån alla unga män i Götaland eller Norrland kan ha varit drängar under sin ungdomstid. I andra områden, främst i Mälardalen, var kvoten närmare dubbelt så hög, vilket istället innebär att långt ifrån alla legodrängar kan ha avancerat till att själva bli husbönder. Dessa regionala variationer hade avgörande betydelse för hur legofolksinstitutionen fungerade, helt annorlunda i områden där drängar var relativt vanliga jämfört med områden där det inte fanns en dräng ens i vart tionde hushåll. I ett antal socknar fanns det (enligt 1576 års skattelängder) inte en enda legodräng,⁷⁸ medan det i ett trettio-tal socknar, spridda över större delen av Götaland och Norrland, fanns endast någon enstaka dräng. I över 180 socknar levde färre än fem legodrängar.⁷⁹ Att vara legodräng i en liten socken i en del av landet där legofolk var en ovanlig form av arbetskraft kunde därför innebära att du var det enda legohjonet som satt i kyrkbänken om söndagen – och att möjligheten att vid arbetsårets slut byta husbonde var minimal när inga andra bönder i trakten anställde legohjon.

Ett annat mått som kan användas för att undersöka legodrängars möjligheter att själva bli husbönder är andelen hushåll som hade legodrängar anställda. Denna andel har för 1600-talet beräknats i ett antal tidigare lokalstudier. Enligt Borenberg hade 61 procent av hushållen i Stockholm legohjon anställda 1613, oftast pigor,⁸⁰ medan hela 80 procent av hushållen i Björskog i Västmanland hade legohjon 1643.⁸¹ I Bygdeå i Västerbotten omkring 1640 var andelen betydligt lägre, endast 15–25 procent och nästan uteslutande pigor,⁸² liksom i By socken i Dalarna 1688, där endast 29 procent av bönderna hade tjänstehjon,⁸³ medan andelen varierade mellan 40 och 70 procent i fyra socknar i Hälsingland 1690.⁸⁴ I stort motsvarar dessa regionala

Tabell 12. Andelen män som var den ende legodrängen i sitt hushåll (hos bönder, borgare och präster) respektive levde i hushåll med två eller flera legodrängar, i 624 socknar 1576.

	Ensam dräng (%)	Två drängar (%)	Tre eller flera drängar (%)
Svealand	73	19	8
Götaland (med Värmland)	89	8	3
Norrland (med Dalarna)	71	14	15
Finland	81	9	9
Hela riket	82	11	7

Källa: Drängeregistren 1576, se Andersson 2020a.

skillnader vad som kan iakttas rörande 1500-talet. Baserat på 1576 års beskattning kan andelen hushåll med legodrängar beräknas för 624 socknar,⁸⁵ med resultatet att 26 procent av hushållen i Svealand hade minst en legodräng medan motsvarande siffra för Götaland (inklusive Värmland) var 13 procent, för Norrland (med Dalarna) 8 procent samt för Finland 9 procent. Oavsett var i riket vi tittar hade alltså de allra flesta hushåll inte någon legodräng.⁸⁶

Av legodrängarna var över 80 procent (i drygt 600 socknar) den ende drängen i hushållet där de tjänade (se tabell 12). Medan det i Svealand och i Norrland var endast lite drygt 70 procent av legodrängarna som arbetade ensamma (i betydelsen att de var hushållets ende dräng) uppgick andelen i Götaland till närmare 90 procent. Dessa regionala variationer kan åtminstone delvis förklaras av vilka som var husbönder och hade många arbetare. I Gästrikland, Hälsingland och Medelpad var det nämligen endast präster som hade fler än en dräng, medan präster i Ångermanland utgjorde fler än hälften (19 av 34) av de husbönder som hade minst två drängar, ofta uppemot fyra eller fem.⁸⁷ Å andra sidan utgjorde präster i till exempel Västmanland endast en mindre del (14 av 89) av de husbönder som hade flera drängar anställda.⁸⁸ Även om präster överallt i riket hade flera legodrängar, gällde detta i Svealand även många

andra husbönder. Bland de husbönder som hade många legodrängar nämns i längderna ofta också fogdar och länsmän, samt enstaka andra män utan titlar. Landsbygdens största nyttjare av legodrängar – vid sidan av adeln och kronan – var följaktligen lokalsamhällets inflytelserika överskikt, inklusive de rikaste prästerna, vilket innebar att legofolksinstitutionen uppenbarligen hade stor betydelse även i områden där det fanns relativt få legodrängar, som i Norrland och Finland – för ett litet fåtal husbönder.⁸⁹

Fattigt legofolk och rika husbönder

Det faktum att legodrängarna var ojämnt fördelade mellan husbönderna väcker misstanken att det också främst var de rikaste bönderna som utnyttjade de fattigas barn som legofolk. För senare delen av 1600-talet har Cristina Prytz funnit att det var sannolikare att de fattigas barn lämnade föräldrahemmet för att bli legofolk i Västmanland,⁹⁰ Jorma Wilmi fann att andelen barn till obesuttna ökade bland tjänstefolket i västra Finland mot slutet av 1600-talet jämfört med tidigare,⁹¹ och för århundradet därpå fann Jonas Lindström att medan ungefär två tredjedelar av barnen från den fattigaste kvartilen av hushållen i en socken var tjänstehjon före sina giftermål, var motsvarande andel endast 40 procent av de rikaste böndernas barn, samt att inte något barn till socknens två rikaste bönder någonsin gick ut i tjänst.⁹² Det vore därför intressant att undersöka detta också för en äldre tid, inte minst då Auður Magnúsdóttir har framdragit ett exempel redan från en isländsk 1200-talssaga på att en bonde antog att alla hans barn behövde lämna föräldrahemmet för att bli legohjon ”för att jag är fattig”.⁹³

Det är emellertid inte möjligt att undersöka detta före mitten av 1500-talet. De tidigaste uppgifterna om legohjonens fördelning bland husbönderna kommer från Tammela i Tavastland 1556. Bakgrunden till uppgifterna är att kung Gustav befallde fogdarna i Finland att nedteckna

hur mycket mantal är uti var by och gård, både mankön och kvinnkön, vart slag för sig och hur åldriga de äro. Först bonden uti gården med hans söner, därnäst hans legodräng och husman, item hustrun uti gården med hennes döttrar, därnäst hennes legokonor och pigor

liksom uppgifter om fisken, åkerarealer och utsäde.⁹⁴ För en del områden i Finland finns sådana uppgifter bevarade om åkrar och utsäden, medan jag endast har återfunnit en förteckning också över socknens män från Tammela socken, en förteckning över

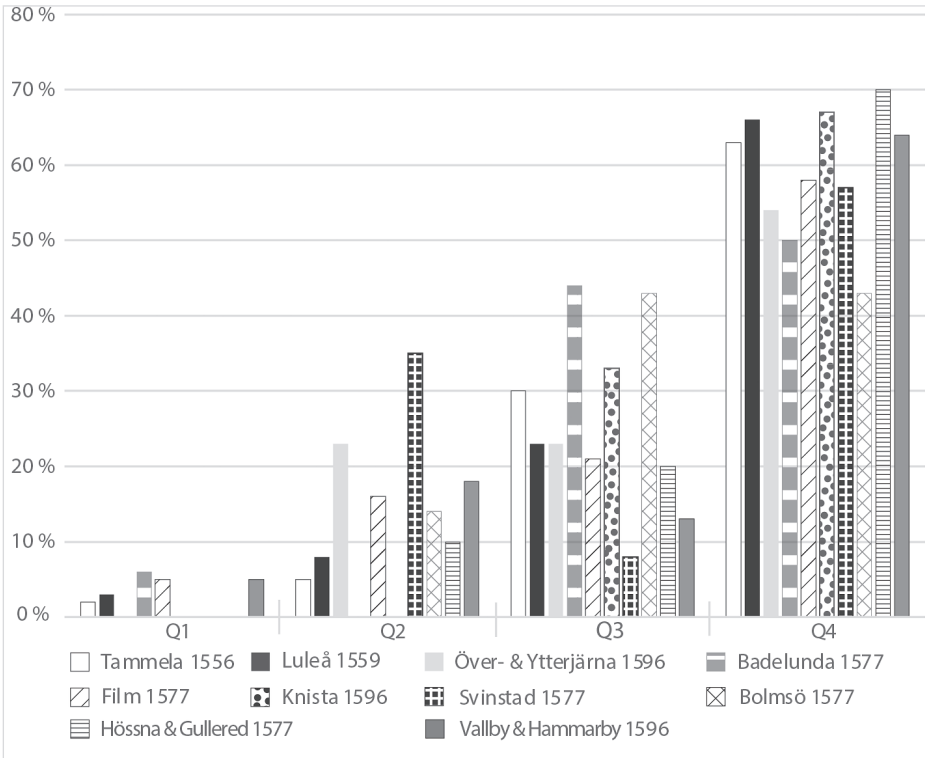
mantal eller bondetal och huru många unga piltar (som över tio år gamla äro) var bonde haver (och huru gammal var pilt är, över namnet noterat), gamla män, sedan vuxna söner och eljest infödda män eller släktingar han i gården haver, därefter legodrängar (som sådana hava) är upptecknat, är ock noterat husmän, vilka dem i sina gårdar hysa.⁹⁵

För vart och ett av socknens 237 hushåll redovisades utsädets storlek och ängens avkastning, vilket kan användas för att rangordna hushållen efter deras ekonomiska ställning.⁹⁶ Det visar sig då att det fanns en hög korrelation mellan antalet legodrängar i ett hushåll och hushållets ekonomiska ställning.⁹⁷ Legodrängarna var alltså ojämnt fördelade mellan socknens bönder: den fattigaste fjärdedelen av bönderna hade sammanlagt 1 legodräng, nästa fjärdedel hade endast 2, medan den rikaste fjärdedelen hade 28 legodrängar (64 procent av alla legodrängar i socknen) och innehöll samtliga de sju hushåll som hade fler än en dräng. Socknens sju rikaste hushåll hade alla minst en legodräng.

Av längden från Tammela framgår även att endast 7 procent av socknens pojkar 1556 befann sig utanför föräldrahemmet som legodrängar. De allra flesta barn var alltså inte legofolk. Längden innehåller visserligen inga uppgifter om vilka legodrängarnas föräldrar var, men eftersom även bondsöner i åldersgruppen 10–16 år var kraftigt överrepresenterade hemma hos de rikare bönderna är det troligt att drängarna främst hämtades från de fattigaste hushållen i socknen: i den övre kvartilen hade 34 procent bönderna hemmalevande söner, jämfört med 13 procent i den nedre kvartilen. Om inte detta berodde på att de fattiga hushållen fick färre barn hade alltså en långt större andel av de fattigas söner lämnat föräldrahemmet redan som 10–16-åringar för att bli drängar på de rikare grannarnas gårdar.

Nästa möjlighet att undersöka hur legofolket var fördelat mellan hushållen kommer från Luleå 1559, där uppgifterna om hushållets ekonomiska ställning kan hämtas från en skattelängd som förutom legofolk

FRÅN TRÄLAR TILL TJÄNSTEFOLK

Figur 20. Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet. För Luleå gäller uppgiften både drängar och pigor. Källor: VbH 1559:10; ÅR 3807; i övrigt, se fotnot 102.

också räknar upp de 428 hushållens kor och tiondekorn.⁹⁸ Korrelationen mellan dessa två grenar av jordbruket var liksom i Tammela stark: ett hushåll med många kor hade också en stor skörd.⁹⁹ I ännu högre utsträckning än i Tavastland fanns i Luleå en tydlig korrelation mellan antalet legohjon och husbondens ekonomiska ställning.¹⁰⁰ Medan den fattigaste fjärdedelen av hushållen endast hade lejt 3 procent av legodrängarna, arbetade hela 66 procent för den rikaste fjärdedelen: socknens 18 rikaste bönder hade alla legofolk, allra flest hade Måns Olsson i Ruttvik, Luleås (enligt detta ekonomiska index) näst rikaste bonde, som höll sig med hela fem legodrängar och fem legopigor.¹⁰¹

Tabell 13. Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet.

Socken	Härad, Landskap	Antal hushåll	Drängar per hushåll	Andelen drängar i ... (%)			
				Q1	Q2	Q3	Q4
Hössna & Gullered	Redväg, Västergötland	81	0,12	0	10	20	70
Bolmsö	Västbo, Småland	41	0,17	0	14	43	43
Tammela	Hattula, Tavastland	238	0,18	2	5	30	64
Knista	Edsberg, Närke	62	0,19	0	0	33	67
Svinstad	Bankekind, Östergötland	63	0,22	0	36	7	57
Luleå	Norra Västerbotten	426	0,24	3	8	23	66
Över- & Ytterjärna	Öknebo, Södermanland	96	0,27	0	23	23	54
Badelunda	Siende, Västmanland	55	0,33	6	0	44	50
Vallby & Hammarby	Österrekarne, Södermanland	60	0,37	5	18	14	64
Film	Norunda, Uppland	41	0,46	5	16	21	58

Anmärkning: För Luleå gäller uppgiften både drängar och pigor. Källor: VbH 1559:10; ÄR 3807; i övrigt, se fotnot 102.

Det vore värdefullt att kunna göra motsvarande undersökningar för större områden, men eftersom de skattelängder från sent 1500-tal som redovisar legodrängar inte innehåller några uppgifter om hushållens förmögenhet är det ett både tidsödande och vanskligt arbete att koppla ihop listornas husbönder med uppgifter från andra källor. Jag har därför gjort detta för endast ett drygt tiotal socknar fördelade över södra och mellersta Sverige, där hushållens ekonomi har approximerats med mängden tiondesäd de erlade samma år som drängarna beskattades. Även om detta mått inte tar hänsyn till resten av hushållets förmögenhet (till exempel dess boskapsbestånd) och det dessutom inte alltid varit möjligt att koppla alla hushåll från den ena skattelängden till den andra, framgår ändå klart hur ojämlikt fördelade drängarna var mellan hushållen (se figur 20 och tabell 13).¹⁰²

Det är slående hur lika fördelningen av legodrängarna var i de 13 socknarna, trots att den relativa ekonomiska ställningen på grund av det skiftande källmaterialet inte beräknats lika överallt. Oavsett område hade den fattigaste fjärdedelen av hushållen nästan inga drängar alls, vilket bekräftar att legofolksinstitutionen främst var av betydelse för de rikare i lokalsamhället. Däremot skilde sig olika regioner åt gällande hur legodrängarna var fördelade mellan de tre följande kvartilerna. Å ena sidan fanns socknar där andelen drängar i både Q2 och Q3 närmade sig 25 procent, vilket innebär att det här kan ha funnits ett system där man rekryterade grannarnas barn som legofolk i enlighet med livscykelmodellen. Detta var fallet främst i områden där legofolk var vanligt förekommande, i Uppland (Film), Södermanland (Järna och i lägre grad Vallby) samt möjligen även i Östergötland (Svinstad). Systemet var emellertid även här kombinerat med rekrytering av fattiga legohjon till de rikaste bönderna, vilka hade lejt över hälften av legodrängarna. Å andra sidan fanns områden där detta senare rekryteringsmönster var helt dominerande, där den fattigare hälften av bönderna helt saknade legodrängar och den rikaste fjärdedelen sysselsatte uppemot två tredjedelar. Detta var fallet i områden där legodrängar var ovanliga, som Norrland (Luleå), Finland (Tammela), Götaland (Hössna och Bolmsö) och Närke (Knista), men även i en socken som Badelunda i Västmanland.

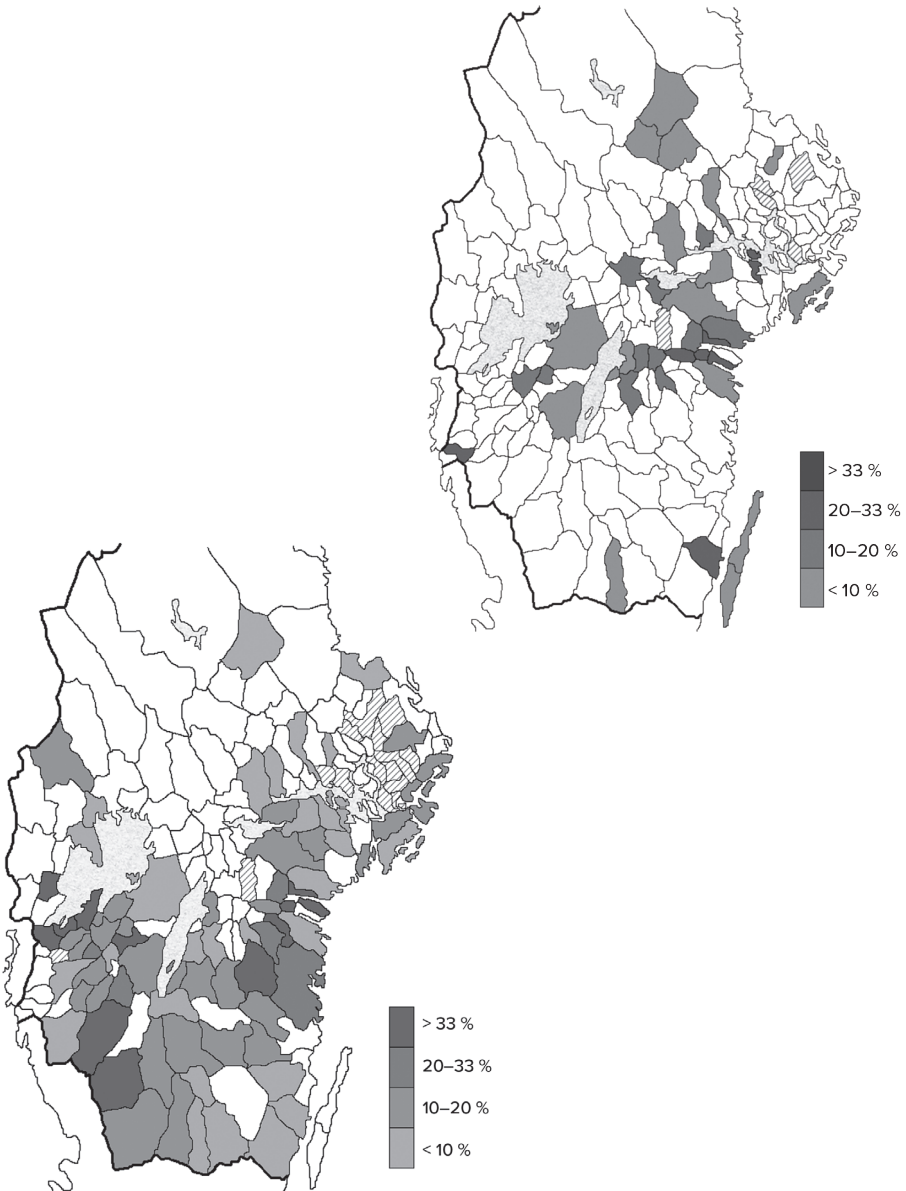
Resultaten visar tydligt att legofolksinstitutionen i 1500-talets Sverige inte följde någon livscykelmodell utan istället innebar att de fattigas arbete ställdes i de rikastes tjänst. Detta är kanske inte helt överraskande, eftersom den rikaste fjärdedelen av bönderna var de som hade en relativt sett mer omfattande jordbruksproduktion på åker och äng, vilket krävde en större mängd arbete. De rikaste bönderna har uppenbarligen använt sig av legofolksinstitutionen för att få tag i dessa arbetare, och på så sätt återskapades agrarsamhällets ojämlikhet genom legofolksinstitutionen. När vi nu har kunnat konstatera detta för bönders (och prästers) hushåll, är en naturlig följdfråga hur stor andel av legofolket som arbetade på frälsets och kronans storgårdar, där de rimligtvis inte hade någon möjlighet alls att i enlighet med livscykelmodellen en vacker dag själva uppnå motsvarande sociala position som husbonden.

Kronans och frälsets drängar

Vad gäller kronans legofolk är det relativt enkelt att undersöka detta eftersom antalet anställda vid slott och gårdar anges såväl i räkenskaper som i olika sammanställningar vilka finns bevarade från åtminstone något år i närheten av 1576.¹⁰³ Att bestämma antalet legohjon hos frälset är avsevärt svårare. Redan uppgiften att avgöra vilka individer som var frälse och var i riket de hade sina sätesgårdar är långt svårare än man kanske skulle kunna tro.¹⁰⁴ Än svårare – omöjligt – är att veta hur många legodrängar var och en av frälsemännen hade, eftersom de allra flesta inte efterlämnat några räkenskaper. Det behövs därför en modell för att uppskatta hur många legodrängar en frälseman normalt hade vid denna tid. Genom tidigare studier av vissa frälsemäns räkenskaper är känt att man på riktigt stora gårdar, som Anna Klemetsdotters Åkerö i Södermanland eller hennes son Hogenskild Bielkes Stora Dala i Västergötland, hade ett tiotal legodrängar.¹⁰⁵ Lika många legodrängar hade herr Hogenskild vid såväl Läckö som Ulvåsa,¹⁰⁶ detsamma hade Svante Bielke vid Salsta i Uppland,¹⁰⁷ liksom även Johan III:s frilla Karin Hansdotter och hennes make Lars Andersson Hordeel på sin sätesgård i Satakunda.¹⁰⁸ Å andra sidan fanns det av en anteckning i drängregistret 1576 att döma lågfrälsemän som höll sig med så lite som en legodräng.¹⁰⁹ Utan tillgång till fler uppgifter än detta utgörs modellen av två grupper: den ena, bestående av grevar och riddare, har antagits ha haft 10 legodrängar per sätesgård, medan den andra, omfattande alla andra frälsemän, har antagits ha haft fyra legodrängar vardera.¹¹⁰ Min bedömning är att denna uppskattning är så god som det överhuvudtaget är möjligt att åstadkomma utifrån de få 1500-talskällor som finns bevarade.

Figur 21 visar andelen av legodrängarna som arbetade hos kronan respektive frälset i södra och mellersta Sverige mot slutet av 1500-talet. Av kartan till vänster framgår att kronan sysselsatte en betydande andel av legodrängarna i de områden där den hade storgårdar och slott: mer än var femte dräng i centrala Östergötland, där kronan hade flera större anläggningar, liksom i de härader där Älvsborgs, Kalmar och Gripsholms slott var belägna, medan mer än var tionde legodräng i närheten av slotten i Nyköping, Örebro och Västerås var i kronans tjänst.¹¹¹ I dessa områden har kronans krav på arbetare påverkat övriga husbönders möjligheter

FRÅN TRÄLAR TILL TJÄNSTEFOLK

Figur 21. Kronans (uppe till höger) respektive frälsets (nere till vänster) andel av legodrängarna i södra Sverige under sent 1500-tal. Randigt markerar att källor saknas till antalet legodrängar hos bönder m.m. (se ovan), vitt att andelen var noll (dvs. att det saknades sätesgårdar eller kronoslott i området). Källor: se texten.

att få tag i legofolk. Frälsets legodrängar var dock sammanlagt många fler, och dess inflytande därför i många områden desto mer betydande. Inte minst var detta fallet i stora delar av Västergötland, Småland och Östergötland, där antalet frälsemän var stort medan antalet legodrängar hos bönder och präster var litet och där inte heller kronan hade några storgårdar eller slott. På många håll tjänade mer än var femte legodräng hos en adelsman, i flera härader mer än var tredje, och på några ställen till och med över hälften. Sammantaget innebar detta att i några områden levde endast en minoritet av legodrängarna i bondehushåll mot slutet av 1500-talet, antingen därför att frälset hade många sätesgårdar i området (som i Gudhems härad i Västergötland, där frälset stod för 59 procent av legodrängarna) eller för att där både fanns flera sätesgårdar och därtill även en större kronogård (som i Lösings härad i Östergötland, där frälset hade lejt 37 procent och kronan 25 procent av legodrängarna).

När vi även räknar in kronans och frälsets legodrängar ser vi alltså än tydligare att legofolksinstitutionen främst användes av de rikaste jordägarna, oavsett om dessa var präster, storbönder eller riddare. Av detta följer flera viktiga slutsatser. För det första innebär det att vi kan känna oss trygga med att de källor som används i övriga kapitel för att undersöka legofolksinstitutionen rörande storgårdar med en förman som mellanled mellan arbetarna och husbonden skildrar villkoren för en betydande andel av arbetarna. För det andra innebär det att kronans under 1500-talet växande arbetskraftsbehov bör ha påverkat legofolksinstitutionens lokala spelregler i vissa områden, medan det på andra håll, i synnerhet i stora delar av Götaland, var frälset som spelade denna roll. Den tredje och viktigaste slutsatsen är emellertid att livscykelmodellen kan vederläggas för 1500-talet, möjligen med undantag för vissa delar av Svealand. Detta beror på att legodrängarna var mycket ojämnt fördelade i samhället: medan fattiga bönder och torpare sällan hade ens någon enstaka dräng hade de rikare bönderna, länsmännen och prästerna ofta flera. Därtill arbetade en betydande andel av legodrängarna vid kronans och frälsets storgårdar. Även om de flesta legohjon hade varit unga och ogifta och i enlighet med livscykelmodellen endast tjänat under några år i väntan på giftermål (något som det alltså inte går att avgöra för tiden före 1600-talet) står alldeles klart att de flesta knappast ens kunde drömma om att längre fram i livet uppnå samma sociala ställning som husbonden.

Återblick

Som vi har sett är det omöjligt att direkt pröva om livscykelmodellen bör användas för att beskriva medeltidens eller 1500-talets legofolk. Det existerar inga källor som genomgående redovisar legofolks ålder eller civilstånd och därför finns heller ingen möjlighet att sammanställa någon statistik över detta. Vad vi har funnit är strödda uppgifter om att åtminstone vissa legohjon, såväl drängar som legokonor, var gifta mot slutet av 1500-talet, men vi kan inte avgöra om dessa utgjorde undantaget eller regeln. I kapitlet har jag istället prövat livscykelmodellen genom indirekta resonemang, baserade på hur vanliga legodrängar var i olika delar av riket mot 1500-talets slut. Resultaten visade att legodrängar var allra vanligast i landskapen kring Mälaren, i Uppland, Västmanland och Södermanland, samt relativt vanliga i de mest jordbruksintensiva områdena i centrala Västergötland och Östergötland. Denna regionala snedfördelning blir än tydligare om vi också beaktar var i riket kronan och adeln hade sina storgårdar. Legofolksinstitutionen har således varit betydligt viktigare i vissa delar av riket än i andra. Det första argumentet mot livscykelmodellen är att dessa betydande regionala skillnader innebar att det i dessa områden var omöjligt för allt legofolk att så småningom själva bli husbönder, eftersom de utgjorde en alltför stor andel av befolkningen. I andra delar av riket, som i Norrland, där legodrängar var mycket ovanliga, var förhållandet det omvända: där visar siffrorna istället att unga män arbetade som legodrängar endast i undantagsfall. Dessa undantag utgjordes sannolikt av de fattigaste männen, även om vi endast har direkta uppgifter om detta från en socken i Tavastland. Detta resonemang följdes upp av det andra och kanske mest avgörande argumentet mot livscykelmodellen, nämligen att 1500-talets legodrängar var mycket ojämnt fördelade mellan husbönderna. En betydande andel arbetade vid kronans eller adelns storgårdar, medan resten främst hade lokalsamhällets rikaste som sina husbönder. Även om det var så att dessa män var legodrängar endast under en del av livscykeln, kunde de hur som helst aldrig hoppas på att senare i livet nå en social position motsvarande husbondens.

Överheten

Husbonden var inte den ende som gjorde anspråk på legofolkets arbetskraft och ekonomiska resurser. Alltifrån 1200-talet tvingade överheten, i form av kyrka och kungamakt, legofolk att använda delar av sin lega för att betala årliga avgifter som avkrävdes dem som inte hade något eget åkerbruk. Överhetens ekonomiska krav handlade ursprungligen om att den ville utöka sina inkomster, men som vi redan sett kom krav på skatter och böter så småningom att användas också för att påverka legofolksinstitutionens ersättningsformer, särskilt genom att beivra lönesäd. Under 1500-talet började kronan dessutom i allt högre utsträckning göra anspråk på legofolkets arbetskraft, både som utskrivna soldater och som arbetare till storgårdar och gruvor. Dessa krav förändrade gradvis legofolksinstitutionen genom att husbönderna gavs en starkare förhandlingsposition gentemot kronan på grund av sin kontroll över legofolk och andra obesuttna. Legohjon kom därigenom att mer än tidigare lyda under dubbla överheter. Men låt oss börja från början med att se hur den medeltida kyrkan beskattade jordbrukets arbetare.

Kyrkans beskattning

Tiondet var kyrkans huvudsakliga inkomstkälla under medeltiden. Ärvt från judendomen var det ursprungligen en frivillig avgift, vilken emellertid blev obligatorisk redan under fornkyrkans tid och var det också enligt landskapslagarna.¹ Formerna för hur tiondet skulle betalas och vilka som omfattades av plikten att betala tionde varierade mellan de olika lagarna, som dock alla följde den kanoniska rättens regel att alla var skyldiga att betala tionde utom ”den blinde och den fattige”.² Enligt flera landskapslagar var därför en legodräng skyldig att betala

tionde till kyrkan som andra män om han hade ett eget jordbruk. Enligt Yngre Västgötalagen skulle såväl bonde som legoman betala tionde av all den säd som han hade sått,³ att detsamma gällde i Småland visas av att Tiohäradslagen stadgade att ”så dräng som bonde” skulle böta om han inte erlade sitt tionde i rätt tid,⁴ medan det i Östergötland däremot var husbonden som skulle betala tionde ”både för sig och sina hjon”.⁵ Svealagarna saknade närmare bestämmelser, med undantag för att Upplandslagen sade att en legodräng som lejde jord (men inte själv bodde på jorden) skulle betala tionde från jorden till prästen i den socken där jorden låg, men avgiften ”male” i den socken där han bodde.⁶ Rimligtvis bör han därför ha betalt tionde till prästen i församlingen där han bodde när han odlade sin säd där.

Vid 1200-talets slut skulle alltså legodrängar själva betala tionde om de hade sädesodlingar i åtminstone tre landskap eller kanske snarare stift (Skara, Växjö och Uppsala). Hur utbrett bruket faktiskt var går inte att avgöra. Jag har inte funnit några drängar alls omnämnda i de fåtaliga bevarade medeltida tiondelängderna. Under senmedeltiden uppbars tiondet på många håll i riket i form av sämjor, lokala överenskommelser om hur stor fast summa en församling kollektivt skulle betala varje år.⁷ Gustav Vasa förändrade detta så att varje bonde åter skulle betala tionde i proportion till sin skörd (samt att två tredjedelar av detta framgent skulle tillfalla kronan). Huruvida legodrängar med egna odlingar betalade tionde under 1500-talet är dock oklart, även om det finns åtminstone några belägg för detta från slutet av seklet. Enligt en instruktion för rikets fogdar från 1583 skulle dessa ha ”grann och flitig uppseende att rätt tionde måtte bliva utgjort in i kyrkohärbäret” också av det som legodrängar skördade,⁸ och vid stiftsmötet i Strängnäs året därpå fastslogs att ”ingen skall fördrista sig härefter att innehålla tionde av [...] drängesäd, utan därav såväl som av all annan säd tionde in uti kyrkohärbäret göra”.⁹ Det borde med andra ord vara möjligt att hitta legodrängar i tiondelängder från slutet av 1500-talet. Jag har dock, som vi såg i kapitlet om legodrängarnas åkerbruk, endast lyckats finna några enstaka exempel på detta, till exempel från Skedevi församling i norra Östergötland, där prästen under några år under 1590-talet noterade att ett antal tiondebetalare var ”husmän och drängar”.¹⁰ Det verkar som att de flesta legodrängar under 1500-talet trots allt lyckades undvika

att betala tionde (även om det är möjligt att deras säd istället fördes till tiondeboden av husbonden och därför registrerades i uppbördslängden under dennes namn).

Tiondebetalande drängar bör hur som helst alltid ha utgjort en minoritet av legofolket. Den som inte betalade tionde var emellertid enligt landskapslagarna tvungen att betala en annan årlig avgift till sockenprästen, omväxlande kallad antingen ”tidaköp” (i betydelsen ’betalning för gudstjänst’) eller ”male” (vilket betydde ’överenskommen avgift’¹¹). Denna avgift nämndes redan vid slutet av 1100-talet i de norska landskapslagarna.¹² Den var sannolikt fortfarande frivillig i början av 1200-talet, då det i Äldre Västgöotalagen stadgades att den som ville ge prästen en gåva skulle göra det med två skäppor korn eller en örtug i penningar.¹³ Vid Fjärde Laterankonciliet 1215 bestämdes visserligen att det var syndigt och därför förbjudet för prästerna att kräva ersättning för sina tjänster, men samtidigt beslöt man att varje tidigare frivillig överenskommelse om betalning skulle betraktas som en ”lovvärd sedvänja” (*laudabilis consuetudo*) och därför behållas oförändrad framöver.¹⁴ De tidigare frivilliga avgifterna förvandlades därigenom till *oblaciones debitaes*, ”pliktgåvor”.

I en synodalstatut utfärdad under biskop Brynolfs tid (1278–1317) fastslogs att alla invånare i Skara stift skulle betala antingen tionde eller tidaköp till församlingsprästen, och att den som inte betalade sin avgift i tid var en syndare som därför skulle förvägras nattvarden vid påsk.¹⁵ Följaktligen skulle enligt Yngre Västgöotalagen alla som inte skördade minst en vagnslast säd istället betala tidaköp till prästen, åtta penningar om året, vilket visar att den tidigare frivilliga gåvan nu vid seklets slut hade blivit en obligatorisk avgift.¹⁶ Även i Västerås och Uppsala stift blev den årliga avgiften till prästen obligatorisk. Enligt Äldre Västmannalagen skulle legodrängar och legokonor vid påsk betala prästen tidaköp, medan avgiften i Uppland istället gick under namnet male.¹⁷ Däremot fick uppländska präster, i enlighet med kanonisk rätt, inte ta ut någon avgift för legohjons vigsel eller kyrkogång.¹⁸ I Hälsingland bestämdes storleken på malen som en legoman (*mercennarius*) respektive en legokona (*mercennaria*) skulle betala genom en kunglig stadga 1297 (en bestämmelse som sedan upprepades i Hälsingelagen),¹⁹ medan motsvarande bestämmelser infördes i Jämtland av ärkebiskopen

genom en stadga 1303.²⁰ I Linköpings stift skulle däremot en legodräng inte ge prästen någon gåva till påsk eftersom man där istället räknade med att husbonden betalade tionde såväl för sig själv som för sina hjon.²¹

För Åbo stift utfärdade biskopen tillsammans med kungen 1345 stadgor rörande kyrkliga avgifter i Karelen och i Salo och Kemi socknar i norra Österbotten, enligt vilka legodrängar och legokonor ”som inget sår” skulle betala årliga avgifter vid påsk till sin församlingspräst.²² Med befolkningen i Nyland gjorde Åbobiskopen 1373 en överenskommelse som innebar att en legodräng (*mercenarius*) och en legokona (*mercenaria*) skulle betala male till församlingens kyrkoherde (*curator*).²³ Att en motsvarande avgift betalades även i andra delar av Finland framgår av att klockaren vid Åbo domkyrka hade rätt till två penningar vid påsk från varje legodräng och legokvinna som kyrkoherden mottog årliga avgifter av, även om vi inte vet hur stor avgiften till prästen var.²⁴

Jag har endast funnit en bevarad uppgift om male i medeltida räkenskaper. Uppgiften kommer från Funbo socken i Uppland, i vars medeltida kyrkoräkenskaper ingår ett ark med anteckningar om bland annat ett antal personer i församlingen som betalade male något år omkring 1429.²⁵ De flesta av dessa var fattiga hantverkare, mjölnare eller husfolk, men hos Magnus i Gunsta nämndes en legodräng (*famulo*) som betalade en male på 2 örtugar, vilket visar att avgiften höjts något jämfört med 1296, möjligen som en följd av att legofolkets löner hade ökat under den mellanliggande perioden.²⁶

Sedan slutet av 1200-talet var alltså legohjon i åtminstone hälften av Sveriges stift skyldiga att som ”lovvärd sedvänja” erlagga en årlig avgift vid påsk till sin sockenpräst eller annars stämplas som syndare och förvägras nattvarden. I ärkestiftets nordligare delar infördes dessa avgifter omkring år 1300, i Finland först senare under 1300-talet. Avgiften var oftast högre för legodrängar än för legokonor, så att kvinnor betalade mellan hälften och tre fjärdedelar av det som männen skulle betala (vilket kan jämföras med att legokvinnors lön enligt Södermannalagen endast uppgick till 40 procent av männens). Malen eller tidaköpet drabbade alltså kvinnor relativt sett hårdare: i Uppland betalade en legodräng motsvarande 4 procent av legan i male, legokvinnan 7 procent, i Västmanland betalade mannen endast 1 procent medan kvinnan betalade 4 procent och så vidare. Men med tanke på att endast en liten del av lönen

ÖVERHETEN

Tabell 14. Legofolks årliga avgifter i form av tidaköp och male till kyrkoherden vid påsk.

	Beteckning	Tidpunkt	Legodräng	Legokona
<i>Medeltiden</i>				
Skara stift				
c:a 1230	gåva	–	2 skäppor / 8 penningar	–
c:a 1300	tidaköp	–	8 penningar	–
Västerås stift				
c:a 1280	tidaköp	påsk	4 penningar	4 penningar
c:a 1320	–	påsk	4 penningar	4 penningar
Uppsala stift				
Uppland 1296	male	påsk	12 penningar	8 penningar
Hälsingland 1297	male	–	2 alnar tyg	1 1/3 aln
Hälsingland c:a 1320	hjonamale	påsk	2 alnar	1 1/2 aln
Jämtland 1303	male	påsk	2 alnar	1 aln
Funbo, Uppland 1429	male	–	16 penningar	–
Åbo stift				
Karelen 1345	–	påsk	2 tredingar säd	1 treding säd
Österbotten 1345	–	påsk	3 bågskinn / 24 penningar	2 bågskinn / 16 penningar
Nyland 1373	male	–	8 penningar	6 penningar
Åbo 1475	–	påsk	24 penningar (?)	–
<i>Efter reformationen</i>				
Gästrikland 1528	påskaränta	påsk	12 penningar	8 penningar
Hälsingland 1528	påskaränta	påsk	13 penningar	9 penningar
Västerbotten 1558	påskamål	påsk	12 penningar	8 penningar
Nyland 1557	dukpenning	–	6 penningar	6 penningar

Anmärkning: Ett streck innebär att uppgift saknas i källan. Källor: Schlyter ÄVgL KyB 19; Schlyter YVgL II KyB 43 s. 95–96; Schlyter ÄVmL KyB 3 § 4 s. 4; Schlyter YVmL KyB 6 § 6 s. 89; Schlyter UL Kirkiu B 7 § 7 s. 33; SDHK 1746; Schlyter HL KyB 10 s. 10; SDHK 2000; E216, UUB; DF 502; DF 503; SDHK 10337; DF 3632; GIR 12/3 1528 (Hälsingland) s. 61; GIR 21/3 1528 (Gästrikland) s. 66; Huss 1899 s. 313; Allardt 1898 s. 73.

verkligen betalades ut i penningar har malen varit en kännbar avgift både för kvinnor och män, i synnerhet som legohjon enligt lagen inte fick legan utbetald förrän på stämmodagen vid pingst medan prästen krävde sin gåva redan till påsk.

Under andra hälften av 1300-talet infördes en ny kyrklig skatt som skulle användas till uppförandet av Vadstena kloster, den så kallade Vårfrupenningen.²⁷ Bakgrunden var att Birgitta i en uppenbarelse hade hört Kristus säga: ”Då ber jag hjälp av allmogen”, det vill säga av alla män och kvinnor i riket som var över 16 år gamla med undantag för tjänstefolk (*famuli*) ”ty att de i sin svett äta sitt bröd, och ty att de ej råda om sig själva”.²⁸ Både skattens allmänna obligatorium och detta undantag var dock omstridda. Enligt kung Håkans bekräftelse 1361 skulle den betalas av alla utan undantag,²⁹ detsamma gällde enligt kung Albrekts bekräftelser 1366, 1367 och 1374.³⁰ Rikets biskopar intygade 1381 att detta hade kungjorts av ärkebiskopen på 1360-talet, då han även hade förkunnat att den som inte betalade var en syndare som därför skulle förvägras nattvarden.³¹ Detta upprepades 60 år senare av kung Kristofer 1442, som hotade den ovillige med att prästerna skulle ”utkräva [Vårfrupenningen] med samma rätt som annan kyrkoskuld”.³² När Karl Knutsson 1450 bekräftade påbudet upprepade han att det var Jesus egna ord till Birgitta ”att hans signade vilja är att var människa i Sveriges rike [...] skulle välvilligen och redligen göra och giva en penning årligen” utan undantag.³³ Först när Vadstenanunnorna, efter att Vårfrupenningens giltighet 1458 hade blivit ifrågasatt, själva förklarade sig om skatten nämndes ånyo Kristus ord att ”de som andra tjänar för sitt bröd” var undantagna,³⁴ vilket sedan medtogs i kung Kristians bekräftelse 1461.³⁵ Legohjon hade då under åtminstone ett sekel avkrävts denna årliga penning till Vadstena under hot om att bli förklarade för syndare om de inte bidrog till den lovvärda sedvänjan.³⁶

Reformationen innebar inte att legofolkets avgifter till den lokale församlingsprästen avskaffades, även om inte mycket är känt om hur de betalades under 1500-talet. Vid Västerås riksdag 1527 beslöts endast att ”brudpenningar, kyrkogångspenningar, likstol etc. tages efter kyrkobalken och icke därutöver”,³⁷ något som sannolikt gällde även male. Däremot skulle prästerna inte längre få neka den som inte hade betalat att få nattvarden vid påsk eller vid andra tidpunkter under året.³⁸ Året därpå ingrep kungen mot dem som hade tolkat riksdagsbeslutet som att tiondet och andra avgifter till prästerna helt skulle avskaffas.³⁹ Bland annat lät han utfärda stadgor för Hälsingland och Gästrikland som bestämde storleken på de ”offerpenningar eller påskaränta” som legodrängar och legopigor

skulle betala till sin sockenpräst.⁴⁰ Att uppgifter om malen trots detta är sällsynta också från 1500-talet beror på att de, eftersom de betalades till prästen personligen, varken redovisades i kyrkoräkenskaperna eller i kronans räkenskaper. Endast i ett fåtal fall, när kronan konfiskerade även prästernas inkomster, finns därför uppgifter om malen i bevarade räkenskaper. Detta skedde i flera fall mot slutet av 1550-talet, då kung Gustav hade planer på att anlägga storgårdar runt om i riket och för det syftet konfiskerade både mark och andra avgifter från prästerna.⁴¹ Så skedde bland annat i Umeå och Luleå socknar, där prästerna 1558 berövades sina gårdar och förflyttades till Uppland, vilket ledde till att ”påskamålen” redovisades i kronans räkenskaper fram till 1561 då projektet lades ned och socknarna fick nya kyrkoherdar.⁴² Enligt dessa räkenskaper skulle en legodräng betala 12 och en legokona 8 penningar, vilket var samma nivå som kungen hade bestämt för Gästrikland 1528. De flesta nya kungliga storgårdar anlades dock i Finland, där prästerna ålades att göra årliga förteckningar över dem som betalade.⁴³ Även från Finland finns därför strödda uppgifter om hur stora de årliga avgifterna till prästerna var, som i Borgå län i Nyland där en legodräng och en legopiga 1557 båda skulle betala 6 ”dukpenningar” om året, det vill säga detsamma som hade bestämts redan 1373 för kvinnan men något mindre för mannen.⁴⁴ Åtminstone i Norrland och Finland var malen fortfarande i kraft i mitten av 1550-talet, ungefär på samma nivå som ett par sekler tidigare. Till följd av den allmänna prisutvecklingen innebar detta dock att ”påskamålen” nu hade blivit en långt mindre betungande avgift för legohjonen än vad den varit den gång då den först infördes som en ”frivillig gåva”.

Kronans beskattning

På landskapslagarnas tid betalades skatten till kronan normalt endast av bönder, av ”var och en som äter sitt eget bröd” som det uttrycktes rörande Roslagen.⁴⁵ I resten av Uppland fanns emellertid en skatt som skulle betalas i penningar också av legodrängar, nämligen en av de fyra ”skeppsvister” som utkrävdes efter ”mantalet, av bönder och bondsöner, legodrängar och löske män”.⁴⁶ Denna skatt var ett tillägg till ett äldre skattesystem som möjligen drabbade landskapets befolkning som ett

straff efter nederlaget i slaget vid Sparrsätra 1247.⁴⁷ I övrigt gällde i Uppland att medan endast den som var bonde skulle betala ”skeppsvist och spannmål” skulle den som inte hade råd med detta vara legodräng och därför istället årligen betala fyra örtugar till kungen.⁴⁸ Om vi utgår från den lönenivå som gällde i Södermanland på 1330-talet avkrävdes en legodräng i Uppland under tidigt 1300-tal alltså motsvarande 11 procent av sin lega i skatt till kungen, skeppsvisten oräknad.

De skatter som nämndes i landskapslagarna kom emellertid ofta att så småningom helt försvinna under medeltidens lopp.⁴⁹ Under 1300-talet kompengserade kronan detta inkomstbortfall genom att istället kräva extraskatter, vilka såvitt känt alltid utkrävdes efter böndernas ”mantal”. Detsamma gällde den reform av skattesystemet som genomfördes på drottning Margaretas tid, då bönderna indelades i kollektivt skattskyldiga gårdar. Ingen beskattning av legodrängar nämns i landslagen, och inga legodrängar hittas följaktligen i de bevarade medeltida skattelängderna.⁵⁰ Det enda undantaget är några notiser om ”lajemän som gods hava av bönder”, som beskattades med tre mark i större delen av Västergötland 1413.⁵¹ Denna skatt, som vi stötte på tidigare i samband med drängarnas åkerbruk, är inte känd från några andra källor. Som redan nämnts är en trolig förklaring till skatten förbudet i Yngre Västgöotalagen för bönder att ge sina legomän, som ju drängarna kallades i Västergötland, lönesäd, utsäde som en del av legen.⁵² De böter som skulle utdömas för detta, två mark, har i så fall under det dryga århundradet mellan lagens tillkomst och skattelängdens tid ökat till tre, samtidigt som de på ett för medeltiden karakteristiskt sätt övergått från att vara ett bötesstraff till att bli en stående pålaga, kanske när Magnus Eriksson genom Skarastadgan 1335 proklamerade att böter för ”legohjons brott” som inte var riktade mot en målsägande skulle uppbäras av lagmannen i Västergötland.⁵³ Skatten försvann hur som helst före tillkomsten av 1500-talets kontinuerliga kronoräkenskaper.

Först under 1500-talet utsatte kronan legodrängar återkommande för extra beskattningar. I Norge beskattade överheten särskilt de drängar som hade egna odlingar eller som på annat sätt hade en inkomst vid sidan av lönen.⁵⁴ Detsamma skedde i Sverige, där man vid riksdagen i Örebro 1539, samma år som den tidigaste motsvarande skatten i Norge, beslöt om en ”landsskatt” som legodrängar skulle betala endast om

de hade utsäde ("spannland") eller "ett fritt sköten" (fisknät) i lega.⁵⁵ Trots att kungen i början av 1540 sände sin kansler och några riksråd till tjugonedagsmarknaden i Enköping och distingen i Uppsala för att kungöra skatten kom den såvitt känt aldrig att utkrävas.⁵⁶ Nästa försök var Älvsborgs lösen 1571, då unga karlar och drängar som brukade någon hemmansdel utan att betala skatt skulle beskattas.⁵⁷ Beskattningens detaljer överlämnades emellertid till taxeringsmännens gottfinnande, vilket i praktiken innebar att endast några enstaka legodrängar beskattades: i något fall baserat på sitt utsäde, i andra fall utifrån sin hela egendom på motsvarande sätt som husbönderna. Drängepenningarna 1576 var därför den första skatt som drabbade samtliga legodrängar i riket. Vid ett riksrådsmöte i februari diskuterades problemen med att drängar krävde högre lön än tidigare och dessutom en del av åkern vilket ledde till att de blev "rikare på penningar och spannland" än husbönderna. Lösningen var att straffbeskatta alla de bönders, prästers och borgares drängar som var minst 15 år gamla.⁵⁸ Varje präst ålades att göra en förteckning över drängarna i sin församling och hur mycket var och en av dem betalade, samt att därefter skicka dessa längder till respektive biskop, vilken i sin tur vidarebefordrade längderna till Stockholm.⁵⁹ Fogdarna skulle sedan använda en kopia av registren för att ta upp skatten och därefter inlämna penningar, räkenskap och namnlängder till Kammaren.⁶⁰

Hädanefter blev sådana extraskatter återkommande. Hertig Karl befallde 1578 att drängar som "brukade någon fördel med svedjande" skulle vara med och betala en skatt i säd, och 1581 kungjorde han att legodrängar skulle erlägga "hjälpspannmålen" med "två, tre eller 4 skäppor eftersom var förmår".⁶¹ Utanför hertigdömet ville Johan III 1583 beskatta alla "fullvuxna legodrängar", men denna skatt genomfördes av någon anledning inte i praktiken.⁶² Först 1589 genomfördes därför nästa landsomfattande beskattning av legodrängar. I södra och mellersta Sverige skulle då endast de legodrängar som "sår med bonden eller tjänar till halvнад" betala skatten, medan i Norrland alla legodrängar oavsett avlöningssätt omfattades.⁶³ I praktiken kom dock samtliga legodrängar att omfattas även i stora delar av Västergötland, Småland och Östergötland samt i en del av Västmanland.⁶⁴

Även året därpå, 1590, avkrävdes rikets legodrängar en extraskatt. De drängar som ”bruka åker eller svedjor med bonden” skulle betala mellan 1 och 4 mark (beroende på hur förmögna de var) medan legodrängar som inte hade någon säd i lön av bonden ”och hava intet förvärv annat än sin blotta lön” skulle vara skattebefriade.⁶⁵ I Karls hertigdöme utkrävdes dock skatten av samtliga drängar, även om de som brukade åker eller svedjor skulle betala mer,⁶⁶ och även på andra håll verkar skatten i praktiken ha betalats av samtliga legodrängar.⁶⁷ Århundredets sista extrabeskattning av legodrängar ägde rum 1596. I städerna skulle då både ”tjänstedrängar som uppbär årslön, oavsett vem de tjäna” och ”kvinfolk, som låta leja sig uti arbete” beskattas, medan man på landsbygden endast beskattade ”var legodräng som tjänar för årslön”, med högre skatt för den som sådde spannländ på åker eller svedja samt för de legodrängar i skärgården som fick ”fördelsfisk med bonden”.⁶⁸

Utöver dessa landsomfattande skatter förekom även att lokala avgifter utkrävdes av legofolket. En udda form av böter är känd från Uppland 1554, där en Birgitta dömdes för att ha bränt upp sitt nyfödda barn i en bastuugn, ett barn som hon fått tillsammans med drängen Mickel som tjänade i samma gård.⁶⁹ Birgitta skulle som straff själv brännas på bål, men efter tingsallmogens böner benådades hon istället till hals-huggning. I gengäld skulle varje bonde i häradet göra ett dagsverke vid Uppsala slott och varje legodräng och legopiga betala ett öre var i böter. Detta fall är anmärkningsvärt såtillvida att det låter oss ana en särskild gruppgemenskap eller solidaritet som förenade häradets legofolk.⁷⁰ Ett annat exempel på en lokal skatt som utkrävdes av legofolket är känd genom ett klagomål från allmogen i Sunnerbo härad i Småland mot fogden Lasse Topprid 1563. Han hade tvingat till sig en avgift kallad ”husbondehåll eller hemmansöre” på fyra mark om året av alla ”pigor, konor och drängar som tjäna bönderna”.⁷¹ Även om allmogen vände sig mot avgiften i sig, framhöll de särskilt sitt missnöje över att fogden hade krävt dubbel skatt av en piga samt att han uppburit avgiften av en piga som ”av mänsklig skröplighet” hade ”lätit locka och belägra sig” trots att mannen hade betalt böter för henne. Allmogen kunde ”icke tro, att K[unglig] M[ajestä]t v[år] a[llra] n[ådigaste] herre skulle hava befallt Lasse Topprid så skatta deras legofolk”, och kronans utskickade lovade att åtminstone de legopigor och legodrängar som arbetade hos

ÖVERHETEN

Tabell 15. Exempel på extraskatter och lokala pålagor som avkrävdes legofolk under 1500-talet.

År	Namn	Skattesubjekt	Skattesats	Anmärkning
1539	Landsskatten	Legodrängar, med lön i utsäde eller fisk	1 mark	ej genomförd*
1554	Böter	Legodrängar och pigor, i Vaksala härad i Uppland	1 öre	löste piga från elden
1563	Husbondehåll eller hemmansöre	Legodrängar och pigor, i sydvästra Småland	4 mark	lagligheten ifrågasatt
1571	Älvsborgs lösen	Legodrängar, brukar del av hemmanet	lokalt gottfinnande	sporadisk
1576	Drängepenningar	Legodrängar	1 mark	
1583	Hjälpskatt	Legodrängar	0,5 mark	ej genomförd
1589	Hjälpskatt	Legodrängar, som sår med bonden, samtliga i Norrland m.m.	1 mark	
1590	Hjälpskatt	Legodrängar, brukar bondens åker, samtliga i hertigdömet m.m.	1–4 mark 1–2 mark	
1596	Hjälpskatt	Legodrängar, om lön i utsäde eller fisk Tjänstedrängar i städerna Lejt kvinnfolk i städerna	1 mark + 2 mark 2 mark 1 mark	ej genomförd (?)

Källor: SRA 1539 s. 247; UH 1554:10; Klagomål från Småland 1562, Klagomålsregister vol. 1:3; ÄL; DR; RR 27/7 1583 s. 210; SRA 8/2 1589 s. 817; SRA 1590 s. 948–949; SRA 1595 s. 659–662.

*Annat än i Västerås stad, vilket inte bör ha berört några legodrängar (VmH 1540:1).

änkor skulle vara skattebefriade fram till dess att kungen lämnade slutligt besked i saken.⁷²

Medan legodrängar endast beskattades sporadiskt under medeltiden (i slutet av 1200-talet i Uppland, i början av 1400-talet i Västergötland) drogs de mot slutet av 1500-talet in i den växande statsmaktens garn, förebådande att både drängar och pigor under det följande århundradet skulle göras permanent skattskyldiga. Under 1500-talet var ännu den

grundläggande principen först och främst att jordbrukare och män skulle betala skatt, vilket resulterade i att legodrängar som mottog utsäde som en del av legan återkommande blev föremål för beskattning. Att allmogen i sydvästra Småland var upprörda över husbondehållet 1563 är därför inte så underligt: det var en avgift som saknade föregångare, den var högre än vad kronan senare skulle drista sig till att utkräva av legodrängarna, och dessutom utkrävdes den lika av kvinnor och män, något som också det låg bortom vad kronan än så länge ansåg var rimligt att genomföra. Att samtliga legodrängar skulle beskattas var en nyhet när det genomfördes 1576, då med den särskilda motiveringen att skatten var ett straff för att lönerna hade stigit så under inflationsperioden i decenniets början. På motsvarande sätt var beskattningen av utsädet en form av bestraffning av de drängar som satte sig upp mot den rådande samhällsordningen och strävade efter att komma på lika fot med husbönderna.

Även när kronan endast krävde 1 mark i skatt måste det drastiskt ha försämrat många legodrängars ekonomi. Beroende på om man jämför med den lagstadgade maximilönen 1595 på 8–10 mark om året eller de 3 11/16 mark som gällde i Stockholm 1574, uppgick skatten 1576 till motsvarande 10 procent eller hela 27 procent av årslönen. De höga beloppen understryker att beskattningen verkligen var en form av straff. Lönekraven var för höga, legodrängar skulle inte drista sig att kräva utsäde i lön, och skatterna skulle därför vara så kännbara att de kunde stävja dessa samhällsomstörtande beteenden. Det var först det sena 1500-talets starkare statsmakt som, genom sitt nära samarbete med husbönderna, kunde genomdriva dessa jämfört med medeltiden långtgående anspråk.

Kronans knektar

Detsamma gällde kronans krav på att legodrängar skulle göras till knektar. När arméerna runtom i Europa under 1500-talet hastigt växte övergick man från att rekrytera bönder till att istället främst göra fattiga jordlösa män till soldater. Jan Lindegren har beskrivit detta som att ”fattigdom blev en resurs” för kronan.⁷³ I första hand tvingade man sådana fattiga som sågs som en börda för samhället att bli knektar, men eftersom dessa inte räckte till vände sig kronan istället till de besuttna

bönderna och krävde att dessa skulle ordna fram soldater från ekonomiskt marginaliserade grupper. Bönderna vann därigenom politiskt inflytande genom att de fick bestämma vem som skrevs ut, vilket samtidigt innebar en politisk splittring av allmogen. Efter att först ha tvingat lösdrivarna att bli knektar skrev man nämligen sedan helst ut fattiga arbetare som legodränkar, och bara i sista hand de fattigaste av bönderna.⁷⁴ Låt oss se närmare på hur detta system utvecklades under 1500-talet och hur det påverkade legofolksinstitutionen.

Under Gustav Vasas tidiga regeringstid använde han sig ännu av trogna frälsemän som mellanled för att rekrytera frivilliga ”tjänstlösa folk och dugliga karlar”.⁷⁵ Efter Dackefejden på 1540-talet började kungen överväga om han borde låta bli att ”taga många gifta karlar i tjänsten, med mindre det vore husmän eller sådant sällskap”.⁷⁶ Knektar som var besuttna bönder var nämligen svårare att kommendera bort från familj och gård under längre perioder, och dessutom riskerade detta att leda till minskade skatteintäkter för kronan. 1542 lyfte kungen i ett brev till bergsmännen i Dalarna fram hur dessa ”uti gammal tid” själva hade tvingats gå ut som knektar och vara länge borta från sina hem, och påpekade den ömsesidiga fördelen med att de slapp detta så länge de bara villigt betalade sina skatter i tid så att kungen kunde använda dessa till knektarnas sold.⁷⁷ Ett annat tecken på att knektar vid denna tid började rekryteras från fattigare skikt, uppmärksammat av Martin Neuding Skoog, är att de från och med 1544 hölls med vapen av kronan, istället för att som tidigare förväntas ha råd att kunna bekosta det själva.⁷⁸

Under det ryska kriget på 1550-talet hade kungen bestämt att han helst ville ha ogifta knektar. För att få tag i dessa förhandlade han nu med de ledande bönderna, något som Mats Hallenberg påpekat innebar ett ”explicit erkännande av de svenska skattebönderna som politiska subjekt”, samtidigt som de män som personligen berördes av utskrivningarna inte erkändes som sådana.⁷⁹ Ett exempel är när kung Gustav 1555 vände sig till bönderna i Småland med orden ”Begär [vi] fördenskull, att I dannemän [... som] hava skickliga unga karlar, ville låta befinna eder välvilliga upplåta oss samma unga karlar uti vår tjänst.”⁸⁰ Medan ”dannemännen”, de redbara bönderna, var kungens motpart i den politiska förhandlingen var ”unga karlar” den lokalsamhällets

resurs som kungen förväntade sig att bönderna skulle ställa till hans förfogande.

Under nordiska sjuårskriget på 1560-talet växte armén vidare.⁸¹ Jan Lindegren har uppskattat att antalet soldater som dog årligen under perioden efter 1560 motsvarade ungefär 1 promille av rikets befolkning.⁸² Utvecklingen fortsatte på den inslagna vägen: kungens motpart i förhandlingarna var de bönder som med Hallenbergs ord ”kunde fria sig själva från krigstjänst genom att skriva ut andra personer på bygden”.⁸³ Ett exempel på en sådan förhandling är då representanter för bönderna i Hälsingland 1564 begärde att få ”bliva fria, så att de icke själva måtte gå ifrån hus och hemman emot fienderna [... men] att de eljest ville vara välvilliga att utgöra det mesta folk i vår och rikens tjänst som de kunna”.⁸⁴ Kung Erik accepterade villigt böndernas förslag att de skulle skaffa kronan knektar genom att skicka iväg bygdens obesuttna män, bara de själva förskonades från krigstjänst.

1570-talets reformer

Under Johan III:s tid började kronans krav på knektar uttryckligen riktas mot legodrängar. 1572 gav kungen som vanligt order om att ”antaga i Småland uti vår och rikens tjänst de mesta unga och ogifta karlar som de kunde vara tillbekommandes”.⁸⁵ Sommaren året därpå fick knekthövitsmannen Klemet von Eisleben i uppdrag att samla ihop de utskrivna knektarna, och

förstärka hopen det mesta som möjligt vara kan, antagandes uti vår tjänst alla lösa drängar, som icke vilja låta städja sig hos våra undersåtar [...] De ämbetsmän [dvs. hantverkare] som hava fler drängar än en på deras omkostnad, vare sig ant[ing]en skraddare, skomakare, skinnare eller annat hantverk, de skola sådana drängar upplåta oss till vår och rikens tjänst, eller ock själva draga åstad.⁸⁶

Samma befallning upprepades några månader senare: ”Så vele vi, att du dig därom uti alla måtta beflita skall, att antaga uti vår och rikens tjänst alla lösa drängar som icke vilja låta städja sig hos våra undersåtar.”⁸⁷ Dessa befallningar 1573 innehöll två viktiga nyheter. Dels begränsade

kronan hur många drängar som en husbonde (än så länge dock endast en hantverkare) tilläts ha, dels hotades från och med nu alla män som inte accepterade villkoren som legodräng att istället tvingas ut i krig som knektar.

Dessa påbud återkom följande år i utskrivningsinstruktioner för hela riket: alla de ”som äro utan tjänst och icke vilja låta städja sig, både inhyses män och annat sådant parti, dem skola de ock uti vår tjänst uppskriva låta”, såväl i städerna som på landsbygden.⁸⁸ Efter att bönderna 1577 beklagat sig över hur utskrivningarna gick till upprepades dessa regler: bönder, torpare och landbor skulle undantas från utskrivning, däremot inte deras ”legohjälp”.⁸⁹ Gamla bönder och änkor som inte hade fler än två söner skulle förskonas, liksom änkor som endast hade en enda legodräng. Däremot skulle den bonde som hade fler än ”en eller två legodrängar”, präster som hade fler än tre legodrängar samt borgare som hade fler drängar i tjänst än vad de behövde inte kunna försvara dem från utskrivning. Likaså skulle inhysesmän utskrivas, och de ”som låta leja sig hos bönderna uti dags- eller veckotal, och icke vilja städja sig till årstjänst, skola ock utskrivas, så många vi och riket behöva”. Denna princip upprepades i en ny utskrivningsordning 1583, då de ansvariga tjänstemännen ålades att ”uppspana och uti vår tjänst antaga de drängar och andra lösningskarlar som gå i bygden och icke vilja låta städja eller leja sig av bönderna eller andra”.⁹⁰

Hur stort genomslag fick de anbefallda rekryteringsmönstren i praktiken? För Bygdeå socken i Västerbotten har Lindegren för början av 1600-talet visat att ungefär 80 procent av de utskrivna var antingen bondsöner eller drängar, samt att de bönder som trots allt skrevs ut i hög utsträckning köpte sig fria från knekttjänsten genom att leja ersättare.⁹¹ För 1500-talet är det svårt att göra liknande studier eftersom de flesta bevarade utskrivningslängder inte nämner något om knektarnas sociala ställning. Jag har endast funnit två undantag. Det ena är ett antal utskrivningslängder från Finland 1558 som förtecknade nyantagna knektar som skulle användas i Gustav Vasas pågående ryska krig. I tre socknar i södra Österbotten utskrevs detta år 112 ”unga karlar och bondedrängar”, i tre socknar i Egentliga Finland utskrevs 57 ”bondedrängar” (varav en ”var för liten” och därför frigavs), i Satakunda utskrevs 381 ”bondsöner och drängar” (vartill ytterligare 73 personer tog tjänst mot betalning), medan

man i nio socknar i Tavastland konsekvent skilde mellan de knektar som var "tjänstedrängar" och resten (vars ställning inte angavs). I de senare socknarna var 15 procent av de 444 knektarna tjänstedrängar.⁹² Uppenbarligen hade man redan under dessa utskrivningar i linje med kungens övertygelse och överenskommelser med allmogen övergått till att förskona bönderna och istället skrivit ut "skickliga unga karlar", vilket gjorde att utskrivningsbördan främst föll på böndernas söner och legodrängar.

Det andra exemplet är en utskrivningslängd omfattande fyra häradar i Västmanland 1592.⁹³ Av de 46 knektar som i slutet av juni utskrevs där angavs 22 personer vara drängar, 3 hantverkare och 4 bo "hos" en bonde, medan 17 personer endast uppgavs med namn och därför kan ha varit antingen bönder, bondsöner eller drängar. Därutöver lovade bönderna att skaffa fram ytterligare sex knektar genom att erbjuda dem betalning. Frånräknat vakanserna var detta år alltså minst 48 procent av de nyutskrivna knektarna i området drängar och minst 66 procent obesuttna (inklusive hantverkare och de som levde "hos" bönder). Kronans efterfrågan på just ogifta och fattiga knektar fick alltså betydande genomslag.

Hallenberg sammanfattar utskrivningspraktikens förändring under 1500-talet som att "Gustav Vasas fänikor med självförsörjande allmogeknektar förvandlades till en stående armé av tvångsutskrivna soldater från lokalsamhällets periferi" och "[s]tatens krigspolitik öppnade därmed möjligheter för de bofasta skattebönderna att stärka sin ställning gentemot andra grupper i lokalsamhället".⁹⁴ Det är en utveckling som motsvarar den vi tidigare såg gällande legofolkets löner, och den ligger i linje med vad som beskrivits för andra tidigmoderna stater som England, där *the middling sort* uppkom som en social grupp vars intresse i allt högre grad sammantvinnades med statsmaktens och vars ekonomiska resurser och kontroll över lokalsamhället omvandlades till politiskt inflytande.⁹⁵ Detta är en central del av den tidigmoderna statens politiska historia: hur bönder kom att monopolisera allmogens politiska inflytande både i lokalsamhället och i riksdagen på bekostnad av de obesuttna.⁹⁶

Den militära utvecklingen resulterade alltså i ett par betydelsefulla förändringar av legofolksinstitutionens spelregler. Från och med 1573–1574

hotades den man som inte ville låta städja sig som legodräng med utskrivning, vilket innebar att det friare arbetet för dags- eller veckolön blev förenat med livsfara. Det var en kraftig skärpning av det äldre tjänstetvånget i och med att den som inte accepterade att bli legohjon nu med kronans starkaste tvångsmedel istället kunde tvingas att våga sitt liv som knekt. Att det hade effekt relativt omgående framgår av att man redan 1577 började skriva ut knektar hos de bönder som kronan ansåg höll sig med för många drängar, drängar som dessa alltså de föregående tre åren hade skyddat från utskrivning. Ett annat tecken på utskrivningsshotets effektivitet finns i den dalkarlarnas klagan 1595 som vi mötte i avsnittet om maximilönerna: eftersom kriget mot Ryssland hade tagit slut krävde de fattiga männen nu inte bara högre löner utan dessutom att få arbeta för dags- eller veckolön istället för som legodrängar.⁹⁷ Så snart hotet om utskrivning var undanröjt fick husbönderna väsentligt svårare att tvinga obesuttna män att ta emot lega.

Att kronan inriktade sig på att skriva ut legodrängar till knektar innebar att man kunde börja gynna vissa husbönders arbetare genom gunstiga privilegier. Under Erik XIV:s tid höjdes röster för att kronans egna arbetare borde vara undantagna från utskrivning, som när fogden på Brånäs gård i Östergötland 1566 klagade att han endast hade tre legodrängar och fyra fiskare kvar och "[b]egär att de som utskrivna är måtte bliva där vid gården och akta K[un]g[lig] M[aj]est[ät]s gagn".⁹⁸ Adeln beviljades genom de kungliga privilegierna 1569 allmän frihet från utskrivning för arbetarna vid sina sätesgårdar och vid de gårdar som låg mindre än en mil därifrån,⁹⁹ medan hertig Karl 1582 beviljade bergsmännen på Värmlandsberg utskrivningsfrihet för deras legodrängar.¹⁰⁰ Till och med bönder började hävda att de genom utskrivningsordningarna kunde skydda legodrängar från utskrivning (upp till det tillåtna antalet), som när en Hans Larsson i Östergötland 1596 klagade över att hans dräng Olof hade blivit utskriven därför att nämnden (som skötte utskrivningen) inte visste att Hans hade lejt drängen redan innan utskrivningen.¹⁰¹ Möjligheten för husbönder att erbjuda vad som senare skulle komma att kallas "laga försvar" gav dem uppenbarligen, åtminstone under krigsåren (vilket ju kom att bli det normala under 1600-talet), ett stärkt förhandlingsläge gentemot de utskrivningshotade drängarna.¹⁰²

Taket för hur många legodrängar en husbonde fick skydda från utskrivning, liksom en tilltagande brist på män mellan 20 och 40 år, kan mot slutet av 1500-talet ha fått till följd att den husbonde som behövde fler arbetare istället lejde fler yngre män som drängar. Detta skulle i så fall ha inneburit att kronans krav på knektar indirekt ledde till att legofolksinstitutionen blev mer ungdomsbaserad. En annan trolig konsekvens, känd från andra europeiska länder, är att de utskrivna männen istället ersattes av kvinnor, något som vi i föregående kapitel anade var fallet i Luleå redan 1559 och som bekräftas av tidigare forskning om antalet pigor respektive drängar under 1600-talet.¹⁰³ Med tiden ledde detta till en hårdnad konkurrens husbönderna emellan om den begränsade resurs som legofolkets arbete alltmer blev: mellan det behov av drängar som storbönderna hade för att få arbetsåret att gå ihop, adelsmännens behov av arbetskraft vid storgårdarna och kronans eget behov av legofolk till gruvor och slott. Det är till frågan om hur kronan gick tillväga för att fylla det egna behovet av arbetare – vid sidan av soldaterna – som vi nu närmast vänder oss.

Kronans legofolk

Att kronans storgårdar och gruvor växte snabbt både till antalet och till storleken under Gustav Vasas och hans söners tid innebar att dess behov av arbetare expanderade kraftigt.¹⁰⁴ Enligt kronans egna överslag fanns det i mitten av 1570-talet 4 000 arbetare på olika nivåer inom lokalförvaltningen, en siffra som dock inte innefattade Karls hertigdöme, det kungliga hovet eller kronans knektar.¹⁰⁵ Minst en procent av rikets vuxna befolkning var alltså vid denna tid statsanställda, även om förstås bara en del av dessa var legohjon.

Från och med mitten av 1500-talet är det möjligt att studera hur kronan gick tillväga för att få tag på arbetare. Det verkar ha varit underförstått att det ingick i fogdens arbetsuppgifter att få legofolk till gårdarna, i likhet med vad som var fallet både vid medeltida storgårdar och vid adelns säterier, vilket framgår av den kungliga korrespondensen då fogdar av en eller annan anledning vid enstaka tillfällen behövde påminnas om detta.¹⁰⁶ År 1563 utfärdade kung Erik en allmän instruktion för fogdarna att de skulle skaffa så mycket legofolk till gårdarna som behövdes för

”att bruka och bärga åker och äng”.¹⁰⁷ Kungen kunde emellertid i vissa fall direkt blanda sig i anskaffningen av arbetare genom att instruera fogdar att skicka legofolk till andra gårdar som behövde dem bättre,¹⁰⁸ som då han befallde att ett antal legodrängar 1548 skulle skickas från Stockholm till Vadstena samt ”något gott arbetsfolk, finnar eller andra” från Stockholm till Gamla Silvberget i Dalarna.¹⁰⁹ Fogdar vände sig också till kungen för att få hjälp att ”förskaffa något legofolk dit till gården” när de ansåg att arbetare behövde hämtas längre ifrån.¹¹⁰ Medan kronans fogdar rekryterade arbetare på lokal nivå i likhet med andra storgårdsfogdar drog man alltså också nytta av den riksomspännande organisationen för att omfördela arbetare till gårdar eller gruvor med arbetskraftsbrist.

Legofolk från Finland

Kronan inriktade sig särskilt på att skaffa arbetare från Finland till kronans gårdar i Sverige. Man hyste uppfattningen att det i Finland fanns ett stort befolkningsöverskott som borde nyttjas genom att styra om den utvandring som riktade sig mot Livland till Sverige istället, i synnerhet till kronans bergsbruk.¹¹¹ Våren 1543 befallde kung Gustav fogdarna i Finland att ”skaffa” 180 legodrängar och legokvinnor som skulle skickas över till Sverige ”med första öppet vatten” för arbete på bland annat Gripsholm.¹¹² Året därpå angavs i löningsregistret vid Stockholms slott en hemsocken i Finland för ett drygt trettiotal legodrängar.¹¹³ Ytterligare ett år senare noterades i slottets räkenskaper att fogden givit 150 legodrängar ”som nykomna voro ifrån Finland” ett par skor var.¹¹⁴ Hösten 1549 gav kungen en ladugårdskarl i uppdrag att resa till Finland för att ”förskaffa oss där uti vår tjänst något gott legofolk, som väl kunna umgås med mossdikningar och göra där åkrar av”.¹¹⁵ Ståthållaren på Viborgs slott uppmanades att vara behjälplig i att finna och transportera över dessa arbetare. Några dokument från transporterarna har jag inte funnit, men i ett löningsregister från Stockholms slott 1550 anges för 167 legodrängar vilken socken i Finland de kommit ifrån.¹¹⁶ Från de flesta socknar kom endast någon enstaka legodräng, men från några socknar hade kronan hämtat fem till sju och från Jääskis i Karelen hela 24 män. Merparten av drängarna arbetade enligt registret vid slottet

eller dess ladugårdar, några dock vid tegelbruket eller vid kalkbrottet på Värmdö. Andra skickades vidare till andra gårdar. Ett tjugotal drängar som hade arbetat vid tegelbruket i Stockholm sändes i mitten av juni ned till det pågående slottsbygget i Vadstena, ett tjugotal andra (som anlände under våren) tillbringade bara en halv vecka i Stockholm innan de transporterades vidare, hälften till kronans bergsbruk i Hade i Gästrikland, den andra hälften till gruvan i Sala. Att dessa drängar trots det korta uppehållet i Stockholm ändå registrerades i löningsregistret berodde på att slottsfogden förbarmade sig över dem eftersom ”de hade intet på sig”, varför han gav dem skor inför den fortsatta resan.

Året därpå, 1551, utfärdades en kunglig befallning att en ”hop” legofolk skulle skickas över från Finland till Sverige eftersom ”mest arbetsfolk utdött” där på grund av det föregående årets pest.¹¹⁷ Även nu skickades ett ombud med motsvarande uppdrag över till Finland,¹¹⁸ varefter kungen ett par månader senare glädjande kunde meddela att ”en stor hop arbetsfolk” hade anlant från Finland till Stockholm som ”man utdela skulle både till våra och kronans berg, sammalunda till våra slott och gårdar”.¹¹⁹ Han tillade surt sin förundran över att det på många håll ännu inte hade utdelats något folk, särskilt som ”vid Salberget stor nöd är om arbetsfolk”. Någon månad senare lät kungen dock meddela fogden i Uppsala att denne skulle få legofolk från Stockholm ”som nu äro komna ifrån Finland”.¹²⁰

På våren året därpå skrev kungen till fogden i Finland att han skulle skicka över några legokonor och legodrängar till Örbyhus efter det att gårdsfogden där hade informerat kungen om hur många arbetare han behövde.¹²¹ Detta resulterade i att en skeppare förde över ”något legofolk” från Finland till Väddö vilka sedan fördes vidare genom Uppland till gården.¹²² I början av 1553 vände sig kungen till fogdarna i Finland och beklagade sig över att de tog emot ”mutor och gåvor” av legofolk för att dessa skulle få stanna hemma. Detta hade enligt kungen lett till att han hade fått över alldeles för få arbetare och endast sådana ”som föga duger”. Fogdarna befalldes nu att ”skaffa oss gott, dugligt folk”, förbjöds att ta emot mutor samt skulle sända över årliga sammanställningar ”uppå allt det folk du av din befallning hit utöver sänder”.¹²³ Kungen hade med andra ord på 1550-talet börjat förvänta sig årliga transporter organiserade av fogdarna av finskt legofolk över till Sverige.

Mitt under kriget mot Ryssland befallde kung Gustav i augusti 1556 hertig Johan att han ”uti alla län i Finland” skulle samla ihop ”en hop av det folk som där äro och icke tjänliga äro till krigsfolk” eftersom kungen behövde arbetare vid kronans bergsbruk i Lindesberg samt vid Östra och Västra Silvbergen i Dalarna.¹²⁴ En vecka senare upprepade kungen att ”allt det folk, både ungt och gammalt, som till krig icke tjänligt är” skulle skickas från Finland till kronans bergsbruk, slott och gårdar i Sverige eftersom ”allestädes stor bräck på legofolk [är] för den sjukdom här allestädes nu vankar”.¹²⁵ Särskilt i Viborgs län trodde kungen att det fanns många män som bara gick runt och tiggde trots att de ”eljest äro helbrägda och starka nog att tjäna sin kläde och föda med arbete” och som fogdarna därför befalldes att samla ihop och skicka över till Sverige, där de skulle fördelas mellan bergsbruket, slotten och gårdarna samt ”ibland den menige man, som ock storligen hjälpbehov hava”.¹²⁶ (Detta är för övrigt det enda kända tillfälle då kronan ingrep för att transportera arbetare från en del av riket till en annan för att tillgodose böndernas behov av arbetskraft.) Hertigen lät följaktligen sända ut en befallning till alla fogdar i Finland att de skulle ”låta antaga uti tjänsten allehanda legofolk som till krigsfolk icke befinnes vara tjänligt och förskicka det med allra första utöver till Sverige”.¹²⁷ Åtminstone i Nyslotts län skulle fogden ”låta uttaga [...] det mesta legofolk som där står till att bekomma” samt utse en man ansvarig för att transportera dem till Sverige så snart som möjligt ”med skäligen nödtorfter”.¹²⁸

Ett par år senare, 1558, fick frälsemannen Gustaf Johansson (Tre Rosor) hertigens tillåtelse att ”antaga tjänstefolk” i Finland för att föra över dem till arbete i Sverige.¹²⁹ Ett par månader senare gav kungen fogden i Viborgs län en befallning att han både där och i Nyland ”uppspanar det mesta legofolk han kan överkomma och förskickar dem sedan hit utöver”.¹³⁰ Senare samma år befallde hertig Johan fogden i Tavastland att ”upptaga några tjänstedrängar” som skulle skickas över till arbete för hertig Erik, ett antal som senare preciserades till 60,¹³¹ medan Erik själv samma höst befallde fogden i Helsingfors att denne skulle ”förskaffa” legofolk till hans slott och gårdar.¹³² För att genomföra detta sände hertigen över en man som hade i uppdrag att ”bekomma uti Finland legofolk till hans furstlig nådes [dvs. hertigens] slott och gårdar”, vilket han skulle få hjälp att genomföra av ståthållaren på Viborg.¹³³ Även

senare under seklet finns exempel på att kronan transporterade arbetare från Finland till Sverige.¹³⁴ Fogden i Dalarna vände sig 1566 till kungen med en begäran att han skulle få 12 finnar ”som skola arbeta i gruvan” (vilket kungen dock besvarade med att istället skicka honom danska krigsfångar),¹³⁵ medan Johan III år 1569 lät ”beställa att en hop arbetsfolk ifrån Finland” som snarast skulle skickas till gruvan i Sala.¹³⁶

För att kronan skulle kunna få arbetare från Finland inskränkte man vid flera tillfällen den finska befolkningens alternativa möjligheter till utvandring. Samtidigt som kung Gustav i april 1551 beställde en ”hop” arbetare från Finland, förbjöd han legofolk att bege sig från Nyland till Reval eller till andra utrikes orter.¹³⁷ Sommaren 1556, då kronan på grund av grasserande sjukdomar i Sverige försökte få arbetare från hela Finland, befallde kungen hertig Johan att belägga all utvandring från Karelen, Nyland eller Egentliga Finland till Reval eller Livland med dödsstraff,¹³⁸ vilket hertigen strax lät kungöra.¹³⁹ Även 1558, då både kungen och hertig Erik skaffade sig arbetare från Finland, lät Gustav utfärda ett förbud för legofolk att utvandra till Livland.¹⁴⁰ Under Johan III:s tid utfärdades åter förbud för ”tjänstefolk, både män och kvinnspersoner” att utvandra från Finland till Tyskland eller till andra utrikes orter (annat än till nyligen erövrade ryska och livländska områden).¹⁴¹ Kronans strategi gick alltså genomgående ut på att minska legofolkets möjligheter till alternativa utkomster, snarare än att göra migration till Sverige mer attraktivt.

Drängutskrivningar

Hur fogdarna i praktiken skulle gå tillväga för att rekrytera legofolk nämns inte i de kungliga befallningarna, mer än att de skulle ”skaffa”, ”förskaffa”, ”uppspana” eller ”upptaga” legofolk som kunde ”förskickas” till Sverige eller ”utdelas” till kronans gårdar. Det rörde sig inte om något som liknade fritt ingångna avtal mellan husbonde och legohjon. Vi såg ovan att kungen 1553 ansåg att många legohjon mutade fogdar och skeppare för att komma undan transporten och arbetet, något som bär vittnesbörd om att arbetsrelationen inte hade inletts frivilligt.¹⁴² De belägg som finns för hur kronans fogdar gick tillväga vittnar i själva verket om strategier liknande dem som användes för att få tag i knektar: fogdarna förhandlade nämligen med och ställde krav på de

besuttna bönderna. Ett exempel är att Johan III år 1571 gav fogdarna i Salbergets län befallning att ”förhandla med våra trogna undersåtar [...] att komma oss och kronan till hjälp och utav varje socken utgöra en eller två starka drängar eller karlar”.¹⁴³ Samma år hade i Satakunda drängen Jakob Kristoffersson blivit ”utnämnd” av socknen att arbeta på Kumo gård.¹⁴⁴ En annan variant på överenskommelse är känd från Hagunda och Lagunda härader i Uppland, där allmogen 1589 ålades att endast betala penninglönen för tre drängar vid gruvan i Sala, medan kungen stod för kosten och ordnade fram själva arbetarna.¹⁴⁵ I Östergötland hade ”menige man” i Skedevi socken 1587 kommit överens med kronan om att skicka två drängar till Norrköpings gård, och hotats med att om de inte lydte skulle de själva tvingas arbeta så många dagsverken som drängarna totalt skulle ha utfört.¹⁴⁶ Ett annat exempel på att bönderna kunde undgå att själva arbeta för kronan genom att skicka drängar kommer från Sollentuna och Vallentuna härader i Uppland: bönderna därifrån anhöll vid riksdagen 1582 om att få befrias från arbetet med trädesplöjning, skörd och slätter vid kronans gårdar.¹⁴⁷ Kungen svarade dem nämligen att om ”bönderna ville förskaffa så många legodrängar och legofolk till ladugårdarna som nödtorften kräver till att bruka åkern” skulle de precis som de ville i fortsättningen själva slippa arbetet.

Från Karls hertigdöme har Lennart Hedberg funnit flera exempel på regelrätta ”drängutskrivningar” av legofolk under 1580-talet. Fogden skulle 1583 förhandla med allmogen i Valle härad om drängar och pigor till Höjentorps gård, medan ståthållaren Schering Eriksson uppmanades att undersöka ”vad råd kunna vara till drängar” och ”uppå vilka hemman drängar i förråd äro”.¹⁴⁸ I Edsbergs härad i Närke ledde utskrivningen av legofolk till konflikt mellan två bönder år 1600, då nämndemannen Dan vid kyrkan en söndag ”något efter [den dagen då] nämnden hade utnämnt legofolk till slottet” blev approcherad av bonden Håkan som ”trätte” på Dan ”för det pigan [h]an utnämnt ifrån honom”.¹⁴⁹ På detta svarade Dan undvikande: ”Jag gjorde [det] icke allena”, varvid Håkan brusade upp och hotande utbrast: ”Är jag blyger, inte ska du för den skull taga folk ifrån mig!” Då avbröt en annan nämndeman dem med orden: ”Håkan, håll upp, håll upp, låt icke så om kyrkodagen!”

Det finns ytterligare exempel på att fogdar anklagades för att ha tagit mutor vid legofolksutskrivningarna, vilket understryker hur oönskat

arbetet för kronan var. Fogden Kjell Nilsson i Ångermanland anklagades 1557 för att han, då han ”näm[n]de något arbetsfolk till Kungl: Matt:s arbete”, hade lovat ”en part av de rikaste bönder” att om de bara betalade honom så skulle de slippa undan arbetet genom att han istället skickade sina egna drängar.¹⁵⁰ Ett annat exempel är när underfogden Nils Olofsson i Västergötland 1578 anklagades för att ha ”tagit många mutor och gåvor av gemene drängar i Gudhems härad, på det att de icke skulle föras till Älvsborg”.¹⁵¹ Ett sista exempel kommer från Södermanland 1596, där det gick rykten om att fogdekarlen Nils Jonsson hade tagit emot mutor i form av penningar, ål och annan fisk ”för det folk som skulle uttagas till slottets [Gripsholms] behov”.¹⁵² När detta togs upp på tinget förmåddes dock en bonde att ta tillbaka sitt tidigare påstående att Nils hade tagit åt sidan en dräng och en piga som ”varit nämnda till slottet” och gjort dem till sina egna legohjon.

Av dessa fall framgår att kronan mot slutet av 1500-talet fick arbetskraft till sina slott och gårdar genom att ålägga bönderna i härader eller socknar uppgiften att ”förskaffa”, ”utnämna” eller ”uttaga” ett visst antal drängar eller pigor. De tidigaste exemplen kommer från 1550-talets Finland och Ångermanland, men i takt med att källmaterialet blir rikligare från och med 1570-talet framgår att bruket då var spritt över stora delar av riket, med belägg också från Uppland, Närke, Södermanland, Västergötland, Östergötland och Satakunda. Eftersom det ålåg fogdarna att skaffa arbetare genom lokala överenskommelser finns för det mesta endast uppgifter i källorna då till exempel en fogde anklagades för att ha tagit emot mutor. Vi kan därför vara säkra på att bruket med tvångsutskrivna arbetskraft till kronans gårdar och gruvor var långt mer spritt än vad som framgår av de tillfällen då det undantagsvis nämns i de bevarade källorna.

Kronan vände sig därtill vid några tillfällen till bönderna för att tvinga samtliga fattiga som inte ville ta emot lega till arbete för dess räkning. 1574 beordrade kungen sina ”trogna undersåtar” i Uppland och Västmanland att hjälpa fogdarna att samla ihop ”de många husmän och lösningskarlar, desslikes annat parti som gå på sin egen hand” som inte betalade skatt utan var ”den menige man till hinder och skada”.¹⁵³ De tilltänkta arbetarna själva uppmanades att ”oförsumligen förfogandes sig till den ort dem förelagt bliver, såframt de vilja undvika vår ogunst och

tillbörliga straff”. Samma månad preciserade kungen sin befallning till fogden i Svartsjö län i Uppland att ”alla de husmän och lösningskarlar [...] och andra som gå på sin egen hand kring om landet och ingen tjänst haver” skulle skickas till arbete på det pågående slottsbygget, ”[m]en var några vore som med motvillighet och olydnad [...] och icke vilja med godo bliva vid Svartsjö till arbete, då skall du förskicka dem välförvarade till Salberget”.¹⁵⁴ Liksom i fallet med knektutskrivningarna samma år skulle alltså alla de män som inte genast tog tjänst som legodränkar istället tvingas till arbete för kronan, och bönderna ålades att vara behjälpliga i genomförandet av detta. Den gemensamma nämnaren för alla dessa kronans sätt att skaffa sig arbetare och knektar var att kungen och fogdarna vände sig till de besuttna bönderna som förhandlande motpart. Det var till bönderna som kraven på arbetare och knektar riktades, och bönderna förskonades från att själva gå ut i krig eller slita på kronans åkrar mot att de organiserade ”uttaget” och försåg kronan med de män den behövde. I gengäld fick husbönderna lättare att få tag i legodränkar genom kronans hot om tvångsutskrivning av alla tjänstlösa ”husmän och lösningskarlar”.

Återblick

Detta kapitel har främst behandlat utvecklingen under 1500-talet. Till skillnad från vad som är fallet i flera av de andra studierna beror detta inte främst på att antalet bevarade källor växer kraftigt under just denna tid (vilket det visserligen gör) utan på att den tidigmoderna staten, själv i omätligt behov av arbetskraft, grep in och förändrade maktbalansen i relationen mellan legohjon och husbonde. Under medeltiden såg vi att legofolks främsta relation med överheten var med den lokale församlingsprästen, vilken krävde ekonomiska bidrag i form av tionde och tidaköp eller male, medan kungens ekonomiska utbyte av legodränkar ännu var begränsat till enstaka områden och tider.

När Gustav Vasa under första hälften av 1500-talet reformerade skattesystemet gjorde han det genom en beskattningsmodell som utgick från jorden. Bönderna blev de undersåtar som kronan hade ett direkt intresse av att förhandla med om skatter och ”hjälp”, medan agrarsamhällets obesuttna grupper blev politiskt marginaliserade. När kronan

sedan under andra hälften av 1500-talet behövde få tag i arbetare till sina gårdar och soldater till den växande armén, samt dessutom ville öka sina inkomster genom att tvinga även obesuttna som legodrängar att betala extraskatter, var det följaktligen till bönderna som kungarna vände sig. Bönderna förde överhetens krav vidare ned till de obesuttna, fick i gengäld se beskattningar som syftade till att bestraffa och stävja legodrängarnas hotande lönekrav, samt slapp att själva gå ut i krig och arbeta på kronans storgårdar. Dessutom gjorde kronan det lättare för bönderna att få tag i arbetskraft, någon gång genom att man överförde tvångsrekryterade arbetare från Finland, men främst genom att man vid mitten av 1570-talet införde ett tjänstetvång för alla obesuttna män. Den som inte tog emot den lega som erbjöds hotades nu med utskrivning till arbete i gruvan i Sala, till kungens slottsbyggen eller till kriget i Ryssland.

Jag har tidigare föreslagit att kronans arbetskraftsbehov i början av 1600-talet intensifierade och omformade legofolksinstitutionen, åtminstone på lokal nivå.¹⁵⁵ Denna tes rörande kronans betydelse för legofolksinstitutionen kan nu fördjupas och bekräftas. Kronan hade behov av tusentals arbetare, soldater såväl som legofolk. Det är sannolikt att dessa behov, åtminstone från 1570-talet och helt säkert under 1600-talet, kraftigt påverkade böndernas möjligheter att leja åtminstone legodrängar. Samtidigt försämrade kronan kontinuerligt möjligheterna att försörja sig som hantverksdräng, husman eller daglönare genom att utsätta dessa grupper för hot om tvångsutskrivning. Lägg därtill att legofolksinstitutionen återkommande var föremål för statsmaktens förhandlingar med allmogen – det vill säga med de besuttna bönderna, husbönderna. Även om agrarsamhället naturligtvis var delat redan under medeltiden mellan dem som ägde jord och dem som inte gjorde det, mellan dem som var husbönder och dem som var tvungna att vara legohjon, tillförde kronan under 1500-talet en dimension av politisk underordning, där kommunikationen och inflytandet begränsades till husbönderna. Detta resulterade i reformer av legofolksinstitutionens regler under 1500-talet, vilka skulle komma att skärpas ytterligare under 1600-talets fortsatta politiska förhandlingar: möjligheten för husbönder att ge legofolk laga försvar, kronans behov av en viss typ av arbetare som uppfylldes genom utskrivningar (vilket lämnade kvinnor och yngre män kvar till övriga husbönder), ständig beskattning även av de obesuttna, och

ÖVERHETEN

så vidare. Även om överheten i form av den tidigmoderna statsmakten under 1500-talet ärvde en redan månghundraårig legofolksinstitution omformade den institutionen efter sitt och husböndernas tycke och lade därigenom grunden till det system som vi känner från senare århundraden.

Trälldomens slut

Enligt den så kallade Skarastadgan, en nedteckning av påbud som Magnus Eriksson kungjorde då han red sin eriksgata 1335, hade kungen ”det till rätt och lag givit, att allt mankön eller kvinnkön som i Västergötlands eller Värmlands lagsaga föds av kristen man eller kona, må aldrig träl eller ambut [trälinna] vara eller detta namn bära”.¹ Denna bestämmelse har traditionellt betraktats som trälldomens slutpunkt i Sveriges historia.² Nils Ahnlund kallade 1335 trälldomens dödsår;³ Gösta Hasselberg, som gjort den mest omfattande studien av stadgan, menade att den signalerade trälldomens ”sista skede och upphörande i Sverige”;⁴ Joan Dyste Lind påstod att stadgan var ”initiativet som gjorde slut på slaveriet i Sverige”;⁵ medan Gabriela Bjarne Larsson i sin studie av medeltida stadgelagstiftning ansåg att trälldomen redan var avskaffad i övriga landskap och att stadgan syftade till att få de två nämnda lagsagornas lagstiftning att komma ikapp det övriga rikets.⁶ En sådan uppfattning förmedlas också i Stefan Brinks studie av trälldomen i Norden, enligt vilken stadgan var ”ett slutdatum för slaveriet i landet [...] trälldomens upphörande [är] således ett känt historiskt fenomen”,⁷ liksom i Dick Harrisons stora översikt över slaveriet i världshistorien: ”När övergången från ofri till fri arbetskraft var genomförd sanktionerades den dessutom stundom i lag, exempelvis genom Skarastadgan 1335. Ingen annan mänsklig civilisation i äldre tid har bevittnat något liknande.”⁸ Till skillnad från de sistnämnda medger Hasselberg visserligen att stadgan inte innebar att alla de som 1335 var trälarna skulle frigges, men han menar att trälldomen som institution åtminstone skulle komma att dö ut med denna sista ofria generation.⁹

Det finns emellertid god anledning att i detta sammanhang på nytt ta upp frågan vad det egentligen var som försvann i och med Skarastadgan.

Det handlade ju, som framgått av våra studier av legofolksinstitutionen, inte om något allmänt avskaffande av att människor kunde tvingas arbeta under hot om våld eller andra repressalier: när Harrison använde uttrycket ”fri arbetskraft” syftade det endast på en begränsad juridisk frihet, ett ersättande av en form av institutionaliserad underordning med flera andra. Låt oss istället för att se stadgan 1335 som träldomens slutpunkt följa de former av arbete i ofrihet som fortlevde för att se hur dessa kompletterade legofolksinstitutionen.

Vi tar till utgångspunkt de sju sätt på vilka människor, enligt Orlando Pattersons jämförande studie av slaveriet i över 190 samhällen, genom historien förslavats: genom att tas som krigsfångar, genom att ges som tribut till ett annat folk, genom skuldsättning, genom straff (för något brott), genom att ge sig själva som slavar till följd av exempel fattigdom, genom att utsätta oönskade barn togs om hand och uppfostrades som slavar eller slutligen genom att födas till slav.¹⁰ Under 1200-talet kom flera av de uppräknade sju sätten att förbjudas i Sverige. Att sätta ut oönskade barn hade genom kristendomen blivit en omöjlighet, och inte något exempel finns på att svenskar under denna tid gav eller mottog trälarna som tribut. Att på grund av skuldsättning eller fattigdom ge sig själv (eller någon av sina familjemedlemmar) som träl åt en mer förmögen granne hade enligt Östgötalagen förbjudits under Birger jarls tid (han avled 1266).¹¹ Handeln med kristna trälarna pågick åtminstone in på 1290-talet, då den förbjöds, först i Upplandslagen och sedan även i andra landskapslagar,¹² och i och med Skarastadgan kunde alltså barn till kristna trälarna inte längre ärva sina föräldrars ofrihet. Därmed upphörde emellertid reformeringen av träldomsinstitutionen, trots att fortfarande flera av de sätt på vilka människor kunde förslavas på kvarstod. Inga nya regler utfärdades rörande tagandet av krigsfångar, inga inskränkningar av träldom som straff infördes, och inte heller förbjöds handel med icke-kristna slavar. Hedniska trälarna, i den mån de förekom, och deras barn saknade alltså även efter 1335 rättsligt skydd.¹³ Trots detta hade ändå träldomen som juridiskt sanktionerad institution helt försvunnit i mitten av 1300-talet, då den inte längre omnämndes i landslagen. Låt oss dröja något vid tre ideologiska orsaker till detta, vilka bidrar till förståelsen av de former av arbete i ofrihet som levde vidare ännu under senmedeltiden och 1500-talet.¹⁴

En första orsak till att träldomen försvann ur lagstiftningen under 1300-talet var att idén om vad frihet var förändrades. Under äldre medeltid, då träldomen fortfarande stod ohotad, gick en grundläggande social skiljelinje mellan den frie mannen och den ofrie trälen. Medan den frie mannen oavsett ekonomisk ställning hade heder och var en del av samhällets gemenskap, saknade slaven egen heder, så att varje brott (misshandel, våldtäkt, dråp) mot trälen istället var ett angrepp riktat mot ägaren.¹⁵ Införandet av kristendomen var ur denna aspekt betydelsefullt därför att det gjorde (den kristne) slaven till en likställd medlem av församlingen, med samma rätt till dop, begravning och giftermål som den frie.¹⁶ Denna utveckling förstärktes av att den ekonomiska ojämlikheten över tid ökade mellan de fria männen, vilket ledde till att skillnaderna i juridisk status förlorade sin tidigare fundamentala betydelse.¹⁷ Den övergripande arbetsdelningen i samhället övergick från att vara baserad på status till att istället vila på klass. Denna utveckling förändrade också betydelsen av begreppet ”fri”, som övergick från att betyda ’icke-förslavad’ till att syfta på frihet från andras dominans, och på att ha möjlighet att göra som man önskade, inklusive att utöva makt över andra.¹⁸ I svenskan kan denna övergång illustreras med betydelseförändringen hos ordet ”frälse”, vilket övergick från att syfta på dem som inte var trälare och som därför hade ”fri hals” till att från och med 1200-talet istället beteckna de privilegierade skikt som hade störst ekonomiska tillgångar och som därigenom hade störst möjligheter att utöva makt över andra genom sin egendom, i synnerhet jorden.

Detta för över till den andra orsaken till att träldomen som institution försvann i Sverige under 1300-talet, nämligen att det då hade introducerats nya institutioner som kunde ersätta den tidigare exploateringsformen. Av fundamental betydelse för det feodala samhället var uppkomsten av ”tjänsten” som en ny form av underordning, en term som användes för att beskriva relationen mellan ”herre” och ”tjänare” på alla nivåer i samhället.¹⁹ En annan institution som ofta lyfts fram i forskningen om träldomens försvinnande var landboväsendet. Det innebar en omläggning av jordbruksproduktionen från tidigmedeltida storgårdsdrift och medförde ett mer intensivt nyttjande av jordegendomarna genom att en fri (rik) och jordägande man kunde exploatera en fri men jordlös bonde.²⁰ En ytterligare förutsättning för träldomens juridiska avveckling,

legofolksinstitutionen, är väl så bekant vid det här laget. Den möjliggjorde en fortsatt underordning av fria (fattiga) män och kvinnor som inneboende arbetare och är en nödvändig faktor om man vill förstå varför även husslavar försvann från Nordeuropa under medeltiden.²¹

Det tredje ideologiska skälet till att träldomen försvann ur lagen under 1300-talet var att dess kvarlevande former, i första hand krigsfångenskap och straffarbete, inte längre sågs som slaveri. Medan träldom med tiden kom att betraktas som något vederstyggligt ont förblev medeltiden igenom (och längre än så) straffarbete och krigsfångenskap socialt acceptabla former av arbete som den som inte ingick i eller utslöts ur samhällsgemenskapen kunde utsättas för. Patterson har påpekat att trots att straffarbete i galärer och gruvor under tidigmodern tid i Västeuropa var arbete som utfördes under en period av ”uppskjuten död” (det vill säga som ett straff istället för dödsstraff) på motsvarande sätt som andra samhällen använde straffslavar, har historiker ändå hållit fast vid uppfattningen att detta måste ha varit något annat än slaveri, eftersom slaveriet redan hade försvunnit från Västeuropa.²² Detta är inte bara ett cirkelresonemang utan uppenbarligen också ett traderande av 1300-talets kulturella omtolkningar av ofriheten och träldomen.

Låt oss nu utforska vad som hände med träldomen i Sverige efter dess institutionella avskaffande. Inledningsvis visar jag att träldomen som idé inte alls var död i senmedeltidens Sverige, utan tvärtom frodades som religiös (och politisk) antites till den fria människans plats i samhället och världsordningen. Därefter studeras i tur och ordning de två huvudsakliga former av träldom som överlevde 1300-talet, straffarbetet och krigsfångenskapen, och jag visar inte bara att dessa former av arbete i ofrihet kraftigt växte till följd av den tidigmoderna statens behov av arbetare, utan också att man även i dåtiden verkligen betraktade dem som kvarlevande träldom.

Birgitta om träldomen

Det finns bara en medeltida svensk som i bevarade källor utvecklat sin syn på slaveriet och det är heliga Birgitta. I ett brev i uppenbarelsens form riktat till ärkebiskopen av Neapel anmärkte hon på ett antal synder som hon iakttagit rörande slaveriet i staden.²³ Hon invände mot

att många stadsbor köpte ”hedningar och otrogna” som slavar utan att omvända eller döpa dem,²⁴ och mot att även de som lät döpa sina slavar underlät att undervisa dem i den kristna tron. Vidare invände hon mot att slavinnor (*seruas vel sclauas*) sattes av sina ägare i bordeller, såldes för att tjäna pengar eller hölls av husbönderna som konkubiner ”både för sig själva och för andra”. Hon ogillade också att somliga behandlade sina slavar så illa ”med skymfande ord och slag” att dessa av desperation begick självmord.²⁵ Däremot hade det väckt Birgittas gillande när hon sett att vissa i staden köpte hedniska slavar i avsikt att låta döpa dem och sedan senast på dödsbädden frige dem. Hon varnade dock för ”att de som gör motsatsen [det vill säga låter slavarna övergå till arvingarna] blir hårt straffade av Gud”.

Det finns ett par belägg för att Birgitta och hennes närmaste verkligen levde ungefär så som hon lärde. Enligt en man som vittnade under kanonisationsprocessen hade hans mor en gång stött på en stor grupp pilgrimer nära Lateranbasilikan i Rom. Bland dem fanns Birgitta, som just förebrådde en man ”som höll en sjuk gosse där för att be om allmosor”. Birgitta föll ut mot mannen: ”Varför har du hand om denne jude? Han är utan tvivel jude, och du har stulit honom!” Överraskad erkände mannen att detta var sant, varefter ”Birgitta tog sig an gossen och lät döpa honom”.²⁶ Om hon därefter också gav pojken friheten är emellertid okänt. Det andra belägget rör en kvinna ”av turkisk härkomst” som ”i sin ungdom rövades bort av de kristna från sitt fosterland” till Neapel. Där överlämnades hon till drottning Johanna av Sicilien, som genast skickade flickan vidare som gåva till Birgitta i Rom. När flickan kom fram var Birgitta emellertid redan död (vilket innebär att händelsen inträffade tidigast 1373). Trots detta döptes flickan, gavs ett kristet svenskt namn (”Katarina Magnusdotter”) och medfördes hem till Sverige, där hon 1414 avled som nunna i Vadstena.²⁷

Birgitta och hennes närmaste verkade alltså inom den sydeuropeiska slavhandeln, där judiska och muslimska ungdomar togs till fånga i syfte att omvändas till kristendomen, vilket inte stred mot Birgittas invändningar mot oskicken i Neapel. Att prostituera slavinnor eller att behandla dem så illa att de tog livet av sig var synder som Gud tids nog skulle bestraffa, men Birgitta var inte kategorisk motståndare till slaveriet. Tvärtom var det Gud behagligt att köpa hedniska slavar i avsikt att göra

goda kristna av dem, åtminstone om de kunde förvänta sig att bli frigivna senast i samband med ägarens död. Även om Birgittas resonemang gällde specifikt Neapel bör hennes uppfattningar ha varit präglande också av förhållandena i Sverige, för de åsikter hon uttryckte låg helt i linje med vad som långt mer kortfattat uttrycktes i landskapslagarna. Birgitta, Magnus Eriksson och kommissionerna bakom landskapslagarna var alla överens om att vissa former av slaveri var förkastliga på religiösa grunder och att trälldomen därför borde reformeras, däremot inte avskaffas. Låt oss nu se närmare på de argument som låg bakom deras reformer.

Trälldomen som metafor

Skarastadgans upphävande av trälldomens ärftlighet (för kristna trälrar) motiverades med att ”ty att så som Gud frälste oss, frälste av hedningar och hedendom, så haver ock han dem [de kristna trälarna] frälst, och förutnämnd konung [Magnus Eriksson] med honom”, samt med att kungen gjorde detta för ”Guds heder, jungfru sankta Maria till ro och nåd, sin kära faders själ, och faders broders”.²⁸ Det senare argumentet, att frigivning av trälrar var en god gärning som kom den egna och de nära släktingarnas själar till gagn, var ett argument som implicit låg till grund också för frigivning av trälrar genom testamenten under sent 1200- och tidigt 1300-tal.²⁹ Magnus lyckades i stadgan utvidga denna gudomliga nåd till att omfatta även sitt indirekta frigivande av andras trälrar, till fromma för den egna frälsningen (samt till gagn för de saliga hertigarna Erik och Valdemar).

Att frigivning av trälrar var en god gärning till gagn för den egna själen var visserligen ett starkt incitament för trälens ägare att övergå till andra exploateringsformer, men det säger inget om varför trälarna skulle frigges, varför frigivning sågs som en god gärning. Det gör däremot Skarastadgans första argument, om än något dunkelt uttryckt: så som Gud har frälst ”oss” från hedendomen så har han även frälst ”dem”, de kristna trälarna. Denna tanke förekom redan i Upplandslagen 1296, där förbudet att sälja en kristen man som slav motiverades med att ”ty att Kristus var såld, och då löste Kristus alla kristna”,³⁰ vilket i Södermannalagen 1327 formulerades som ”förty då Kristus såld var, då löste han och frälste kristna män alla”.³¹ Såväl landskapslagarnas som

Skarastadgans reformer av träldomsinstitutionen grundades alltså i tron på att Kristus genom att ha blivit såld hade "löst" eller "frälst" (det vill säga friköpt) alla kristna, vilket givits den bokstavliga tolkningen att han hade frigivit alla trälar. En sådan radikal tolkning förekom även på andra håll i medeltidens Europa, till exempel när bönderna i Katalonien i mitten av 1400-talet gjorde uppror mot livegenskapen³² och när en engelsk pamflett från Norwich 1549 krävde att "all bond men may be made free, for God made all free with his precious blood shedding".³³ Det märkliga i Sverige var snarast att trossatsen istället formulerades ovanifrån, sannolikt av domprosten Andreas And som var den ende andlige representanten i den kommitté som tog fram Upplandslagen.³⁴ Varifrån And hade fått denna lära är okänt. I Nya testamentet förekommer träldomen, som Patterson påpekat, särskilt hos Paulus, och där i två delvis motsägelsefulla trossatser.³⁵ Å ena sidan hade alla människor varit slavar under arvsynden fram till stunden för Kristi korsfästelse, då hans död och återuppståndelse friköpte och befriade alla troende från detta slaveri. Å andra sidan framställdes de kristna samtidigt som ofria: efter att Kristus friköpt dem från synden hade de nämligen istället övergått till att bli Guds slavar.

Båda dessa trosutsagor förekommer ett antal gånger i svenska medeltida religiösa texter. Det tidigaste exemplet finns i Alvastrahomiliet från början av 1200-talet, enligt vilket

alla människor har två ägare: en före dopet, nämligen djävulen, en annan efter det att de har döpts, det vill säga Kristus [...] Om dessa två herrar säger Herren: Du kan inte tjäna två herrar, men ofta sker genom massans påtvingade synder att de lämnar sin ägare [det vill säga Kristus].³⁶

Magister Mattias, heliga Birgittas biktfader, menade ett århundrade senare i sin *Expositio super Apocalypsim* att de "som genom blodet har blivit friköpta från djävulens träldom" och som genom dop och bot renats från synder kunde träda inför Kristus.³⁷ Senare belägg återfinns i ett kväde om Kristi lidande från andra hälften av 1300-talet enligt vilket Kristus "frälst [de kristna] av träldom",³⁸ och i översättningen av Bonaventura från omkring år 1400 sägs att "vår herre Jesus ödmjukade sig själv,

tagande uppå sig trälens hamn och liknelse” och att ”han tog mandom med oss som trälar var”.³⁹ Senare under århundradet återkommer att Jesus iklätt sig ”träldomshamnen”,⁴⁰ och i en bön till Maria från omkring 1450 sägs att ”vi var förr syndens och djävulens och så gott som allsköns kreaturs trälar och underdåna” men att Kristus frälste och löste oss av ”syndens och djävulens och allsköns annan träldom”.⁴¹ Tanken att människan varit eller fortfarande var syndens slav förekom även i texter där Kristi frälsning inte uttryckligen nämndes, som i företalet till den fornsvenska 1300-talsöversättningen av Moseböckerna, enligt vilket alla synder ”gör mannen [till] djävulens träl”.⁴² Andra exempel är när S:t Johannes i en annan svensk 1300-talstext predikade att många rika män ”gör sig själva tvennes träl: djävulens och silvrets”⁴³ och när Kristus i en predikan skriven i Vadstena runt år 1400 sade att ”den som tjänar rikedomar gömmer dem som träl, men den som träldomens ok bortkastade giver dem och skiftar dem som herre”.⁴⁴

Men träldom användes alltså också som metafor för att beskriva människans relation till Gud. Även det var en tradition med rötter i fornkyrkans tid, då särskilt Paulus beskrev sig själv som Kristi, Herrens eller Guds slav, ”den mest självutplånande och nedvärderande term som samhället erbjöd”.⁴⁵ Som vi såg ovan användes metaforen också i Alvastrahomiliet, enligt vilket alla kristna hade Kristus som ägare (*possessor*). Ett annat exempel är att bibelöversättningen från tidigt 1300-tal lät Gud säga att ”Israels söner är mina trälar ty att jag frälste dem av Egyptens land”.⁴⁶ Så sent som 1493 vittnade en skeppare i Stockholm om att en fånge med fogdens lov hade ”ingivit [sig] till kartusianerna att vara en träl i alla sina livsdagar”.⁴⁷ Sådana beskrivningar var emellertid relativt sällsynta i det medeltida Sverige: träldom sågs inte längre som en passande beskrivning på förhållandet till Gud. Istället kom man från och med 1300-talet att ”tjäna” Herren, en metafor som ännu lever kvar i ord som ”gudstjänst”. I en fornsvensk översättning av ett brev från 1277 kallades följaktligen nunnorna i Gudhem ”Kristi tjänstekvinnor”,⁴⁸ drottning Margareta förklarade sig 1379 gärna vilja bli S:t Lars ”tjänstekvinna”,⁴⁹ och påven Gregorius den stores titel *servus servorum Dei* översattes på 1300-talet till ”Guds tjänstemäns tjänsteman”.⁵⁰

En förklaring till att man beskrev underordningen under Gud som tjänst hellre än som träldom var att trälen hade kommit att betraktas

som en ytterst usel eller syndig människa. Författaren till den svenska bibelöversättningens prolog menade att det fanns två slags ”herradöme” och två slags ”tjänst”. Det första herradömet tvingade

andra män under sig till sitt gagn och deras tunga, och är pinlig tjänst under slika herrar, som heter trälldom. Ty att så som visa män säger, att han är träl som allt gör för [en] annans skull och inget för [sig] själv.⁵¹

Det andra herradömet, däremot,

styr flera män till gagn och allmän torft, och [att] tjäna under [sådant] herradöme är fagert frälse och hederligt. Ty att som visa män säga: Den är fräls som allt gör för sin skull och för sitt gagn.

Trälldomen hade därtill kommit in i världen till följd av människornas synder. Tjänsten var följaktligen till gagn också för den som lydde sin herres bud, så som det var till gagn för boskapen att lyda sin herde, medan trälen misstänktes se mer till sitt eget gagn än till herrens.⁵² Birgitta instämde i karakteriseringen av trälen som en ögontjänare, ty ”trälen, när han kommer i självsvald, ter ymnigt i gärningar vad han har i viljan”.⁵³ Trälar kunde också framställas som feiga. Usla människor ”vill fly sin skada som trälar” enligt en översättning från 1400-talet,⁵⁴ då även begreppet ”trälldoms räddhåga” – ”den onda räddhågan” – förekom.⁵⁵ Undvik att bli träl, tipsade biskop Tomas av Strängnäs, som i Frihetsvisan manade att ”var hellre fri än annans träl”,⁵⁶ i en dikt av biskop Henrik av Linköping (död 1500) var ”din arma träl” den lägst stående människan i samhällsordningen;⁵⁷ och i reformatorn Olaus Petris angrepp mot klosterväsendet liknades valet att bli munk eller nunna vid att göra sig själv till ”träl” (vilket han alltså uppfattade helt annorlunda än Paulus).⁵⁸

Att trälldom var något ytterst dåligt framgår även av att det var ett av de straff som kunde drabba syndaren efter döden. Birgitta menade att ”Guds fiender” skulle ”brinna evärdligen i helvetet” samtidigt som hon kallade dem för de ”värsta trälar, vilka skola mista himmelrikets arv”.⁵⁹ I *Själens kloster*, översatt i Nådendal under 1480-talet, var idén om slaveri som helvetesstraff tydligare: i en uppräkningslista av de ”plågor”

som var straff både enligt världslig lag och för ”fördömda människor i helvetets pinor” ingick ”evinnerlig trældom” (*seruitus*), ty när människan ”dödligen synda gör hon sig till djävulens skattskyllerska och eviga trälerska, till en evig trældom i helvetespinor, var hon evärdligen skall den usla skatten umgälla och betala [...] förty att syndens skatter och återlön är evärdlig”.⁶⁰

Politiskt förtryck och slitsamt arbete

Trældom användes alltså som en religiös metafor i medeltidens Sverige på flera olika och delvis motstridiga sätt. Den tidigast belagda idén är att Kristus genom sitt offer löste alla kristna ur syndens slaveri, och den fick i slutet av 1200-talet genom lagstiftningen bokstavlig innebörd då den användes för att fundamentalt förändra träldomen som institution. Andra metaforiska bilder, som underkastelsen under penningen, djävulen eller Gud, liksom bilden av träldomen som ett hotande helvetesstraff, fortlevde medeltiden igenom. Trældom som frihetens motsats försvann därför inte heller under 1300-talet utan förblev en levande metafor för politiskt förtryck. Även denna användning finns belagd i bibelöversättningen, enligt vilken Herren sade till Israels folk att han ”ledde dig ut av Egyptens land av träloms hus”,⁶¹ liksom i senare översättningar som Domarboken, enligt vilken Israels söner led i ”stor trældom” under sju år.⁶² Den kom också till användning för att beskriva samtida politiskt förtryck: folket påstods ha levit i ”trældom” under utländska herrar i Skåne under åren före 1341,⁶³ under kung Albrekt av Mecklenburg plågades allmogen enligt egen utsago av ”våld och orätt, trældom och omilde”,⁶⁴ biskop Tomas ställde omkring 1437 den ”stora frihet och frälse” som han hade hoppats på skulle bli följderna av att Karl Knutsson valdes till kung mot den ”undertryckelse och trældom” som han verkligen upplevde.⁶⁵ Ett decennium senare vädjade borgarna i Vadstena till samme konung att han skulle skydda dem från den ”trældom” som klostret utsatte dem för genom oskäligen skatter,⁶⁶ och ytterligare några år senare anklagade delar av riksrådet kungen för att ha orsakat dem alla ”trældom och fördärv”.⁶⁷ Även under 1500-talet var metaforen återkommande i den politiska retoriken, då kung Gustav använde den för att påminna om att han befriat svenskarna från Kristians ”träloms ok” och från

den ”bedrövelse, trældom och vånda” som tyrannen hade orsakat.⁶⁸ Den användes också under upproret mot Erik XIV, då soldaterna som belägrade Stockholm motiverade sitt handlande med kungens ”trældom, tyranni och förtryckelse”.⁶⁹ Argumentet återkom i de anklagelser som framfördes mot den avsatte kungen vid riksdagen 1569, då han påstods ha försökt göra de svenska bönderna till ”ester och trälar” medan adeln framställde sig som plågad av kungens ”trældom och våldsamt”.⁷⁰

Vad denna upplevda ”trældom” mer konkret bestod av framgick aldrig uttryckligen.⁷¹ Att ordet trots detta under århundraden fungerade som politisk appell och som rättfärdigande av den egna politiska kampen berodde på att det hade en otvetydigt negativ innebörd. Ingen kunde ifrågasätta det faktum att det var fel om allmogen, de svenska herrarna eller kristna tvingades leva i trældom.⁷² Trots detta hade trældom knappast kunnat framställas som ett helveteskval om inte också en högst konkret tolkning levde kvar, nämligen att trældom var en ofri och särskilt mödosam form av arbete. Redan i inledningen till bibelöversättningen sades att ”oss är bjudet att hålla heligt av trälarbete om söndagen”.⁷³ En liknande formulering av det tredje budordet finns i en 1400-talsskrift om de sju sakramenten, nämligen ”du skall helig hålla söndag och alla andra helgdagar, och förbjuds oss om helga dagar allt trälarbete att göra”⁷⁴ samt i översättningen av Bonaventura, när Jesus upplyser judarna om att ”ej skulle man om söndagen låta av goda och kärleksgärningar, utan av synder och trälarbete”.⁷⁵ I en legend om S:ta Margareta från 1500-talets första decennium bannar denna att ”[i]lla haver detta landet så länge försummat och försmått Guds bud, ity att I haven om söndagen arbetat och ryktat edert trälarbete såsom om andra dagar”.⁷⁶

In på 1500-talet användes alltså ordet ”trälarbete” för att beteckna det arbete som var förbjudet på vilodagen. Också av andra texter framgår att trældom användes som metafor för hårt och slitsamt arbete. Väpnaren Björn Soop uttryckte i sitt testamente 1474 att hustrun skulle få en gård eftersom hon hade haft ”mycken trældom” där,⁷⁷ borgarna i Östhammar klagade 1491 över att landhöjningen (att jorden ”förväxer och förhöjes”) medförde att de inte längre kunde segla in i staden eller fiska ”utan med allra största trældom och vedermöda”,⁷⁸ och Peder Månsson skaldade i inledningen till *Bondakost* om Adam och Eva hur

Gud gav över dem träldomens lag
 och alla deras barn till domens dag:
 'I ditt anletes svett skall du äta ditt bröd
 lidandes i världen mycken nöd
 och då du brukar jorden till att leva
 tistel och torn skall hon dig giva.⁷⁹

Även kung Gustav använde ordet på detta sätt för att beskriva hur ”mycken träldom, sorg och bedrövelse” lagmannen Axel Anderssons hustru hade haft i sitt äktenskap (vilket motiverade att kungen skilde henne från maken).⁸⁰ Kungen använde därtill verbet ”träla” för att beteckna sitt eget hårda arbete för rikets välfärd (och för att försvara varför han behövde hjälp av en tysk kansler),⁸¹ och än mer konkret användes det vid en tvist om en gård mellan två män i Nyland 1592, där den ene dömdes att ersätta den andre (som brukat gården i 21 år men som nu tvingades flytta) ”för [det] arbete han trälät haver i samma hemman”.⁸² Dessutom kunde ordet syfta på verkligt slavarbete, som när männen i Kemi i Österbotten 1490 beklagade sig över att ryssar rövade bort kvinnor och barn för att de skulle ”släpa och träla för dem”.⁸³

Träldomen som idé eller begrepp försvann alltså inte efter 1335. Tvärtom förblev ordet medeltiden igenom den gängse benämningen på ofrihet och underkastelse, en motsats till den åtrådda friheten eller frälsningen. Träldomen frodades som både religiös och politisk metafor, men hade också en mer konkret koppling till slitsamt arbete. Också då kunde den användas i överförd betydelse. Gustav Vasa ansåg knappast att han verkligen var en träl och det gjorde inte de tvistande bönderna i Nyland 1592 heller, eller de som talade om söndagarnas förbjudna ”trälarbete”. Men därtill fanns det tillfällen då ”att träla” användes i en bokstavlig betydelse, som beteckning för arbete i ofrihet. Det gällde bönderna i Kemi när de 1490 skrev om sina bortrövade familjer, men som vi nu ska se också dem som mot slutet av 1500-talet dömdes till straffarbete.

Straffarbete

Under åren kring 1580 kom ordet ”träla” också till användning när någon dömdes till straffarbete. Det tidigaste belägg jag funnit för detta är från 1577, då hertig Karl dömde två män som stulit järn till att ”där vid bruket [i Brätte] träla och arbeta i deras livs dagar”.⁸⁴ Ett par år senare dömde Johan III en småländsk kvinna för upprepade lönskalägen till att under några dagar i varje månad (under de följande åtta månaderna) ”slita ris” vid kyrkdörren på olika platser i landskapet och därefter ”sin hela livstid träla och arbeta” vid Kronoberg.⁸⁵ Året därpå dömdes en grupp gycklare i Stockholm för att med sina konster ha narrat pengar av godtrogna bönder att ”sändas till Salagruvan, andra av deras sällskap till varnagel och exempel, att träla där på någon tid”.⁸⁶ Och åter ett år senare dömdes en från Finland till Stockholm inflyttad piga för att ha stulit kläder från sin husbonde till att ”föras på slottet, gå där uti en bult och träla”.⁸⁷

Mot slutet av 1500-talet använde alltså såväl hertig Karl och kung Johan som slottsfogden och rådmännen i Stockholm verbet ”träla” för att beteckna det hårda och slitsamma straffarbete som de utdömde. Frågan är nu om deras användning av ordet ska betraktas som endast metaforisk, likt fallen med den förfördelade bonden i Nyland, lagmannens olyckliga hustru eller kung Gustavs ”trälande”, eller om domarna bokstavligen ansåg att de dömde de olycksaliga till ofria trälar. Jag lutar åt det senare: träldom betecknade som vi sett in på 1500-talet en ofrihet som uppfattades som usel, som ett syndastraff, som förtryck, som mycket slitsam, samt inte minst som en form av arbete. Även om det inte fanns några ”trälar” i 1500-talets Sverige fanns det uppenbarligen ändå människor som tvingades ”träla”, och de gjorde detta inom ramen för den ena av de två former av ofrihet som de medeltida reformerna av träldomsinstitutionen aldrig berörde: straffarbetet.

Straffarbete förekom under 1200-talet i olika varianter i de svenska landskapslagarna.⁸⁸ Enligt Gutalagen skulle en träl som arbetade på helgdagar få sin träldomstid förlängd med tre år, medan en trälinna som begick barnamord fick träldomstiden förlängd med hela sex år.⁸⁹ Tillvaron som träl förutsattes alltså vara tidsbestämd, vilket har tolkats som att träldomen var på återgång på Gotland vid tiden för lagens nedtecknande.⁹⁰ En annan möjlighet är förstås att träldom på ön under

lagens tid framförallt hade kommit att bli förknippat med straffarbete, vilket införts som världsligt straff på ön för vissa brott mot kyrklig rätt.⁹¹ Även i Östergötland kunde man nämligen dömas till straffarbete som träl: om en löskekona stal utan att kunna betala sina böter ”då har hon stulit bort sin frihet”.⁹² I sådana fall hade målsäganden, kungens företrädare och häradshövdingen var och en rätt att betala kvinnans böter till de andra två och därefter behålla kvinnan som trälinna till dess att hon kunde betala igen en summa motsvarande böterna. Lagen angavs vara tillkommen på konung Magnus tid (1275–1290) och gav målsäganden rätt att istället ta kvinnans liv genom att stena henne om han föredrog detta.⁹³ Träldom var alltså ett straff som endast drabbade den som var för fattig för att kunna betala böter.

Också enligt landskapslagarna i Uppland och Västmanland kunde man dömas till straffarbete, även om straffet där inte benämndes ”träldom”. Den som dömdes till böter för brott mot en bonde men som inte hade råd att betala böterna ”gånge han in till bondens, år för mark varje som han saker är”.⁹⁴ Längden på straffet var alltså tidsbestämd (som på Gotland) i relation till bötesbeloppets storlek. När dessa år var till ända skulle den dömda sedan även arbeta för konungen under lika många år. Om han rymde under denna tid hade målsäganden rätt att fånga honom och föra honom tillbaka med våld utan att kunna straffas för detta (så länge den rymmande arbetaren inte dräptes). Dessutom skulle då ytterligare tre mark läggas till den ursprungliga bötessumman och straffarbetstiden förlängas med ett år.

I den kungliga Täljestadgan 1345 formulerades bestämmelsen att den som inte hade råd att betala böter istället skulle dömas till straffarbete i ordstävets form: ”orka ej legodräng penningböter, då böte han kropp [som] ej äger ko”.⁹⁵ Detta talesätt var allmänt spritt i Europa under medeltiden och återfinns även i Peder Låles samling (”han gälle kropp där ej haver ko”),⁹⁶ liksom hos Olaus Petri i början av 1500-talet (”Den icke haver få, han böte med kropp. Den ej haver so, han böte med ko”). I sina domarregler hävdade den senare inte bara att ”allmänneliga ordseder brukas ofta för allmän lag” utan menade också att det var riktigt och rätt att domaren dömde därefter.⁹⁷

Landslagen övertog Täljestadgans allmänna princip om straffarbete för den som inte hade råd med böter (”böte den kropp [som] ej haver

ko⁹⁸) och kombinerade denna med bestämmelser gällande straffarbete hämtade från Upplandslagen.⁹⁹ Det enda nya tillägg som gjordes i landslagen var att om den dömd rymde och bonden inte lyckades fånga in honom kunde bonden vända sig till kungens länsman för handräckning. (Om rymlingen trots detta lyckades undkomma skulle bonden inte bli skadeståndspliktig för kungens uteblivna arbetskraft.) Även i stadslagen infördes vid denna tid straffarbete för den som inte hade råd med böterna, och där skulle arbetet ske både för målsäganden, för konungen och för staden, av vilka de två senare gavs möjlighet att lösa till sig målsägandens rätt till arbetaren.¹⁰⁰

Genom den yngre landslagen reviderades bestämmelserna kring straffarbetet något, främst genom att strafftiden förkortades till ett år för varje tre marks böter.¹⁰¹ Lagen förtydligade också att de böter som utdömdes för rymning antingen skulle betalas eller annars arbetas av enligt samma taxa (vilket väl var det sannolika utfallet med tanke på att endast den som inte hade kunnat betala de ursprungliga böterna hade dömts till straffarbete). Enligt en ny bestämmelse om vådeld orsakad av legohjon anmärktes därtill att om skadan uppgick till mer än 40 mark hade målsäganden rätt att ta den dömdes liv om denne inte hade råd att böta, men om skadan var mindre skulle legohjonet dömas till tvångsarbete ”så länge att det lösen för sig få, eller lösgiven varda”.¹⁰² Mer än ett sekel efter det att Kristus hade ”löst” alla kristna från träldomen användes alltså fortfarande detta ord för att beteckna hur den som dömdes till straffarbete kunde friköpas. Men ytterligare ett århundrade senare kommenterade Olaus Petri, då Stockholms sekreterare, stadslagens bestämmelser om straffarbetet:

Utav Östgöta lag och gammal lag haver man klart nog, att man hade trälar, köpte och sålde, så här i Sverige som annorstädes. Och det synes vara grunden till detta stycke [i stadslagen], att ”han skall gå till arbete”. Ty han är icke annat än en träl, så länge han betalar med sitt arbete det han skyldig är.¹⁰³

För Olaus Petri inte bara liknade utan var faktiskt den som dömdes till straffarbete en träl.

Straffarbetsdomar

Medeltida källor rörande utdömt straffarbete saknas nästan helt. Mot slutet av 1300-talet rekommenderade den anonyma författaren till dikten om kung Albrekt att en del av de legodringar som hade satt sig upp mot sina husbönder borde dömas till straffarbete: ”Första [gruppen] låta sända till grep / Den andra skulle de offra till rep / Tredje skulle då bonden tjäna / Och ej längre sina fränder röva eller råna”.¹⁰⁴ Om och i så fall hur de upproriska legodringarna faktiskt straffades är okänt. Först från slutet av 1400-talet finns rättsprotokoll som visar att arbete faktiskt utdömdes som straff, om än ofta med en praxis som kraftigt avvek från lagstiftningen.¹⁰⁵ För det första dömdes inte endast de som inte hade råd med böter till straffarbete (vilket förekom ibland¹⁰⁶), utan straffarbete användes främst som en form av benådning från dödsstraff, särskilt för stölder och horsbrott.¹⁰⁷ Någon gång kunde benådningen vara villkorad av att den dömda utlovade ”bättring” eller att domaren ansåg att det fanns någon möjlighet till framtida ”bättring” under straffarbetstiden.¹⁰⁸

Till följd av att straffarbete inte utdömdes som ersättning för böter kunde strafftiden inte längre vara proportionell mot bötesbeloppet. Jag har inte lyckats finna några principer som skulle kunna förklara varför de utdömda straffen varierade från en månad,¹⁰⁹ två månader,¹¹⁰ ett halvår,¹¹¹ ett, två eller tre år¹¹² upp till livstid¹¹³ eller till dess att kungen skulle ”värdigas” att benåda den dömda.¹¹⁴ I de flesta fall reglerades strafflängden överhuvudtaget inte i domarna utan frågan lämnades öppen för senare beslut, ”så länge konungs ämbetsman täckes”,¹¹⁵ i tydlig motsats till lagstiftningens aritmetiska tre mark = ett (plus ett) år. Att det, som det stadgats i den yngre landslagen, fortfarande fanns möjlighet att friköpa den som dömts till straffarbete framgår av enstaka fall där lösensummor betalats av föräldrar och andra anhöriga för att dömda straffarbetare skulle bli frigivna.¹¹⁶

Straffarbetsdomar verkar under 1500-talet främst ha utdömts i Stockholm och övriga Svealand.¹¹⁷ Från slutet av 1400-talet finns visserligen ett par uppgifter om straffarbete även från Götaland,¹¹⁸ men endast enstaka domar återfinns under 1500-talet.¹¹⁹ Åtminstone från 1540-talet och framåt dominerade därför Stockholm, Uppland och Västmanland. För det mesta dömdes den olycklige att avtjäna sitt straff vid den

lokala kungsgården eller slottet,¹²⁰ särskilt ofta vid Stockholms slott, där arbetsplatsen ibland preciserades till ”slottsgropen”, smedjan eller kalkbaljan.¹²¹ Även vid andra slott och kungsgårdar preciserades ibland arbetsplatsen, som kalkbaljan vid Vadstena eller smedjan vid Österby gård i norra Uppland.

Det enda undantaget från regeln att den olycksalige dömdes till straffarbete vid närmaste slott var alla de fångar som skickades ned i silvergruvan i Sala. Det tidigaste belägget för detta kommer från hösten 1563, då Erik XIV instruerade Jöran Persson att han skulle åtala några köpmän för brister i handeln med kronans kläde och sedan, om de inte kunde ersätta kronan för dess förluster, ”skicka dem upp till Salberget, låtandes dem där sådan skadlig försummelse lida straff för och vår skada med deras arbete någorledes upprätta”.¹²² Vi vet inte om köpmännen eller andra fångar verkligen skickades till Sala under Eriks regeringstid, men från och med Johan III:s maktövertagande hösten 1568 blev arbete i silvergruvan i Sala ett vanligt straff. Den tidigaste uppgiften rör ett par gruvfogdar från just Sala som hade dömts till döden för sin försumlighet av Erik XIV.¹²³ Johan III benådade dem till att istället sona sina brott genom att röja upp i de delar av gruvan som de genom sin försummelse hade fördärvat, under hot om att dödsstraffet annars skulle verkställas. Till deras hjälp dömdes samtidigt en man som var skyldig kronan pengar och fyra djäknar som ”en lång tid med goda dagar” levt på kronans bekostnad till straffarbete i gruvan, liksom ”de andra fångar, som vi där hädan hava förskicka låtit [till att] bliva brukade uti samma arbete”.¹²⁴ Också andra personer hade alltså dömts till straffarbete i gruvan av Johan III hösten 1568, även om domarna inte är bevarade.

Våren därpå ansåg kungen att gruvan behövde fler arbetare. Han befällde därför alla fogdar i riket att ”en hop arbetsfolk därhädan förskaffa”, särskilt sådana som dömts för stölder eller hor.¹²⁵ En anledning till detta var att åtminstone vissa av de fångar som hade skickats dit under vintern hade lyckats rymma, varför fogden ålades att skaffa dit dem igen eller annars straffas så som han hade förtjänat.¹²⁶ År 1571 instruerades fogden i Stockholm att skicka alla tjuvar som dagligen blev ”uppspårade” i staden till Sala,¹²⁷ och även 1573 påtalade Johan gruvans ”arbetsfolksbehov”, men menade att han inte ville ”sätta där in till arbete många oskyldiga uti stor fara” då han dömde en smed för

stöld till straffarbete i gruvan.¹²⁸ Bruket av straffarbetare i gruvan var kontroversiellt såtillvida att bergsmännen i Sala 1572 trodde att fångarna medförde otur: ”där icke skall vara någon lycka med bruket så länge de bliva brukade”.¹²⁹ På detta svarade kungen att han inte kunde ”ställa där någon tro till, efter sådana fångar dock eljest hava förverkat deras liv”, vilket innebar att dödsolyckor inte var något att beklaga. Han bad dock fogden om en förteckning över fångarna, deras brott och strafftid, och lovade sedan att återkomma med vidare besked. Åtgärden ledde inte till någon förändring. Istället kom antalet straffarbetare som skickades ned i Salagruvan att öka under 1570- och 1580-talen, då Johan III införde arbete som straff för nya typer av brott både 1580 (för borgardrängar och månglerskor som ägnade sig åt handel på landsbygden) och 1583 (för män som ankom till en socken utan personbevis).¹³⁰

Det är på grund av källäget inte möjligt att avgöra hur många människor som sammanlagt dömdes till straffarbete i Sala eller på andra orter, men med ledning av gruvans räkenskaper kan vi få en ungefärlig uppfattning om minimiantalet. Från tjugooårsperioden 1569–1589 finns nämligen uppgifter bevarade antingen om hur antalet utspisade fångar i gruvan varierade från vecka till vecka eller åtminstone om det årliga genomsnittet för fångutspisningen. Från och med 1575 fick fångarna dessutom skor, vadmal och skinnpälisar eftersom de ”år och dag gå i gruvan och aldrig slippa ut”, något som innebär att det vissa år i räkenskaperna även finns listor över fångarnas namn.¹³¹ Hur antalet straffarbetare i gruvan varierade över tid enligt räkenskaperna visas i figur 22. Antalet kunde förändras kraftigt från månad till månad: medan det i september 1568 inte fanns en enda straffånge i gruvan steg antalet till över 20 i början av sommaren 1569 för att sedan åter falla till under 10 under sensommaren, bara för att överstiga 30 redan i september. Det högsta antalet fångar samtidigt i gruvan, 45, nåddes våren 1573, vid den tid då Johan III beklagade sig över gruvans ”arbetsfolksbehov” och drog sig för att skicka in ”oskyldiga uti stor fara”. Namnlistorna bekräftar att de flesta fångar inte överlevde någon längre tid: av de 15 som fick skor och kläder utlämnade 1579 fanns endast två kvar 1580, och detta mönster bekräftas i listorna från följande år.¹³² Utifrån dessa kan vi beräkna ett minimiantal straffarbetare som slutade sina dagar i gruvan: minst 330, även om det dubbla antalet sannolikt kommer verkligheten närmare.¹³³

Figur 22. Antal straffångar i arbete i Sala silvergruva, 1569–1589. För vissa år (1569–70, 1572–76, 1579) kan variationerna följas månad från månad i utspisningslängderna, för andra år (1571, 1577–78, 1580–89) finns endast en uppgift om antalet fångar vid tidpunkten för utdelningen av årets kläder och skor. Källor: VmH 1569:3A, 1570:3A, 1571:1A, 1572:5, 1573:9A, 1574:1A, 1575:6A, 1576:3A, 1577:8A, 1578:10A, 1579:9A, 1580:1A, 1571:9A, 1582:9A, 1583:4A, 1584:6A, 1585:6A, 1586:3A, 1587:8A, 1588:4A, 1589:3A; Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 72, 74–76.

Brännmärkning och bojor

Straffarbetet var nästan alltid kombinerat med kroppsstraff, oftast hudstrykning. Ibland fick därtill de dömda öronen avskurna för stöld,¹³⁴ medan det någon gång kunde hända att en person benådades till straffarbete istället för att få öronen avskurna.¹³⁵ Som Johan Lund Heinsen har påpekat gällande dem som dömdes till slaveri i Danmark innebar det faktum att bödeln utförde straffet att arbetaren dessutom märktes som oärlig, berövades juridiska rättigheter och utsattes för en form av social död.¹³⁶ Arbetarna i Sverige kunde därtill brännmärkas som en del av straffet: befallningsmannen i Stockholm beordrades 1571 att låta

göra sådana ”tecken” på dem som dömdes till straffarbete att de enkelt skulle kunna identifieras om de rymde från gruvan,¹³⁷ och en smed som dömdes för stöld 1573 skulle enligt kungens befallning brännmärkas på ”det sätt som [befallningsmannen] Erik Håkansson lät göra med sådana tjuvar”.¹³⁸ (Att det inte finns några anteckningar om brännmärkningar i rättegångsprotokollen från Håkanssons tid visar hur ofullständiga de bevarade källorna är rörande sådana detaljer.) Under de följande åren nämns en man som dömdes att få märke på kindbenen 1575,¹³⁹ en annan dömdes till detsamma som del av ett ”skälmsstraff” 1576,¹⁴⁰ och samma år antecknades att en dräng förskonades från brännmärken för att han var så liten till växten.¹⁴¹ Dessa tre dömdes alla i Stockholm och skickades sedan till arbete i Salagruvan. Brännmärkning förekom sannolikt på fler håll även om domsluten inte har bevarats. En man som dömdes för stöld i Stockholm 1588 erkände nämligen att han tidigare dömts i Nyköping ”och bar själv märket som han hade fått fram i pannan”.¹⁴²

Under strafftiden var åtminstone vissa av arbetarna fängslade med bojor. Redan i en mirakelberättelse från 1470 nämns hur en ung man fördes till tornet på Stegeholms slott för att arbeta med att hugga ved, fängslad med en lång och tung järnboja runt benet.¹⁴³ När Johan III år 1583 ingrep mot det lösdrivande tjänstefolket i riket befallde han att de som saknade personbevis skulle fasttas av bönderna och sedan av fogden ”hållas uti sporren [en fotboja] till arbete” vid kronans slott och gårdar.¹⁴⁴ En Mickel Andersson dömdes 1586 till döden, men benådades till ett års straffarbete ”i järn” med tillägg av ”halsjärn på en månads tid” i smedjan vid Österby gård.¹⁴⁵ I domsluten från 1500-talet nämns annars oftast att straffarbetaren skulle vara fängslad med en ”sporre”,¹⁴⁶ ibland istället kallad ”bulten”,¹⁴⁷ och ibland med det mer oprecisa ”järn”.¹⁴⁸

Även om det fortfarande i den yngre landslagen stadgades att straffarbete kunde utdömas till förmån för den målsägande ”bonden” finns inte ett enda känt domslut bevarat där denna lag tillämpades. Senast under förra hälften av 1500-talet övergick straffarbete istället till att bli ett sätt på vilket endast kronan kunde utnyttja fångarnas arbete. Jag har endast funnit två tillfällen då straffarbete utdömdes till förmån för enskilda, båda medlemmar av frälset: en landbo i Södermanland skulle 1511 ”betala nio öre saköre i arbete” hos sin husbonde,¹⁴⁹ och en frälseman i Västmanland som 1585 åtalade sin piga Gertrud och dräng

Klemet för ”slöseri” tilldömdes två års oavlönat arbete från dem vardera som ersättning.¹⁵⁰ Dessa två fall rörde alltså landbor och legohjon som redan befann sig i en underordnad ställning i förhållande till den som tilldömdes deras arbete. I ett tredje fall hotade rätten 1595 en kvinna som ”sig otillbörligt ställt hade” med att ”junkerns [Magnus Brahes] tjänare taga henne och för’na till herrens gård [Visingsborg] till att draga kalk och sten” om hon inte lämnade pastoratet ”nu innan nästkommande lördag”.¹⁵¹ Inte i något av dessa fall tillämpades lagstiftningen om tvångsarbete hos enskilda, och villkoren måste i praktiken också ha skiftat betydligt mellan den landbo som fick lösa av en böteskund med arbete, de legohjon som tvingades leva och arbeta oavlönat hos en husbonde som dragit dem inför rätta och det tredje fallet, ett rättsövergrepp där greven försökte hävda motsvarande rättighet som kronan att inom sin domän godtyckligt utdöma straffarbete.

På grund av att straffarbete inte utdömdes i enlighet med lagen följde inte heller arbetets former lagstiftningen. Straffarbetsdomar utfärdades i långt fler fall och helt utan de tidsbegränsningar som lagen stipulerade. En pådrivande orsak till straffformens uppblomstring under 1500-talet var kronans behov av arbetare, dels i tider av byggnation vid gårdar och slott, dels till det särskilt farliga arbetet i gruvan vid Sala. På så sätt var det ett komplement till legofolksinstitutionen, som uppenbarligen inte räckte till för att kronan skulle få tag i nog med arbetare. Ovan har framkommit ett antal olika medel som kronan använde för att hindra straffarbetarna från att rymma. Att bli hanterad av bödeln innebar en social död. Medan hudstrykning och stympning av öronen kunde drabba även den som inte dömdes till straffarbete var brännmärkning i ansiktet, på kinderna eller i pannan ett särskilt stigmatiserande straff som uttryckligen gjordes för att hindra fångarna från att avvika från arbetet. Att straffarbetarna fängslades med bojor runt halsen eller benen var ett annat sätt att förhindra rymningar, ett tredje var att de bevakades av fogdar och vakter som motiverades till vaksamhet med hot om egna straff om de lät fångarna fly.

I vilken utsträckning betraktades straffarbetet i 1500-talets Sverige som trældom? Det straffarbete som återfanns i landslagen stod inte i motsättning till landskapslagarnas förbud mot att sälja kristna som slavar eller Skarastadgans påbud att ingen kristen skulle bli träl genom

födelsen. Medeltiden igenom kunde alltså en kristen i Sverige berövas sin frihet genom att dömas till arbete i ofrihet, till ”att träla” i gruvan i Sala eller vid kronans slott, vilket också innebar utstötning ur den sociala gemenskapen. Detta blev, åtminstone av de bevarade källorna att döma, dessutom allt vanligare under 1500-talet. Från denna tid har vi också röster som uttryckligen likställde straffarbetet med trældom, först Olaus Petri och sedan de som i sina domar kallade straffet just för ”att träla”, bland dem hertig Karl och Johan III. Låt oss nu gå vidare till den andra formen av trældom som levde kvar efter Skarastadgans tid: krigsfångenskapen, det genom historien vanligaste sättet att förslavas.

Bortrövad från Sverige

Vi börjar med de människor som rövades bort från Sverige. I landskapslagarna reglerades vad som skulle hända om någon blev tillfångatagen av fiender. Enligt Upplandslagen skulle en gravid kvinna som blev ”härtagen” upplysa de andra fångarna (”haptum”) om detta. Om hennes barn i framtiden lyckades återvända till hembygden tillsammans med någon av de andra fångarna skulle denne då vittna om detta, och i så fall kunde barnet anses vara laglig arvinge till kvinnans make.¹⁵² I Gutalagen och Östgötalagen reglerades istället rätten för den som rövats bort och ”sitter i härs händer” att få friköpa sig från slaveri genom att sälja sin jord.¹⁵³ Enligt den senare lagen kunde det hända att ”här till lands lägga och härja allt det bonden ägde och så konan hans”.¹⁵⁴ Kom sedan ett bud till bonden med erbjudande om att få friköpa den bortrövade hustrun fick han sälja hennes jord för att ha råd att göra detta, och motsvarande rätt gavs hustrun om det istället var mannen som hade rövats bort. Denna bestämmelse övertogs av landslagen, både i dess äldre och dess yngre version: om ”utländsk här till lands lägga, heden eller kristen, fånga bonden eller husfrun och bortföra” gällde samma regler för jordförsäljning som tidigare i Östergötland.¹⁵⁵ Om däremot någon i konungens tjänst togs till fånga hade denne privilegiet att kungen själv skulle honom ”lösa, och häst och vapen hans honom återgälda”.¹⁵⁶

I praktiken verkar, åtminstone från 1400-talet och framåt, hotet om kidnappning och förslavning främst ha svävat över invånarna i den östra riksdelen. Jukka Korpela har visat på vilka sätt slavar från Finland och

Karelen spelade en betydande roll i slavhandeln in i tidigmodern tid i Novgorod och Moskva liksom i områden norr om Svarta havet och i Centralasien.¹⁵⁷ Enligt Korpela rörde det sig under medeltiden om ”småskaliga kidnappningsexpeditioner” vilka tog sig fram i båtar på vattendragen genom Finland, ett mödosamt och farligt företag indikerar att slavarerna betingade höga priser.¹⁵⁸ Det tidigaste kända exemplet då ”ett stort antal fångar” togs är från Uleå i Österbotten 1377. Under 1400-talet skedde en övergång från sådan kidnappning till statsledda krig, i vilka förslavade fångar blev mer av en biprodukt. I ett brev till påven 1463 berättade Kristian I att ”de hedniska och avfälliga ryssarna [...] brukar [...] ofta invadera Finland och bortröva ett mycket stort antal fångar”.¹⁵⁹ Tio år senare fick påven meddelande om att ”otrogna” ryssar hade dödat människor i Kemi i Österbotten och lett bort andra i fångenskap.¹⁶⁰ Församlingsborna i Kemi, Ijo och Limingo socknar skrev 1490 ett brev till riksrådet i Stockholm i vilket de beklagade att ryssarna hade plågat dem i över 80 år. Senast hade ryssarna vid påsken något år tidigare infallit i bygden och

då tog de våra kvinnor och barn och förde dem med sig till Ryssland, vilka vi fattiga män hava löst och än skola lösa dem igen för stora summor penningar. Och deras [de församlingsbors] kvinnor och barn, som icke hava makt till att lösa dem igen för deras fattigdoms skull, skola där vara och bliva, släpa och träla för dem.¹⁶¹

Riksrådet lyckades emellertid inte förhindra kidnappningarna, som istället intensifierades under 1490-talet. Enligt ryska krönikor togs ”oräkneliga” fångar i området kring Viborg 1494–1499, i Uleå, Kemi, Kalajoki och Torneå 1496, och från mars 1495 finns en uppgift om att trupper återvände till Novgorod ”med mängder av fångar” vilka sedan fördes vidare till Moskva.¹⁶² När påven Alexander utfärdade en korstågsbulla mot ryssarna 1496 anförde han som skäl de ”många tusen kristna som dödades och underkastats evig träldom”,¹⁶³ och ärkebiskop Jakob Ulfsson lät i sitt testamente i januari samma år sätta åt sidan en summa ”för återköp av fångar från ryssarna”.¹⁶⁴ Såväl av ärkebiskopens testamente som av brevet från invånarna i norra Österbotten 1490 framgår att kidnappningarna inte alltid syftade till vidare försäljning i

den asiatiska slavhandeln. Männen i Kemi gavs först möjlighet att köpa tillbaka sina kvinnor och barn, och det var med tanke på just sådana tillfällen som landslagens paragraf om rätten till försäljning av den bortrövades jord fanns. Men att friköpa en bortrövad familjemedlem kunde bli mycket dyrt. De fattigare männen i Kemi hade inte råd med detta, även om de möjligen blev hjälpta av ärkebiskopens testamentariska bidrag till friköpen. I slutändan kunde därför inte alla fångar friköpas utan somliga leddes istället iväg bort mot ”evig träldom”.

Från 1500-talets första decennium finns ett exempel på att också danskar rövade bort människor från Sverige till slaveri. I ett brev från Hemming Gadh till riksföreståndaren Svante Nilsson 1507 skriver denne att han

[t]änker vad skada är skedd eder allmoge i skären. Jag skall inte förgäta, [... att] de skinnade Arkö och 4 mina andra landbor vid Rönö [i Östergötland] i fjol ett år och förde bort bönderna, och kom ej ännu hem igen utom en, de andra äro i Danmark, gå tråla, och uppå Gotland, som ester och haka.¹⁶⁵

Detta exempel är dock såvitt jag vet unikt. De kända ryska kidnappningarna blev däremot fler under 1500-talet i takt med att källorna blir utförligare, och nu behöver vi inte sväva i ovisshet om huruvida träldomen blev bestående eller ej. Under kriget på 1550-talet togs enligt Korpela så många fångar i Karelen att de ryska slavpriserna kollapsade.¹⁶⁶ Tsar Ivan IV (”den förskräcklige”) befallde att alla hantverkskunniga fångar skulle skickas till kronans arbete i Moskva, medan övriga fångar transporterades vidare av soldaterna till marknaderna i söder.¹⁶⁷ Detta upprörde de svenska sändebuden, för när dessa i Moskva 1557 krävde att alla fångar skulle frigges svarade tsaren att han inget hade att göra med fångarna och inte visste var de var. De ägdes nu av sina kidnappare eller av dem de hade sålts till, och sändebuden borde därför diskutera frågan med respektive ägare istället.¹⁶⁸

Under det långa kriget 1570–1595 fördes fångar bort från Finland vid flera tillfällen. Ryska trupper tog fångar i Karelen 1573, och tatarer gjorde ett infall över Finska vikens is från Estland vintern 1577 från vilket de återvände med ”många unga och gamla fångar i järnkedjor”, medan barn

lämnades att dö ut på isen.¹⁶⁹ År 1587 tillfångatogs minst fem personer i Kexholms län av ryska ”kasaker”, av vilka endast sonen till prästen Maxima i Pälkjärvi köptes fri.¹⁷⁰ Tsaren värvade 1589–1590 trupper i Kaukasus genom att lova dem fri transport av fångar genom Ryssland och 1590 tog tjerkesiska trupper ”många fångar” i norra Österbotten.¹⁷¹ Även 1592 togs enligt ryska krönikor ”öräknliga fångar” i området kring Viborg.¹⁷² Från 1590-talet finns därtill några kvitton bevarade rörande fångar tagna i Karelen. Kosacken Don Grigorij Ivanov sålde i Novgorod 1591 en man och en kvinna som han hade tillfångatagit i Viborg för en och en halv rubel. Mats Månsson och Anna Mickelsdotter, som slavarna hette, fick i samband med försäljningen byta namn till Lev och Olenka.¹⁷³ På motsvarande sätt fick Birgitta, också hon tillfångatagen i Viborg, byta namn till Solomanitka då hon såldes för två rubel i Novgorod 1593,¹⁷⁴ medan den katolska fången Feklitsa från Viborg fick namnet Avdotija när fursten Afanasev Mesjtjerskij sålde henne till sin bror Timofej för sex rubel 1597.¹⁷⁵

När de svenska sändebuden samma år förhandlade med tsaren fick de veta att han själv ägde 800 fångar från Finland, men att han inte visste var de slavar som ägdes av andra fanns.¹⁷⁶ Majoriteten hade förts av tatarer till Kazan, Astrakhan eller Sibirien och det var därför omöjligt att få tillbaka dem eller att ens eftersöka dem.¹⁷⁷ Dessutom menade tsaren att de som döpts till den ortodoxa tron inte längre kunde betraktas som fångna svenskar utan nu istället hade blivit tsarens (förslavade) undersåtar. Den svenske kungen hade därför inte längre någon rätt att återfå eller friköpa dem.¹⁷⁸

Medeltiden och 1500-talet igenom levde alltså befolkningen i åtminstone delar av Finland – de kända exemplen kommer alla från Karelen eller norra Österbotten, samt från området längs Finska vikens norra kust – under hotet att bli bortrövad och förslavad. Slaveriet i gränsområdena kom också till uttryck i avtalen mellan Sverige och Novgorod (och senare Moskva) alltifrån Nöteborgstraktaten 1323. Enligt denna skulle de *serui* (vilket i svensk översättning återgavs med ”trälar”) liksom de skuldsatta och brottslingar som rymde över gränsen från ettdera riket fasttas och återföras.¹⁷⁹ I de följande traktaterna från 1468 och 1473 saknades denna bestämmelse,¹⁸⁰ men den återkom 1482 (”man eller kvinna som icke är fräls”), då det preciserades att överlämnandet

skulle ske under ceremoniell korskyssning tillsammans med de föremål som den flyende ofria hade fört med sig.¹⁸¹ Överenskommelsen förnyades sedan 1487 (*en egen man offt en egen wiff*),¹⁸² 1493 (*sclai et sclauē*),¹⁸³ 1497 (*famulus vel famula*),¹⁸⁴ 1504 (*sclauus vel sclaua*),¹⁸⁵ 1510 (*slauus vel slaua*),¹⁸⁶ liksom 1537 (*sclavus vel sclava*),¹⁸⁷ och till och med så sent som 1561 (*egen dener eder egen magd*).¹⁸⁸ Från början av 1300-talet och ända långt in på 1500-talet förband sig alltså Sverige att skicka tillbaka förrymda slavar över gränsen. Samtidigt förbehöll man sig under hela denna tid också rätten att på motsvarande vis få tillbaka de trälar eller *slavi* som rymde från sina svenska ägare in i Ryssland. För att en sådan paragraf ska ha haft något värde måste det alltså ha funnits slavar kvar också i Sverige, åtminstone invid gränsen i öster.

Krigsfångar

Enligt landskapslagarna, Skarastadgan och den heliga Birgitta fanns ett ideologiskt motstånd i 1300-talets Sverige mot att ha kristna slavar och mot att ha hedniska slavar som inte blev ordentligt kristnade. Men i Sveriges närhet levde medeltiden igenom människor som inte uppfattades som kristna och som därför inte heller omfattades av dessa betänkligheter.¹⁸⁹ Detta gällde även de ryska ortodoxa grannarna, vilka Birgitta själv beskrev som ”hedningar” då hon profeterande pläderade för korståg mot Novgorod under 1340-talet.¹⁹⁰ Så sent som under 1490-talet lyckades Sten Sture utverka en korstågsbulla från påven för sitt krig mot ryssarna, som förlänades en särskilt sakral prägel genom att föras under S:t Eriks heliga baner.¹⁹¹ Men hände det också att svenskarna tillfångatog ”hedniska” ryssar?

Det verkar faktiskt så. Korpela har funnit uppgifter i novgorodska krönikor om att svenskarna förde bort fångar från Ingermanland 1445,¹⁹² från Ivangorod och från området kring Norra Dvina 1493 samt från området kring Narvafloden 1495.¹⁹³ En annan uppgift finns i ett brev skickat till Sten Sture 1493: fyra ryska sändebud hade nyligen ankommit Viborg för att beklaga sig över att ryska bönder föregående höst hade blivit tillfångatagna och ännu fanns ”i fängelse” i Norrbotten.¹⁹⁴ Brevskrivarna menade visserligen att herr Sten inte borde sätta någon tilltro till ryssarnas klagomål, men det framstår väl inte som otroligt att befolkningen i

Norrbottnen hade gjort en räd in över gränsen för att dräpa och förslava ryssar, som en del i de pågående fientligheterna mellan befolkningarna i området (ovan citerades ju motsvarande klagomål från de svenska undersåtarna 1490). Ett annat exempel på en privat plundringsräd in på ryskt område är från 1556, då bösseskytten Erik återvände till Nyslott i Savolax med nio fångar ”och något annat byte” som han hade tagit i Ryssland.¹⁹⁵ Oturligt nog hade Erik missat att det för tillfället rådde vapenstillestånd, varför slottsfogden ingrep och släppte fångarna fria igen tillsammans med deras ägodelar. Ett tredje exempel, denna gång från gränsen i söder, kommer från nordiska sjuårskriget under 1560-talet, då en tysk ryttare i svensk tjänst tillfångatog två danska bönder i Skåne eller Halland och förde dem med sig i fångenskap in i Småland.¹⁹⁶ Ryttaren ville ha en lösensumma och släppte därför den ene av bönderna fri så att han kunde återvända hem efter pengar, varefter bonden skickade hela 12,5 daler över gränsen. Under tiden hade den andre bonden dock hunnit rymma och den tyske ryttaren blivit skickad vidare till nya slagfält i Livland, vilket ledde till att pengarna så småningom istället hamnade hos fogden och därmed blev kända för oss genom att de redovisades i hans räkenskaper.

Det hände alltså att svenska undersåtar, liksom soldater i svensk tjänst, gjorde räder över gränsen i syfte att återvända med fångar och därigenom tjäna pengar på lösensummor. Några andra tillfällen då danskar eller ryssar tillfångatagits och förts till Sverige på privata initiativ är emellertid inte kända. Bönderna i Norrbotten på 1490-talet, bösseskytten Erik och den tyske ryttaren var därmed antagligen några av de sista exemplen på denna praktik, för från och med mitten av 1500-talet kom utländska fångar att istället enbart tas under statligt organiserade krigståg efter vilka kronan hävdade ensamrätt till fångarnas arbete.

Från och med mitten av 1500-talet började nämligen de svenska kungarna i allt högre utsträckning att använda krigsfångar som arbetare vid kronans slott och gårdar. Det tidigaste exemplet är från det ryska kriget, då kung Gustav 1556 befallde att de ryssar som tillfångatagits skulle skickas över från Finland till Sverige för att ”där förtjäna med arbete deras föda”. Hantverkskunniga fångar (som skinnare) skulle fördelas jämnt mellan kungens gårdar, medan resten av fångarna ”måtte då bli till annat arbete förordnade, eftersom man haver dem på vart slott

och gård mest behov att bruka”. De skulle dock behandlas någorlunda väl ”så att de icke måtte bli va för mycket illa trakterade”.¹⁹⁷ Detta kan jämföras med hur tsar Ivan vid samma tid på motsvarande sätt befallde att hantverkskunniga tillfångatagna svenskar skulle föras som slavar till honom i Moskva. Samtidigt fanns en skillnad mellan Sverige, där alla fångar hölls som kronans arbetare, och Ryssland, där fångar också hölls och såldes av privatpersoner. Detta framgår av att när kung Gustavs sändebud föreslog att fångarna skulle utväxlas i samband med freden så avslog tsaren förslaget eftersom han inte kunde veta vart de privatägda slavarna hade tagit vägen.¹⁹⁸

Nordiska sjuårskriget

Redan snart efter utbrottet av nordiska sjuårskriget på hösten 1563 lät kung Erik organisera de danska krigsfångarnas arbete. En första sändning fångar skickades från kungens läger utanför Halmstad upp till silvergruvan i Sala i oktober under bevakning av hemvändande västmanländska knektar. Fogden vid Salberget fick i uppgift att ge fångarna ”kost och underhåll, desslikes att de där vid gruvan måtte komma till arbete, och göra något skäl för maten”.¹⁹⁹ Han skulle också utse vakter som skulle se till att inga fångar kunde rymma, under hot om att själva tvingas ta över fångarnas arbete nere i gruvan ifall någon skulle undkomma. Dagen därpå utfärdade kungen en allmän instruktion att hälften av de danska fångarna skulle skickas över till Finland, att alla fångar ”skola vara rakade och gå uti en bult och arbeta” samt att den vakt som lät en fånge undkomma skulle tvingas överta dennes arbete, medan den som lät två eller flera rymma skulle mista livet.²⁰⁰

I januari 1564 var närmare 70 krigsfångar i arbete vid slottet i Uppsala.²⁰¹ Från 1565 finns en förteckning över hur många danska fångar som då sändes till olika slott. Av sammanlagt 376 fångar hade 100 sänts till Uppsala, 60 till Västerås, 50 till gruvan i Sala och resten till olika slott och gårdar i Svealand. Ytterligare fångar skulle sändas till arbete på Stockholms slott, på Skeppsholmen, på repslagarbanan eller hos hantverkare om de var hantverkskunniga.²⁰² Dessa uppgifter bekräftas i flera förteckningar över fångar som fått kläder eller skor för sitt arbete, liksom i ett par förteckningar över de fångar som arbetade

för hantverkare i Stockholm.²⁰³ Störst betydelse hade krigsfångarna dock för arbetet i gruvan i Sala. 1565 anhöll gruvfogden där om att få sig tillsänt fler arbetare. Han tillrättavisades dock av kung Erik att nöja sig med ”jutefångarna”: ”Jutarna må ju göra oss något till gagns, och där som de eljest icke ville arbeta, så måtte du då icke spara yxhammaren och tjärtampen att lära dem med”.²⁰⁴ Att några fångar hade rymt från gruvan var fogdens fel eftersom han inte hade ”lätit raka dem”, och kungen förnyade därför nu sin befallning att alla fångar skulle rakas. Dessutom skulle bönderna i häraderna runt Sala åläggas att hålla ständig uppsikt efter förrymda fångar, vid hot om dryga böter om någon fånge ändå lyckades undkomma. Några veckor senare utfärdades en ny allmän instruktion:

Alla de danska fångar[na] skola förskickas både till Salberget, Uppsala och andra H[ans] K[unglig] M[ajestäts] slott, där de kunna göra något gagn. Och på det de måtte vara ökända skall man låta raka dem och gå uti en bult om dagen och om natten förvaras ant[ing]en i torn, kista eller hus, där de icke kunna komma sin kos. Och skall lysas för dem uti alla sockenkyrkor att där någon av dem vorde förlöpandes, att man då icke skall förskona dem utan slå dem ihjäl, var man dem kan överlänga. Men var någon av försummelse undkomma, då skola bönderna böta [...].²⁰⁵

I januari 1566 meddelade fogdarna i Sala att det hade utbrutit en dödlig ”besmittelig sjukdom” bland fångarna i gruvan. Kungen mottog meddelandet med ro. Han hade ”ju så många tusende fångar här i riket, vilka ingenstädes äro oss nyttigare än där vid gruvan. Och där än några av dem bliva döde, så ligger där än icke så stor makt uppå [så spelar det ingen roll]”.²⁰⁶ Fogden instruerades därför att vända sig till ståthållarna på Stockholms slott med en begäran om att få ”så många som du utav dem behöver”. Ett par veckor senare hörde kungen av sig igen och meddelade att han just låtit skicka ytterligare 150 fångar till gruvan. Han lät samtidigt fördubbla antalet gruvfogdar så att de skulle kunna gå ned två och två i gruvan dagligen – något som de tydligen drog sig för på grund av farorna – för att ”straffa dem som så ofliteligen arbeta”.²⁰⁷ Till sin hjälp fick gruvfogdarna ett par kompanier knektar som skulle

”driva på fångar och annat arbetsfolk och straffa dem som sig ofliteligen låta befinnas”.²⁰⁸

Samma månad hörde fogden vid den nyinrättade silvergruvan i Lövåsen i Dalarna av sig till kungen med en begäran om arbetare.²⁰⁹ Fogden önskade egentligen kungens hjälp med att få tag i legohjon, men Erik XIV svarade att han skulle få ”så många danska fångar [...] hädan ifrån Stockholm”, och instruerade vidare att ”på det de måtte vara ökända om de ville förlöpa, skall du då låta sätta dem en järnring i örat, och låta allmänneligen förkunna så att när de ville förlöpa, att man då måtte tasta dem an”.²¹⁰ Något senare samma vår meddelade fogden vid Salagruvan att han inte kunde undvara några av de tyska fångarna förrän han istället fått sig tillsänt andra arbetare.²¹¹ Sannolikt rörde det sig om fångna landsknektar som ”en lång tid hava arbetat i gruvan” och som kungen egentligen redan i februari hade befallt att de istället skulle skickas till Stockholm.²¹²

I januari 1567 ägde en rättegång i Höga nämnden mot de två gruvfogdarna Sven Månsson och Asmund Persson rum.²¹³ De beskyldes för att i trots mot kungens order inte själva ha begivit sig ned i gruvan för att vakta fångarna utan istället ha använt sig av vissa av fångarna och låtit dem ”hålla och mana de andra fångar till arbete”. Sedan kungen hade skickat dit knektar som understöd hade gruvfogdarna varit än försumligare och överlåtit all vakt nere i gruvan på dessa. Gruvfogdarna hade också låtit vissa fångar få ”för mycken frihet” så att de endast behövde arbeta vissa dagar nere i gruvan, antagligen i utbyte mot att de övervakade och ledde de andra fångarnas arbete. För detta dömdes de två gruvfogdarna till döden, ett straff som vi förut dock såg omvandlades till straffarbete av Johan III i december 1568.

Under följande år fortsatte leveranserna av krigsfångar från fronten i söder till kronans anläggningar i Svealand, inte minst till gruvan i Sala. 1567 skickades vid ett tillfälle 19 ”jutefångar” dit,²¹⁴ och våren 1568 fick en profoss i uppdrag att resa runt i riket och ”fordra ifrån slott och gårdar de danska fångar upp till Salberget”.²¹⁵ Detta år fanns det enligt utspisningslängden från Sala i september 161 danska fångar i gruvan.²¹⁶ Redan månaden därpå hade emellertid alla danska fångar försvunnit ur utspisningsregistret, och i december samma år framställde Johan III den tid ”medan där var folk nog i förråd av de danska fångar” som

förfluten.²¹⁷ Vid freden i Stettin 1570 kom man slutligen överens om att alla fångar å bägge sidor oavsett nation skulle släppas ur *haft und gefängnis* utan betalning av någon lösensumma.²¹⁸

Ryska kriget

I och med att ett nytt krig med Ryssland bröt ut 1570 kom åter ryska fångar att föras till arbeten vid kronans gårdar i Sverige. Uppgifterna om dessa är emellertid långt färre än tidigare. Hösten 1572 arbetade endast en rysk fånge i gruvan i Sala.²¹⁹ Ett par år senare menade hertig Karl att behovet av arbetare i gruvorna var så stort att kriget borde inriktas på att tillfångata ryssar:

Efter[som] silver-, koppar- och järnbergen bliva icke så på denna tid brukade, riket till profit och fördel, som nu väl behov gjordes; och är en orsak ibland andra denna, att man icke haver så mycket folk som väl behöves [...] till att driva arbetet med; Vore gott och nyttigt att man vinnlade sig till land och vatten om en hop ryssar att bekomma, som man uti sådant arbete kunna bruka; och lättade därigenom riksens undersåtar [från sådant arbete]. Och förmodar H[ans] F[ursthige] Nåde att sådant skulle kunna ske, om skeppen bleve utrustade och på det narviska farvattnet skickade.²²⁰

Om de militära operationerna därefter verkligen inriktades på att ta fångar är inte känt, och lika många som de tidigare danska krigsfångarna verkar ryssarna aldrig ha blivit. 1576 befallde Johan III att en rysk officer som hölls fången på Västerås slott endast skulle tillåtas ha en personlig tjänare, medan resten av de tillfångatagna ryssarna skulle inkvarteras i staden och ”arbета för deras föda”, antingen genom att bygga ett nytt hospital ”eller annorstädes var behov görs”.²²¹ Året därpå skickade hertig Karl en tillfångatagen ryss att förhöras av kungen, men meddelade att han sedan ville ha tillbaka honom ”förty vi behöva sådant sällskap på vårt arbete vid slotten och annorstädes, om de än fast flera av det parti vore”.²²² Samma år skickade kungen en befallning till fogden på Nyslott i Savolax att han genast skulle sända sina ”ryssfångar” till Sverige ”efter[som] vi ville låta bruka dem i Salagruvan”.²²³ I namnlistorna från

1580-talet över fångarna vid gruvan nämns emellertid endast ett litet fåtal ryssar.²²⁴ Några år in på 1580-talet fanns också femton ryska fångar vid Vånga järngruva i Östergötland.²²⁵ Antalet tillfångatagna ryssar var hur som helst mycket mindre än antalet danskar som tvingades arbeta för den svenska kronan under 1560-talet, vilket sannolikt förklarar hertig Karls önskan om ett ökat antal fångar.

Korpela menar att ryssar ”kidnappades i särskilt avsedda krigsoperationer, vilket är en indikator på en riktig slaveekonomi” och att ”den svenske kungen använde fångar såsom riktiga slavägarsamhällen använde slavar, särskilt i gruvorna”.²²⁶ Som stöd för det förra påståendet finns endast hertig Karls ovan citerade uttalande. Till skillnad från för bösseskytten Erik eller för de värvade kaukasiska förbanden verkar den svenska kronans fångar främst ha varit en biprodukt av krigen, även om rikets ledning uppenbarligen någon gång menade att militära operationer borde genomföras just i syfte att skaffa arbetare till gruvorna. Det senare påståendet är långt mer välbelagt. Trots att krigsfångarna inte togs med syftet att de skulle tvingas arbeta för kronan utvecklades icke desto mindre ett system som innebar att de kom att användas så som andra tidigmoderna stater skulle ha använt slavar. Denna utveckling inleddes under Gustav Vasas ryska krig, då kungen själv fördelade arbetarna mellan sina produktionsanläggningar och såg till att kvalificerad arbetskraft utnyttjades mer effektivt. Erik XIV kom sedan att utforma ett system som, genom sitt fokus på att förhindra rymningar och öka fångarnas arbetstakt, kraftigt avvek från faderns linje att fångarna inte skulle bli ”illa trakterade”. För att tvinga fångarna kvar i arbete beordrade kung Erik vid upprepade tillfällen att de skulle rakas eller märkas med en järnring i örat så att de kunde identifieras om de rymde. De skulle dagtid fängslas med en bult och förvaras inspärrade i torn eller kistor om natten samt ständigt övervakas av vakter, vars motivation höjdes genom hot om att själva tvingas ta över fångarnas arbete om dessa lyckades rymma. Därtill lät kungen kungöra i kyrkorna att befolkningen kring gruvor och kungsgårdar hade ansvar för att inte bara efterspana utan också om så krävdes slå ihjäl förrymda fångar. För att öka arbetstakten satte kungen sin tro till övervakning och våld. Fogdar och andra vakter uppmanades att ”driva på” fångarna genom att använda vapen och verktyg som yxhammare eller tjärtamp

och genom att bestraffa de ”ofliteliga”. Medan fogdarna åtminstone i Sala ansåg det vara nog om några av fångarna själva utsågs till övervakare lät kungen istället fördubbla antalet ansvariga vakter och dessutom – under pågående krig – avdela knektförband till att driva på arbetet.

Återblick

Det är nu möjligt att ge ett mer kvalificerat svar på frågan vad ”träldomens slut” i Sverige egentligen innebar och hur detta relaterade till legofolksinstitutionen. Från att ha varit ett samhällsligt fundament trängdes träldomen under högmedeltiden undan av tjänsteidealet, av skillnaden mellan de kristna och hedningarna samt av nya former för ekonomisk exploatering grundade på ”avtal” och jordägande. Medeltiden igenom levde träldomen dock kvar som en symbol för underkastelse, förtryck, orimligt hårt arbete utfört av usla syndare och en evig helvetesplåga.

När träldomen under 1200-talet av religiösa skäl framstod som oacceptabel kvarstod ändå vissa av dess former som acceptabla, nämligen krigsfångenskapen och straffarbetet. Eftersom dessa former, åtminstone från 1500-talet och framåt, närmast helt hade monopoliserats av kronan, kunde de emellertid inte täcka behovet av arbetskraft i vanliga hushåll (eller på privata storgårdar). För träldomens avskaffande krävdes följaktligen att det existerade andra arbetsinstitutioner som herrar och husbönder kunde använda för att fylla trälarnas plats. Legofolksinstitutionen var just en sådan, som motsvarade husböndernas krav på billighet, underordning och ”avtal”: det var den juridiska ofriheten som hade tabubelagts under tidigt 1300-tal, inte exploateringen av samhällets fattiga.

Straffångens och krigsfångens liv hade mycket gemensamt. För bägge inleddes arbetsrelationen med att mannen (eller kvinnan, i straffångens fall) blev frihetsberövad genom våld. Därefter hade kronans ämbetsman (eller kungen själv) makt att bestämma att den frihetsberövade förtjänade att dö, antingen för att han hade stridit mot kungen eller för att han hade brutit mot lagen. Istället för avrättning valde tjänstemannen dock ibland att spara fångens liv, som från och med denna stund ansågs tillhöra kronan. Orsaken till detta var den tidigmoderna statens växande behov av arbetskraft. Till följd av detta behov transporterades de ofria arbetarna

under bevakning mellan olika delar av riket, särskilt till gruvan i Sala där överheten inte ville riskera ”oskyldiga” arbetares liv. Det förekom visserligen under perioder att också legodrängar användes till arbete i gruvan, men dels verkar det ha varit svårt att få tag på tillräckligt många och dels drog sig kronan för att tvinga drängar till gruvarbete när faran var alltför stor. Legofolksinstitutionen legitimerades trots allt av att den inleddes med ett avtal om arbete, och även om fria män tvingades underkasta sig en husbonde innebar det inte att de kunde tvingas till livsfarligt arbete i gruvan.²²⁷ Eftersom straff- och krigsfångarna redan hade förverkat sina liv fanns däremot inga betänkligheter mot att använda dem i det livsfarliga gruvarbetet.

De tillfångatagna och dömda männen levde alltså vidare under vad Patterson kallat en ”social död”, frångagna de sociala band och juridiska rättigheter som de haft före fångenskapen. För att genomföra utstötningen ur samhället begagnades ritualer som berövade arbetarna deras ära, ”skälmstraff” som stympning (av öronen), brännmärkning och rakning av fångarnas hår (vilket är ett av de genom historien vanligaste sätten att kroppsligt märka en slav).²²⁸ Det är talande att samma ritualer tillämpades för utstötningen av bödeln ur samhället, en man som (vilket Annika Sandén visat) levde ärelös, utstött och fruktad, vars figur omgärdades av kulturella tabun och beröringsskräck och som därtill i likhet med straff- och krigsfångarna levde med döden endast uppskjuten, förvissad om att dödsstraffet skulle verkställas den dag han inte längre kunde utföra sitt arbete.²²⁹

Märkningen syftade också till att göra det omöjligt för fångarna att fly, den enda möjlighet de själva hade att avsluta sin fångenskap. Detsamma gjorde bojan runt halsen eller fotleden, liksom vakterna, vilka hotades med straffarbete om de lät fångarna slippa undan, och de påbud som lästes upp i kyrkorna om envars ansvar att gripa eventuella rymlingar. Några försök att få fångarna att arbeta bättre med positiva incitament som frigivning eller belöningar är däremot inte kända. Tvärtom skulle kronans ämbetsmän och soldater kontrollera att fångarna gjorde skäl för födan, eller i annat fall förmå dem att arbeta bättre genom bruk av våld med tjärtamp och yxhammare.

Förutom genom rymning kunde straffarbetet endast upphöra på två sätt. Det ena var frigivning. Vissa av fångarna hade endast dömts till

en begränsad tid, och andra kunde hoppas på kunglig benådning (även om vi inte vet om detta verkligen praktiserades), medan krigsfångarna däremot vackert fick hoppas på att deras situation skulle uppmärksammas den dag då kriget tog slut och fredsvillkoren stipulerades. Det andra sättet var döden, och det är mycket möjligt, kanske till och med sannolikt (åtminstone gällande gruvan i Sala), att detta var det vanligaste sättet på vilket arbetsrelationen upplöstes. Ett sista avslutande enskilt människoöde är legodrängen Mats Nilsson, som 1574 dömdes till döden för att ha haft en relation med dottern i hushållet där han arbetade. Han benådades till straffarbete i gruvan, varefter han ”arbetade där så länge att gruvan hon slog honom ihjäl *in martij anno etc 1575*”, vilket var efter ett drygt halvårs arbete.²³⁰ Straffarbetet var för Mats verkligen bara en uppskjuten död.

Från trälar till tjänstefolk

Vi har nu i åtta kapitel studerat hur legofolksinstitutionen i Sverige växte fram och förändrades under medeltiden och 1500-talet. Ett antal teman har varit återkommande. För det första att legofolks arbete reglerades av en institution som införts i Sverige under 1200-talet och som därefter endast gradvis reformerades. Den ersatte träldomen men existerade parallellt med idén om tjänsten som en särskild form av underordning, en idé med vilken legofolksinstitutionen flöt samman först under reformationstiderna. Ett andra återkommande tema är den omyndighet som legofolksinstitutionen innebar för de män och kvinnor som tvingades arbeta för en husbonde. Att vara legohjon innebar att leva i stor utsatthet därför att husbonden ofta fungerade som juridisk målsman, därför att våld var ett inte bara tillåtet utan också påbjudet medel i arbetslednings- och bestraffningssyfte samt därför att särskilt pigor utsattes för sexuella övergrepp av sina husbönder. Ett tredje tema är att legofolksinstitutionen syftade till att hålla kvar arbetarna såväl i den arbetsrelation de för stunden ingick i som i den sociala positionen som legohjon på längre sikt. Legohjon var och skulle förbli fattiga.

Det har slutligen blivit dags att sammanfatta denna utveckling kronologiskt, hur institutionen reformerades när demografiska kriser förändrade samhällsekonomin och nya ideologier vann insteg. Den kronologiska utvecklingen kan indelas i tre epoker utifrån de större historiska processer som varit särskilt viktiga för legofolksinstitutionens utveckling. Den första, institutionaliserings-tiden, är den tid då ett regelverk kring legohjon först införts i Sverige, vilket var en del av denna tids allmänna europeisering av det svenska samhället. Den andra perioden, pestens tid, präglas av den senmedeltida befolkningsminskningen, vilken ledde till brist på arbetare, högre löner och skärpta regelverk.

Den tredje perioden är statens 1500-tal, då kronan gjorde allt större och mer frekventa ingrepp i samhället, inte minst genom krav på arbetare till sina egna storgårdar men också genom reformer genomdrivna i samverkan med husbönderna.

Därefter behöver vi också sammanfatta de skillnader som legofolksinstitutionen gjorde mellan kvinnor och män, innan vi allra sist återknyter till bokens övergripande fråga, nämligen om det är möjligt att knyta ihop de två forskningsinriktningar som vi inledningsvis mötte: den som menade att medeltidens legofolk var sprunget ur tråldomen och den som menade att tjänstefolk under tidigmodern tid arbetade som drängar och pigor under endast en del av livscykeln. Med andra ord: övergick legofolksinstitutionen under perioden 1250–1600 från att vara baserad på klass till att istället bli baserad på ålder?

Institutionaliseringens tid – 1200-talet

Relationen mellan bönder och legofolk institutionaliserades i Sverige under andra halvan av 1200-talet då detaljerade regleringar intogs i landskapslagarna, troligen till följd av en (nu förlorad) kunglig stadga. Införandet av legofolksinstitutionen utgjorde en del av den ”europisering” eller kanske snarare ”feodalisering” av det svenska samhället som ägde rum vid denna tid, och det har en motsvarighet i den några decennier tidigare införda landboinstitutionen. Detta innebär inte att det inte funnits människor som varit fria och arbetat för ersättning, ”lega”, redan tidigare (rörande detta saknas källor helt), men genom regleringen uppkom en form av arbetsinstitution som innebar att tråldomen (vilken av ideologiska skäl hade börjat ifrågasättas på grund av tron på att Kristus hade friköpt alla kristna) steg för steg kunde förbjudas under de följande decennierna. Legofolksinstitutionen var en nödvändig förutsättning för denna utveckling genom att den erbjöd husbönderna ett så effektivt sätt att utnyttja de fattiga men juridiskt frias arbete att tråldomen inte längre behövdes.

1200-talets legofolksinstitution innehöll regleringar som förblev bestående genom många sekel. Att de hade direkta motsvarigheter i andra europeiska områden (som Tyskland, Norge och England) är den tyngst vägande indikationen på att regleringen av institutionen fördes

till Sverige utifrån. Den första av dessa regleringar var att ersättningen bestod av tre delar: legan ('hyran', efter vilken legofolket uppkallades), maten och fästepenningen. Den andra var att ett erbjudande om arbete mot lega inte fritt kunde förkastas, eftersom den som hyste en person som vägrade ta emot erbjuden lega bestraffades med böter (en bestämmelse som dock endast gällde de fattiga, de som inte betalade skatt och endast hade mycket lite egendom). För det tredje straffades såväl den husbonde som det legohjon som i förtid bröt legostämman med böter till ett belopp knutet till legan, även om husbonden ostraffat kunde vråka ett legohjon när det fanns en rättmätig orsak som lögn, stöld, en graviditet eller slarv med låsen. För det fjärde påbjöds två årliga stämmodagar, som visserligen var anpassade till jordbruksåret men som ändå kunde skapa problem genom att arbetare försvann mitt under vårsådden. Och till sist, för det femte, saknade legohjonet full juridisk myndighet. På grund av sin fattigdom kunde det inte likt andra fria svära eder eller vittna inför tinget.

Eftersom det inte finns några källuppgifter om vilka legohjonen under 1200-talet var tvingas vi dra indirekta slutsatser utifrån lagarna. Vi fann att de som kunde tvingas till arbete var så fattiga att de inte betalade skatt (även om det i Uppland förekom att också legodrängar avkrävdes skatt till kronan). Legodrängar kunde ha egna sädesodlingar för vilka de skulle betala tionde, även om de flesta legohjon på grund av sin fattigdom istället betalade "male" till församlingsprästen. I övrigt vet vi genom lagarna att det förekom att omyndiga (det vill säga pojkar yngre än 15 år) kunde bli legohjon, att det hände att också besuttna bönders barn blev legohjon samt att vissa legohjon var gifta och att en legoman och hans hustru till och med kunde tänkas arbeta i två olika hushåll.

Pestens tid – 1300- och 1400-talen

Även för 1300-talets del har vi nästan enbart lagstiftningen att utgå från. Under seklets förra hälft genomfördes enstaka reformer, vars ekonomiska och politiska bakgrund är mer eller mindre okänd: i Västergötland förbjöds utsädeslöner, i Södermanland infördes maximilöner. Om vi ska våga oss på en tolkning utifrån vad som var fallet under senare sekler handlade dessa första ingrepp i lönesättningen om att legofolk ställt

högre krav på ersättning till följd av myntförsämringar och prisökningar (även om några sådana inte är kända under perioden). Inskränkningar gjordes av husbondens rätt att slå sina legohjon i syfte att straffa dem för deras brott, så att detta inte längre fick resultera i blånader, lyten eller lemlästning (även om husbonden fortsatt fick slå med en käpp eller kvist).

Digerdöden nådde Sverige 1350. Tillsammans med efterföljande pestvågor (1359–1360, 1368–1369, 1413, 1421–1422, 1439–1440, 1455, 1464–1465) ledde den till att rikets befolkning halverades.¹ Arbetarna blev därigenom långt färre och lönerna högre, även om vi saknar uppgift om maximilöneregleringar under resten av 1300-talet. Av de andra reformer av legofolksinstitutionen som genomfördes vid seklets mitt framgår dock att konkurrensen om arbetskraften hade hårdnat. Såväl i städerna som på landsbygden uttryckte nu lagen att alla fattiga förväntades arbeta för lega, oavsett om de erbjudits arbete eller inte. Straffen riktades inte längre mot den hysande parten utan mot arbetaren själv, som straffades vid stocken, förvisades från staden eller fängslades i kistan. Nu infördes också regler som sade att legofolk var tvungna att varsla sina husbönder om uppsägning en månad i förväg, liksom straff för den som lockade en annans legofolk att lämna sin husbonde. Regleringarna gjorde det svårare att byta husbonde eftersom legohjonet var tvunget att först säga upp sig innan det fick samtala med andra presumtiva husbönder, samtidigt som det alltså blev straffbart att inte ha något arbete. Vid samma tid hör vi för första gången talas om att legohjon bundits till sina husbönder hela år, liksom att husbönder (än så länge endast i Bergslagen) givits rätt att ostraffat använda våld för att fånga in förrymda legohjon. Kanske var det i protest mot dessa hårdare villkor som legodrängarnas uppror ägde rum på 1380-talet, förevisat endast i nidvisan om konung Albrekt.

Revisionen av landslagen, som ägde rum i sviterna efter den sjätte pestvågen och ett sekels folkminskning, innebar ytterligare skärpningar av legofolksinstitutionen. Förbudet att locka en annans legofolk från arbetet och rätten för husbonden att använda våld för att hämta tillbaka förrymda legohjon utvidgades nu till att gälla i hela riket. Vad beträffar lockande fastslogs i Stockholm på 1480-talet att ett legohjon endast fick söka nytt arbete om det först fått den tidigare husbondens tillåtelse, medan husbönder som behövde hjälp att fånga in förrymda legohjon kunde vända sig till kronans tjänstemän för handräckning. En tredje

reform var Karl Knutssons återinförande av maximilöner 1450, som är den tidigaste kända rikstäckande löneregleringen. Samtidigt som reformerna alla var uppenbart husbondevänliga bär de vittnesbörd om den arbetskraftsbrist som ett århundrades folkminskning hade orsakat, något som också framgår av att lönenivån i mitten av århundradet var långt högre jämfört både med tiden före digerdöden och med vad den senare skulle komma att bli.

Utdragen ur Erik av Pommerns skattebok visade att det åtminstone i början av 1400-talet i Västergötland fanns legodrängar som hade egna sädesodlingar. I övrigt är uppgifterna om verkliga legohjon fortfarande så fåtaliga att vi tvingas dra slutsatser om dem från indirekta källor. Den viktigaste är att de första språkliga tecknen på att legofolket blivit yngre uppträdde under 1400-talet, då ordet ”legoman” ersattes av ”dräng” och ordet ”legokvinna” av ”piga”, även om denna utveckling tog verklig fart först under följande århundrade. Därtill kommer det äldsta belägget för ordet ”matmoder” från denna tid, ett begrepp som likaså antyder en åldersskillnad mellan henne och de underordnade legohjonen. En möjlig förklaring till utvecklingen är att folkminskningen gjorde det lättare för legohjon att etablera egna hushåll då lönenivåerna ökade. De som arbetade som legofolk kom i så fall i allt högre grad att utgöras av ungdomar, vilket alltså avspeglades i den språkliga förändringen.

Statens tid – 1500-talet

Vid 1500-talets mitt introducerades den lutherska Katekesen, vari det fastslogs att olydnad mot husbonden var en synd mot Gud. Genom att statsmakten och kyrkan tillsammans verkade för att alla undersåtar skulle få kunskap om Katekesens innehåll lärde sig legofolket med tiden att de egentligen var husbondens ”tjänstefolk”. Tjänstens ömsesidighet innebar att husbonden fick ett ökat ansvar för att uppfostra tjänstefolket, vilket lagreformatorerna vid sekelskiftet 1600 ansåg också borde innefatta en plikt att vårda sjuka tjänstehjon (om än å hjonets egen bekostnad). Nu uppträdde också en uppfattning, åtminstone hos ärkebiskop Abraham Angermannus, att en dräng och en piga som hade sex inom hushållet ”vanärade husbondens bröd” (även om det redan tidigare hade varit möjligt för en utomstående man att kränka husbondens heder genom

att lägra hans piga). Alltjämt framträdde husbönder som juridiskt ansvariga för sina legohjons gärningar, medan frågan om ett legohjon mer skulle lyda Gud än husbonden förblev obesvarad seklet igenom.

Reformationens genomslag hörde nära samman med statsmaktens tillväxt. Som aldrig tidigare strävade kungarna av ätten Vasa efter att gripa in i och reformera den svenska samhällsekonomin, inklusive legofolksinstitutionen. Även om påbud om maximilöner redan funnits i två sekel innebar de upprepade påbuden från 1523 och framåt långt mer frekventa regleringar, i försök att stävja 1500-talets ”dyrtider” och ”penningförlägenheter”. Förbuden mot utsädeslöner varvades från och med 1570-talet med straffbeskattningar, vilka pekade framåt mot den tid i början av 1600-talet då också tjänstefolk (inklusive pigor) blev skyldiga att betala årliga skatter till kronan. Bakom beskattningarna låg givetvis en önskan att dryga ut en alltid sinande statskassa, men de motiverades även med att de återställde den samhälleliga ”ordningen” eftersom höga legofolkslöner skadade de skattebetalande bönderna. Mot slutet av århundradet hade maximilönestadgor därmed blivit något som husbönderna (vilka betecknade sig själva ”gemene man”) kunde be statsmakten om och som de också återkommande fick, i utbyte mot sitt politiska stöd.

I huvudsak låg det institutionella regelverket oförändrat kvar sedan 1400-talet, även om det i praktiken skärptes genom att den yngre landslagen togs i mer frekvent bruk. Legostämmor som varade ett helt år hade nu blivit normen, åtminstone vid kronans och högadelns gårdar, där hertig Karl dessutom medgav legohjon rätten att lämna arbetet endast om varsel hade givits minst tre månader före stämmodagen. Möjligheten att byta husbonde inskränktes därtill av att undersåtarna i Katekesen fick lära sig att det var att synda mot det tionde budordet att locka någon annans legohjon att byta tjänst.

Till följd av de eskalerande utskrivningarna under Johan III:s krig mot Ryssland introducerades under 1570- och 1580-talen tre nyheter i det institutionella regelverket, vilka blev bestående under kommande århundraden. Först infördes tvångsrekrytering till armén av alla de män som inte arbetade som legodrängar. Därefter begränsades hur många drängar en husbonde fick ha; uppenbarligen lockades alltför många av det skydd mot utskrivning som arbetet som legodräng innebar. Därmed

fick kungamakten ett nytt sätt att belöna vissa grupper i samhället, som adeln och bergsmännen, nämligen genom att låta dem skydda fler drängar från utskrivning. I ett tredje steg infördes ett angiverisystem enligt vilket allmoget skulle ta fast alla män som inte kunde uppvisa bevis på att de hade lämnat sin förra husbonde med dennes goda ”minne”. Med dessa reformer stärktes husböndernas makt över legofolket betydligt, inte minst genom att de också ansvarade för vilka män som skrevs ut till knektar.

Trots att rikets folkmängd under 1500-talet åter ökade hårdnade alltså konkurrensen om arbetarna. Kronan kunde som ingen annan husbonde utnyttja sin maktställning för att tvinga bönderna att ”utnämna” arbetare till sina storgårdar. Redan under 1540-talet transporterade därtill kronan arbetare över från Finland till storgårdar i Sverige, åtminstone vid ett tillfälle (1556) dessutom för utdelning bland bönderna. Att arbetet som kronans legohjon inte var önskat framgår av att kungarna vid upprepade tillfällen under hot om dödsstraff förbjöd arbetare att flytta till andra områden, liksom av det faktum att fogdar och vakter mutades för att legofolket skulle slippa bort från skeppen. Icke desto mindre fanns det gränser för vad de, som Johan III uttryckte det, ”oskyldiga” legohjonen kunde utsättas för. Arbetet i Salagruvan i synnerhet var alltför farligt. Där fick istället den ofria träldomen en renässans, i form av först danska och ryska krigsfångar och sedan i allt högre utsträckning straffarbetare, fängslade med bojor, brännmärkta och bevakade.

Trots att konkurrensen husbönderna emellan om legofolkets arbetskraft hårdnade fortsatte reallönerna att sjunka under hela århundradet. I huvudsak fick ett legohjon så mycket mat, skor och kläder som gick åt under arbetstiden, vilket också var den uttryckliga ambitionen med maximilönestadgorna: den som var legohjon skulle inte genom sin lön kunna bli något annat. Många legodrängar hade trots förbuden ändå egna små odlingslotter eller djur, och även om det mot slutet av 1500-talet hade blivit betydligt svårare att genom sparande få råd att gifta sig och grunda ett eget hushåll än vad det varit hundra år tidigare, kunde vissa antagligen ändå lyckas slå sig fria från institutionens bojor genom att bli nybyggare. Däremot fanns det för det stora flertalet inte någon möjlighet att en vacker dag själv nå husbondens position, inte minst eftersom en så stor andel av legohjonen arbetade på adelns och kronans storgårdar, medan resten fanns hemma hos de rikaste bönderna.

Just de män som använde sitt politiska inflytande för att förhandla med kronan om skärpningar av legofolksinstitutionens regelverk var alltså de husbönder som drog störst ekonomisk nytta av detsamma.

Pigor och drängar

Efter att så ha behandlat den kronologiska utvecklingen ska vi också i korthet sammanfatta de huvudsakliga skillnaderna mellan drängarnas och pigornas tillvaro. Även om de flesta av de institutionella regleringarna inte gjorde någon åtskillnad mellan män och kvinnor fanns det nämligen vissa betydande skillnader mellan hur drängar och pigor behandlades. Detta är uppenbart redan i själva terminologin: trots att det fanns ett könsneutralt begrepp i form av ordet ”legohjon” föredrogs oftast ändå könade ord som ”legoman” eller ”legokona”. Mellan legokvinnor och legomän fanns betydande ekonomiska skillnader, inte bara i det att pigornas löner (enligt såväl räkenskaper som lönestadgor) alltid var väsentligt lägre än männens utan också för att endast drängar fick lönesäd till egna åkerlappar. Till följd av detta tvingades pigor under 1500-talet aldrig att betala skatt, och deras årliga gåva till församlingsprästen var följaktligen också mindre än männens. Trots detta måste legokvinnors ekonomiska situation i allmänhet ha varit avsevärt sämre än männens, vilket innebar att kvinnor hade mindre möjligheter att slippa underordningen under husbonden och att de ofta behövde en man för att kunna skapa ett eget oberoende hushåll. Någon förklaring till att män och kvinnor hade olika lön gavs emellertid inte: denna diskriminering var så självklar att den aldrig någonsin behövde motiveras.

Drängar och pigor skilde sig också åt i graden av underordning. En viktig skillnad var att drängar utsattes för mer våld av husbönderna. De uppgifter vi har rör visserligen nästan uteslutande 1500-talet, men det finns ingen anledning att tro att förhållandena hade varit annorlunda tidigare. Om drängar var mer våldsutsatta löpte pigor å andra sidan långt större risk att utsättas för sexuella övergrepp, oftast av husbonden men också av andra män i hans familj, samtidigt som en graviditet var ett av de skäl som en husbonde kunde åberopa för att ostraffat få vräka sitt legohjon. Dessutom var pigorna underordnade husbonden såtillvida att

han kunde ansvara för att de giftes bort, något som drängarna (eftersom de var män och därmed myndiga) inte utsattes för.

Mer betydande skillnader mellan drängar och pigor i det institutionella regelverket introducerades först mot 1500-talets slut. Endast män hotades av tvångsrekrytering till armén om de inte lät sig städjas som drängar, och följaktligen kom endast antalet drängar (och inte antalet pigor) en husbonde fick beskydda från utskrivning att begränsas. Därtill omfattades endast män av kravet att kunna bevisa att de fått husbondens lov att sluta sin tjänst. En indirekt följd av 1500-talets växande arméer och återkommande utskrivningar blev dock att det så småningom kom att finnas långt fler kvinnor än män i riket, vilket innebar att även soldaters hustrur kom att försörja sig som legokonor i de besuttna böndernas hushåll. Den fortlöpande militariseringen av samhället medförde därmed också att legofolksinstitutionen i viss utsträckning feminiserades redan under 1500-talet, då det levde långt fler pigor än drängar i riket.²

Från klass till klass

Att legofolksinstitutionen när den under 1200-talet infördes i Sverige primärt var ett sätt för bönder och andra jordägare att få tillgång till och försäkra sig om de jordlösa och fattigas arbetskraft som ersättning för träldomen står bortom rimligt tvivel. Legofolksinstitutionen var alltså under högmedeltiden baserad på ekonomisk klass. Frågan är då om det finns fog för livscykelmodellens uppfattning att institutionen under tidigmodern tid istället kom att bygga på ålder.

I brist på direkta källuppgifter om legohjonens ålder och civilstatus före 1600-talet har jag i denna bok istället försökt besvara frågan på indirekt väg. Ett indicium som vi tidigt mötte på att legofolk faktiskt blev yngre mot slutet av medeltiden var den språkliga utvecklingen varigenom orden ”legoman” och ”legokona” ersattes av ”dräng” och ”piga”, ord med bibetydelsen ’ungdom’. Denna övergång påbörjades under 1400-talet: en möjlig förklaring är att fler obesuttna män och kvinnor än tidigare kunde gifta sig efter bara några års arbete som legohjon, på grund av att lönerna till följd av folkminskningen var relativt höga. Om vi hypotetiskt antar att den genomsnittliga giftermålsåldern låg under 20 år, samt att

människor efter giftermålet inte fortsatte att arbeta som legohjon, var alltså de flesta legohjon vid denna tid tonåringar, vilket skulle förklara den språkliga utvecklingen. En annan möjlighet är att föryrngringen av legofolket tog verklig fart först under andra halvan av 1500-talet, då soldatutskrivningarna ledde till en eskalerande brist på unga män. Detta medförde att de legohjon som blev kvar hos bönderna dels var yngre män (tonåringar, därav den fortsatta övergången till ”dräng”) och dels även äldre kvinnor (ordet ”legokvinna” fortlevde ju vid sidan av ordet ”piga”). Det blev nu också vanligare att bönderna höll sig med pigor än med drängar, vilket tydligt framgår av skattelängder från 1600-talets början.

Även om vi alltså funnit att arbetskraften inom legofolksinstitutionen föryrngrades under 1400- och 1500-talen (samtidigt som den också i viss mån ”förkvinnligades”) talar tungt vägande skäl mot antagandet att den vid sekelskiftet 1600 – redan mer än 300 år gammal, men också med mer än 300 år kvar framför sig – främst kommit att handla om ålder, att den utgjorde en fas i livscykeln under vilken unga män och kvinnor, böndernas barn, arbetade i en form av informellt utbildningssystem i väntan på att en vacker dag själva få ta över en gård. Legofolksinstitutionen var utformad så att den inte syftade till frigörelse utan till att hålla arbetarna kvar. Den institutionella regleringen utvecklades över århundradena i syfte att försvåra för legohjon att byta husbönder och förhandla om sina villkor, medan lönerna uttryckligen skulle vara så låga att legohjonen tvingades förbli vid sin läst, fattigare än husbönderna, utan möjlighet till annan utkomst än fortsatt arbete som legohjon. Institutionens hörnsten var alltså sedan 1200-talet att den fattige tvingades ta emot lega, och denna reglering skärptes under 1500-talet ytterligare då alla obesuttna utan tjänst hotades med tvångsarbete och utskrivning. Det viktigaste argumentet mot livscykelmodellen är dock att det för de allra flesta legohjon var omöjligt att senare i livet reproducera husbondens ekonomiska och sociala position. Detta berodde inte bara på att legofolk arbetade för lokalsamhällets rikaste bönder, för prästen och för fogden, utan också på att en betydande andel av dem var knutna till frälsets och kronans storgårdar. Tesen om en övergång från ett system byggt på klass till ett system byggt på ålder måste därmed förkastas: även om legofolket över tid blev genomsnittligt yngre var klasskillnaden mellan husbonden och legohjonet lika avgörande år 1600 som den varit tre århundraden tidigare.

Figurförteckning

Figur 1	Det äldsta skriftliga omnämmandet av ett namngivet legohjon, Margareta (1348).	25
Figur 2	Antalet härader eller tingslag respektive städer från vilka rättsprotokoll och saköreslängder har studerats, 1440–1599.	27
Figur 3	Översikt över hur regleringen av legofolksinstitutionen överfördes mellan olika svenska lagar.	33
Figur 4	Legostämmans längd enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598.	78
Figur 5	Stämmodagarnas fördelning över året enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598.	79
Figur 6	Legofolksinstitutionens tre faser, skildrade i en bildsvit av mästern Amund i Södra Råda kyrka i Värmland 1494.	102
Figur 7	Dubbelskor utdelade till anställda i samband med högtidsdagar vid Stockholms slott 1539.	123
Figur 8	Nominella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604.	132
Figur 9	Reella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604.	134
Figur 10	Utlovad nominell penninglega till drängar och pigor, 1420–1600.	135
Figur 11	Realvärdet av utlovad penninglega till drängar och pigor, 1420–1600.	136
Figur 12	Löner utbetalda i penningar till drängar och pigor vid storgårdar 1480–1600, jämfört med priset på en ko.	137
Figur 13	Legofolks stölder av penningar och silver under 1400- och 1500-talen.	150
Figur 14	Regional fördelning av legodrängar med utsäde, 1413–1596.	157
Figur 15	Legodrängars utsädesmängder, 1502–1596.	159
Figur 16	En man slår en naken man med en piska.	175
Figur 17	Illustration till Olaus Magnus kapitel om hur otrogna tjänare begöts med vatten på nyårsdagen.	181
Figur 18	Ålder vid giftermål hos kvinnor (drottningar och högfrälsekvinnor) i Sverige, 1300–1520.	213

Figur 19	Antalet legodrängar per hushåll i södra Sveriges häradslän vid slutet av 1500-talet.	221
Figur 20	Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet.	226
Figur 21	Kronans respektive frälsets andel av legodrängarna i södra Sverige under sent 1500-tal.	230
Figur 22	Antal straffångare i arbete i Sala silvergruva, 1569–1589.	279

Tabellförteckning

Tabell 1	De svenska landskapslagarnas beteckningar för legohjon (cirka 1230–1330)	37
Tabell 2	Beteckningar för 'manlig arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.	49
Tabell 3	Beteckningar för 'kvinnlig arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.	52
Tabell 4	Beteckningar för 'en eller flera arbetare inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.	53
Tabell 5	Beteckningar för 'arbetsköparen inom legofolksinstitutionen', 1250–1600.	56
Tabell 6	Latinska beteckningar för 'manlig arbetare' och 'tjänare', 1300–1600.	60
Tabell 7	Latinska beteckningar för 'kvinnlig arbetare' och 'tjänarinna', 1300–1600.	62
Tabell 8	Latinska beteckningar för 'husbonde', 1300–1600.	63
Tabell 9	Maximilöner för legofolk i Sverige enligt lagar, lagstadgor och lagförslag, 1335–1604.	118
Tabell 10	Legodrängars taxerade egendom i Husby-Oppunda socken i Södermanland 1571.	147
Tabell 11	Antalet belägg för (påstådda eller verkliga) sexuella relationer inom hushållet, i Sverige 1474–1598.	197
Tabell 12	Andelen män som var den ende legodrängen i sitt hushåll (hos bönder, borgare och präster) respektive levde i hushåll med två eller flera legodrängar, i 624 socknar 1576.	223
Tabell 13	Andelen legodrängar hos den relativt fattigaste fjärdedelen ("Q1") osv. av hushållen i 13 socknar under andra hälften av 1500-talet.	227
Tabell 14	Legofolks årliga avgifter i form av tidaköp och male till kyrkoherden vid påsk.	237
Tabell 15	Exempel på extraskatter och lokala pålagor som avkrävdes legofolk under 1500-talet.	243

SUMMARY

From slaves to servants

The institution of service in Sweden, 1250–1600

This book is a study of the introduction and evolution of the institution of service in medieval and sixteenth-century Sweden. To make it accessible to the non-Swedish reader, this summary is a paraphrase of the final chapter, summing up the key findings of the book. English translations of the table and figure are provided too. An initial remark is required regarding the translation of the main object of study, the institution of service. It is a translation of Swedish *legofolksinstitutionen*, an institution in the economic sense of the word that structured the work of what in English is commonly referred to as ‘servants in husbandry’, (although the institution evidently also structured the life of servants employed in towns, at demesne farms, in mines, etc.). A translation issue arises through the fact that an ideological and linguistic shift occurred in Sweden during the sixteenth century. Only then were servants first called by words that connotated ‘service’, which replaced older words such as *legofolk*, a word meaning people working for *lega*, a ‘pay’ or ‘hire’ (and consequently often given the Latin translation *mercennarius*). ‘Servant’ and ‘the institution of service’ are in what follows used as translations not only for words actually denoting ‘service’ (such as *tjänstefolk*), but also for the older terminology. It should thus be noted that those persons who, according to the vocabulary of the middle ages, as vassals, knights, or administrators ‘served’ the king or a nobleman were a completely different social group. They are consequently not the topic of this study.

Several themes reoccur in the studies that make up this book. The first is that in Sweden (which included modern-day Finland, and so does

consequently this study), work done by servants was institutionalised in the thirteenth century, after which time it only saw gradual change. It replaced thralldom, as slavery was known, but existed parallel to and distinct from the ideology of service as a specific type of subordination, an ideology with which the institution of service would only merge during the era of the Reformation. A second theme is the legal minority which service imposed on the men and women who had to work for a master. Being a servant meant a life under the thumb of one's master, because the master often functioned as a legal guardian, violence was not only permitted but positively encouraged means of supervision and punishment, and female servants were vulnerable to sexual assault by their masters. A third recurring theme is that the institution of service was made to keep people in their place, with the current labour relations and social position of servants. Servants were and should remain poor.

Let us first summarise this development from a chronological perspective – how the institution of service changed in the face of demographic crises which altered the social economy and as new ideologies gained currency. It falls into three distinct epochs, reflecting the impact of wider historical processes on the evolution of the institution of service. The first, 'Institutionalisation', was the period when service was first introduced in Sweden as part of a general Europeanisation of its society. The second, 'The plague', was characterised by the late medieval population decrease, with its lack of labourers, higher wages, and stricter regulations. The third period, 'The state', came in the sixteenth century as the Crown made ever larger and more frequent incursions into the workings of society, not least by conscripting servants for its own demesne farms, but also through institutional reform pursued in tandem with the masters.

The institution of service's differentiation between women and men is then summarised, followed by a discussion of the key question: is it possible to connect the two dominant strands of servant historiography? The one argues that medieval servants evolved from slavery, the other that servants in the early modern period worked as farmhands and maids only as part of a common life cycle. Did the servant system between 1250 and 1600 go from being class-based to age-based?

Institutionalisation

Relations between masters and servants were institutionalised in Sweden in the second half of the thirteenth century, when detailed regulations were added to the regional law codes, probably following a now lost royal decree. The introduction of the institution of service was part of a 'Europeanisation', or rather a 'feudalisation', of Swedish society, following a few decades after the introduction of the tenant institution. This did not mean there had been no free people working for wages before then (although no sources survive to testify to it), but rather that the new legal regulation introduced a form of labour which meant that thralldom (which had been questioned from the religious viewpoint which held that Christ had redeemed all Christians) could be outlawed step by step in the following decades. The institution of service was a necessary precondition, as it offered masters an efficient way to use the labour of people who were poor but legally free, so that thralldom was no longer needed.

The thirteenth-century institution of service brought with it regulations that remained in force for several centuries. The strongest indication that regulating the institution of service came to Sweden from abroad was its direct counterparts in other European regions (such as Germany, Norway, and England). The first of the Swedish regulations set down that servant remuneration should consist of three parts: a wage (*lega*, from which came *lego-* or servant), food, and an earnest penny. The second regulation said an offer of work as a servant could not freely be rejected, as whoever housed someone who refused to become a servant would be heavily fined (a rule though that only applied to the poor, those who did not pay taxes, or held only little property). The third was that a master or servant who broke their contract prematurely was punishable by a fine equivalent to the wage, although a master could evict a servant when there was reasonable cause, such as lying, theft, pregnancy, or failing to keep the door locked. The fourth proscribed two days as the dates on which servant contracts had to end, suited to the agricultural working year. The fifth and last regulation said a servant lacked full legal majority: because of his lack of property, a male servant, unlike other free men, was denied the right to swear oaths or bear witness in a regional court.

No direct evidence survives from the thirteenth century about who the servants were, leaving us with circumstantial arguments based on information taken from the regional laws. We find that those who could be forced to work were generally so poor they paid no taxes (although in the province of Uppland male servants too had to pay taxes to the Crown). Male servants could have their own plots of land from which they had to pay tithes, although most servant (because of their poverty) instead paid a yearly *male* (fee) to the parish priest. The laws also tell us that minors (that is, boys under the age of 15) could become servants, that the same was true of the children of landed peasants, that some servants were married, and it was not unknown for a husband and wife to work as servants in two separate households.

The plague

For fourteenth-century Sweden we are again almost entirely reliant on the legislation. In the first half of the century there were a few reforms, the economic and political reasons for which elude us: in the province of Västergötland, wages paid in grain were outlawed; in the province of Södermanland, maximum wages were imposed. To venture an interpretation based on what is known from later centuries, these first attempts to regulate the remuneration system came about because servants had been demanding higher wages because of debasement of the coinage and rapid inflation. Restrictions were placed on a master's right to beat his servants to punish them for their crimes: it could no longer result in bruises, maiming, or loss of limbs (although it was explicitly stated that a master was still allowed to use a stick or a branch).

The Black Death reached Sweden in 1350. Together with subsequent plague epidemics it halved the population of the realm. As a consequence, workers became scarcer and wages higher, although there is no evidence of further maximum wage regulations from the rest of the century. From other reforms of the institution of service in the fourteenth century, however, we know there was greater competition for workers. In towns and countryside alike it was said all the poor should work as servants, no matter if they had been offered work or not. Punishments no longer targeted the person housing the unwilling servant but rather the servant

themselves, who was to be punished by being pilloried, banished from the town, or imprisoned. Rules were now introduced saying that servants had to give a month's notice to quit and punishing those who 'lured' another man's servants to leave. These regulations made it more difficult for servants to change masters, since the servant had to give notice first before being allowed talk to prospective new masters, at the same time as not being a servant was criminalised. We also find servants being bound to their master for a whole year, as well as masters (at this stage only in the mining districts) being given a free hand to use force to retrieve escaped servants. Perhaps in response to these harsher regulations there seems to have been an uprising among male servants in the 1380s, although the only surviving source is a scurrilous poem about King Albert of Sweden.

Revisions to the law of the realm, which came after the sixth wave of plague and a century of continuous population decrease, brought further restrictions. The prohibition on luring away another person's servants and the right for masters to use force to bring back escaped servants were now extended to the whole realm. In Stockholm in the 1480s, it was proclaimed that a servant could look for a new master only with the previous master's permission, while masters who needed help catching escaped servants could turn to the Crown's bailiffs for help. Later, King Karl Knutsson brought back maximum wage regulations in 1450; the first time such a decree covered the whole realm. While it benefited masters, all such regulation testified to the lack of labour caused by a century of plummeting populations, something borne out by wages being far higher mid-century compared to both the time before the Black Death and to what they would be in the sixteenth century.

Surviving fragments of taxation records from Eric of Pomerania's reign shows that at least in Västergötland in the early fourteenth century there were male servants who cultivated their own plots of land. That aside, the sources for individual servants are still so few we must rely on indirect evidence. There are linguistic signs that servants were progressively younger in the fifteenth century, when the 'wage-man' (*legoman*) was replaced by the 'farmhand' or 'young man' (*dräng*) and the 'wage-woman' (*legokvinna*) by the 'maid' or 'young woman' (*piga*), although this only gained momentum in the sixteenth century. From this time also

comes the first use of ‘food-mother’ (*matmoder*) for the mistress of the household, a word that likewise implied an age difference between her and her servants. A possible explanation is that the population decrease made it easier for servants to establish their own households as wage levels rose. Those who were active servants were increasingly likely to be relatively young, which was reflected in the language.

The state

The Lutheran Catechism, introduced in Sweden in the sixteenth century, stated that insubordination against a master was a sin against God. The Crown and the Church were as one in their determination that all subjects should learn the Catechism, so that over time ‘wage-people’ (*legofolk*) learned they were actually ‘servants’ (*tjänstefolk*) of their master. The reciprocity of the service ideology meant that the master took on a greater responsibility to educate his servants, while those behind the (never introduced) new Swedish law code in the early seventeenth century thought it should extend to caring for sick servants (albeit at the servant’s expense). Around 1600, Archbishop Abraham Angermannus held that a male and a female servant who had sex while serving in the same household ‘dishonoured the bread of the master’ (although it may have long been thought a violation of the master’s honour for an outsider to sleep with his maid). Masters were still considered legally responsible for their servants’ criminal actions, while the question of whether a servant ought to obey God more than their master remained unanswered for the rest of the century.

The advent of the Reformation in Sweden was closely connected to the growth of the state. The kings of the ruling Vasa dynasty set about governing Swedish society and the economy as never before, including the institution of service. Even though the rules on maximum wages had existed for over two centuries, the renewed regulations proclaimed from 1523 onwards were far more insistent in their attempts to stop the rising price of labour. From the 1570s, bans on wages paid in grain alternated with punitive taxation, foreshadowing the early seventeenth century, when servants (including women) were first made to pay annual taxes to the Crown. The taxation was not only designed to increase Crown

revenue, but also to restore the social order, since high servant wages were damaging to taxpaying masters. By the late sixteenth century, maximum wage regulation was something that masters (who framed themselves as representing the interests of the 'common man') could petition the central authorities for, and which they continually received in exchange for their political support.

The institutional framework had remained largely intact since the fifteenth century, although in practice the application of the more recent law of the realm meant it was if anything harsher. It was now the norm for servants to serve a whole year at a time, at least on the Crown's and nobles' demesne farms, although the future Charles IX (1604–1611) admitted that servants had a right to leave if they gave three months' notice. The possibility of changing masters was further diminished by the fact that all subjects learnt from the Catechism that it was against the tenth commandment to entice someone to change masters.

Accelerating conscription in the 1570s and 1580s (caused by King John III's war against Russia) saw three novelties introduced into the framework of the institution of service, which remained in place for centuries to come. First, forced conscription was introduced for all men not working as servants. This was followed by rules stipulating the maximum number of male servants a master could employ – evidently too many men had been enticed by the protection from conscription that service brought. These two rules gave the Crown a new way of privileging certain groups in society, such as the nobility or the ironwork owners (*bergsmän*), by letting them withhold more men from conscription than the legal limit. In a third step, a reporting system was set up under which any subject should arrest men who could not show proper proof of having left their previous master with his express permission. These reforms strengthened the masters' hold over their servants, not least because the masters were also put in charge of the committees responsible for conscripting soldiers.

Even though the Swedish population grew in the sixteenth century, so did competition for servants. Alone of all the masters, the Crown could use its power to force peasants to 'elect' servants to serve on its demesne farms. Ever since the 1540s, the Crown also transported workers over from the east of the country, Finland, to its demesne farms, and at

least once (in 1556) for distribution among the Swedish peasantry. Few wanted to work as a Crown servant, as was clear from the fact that the kings repeatedly threatened servants who migrated to other regions to find work with the death penalty – and that bailiffs and guards were bribed so Finnish servants could escape from the ships. There were limits, though, to what ‘innocent’ servants (King John III’s phrase) could be subjected to. The silver mines of Sala were considered too dangerous, for example. There instead thralldom saw a renaissance, first in the shape of Danish and Russian prisoners of war, and later increasingly convicts, fettered, branded, and guarded.

Even though competition for labourers among masters increased in the century, real wages continued to fall. A servant was generally paid in kind in as much food, shoes, and clothes consumed in the contract period, which was also the express ambition of the maximum wage regulations: a servant should never be able to advance socially to become a master himself. Despite the prohibitions, many male servants still had small plots of land or animals, and even though by the end of the sixteenth century it was considerably more difficult to afford marriage and set up a new household by saving their wages (compared to the situation a century before), some still may have kicked over the traces and left to settle new land in the forested regions of central Sweden. For the vast majority, however, there was no chance of rising to their master’s position, especially as so many of them worked on the Crown’s and nobles’ demesne farms and the rest were mostly found in the richest peasant households. The men who used their political clout to negotiate with the Crown about the regulating of the institution of service were the same men who as masters drew the largest economic benefit from it.

Female and male servants

Turning to the main gender differences between the lives of male and female servants, we find that even though most regulations did not differentiate between men and women, there were still important differences in how farmhands and maids were treated. This was apparent from the language itself, for although there was a gender-neutral term *legohjon*, gendered words such as ‘wage-man’ or ‘wage-woman’ were

often preferred. Further, there was economic discrimination not only because women's wages (according to accounts and decrees) were always considerably lower than men's, but also because men alone received wages paid in grain they could grow on their own plots. Female servants never had to pay taxes in the sixteenth century, and their yearly dues to the parish priest were also considerably smaller, yet despite that the average female servant would have been financially far worse off than the average male servant, with far less opportunity to escape the subordination of a master and reliant on finding a man in order to set up an independent household. No explanation was ever given for why men and women received different wages; this gender discrimination was so culturally fundamental it never needed to be spelled out.

Male and female servants also differed in their degree of subordination. An important difference was that men suffered more from their masters' violence. The data we have are mainly from the sixteenth century, but there is no reason to believe that things were any different earlier. While men were more exposed to violence, female servants faced a far larger risk of being sexually assaulted, most often by the master but also by other men in his family (while pregnancy was a valid reason for a master to dismiss a female servant). Further, the master had the right to marry off female servants, something that male servants (being men and hence not legal minors) were not subject to.

Important differences between female and male servants were introduced in the late sixteenth century. It was only men who faced forced conscription into the army if they refused to become servants, it was only the number of male servants that was limited to prevent masters keeping them back from conscription, and it was only men had to prove that they had quit their previous master's service with his consent. An indirect consequence of the standing armies of the early modern state was eventually there were far more women than men living in Sweden, which meant soldiers' wives had to make a living as servants. The accelerating militarisation of the Swedish society also meant that the servant system would be increasingly feminised in the seventeenth century on, since there were far more female than male servants.

A continuity of class

When it was first introduced in Sweden in the thirteenth century, service primarily functioned as a way for landed peasants and other masters to gain access to the labour of the landless and poor as a substitute for thralldom. That much is beyond doubt, leaving the institution of service in the thirteenth century based on economic class. The question then is whether we can contend it was superseded by a life-cycle model, and the servant system in the early modern era instead came to be based on age.

Given the dearth of direct evidence of servants' ages or marital status before the seventeenth century, we have instead tried to answer the question indirectly. One sign that servants were younger towards the end of the Middle Ages was the linguistic shift by which *legoman* and *legokona* were gradually replaced by *dräng* and *piga*, with their connotations of youth. This transition began in the fifteenth century, a possible explanation being that landless men and women could marry after only a few years' work as servants, because wages were still high after the population collapse. If we assume that average ages at marriage were below 20 and that people stopped working as servants once married, most servants would have been teenagers, which would explain the linguistic development. It is also possible that servants' youth only became a factor the latter half of the sixteenth century, when army conscription led to a growing lack of young men, and the remaining servants were young men (teenagers, hence the steady increase in the use of *dräng*) or older women (which is why *legokvinna*, 'wage-woman', continued in use alongside *piga*). From then on female servants outnumbered male servants, as is evident from early seventeenth-century taxation records.

Even if we have found that the people whose lives were shaped by the institution of service were on average younger in the fifteenth and sixteenth centuries (at the same time as the system underwent a partial feminisation), there are strong arguments against the assumption that by 1600 service – already over three centuries old, but with another three centuries ahead – was a matter of age, a phase gone through by young men and women, the children of landed peasants, or an informal educational system, as they waited for when they themselves would be in charge of a farm. The institution of service was designed not to

emancipate, but to keep people put. It had been continually developed and revised to make it more difficult for servants to change masters or negotiate terms, while wages would ideally be so low that servants had to remain in their proper place, poorer than their masters and with no other way of making a living. The cornerstone of the institution of service ever since the thirteenth century was that the poor had to accept being servants. Regulation was made even stricter in the sixteenth century, when anyone who had no land and was not in service was threatened with forced labour or military conscription. That said, the most telling argument against the life-cycle model is that it was impossible for most servants to go on to reproduce the socioeconomic position of their master. This was not only because servants generally worked for the richest people in the local community, for the priest or the bailiff, but also because so many of them were working the demesne farms of the Crown and the nobility. The thesis of a transition from a system built on class to one built on age must thus be discarded. Even if servants over time were younger, the class divide between master and servant was as fundamental in 1600 as it had been three centuries before.

List of figures

Figure 1	The oldest source to mention a servant by name, Margareta, dates from 1348.	25
Figure 2	Regional and urban court records and fine registers studied, 1440–1599.	27
Figure 3	How regulations of the institution of service were passed between Swedish law books.	33
Figure 4	Length of service according to account books and court records, 1470–1598.	78
Figure 5	Contract end dates according to account books and court records, 1470–1598.	79
Figure 6	The three phases of the servant system, as depicted by Master Amund in the church of Södra Råda in Värmland, 1494.	102
Figure 7	Double-soled shoes given to servants on high days and holidays at Stockholm Castle, 1539.	123
Figure 8	Nominal maximum wages for servants in Sweden, 1335–1604.	132
Figure 9	Servants' real maximum wages in Sweden, 1335–1604.	134
Figure 10	Servants' promised nominal money wages, 1420–1600.	135
Figure 11	Real value of servants' promised money wages, 1420–1600.	136
Figure 12	Demesne farm servants' money wages compared to the price of a cow, 1480–1600.	137
Figure 13	Servants' thefts of money and silver in the fifteenth and sixteenth centuries.	150
Figure 14	Regional distribution of male servants with seed corn, 1413–1596.	157
Figure 15	Male servants' seed corn, 1502–1596.	159
Figure 16	A man striking a naked man with a whip, in KB Codex B 172, Bengt Jönsson's, Book of the Law of the Realm c.1440.	175

Figure 17	Olaus Magnus' depiction of an unfaithful servant subjected to water torture on New Year's Day, in <i>Historia de gentibus septentrionalibus</i> , 1555.	181
Figure 18	Age at marriage of queens and noblewomen in Sweden, 1300–1520.	213
Figure 19	Male servants per household in southern Sweden at the end of the sixteenth century.	221
Figure 20	Male servants serving in the poorest quarter ('Q1' etc.) of households in 13 parishes, 1550–1600.	226
Figure 21	Male servants in the service of the Crown (upper right) and nobility (lower left) in southern Sweden in the late sixteenth century.	230
Figure 22	Convicts working in the Sala silver mines, 1569–1589.	279

List of tables

Table 1	Words used to denote servants in Sweden's regional laws (c.1230–1330).	37
Table 2	Words used to denote a 'male servant', 1200–1600.	49
Table 3	Words used to denote a 'female servant', 1200–1600.	52
Table 4	Words used to denote a 'one or more servants', 1200–1600.	53
Table 5	Words used to denote 'the master', 1200–1600.	56
Table 6	Latin used to denote a 'male worker' or 'male servant', 1300–1600.	60
Table 7	Latin used to denote a 'female worker' or 'female servant', 1300–1600.	62
Table 8	Latin used to denote 'master', 1300–1600.	63
Table 9	Maximum wages for servants in Sweden according to laws, decrees, and proposed revisions to the law, 1335–1604.	118
Table 10	The taxed property of male servants in the parish of Husby-Oppunda in Södermanland, 1571.	147
Table 11	The number of (alleged or real) sexual relations between a servant and another member of the household, 1474–1598.	197
Table 12	The proportion of men who were the only male servant in their household (by peasants, burghers, or clergy) compared to those who lived in households that had two or more male servants, in 624 parishes in 1576.	223
Table 13	The number of male servants serving in the poorest quartile ('Q1') of households in 13 parishes in the second half of the sixteenth century.	227
Table 14	Servants' yearly payments of <i>tidaköp</i> and <i>male</i> to the parish priest at Easter.	237
Table 15	Examples of extraordinary taxation and local dues paid by servants in the sixteenth century.	243

Förkortningar i referenser

ATB	<i>Arboga stads tänkebok</i>
BSH	<i>Bidrag till Skandinaviens historia</i>
DF	<i>Diplomatarium Fennicum</i>
DIH	Dalslands handlingar: Landskapshandlingar
DMS	<i>Det medeltida Sverige</i>
DR	Drängeregister: Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630
DS	<i>Diplomatarium Suecanum</i>
ETB	<i>Enköpings stads tänkeböcker</i>
FMU	<i>Finlands medeltidsurkunder</i>
GH	Gästriklands handlingar: Landskapshandlingar
GIR	<i>Konung Gustaf den förstes registratur</i>
GLA	Göteborgs landsarkiv
HH	<i>Historiska handlingar</i>
HKR	Hertig Karls registratur
HLA	Härnösands landsarkiv
HIH	Hälsinglands handlingar: Landskapshandlingar
HSH	<i>Handlingar rörande Skandinaviens historia</i>
JTB	<i>Jönköpings stads tänkebok</i>
KB	Kungliga biblioteket
KLNM	<i>Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid</i>
KrA	Krigsarkivet
NH	Närkes handlingar: Landskapshandlingar
OPSS	<i>Samlade skrifter af Olavus Petri</i>
RA	Riksarkivet
RN	Röda nummer
RR	Riksregistraturet
SAOB	<i>Svenska Akademiens ordbok</i>
SBL	<i>Svenskt biografiskt lexikon</i>
SDHK	Svenskt diplomatariums huvudkartotek

FÖRKORTNINGAR I REFERENSER

SHM	Statens historiska museer
SMB	<i>Svenska medeltidens bibel-arbeten</i>
SmH	Smålands handlingar: Landskapshandlingar
SMP	<i>Svenska medeltids-postillor</i>
SRA	<i>Svenska riksdagsakter</i>
ST	<i>Sverges traktater med främmande magter</i>
STB	<i>Stockholms stadsböcker från äldre tid</i>
SöH	Södermanlands handlingar: Landskapshandlingar
UH	Upplands handlingar: Landskapshandlingar
ULA	Uppsala landsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VaLA	Vadstena landsarkiv
VbH	Västerbottens handlingar: Landskapshandlingar
VgH	Västergötlands handlingar: Landskapshandlingar
VlH	Värmlands handlingar: Landskapshandlingar
VmH	Västmanlands handlingar: Landskapshandlingar
VTB	<i>Vadstena stads äldsta tänkeböcker</i>
ÄL	Älvsborgs lösen 1571
ÄR	Äldre räkenskapssamlingen
ÖgH	Östergötlands handlingar: Landskapshandlingar

Noter

Inledning

- 1 Myrdal 1999; Harrison 2009.
- 2 Harrison & Eriksson 2010 s. 511–515. Till texten hör också en tabell över antalet drängar (och bondsöner) i olika områden, hämtad från Palm 2000.
- 3 Montgomery 1933 s. 245–247.
- 4 Harnesk 1990 s. 32, 138.
- 5 Pleijel 1965 s. 37; 1970.
- 6 Prytz 2017 s. 97.
- 7 Lambrecht 2017 s. 37.
- 8 Laslett 1977; Kussmaul 1981.
- 9 Jane Whittle (2017 s. 57, 76) påpekar att detta innebär att de underskattade de förändringar som legofolksinstitutionen genomgick.
- 10 Harnesk 1990; Nygård 1989; Wilmi 1991a. En historiografisk översikt fram till omkring 1990 finns i Wilmi 1991b s. 189–192.
- 11 Lindström 2008 s. 53, 157; Uppenberg 2018 s. 113, 269–271.
- 12 Borenberg 2020.
- 13 Hajnal 1982 s. 452–453, 470–471.
- 14 de Moor & van Zanden 2010 s. 2, 21.
- 15 Harnesk 1990 s. 13; Borenberg 2020 s. 2.
- 16 Harnesk 1990 s. 25.
- 17 Harnesk 1990 s. 9 (”så småningom själva bli bönder och hustrur till bönder”); Borenberg 2020 s. 2–5.
- 18 Det kan dock påpekas att livscykelhypotesen också återfinns hos Nevéus 1974 (s. 170–171, 178), som menar att det var stor social skillnad mellan träl och legohjon, och att det senare kan ses som ”ett övergångsstadium; som vuxen blev legodrängen kanske fullsutten bonde” (gällande 1200- och 1300-talen).
- 19 Fox 1996 s. 539.
- 20 Whittle 2017 s. 8.
- 21 Åtminstone inte på ärkebiskop Wulfstans gods, som istället drevs med specialiserade arbetare (herdar, biodlare, plöjare) som hade egna bostäder och djur. Faith 2020 s. 107f.
- 22 Fox 1996 s. 560, 564.
- 23 Whittle 2017 s. 8; även s. 60 (om att det åtminstone inte råder någon tvekan om att *servants* var mycket vanliga under 1300-talet).
- 24 Andrae 1960 s. 95f.
- 25 Nevéus 1974 s. 180.

NOTER

- 26 Nevéus 1974 s. 166, 179f. Hur länge Nevéus tänkte sig att detta varit fallet framgår inte, bara att det sträcker sig ”långt tillbaka i tiden” och till ”äldsta tid”.
- 27 Nevéus 1974 s. 132f., 135, 178.
- 28 Lindkvist 1979 s. 70, 147. Han menar också att eftersom legofolksinstitutionen reglerades i landskapslagarna ”bör denna sociala grupp ha haft stor betydelse för den totala samhällseliga ekonomin”.
- 29 Myrdal 1999 s. 95; Harrison 2009 s. 230, 335.
- 30 Harrison 2017 s. 67.
- 31 Eriksson 2012 s. 38–54.
- 32 Denna förklaring finns redan hos Norborg 1958 s. 270 (rörande Vadstena klostrets egendomar).
- 33 Lindkvist 1979 s. 31.
- 34 Bois 1992 s. 168
- 35 Faith 2020 s. 12.
- 36 Lindkvist 2003 s. 19f., även 1979 s. 128f.
- 37 Bagge 2016 s. 58–63.
- 38 Myrdal 1999 s. 98, som dock menar att ”dess rättsliga former fick en fastare etablering först under 1200-talet”.
- 39 Harrison 2009 s. 326.
- 40 Given-Wilson 2000 s. 24; även liknande tanke hos Bennett 2010 s. 26.
- 41 Vilket för övrigt också, som Given-Wilson 2000 (s. 36) påpekar, innebär att ”the end of serfdom in England was by no means an unmixed blessing for the English working classes”. Även Eklund 1974 s. 202f.
- 42 Andersson 2018; Borenberg 2020 s. 4f.
- 43 de Moor och van Zanden 2010 s. 21.
- 44 Uppenberg 2018.
- 45 North 1991 s. 97; 1992 s. 9.
- 46 North 1991 s. 97f.
- 47 Efter North 1992 s. 8.
- 48 North 1992 s. 9.
- 49 Jämför Sheilagh Ogilvie (2007) kritik av Norths fokus på institutionernas ekonomiska ”effektivitet”.
- 50 Andra historiker har faktiskt hävdad detta. Så skriver Harnesk 1990 s. 38: ”I praktiken fungerade sannolikt arbetsmarknaden på landsbygden till stor del som en fri arbetsmarknad som styrdes av de ekonomiska lagarna om tillgång och efterfrågan. Försöken att lösa dess problem med utom-ekonomiska metoder hämtade från det gamla samhället var på förhand dömda att misslyckas.”
- 51 Whittle 2017 s. 11f.
- 52 Lis & Soly 2012 s. 319f.
- 53 Steinfeld 1991 s. 3f., 55.
- 54 Även Lucassen 2013 s. 28.
- 55 Steinfeld & Engermann 1997 s. 114.
- 56 van der Linden 2016 s. 294.
- 57 Steinfeld 1991 s. 9.
- 58 Steinfeld & Engermann 1997 s. 108.
- 59 van der Linden 2016 s. 298.
- 60 WORCK:s hemsida [worck.eu], besökt 29 september 2022.

- 61 Steinfeld & Engermann 1997 s. 118f.
- 62 van der Linden 2016 s. 296f.
- 63 van der Linden 2016 s. 306–310.
- 64 Hatton 2020 s. 10f.
- 65 Myrdal 2012 s. 14–19; Myrdal 2002–2003 s. 39.
- 66 7/10 1297, SDHK 1753, tryckt som DS 1207. Brevet nämns av Andrae 1960 s. 95f. och Lindkvist 1979 s. 59.
- 67 Räkenskaper tryckta i Peetre 1953 s. 24f. rad 2v–3v. Uppgiften nämnd av Lindkvist 1979 s. 68f.
- 68 26/3 1348, SDHK 5583. Margareta är dock strängt taget inte det först namngivna legohjonet i det medeltida Sverige eftersom dokumentet rör Jämtland, som tillhörde det norska riket men Uppsala stift. Jag har genomgående normaliserat alla personnamn till modern svensk stavning, inklusive namn på personer vars modersmål sannolikt var finska (men vars namn återfinns i svenskspråkiga källor). Också citat ur källtexter har genomgående fått normaliserad stavning, med undantag för sådana exempel där de exakta formerna har betydelse för analysen.
- 69 För uppenbarelserna ges oftast hänvisning både till den fornsvenska och den latinska versionen, samt till Lundéns översättning till modern svenska.
- 70 Myrdal 1991 s. 337f.
- 71 Götlind 1991 s. 341.
- 72 Letzter 2018 s. 29f.
- 73 Letzter 2018 s. 207–215.
- 74 Glossarium; Peder Låle; litterära belägg t.ex. ur Fornsvenska legendariet.
- 75 Myrdal 1985 redovisar en översikt över medeltida räkenskaper; Sleman 1964 över bevarade domböcker.
- 76 Nämligen kopplade till S:t Erik, S:ta Birgitta, Nicolaus Hermanni, S:ta Katarina samt Helga lösen.
- 77 Dessa är utgivna av Risberg & Salonen 2008. Dokumenten härstammar främst från 1400-talets andra hälft, med något tidigare och senare exempel. De penitentiärbrev som används i denna studie handlar uteslutande om präster som slagit ihjäl ett av sina legohjon.
- 78 Dessa är utgivna som SMP 1–8.
- 79 I originalet är ordet ”efterleva” kursiverat. Letzter 2018 s. 33 (se även s. 27).
- 80 På grund av att antalet protokoll växer så hastigt mot århundradets slut har jag varit tvungen att göra ett urval. För landsbygden har jag studerat samtliga kända domböcker fram till och med 1590 samt ett stort antal protokoll från århundradets sista decennium. För städerna har jag endast studerat alla protokoll fram till och med 1569 samt ett antal städer till och med 1590-talet. Jag har därtill studerat ett mycket stort antal saköreslängder, det vill säga förteckningar över böter, ingående i handskaphandlingarna och i huvudsak från tiden före 1570.
- 81 Dessa källor från centralmakten har främst studerats i tryckta utgåvor, vilket för riksregistraturets del innebär fram till och med 1560.
- 82 Brasks gårdsbok; Peder Månssons *Bondakonst*; Per Brahe. Om Per Brahes handbok, se Eriksson 2008.
- 83 De belägg som utgör underlaget till dessa sammanställningar redovisas i bilagor vilka utgivits separat under titeln *Från trälar till tjänstefolk: bilagor* (2022) i rapportserien *Agrarhistoria* (ISSN 1403-3402). Hänvisningar dit lyder ”Se Bilaga X”.

- 84 Olsson 1977 s. 243.
- 85 Äldre Västgötalagen (vilken även gällde i Dalsland) tillkom på lagman Eskils tid (död 1227). Det är inte känt om det funnits skriven lag i landskapet tidigare: Wiktorsson (1976 s. 29) anser att vissa bestämmelser kan ha funnits nedskrivna, om än med runor och inte med latinsk skrift. Skånelagen, som även gällde i Halland, Blekinge och på Bornholm ända tills den svenska landslagen infördes 1683, nedtecknades på både danska och latin omkring 1210 (Holmbäck & Wessén SLL s. xviii–xix, xxxi). I den gotländska Gutalagen har forskningen identifierat ett äldre tidsskikt som troligen skrevs omkring 1220 (omfattande kapitel 1–47) och ett yngre skikt (kapitel 48–61) tillkommet senare under 1200-talet (Holmbäck & Wessén SLL s. lxxviii). Lagen, som var skriven på forngutniska, är också bevarad i en tysk översättning från omkring år 1400 (då Gotland 1398–1408 var ockuperat av Tyska orden) och i en senmedeltida dansk översättning som möjligen tillkom i samband med att kung Hans stadfäste lagen 1492 (Holmbäck & Wessén SLL s. lxvi–lxvii). Den svenska landslagen hann inte införas innan ön erövrades av Valdemar Atterdag 1360. Gutalagen förblev därför i kraft fram till 1595, då kung Kristian IV befalld att Skånelagen istället skulle gälla på ön. Denna ersattes i sin tur efter erövringen 1646 av den svenska landslagen (Holmbäck & Wessén SLL s. lxxxvii–lxxxviii).
- 86 Stähle (1988 s. 11, 113f.) har visat att Östgötalagen skrevs av lagmannen Bengt Magnusson (1263–1294), ”av allt att döma” med utgång från en äldre (nu förlorad) lagredaktion. I den version av lagen som har bevarats ingår också flera tillägg som Stähle menar att Bengt Magnusson själv gjorde under sin verksamhet som domare. Tiohäradslagens kyrkobalk gällde åtminstone i Varend, de fem härader som utgjorde Växjö stift, medan det är okänt vad som gällde i Njudung och Finnveden (Holmbäck & Wessén SLL s. lxxvii–lxxx; Hafström 1984 s. 151, 159f., 175). Värmlands lag, som verkar ha stått Västgötalagen nära men vars ålder är okänd, har helt gått förlorad, möjligen med undantag för en enstaka paragraf rörande jakt avskriven ur en äldre lagbok på 1460-talet (Hasselberg 1977 s. 14f.).
- 87 De uppländska folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland hade alla egna lagar, vilka ligger till grund för den gemensamma Upplandslagen (Stroh-Wollin föredrag SÖF konferens 15 oktober 2021 visar på språkliga grunder att vissa paragrafer i Upplandslagen är hämtade från de äldre lagarna). I Södermanland fanns skriven lag åtminstone sedan 1270-talet, vilken på 1300-talet kallades för den ”gamla lagboken” (Wiktorsson 1976). I Närke fanns skriven lag skipad av Magnus Ladulås (1275–1290) som dock helt förlorats (Carlsson 1946 s. 263ff. utreder vad kung Magnus egentligen gjorde med lagen). Vad gäller Äldre Västmannalagen ansluter jag mig till Wiktorssons (1981, 1985) uppfattning att den lag som ofta av forskningen har benämnts ”Dalalagen” i själva verket är en äldre redaktion av Västmannalagen, sannolikt tillkommen före 1280 och gällande hela Västmanlands lagsaga inklusive Dalarna.
- 88 Stähle 1987 s. 13, 102, 113f.
- 89 I den kommission som reviderade Upplandslagen ingick såväl lagmannen i Tiundaland Birger Persson, ett antal lagkunniga stormän och domprosten Andreas And, som kyrkans representant. Motsvarande gällde sannolikt även övriga lagrevisionskommissioner. Gällande Västgötalagens revidering har Göran B. Nilsson visat att det finns minnesanteckningar bevarade från ”organiserade förhandlingar om tillskapandet av en moderniserad och till mer än det dubbla omfånget utvidgad yngre

- västgötalag” (2011 s. 45). Nilsson visar vidare att de tidigaste minnesanteckningarna (nummer 1–65), vilka han daterar till före 1305, alla infördes i lagen, medan de senare (nummer 67–151) av olika skäl inte kom att bli gällande lag (Nilsson 2014 s. 5–7). Enligt Nilsson (2011 s. 47) kan den så kallade latinbalken, kyrklig lagstiftning för Skara stift, dateras till 1310-talet (före biskop Brynolfs död 1317).
- 90 Yngre Västmannalagen kan endast dateras till 1300-talets första hälft (Wiktorsson 1981 s. 60f.; Wiktorsson 1985 s. 159). Södermannalagen stadfästes 1327. För bägge dessa lagar gäller att deras 1300-talsversioner utarbetats med såväl respektive landskaps äldre lagbok som Upplandslagen som grund. Till Södermannalagen gjordes vissa tillägg vid lagmannen Laurens Ulfssons (Ama) sätesgård Ärnäs i Kärnbo socken 1335 (Wiktorsson 1976), bland annat gällande maximilöner för legofolk. Hälsingelagen gällde norr om Ödmården, gränsskogen mellan Gästrikland och Hälsingland. Enligt ett kungligt brev från 1340 skulle den gälla också invånarna i Norrbotten, och fram till landslagens införande gällde den också i åtminstone de svenskspråkiga områdena i Finland (Holmbäck & Wessén SLL s. 1x). Stefan Brink (2010 s. 119, 121–122) menar att det antagligen var ärkebiskop Olof Björnsson som på 1320-talet tog initiativ till en särskild lag för Hälsingland genom att anpassa Upplandslagen till lokal norrländsk muntlig rätt (Brink 2010 s. 133).
- 91 Den äldre landslagen (ofta kallad Magnus Erikssons landslag) utarbetades också den av en kommission bestående såväl av lagkunniga världsliga som andliga ledamöter (Holmbäck & Wessén SLL s. xxxii). Landslagen antogs i ett landskap genom att accepteras på landstinget (Åström 2016 s. 27). I Östergötland skedde detta mellan mars 1350 och april 1351 (Wiktorsson 1988), i Västmanland senast 1352, i Dalarna, Uppland och Södermanland senast 1353, i Tiohärads lagsaga senast 1357 (Holmbäck & Wessén SLL s. xxxviii–xl, lviff.). På grund av inbördes strider verkar införandet i resten av riket ha dröjt: från Finland är det första belägget för att lagen tillämpades från 1379, från Närke 1381, från Värmland först 1414, medan den infördes i Västergötland när drottning Margareta blev svensk regent i februari 1389. Det är okänt om lagen infördes i Hälsingland före mitten av 1400-talet.
- 92 Biskoparna och riksrådet begärde 1441 att lagen skulle revideras (Holmbäck & Wessén SLL s. xli–xliv). Patrik Åström, som studerat tendensen i den yngre lagen, menar att den saknar tydlig påverkan från det världsliga frälset men att den däremot har en tydlig kyrklig tendens (Åström 2016 s. 103f.).
- 93 Åström 2016 s. 14. Det är oftast ogörligt att avgöra om bevarade domar utgått från den yngre eller den äldre landslagen, men Åström (2016 s. 133–138) har visat att den yngre lagen åtminstone användes av lagmannen Gregers Matsson i Uppland vid 1400-talets slut (och därför antagligen redan när han var lagman i Västmanland på 1480-talet).
- 94 När landslagen slutligen trycktes i början av 1600-talet hade nyligen försök att få till en ny revidering misslyckats. De två förslagen till revideringar av landslagen (Karl IX:s lagförslag respektive det Rosengrenska lagförslaget) används i det följande för att undersöka vilka av de redan månghundraåriga paragraferna som fortsatt fungerade tillfredsställande och vilka delar man vid denna tid ansåg att det fanns behov av att förändra.
- 95 Lagen finns endast bevarad i en handskrift från Lödöse. Den har också använts i åtminstone en stad i Södermanland (möjligen Nyköping) och en i Östergötland (Holmbäck & Wessén SLL s. xcii–xcvi). Bjärköarätten var inte en fullständig lag –

- bland annat saknade den kyrkobalk – och kompletterades därför av landskapslagen (Holmbäck & Wessén SLL s. xcvi).
- 96 Söderköpingsrätten är endast bevarad i form av utdrag som Johannes Bureus gjorde på 1600-talet ur en sedermera förlorad lagbok. Lagen tillkom mot 1200-talets slut och var, i likhet med Bjärköarätten, avsedd att kompletteras av landskapslagen (Ljung 1949 s. 102; Harrison 2012 s. 176 har en ”kvalificerad gissning” att lagen tillkom först omkring 1300). Det är känt att stadsrätter funnits även i Uppsala, Linköping och Jönköping, och av Västmannalagen framgår att det fanns en särskild stadslag i landskapet, troligen i Västerås (Holmbäck & Wessén SLL s. c–ci). Dessa lagböcker är alla helt förlorade.
- 97 Som Hasselberg (1953 s. 354) visat är lagen ”[t]ill sina grundvalar och till sitt övervägande innehåll” i överensstämmelse med de svenska fastlandslagarna, ofta utförligare och därför en viktig källa genom att den för oss uttolkar landskapslagarnas kortfattade paragrafer. Den bevarade lagboken är rådets officiella exemplar, stadfäst av Magnus Eriksson (Hasselberg 1953 s. 16–28). Visbylagen låg sedan till grund för andra stadsrätter i Östersjöområdet, som den i Novgorod (”Skra III”, Hasselberg 1953 s. 55, 353), vilken dock inte innehöll någon legohjonsrätt (Schlüter 1911) och Riga, vilken gällde fram till 1673 (”Version D”, Hasselberg 1953 s. 48, 353).
- 98 Stadslagen utarbetades under 1350-talet och stod färdig senast omkring 1360 (Holmbäck & Wessén SLL s. lxxxiii). Den infördes allteftersom i rikets städer, i t.ex. Söderköping någon gång mellan 1352 och 1367 (Harrison 2012 s. 176). Den trycktes först 1618 på initiativ av Gustav II Adolf.
- 99 Olsson 1977 s. 240f., 250. Se även Holmbäck & Wessén SLL s. xlvi.
- 100 Åström 2016 s. 30.
- 101 Schlyter GL I:56 s. 86, som alltså tillhör lagens yngre del (dock från 1200-talet), innehåller dock vissa bestämmelser om legohjon motsvarande fastlandets.
- 102 Gulatingslagen 70 s. 35; Hagland & Sandnes 1994 (Frostatingslova X:10).
- 103 Schlyter ÖgL By 11 s. 203.
- 104 ÄVgL For 11 s. 66; ÄVmL By 51 s. 46f.
- 105 VgL har stämmodagarna påsk–mickelsmäss, VmL påsk–vinternätterna. En legoman kunde befria sig genom tolv mäns ed enligt VgL, sex män krävdes enligt VmL. Bötorna i VgL är tre gånger sexton örtugar (två mark), i VmL tre mark. VgL använder begreppet ”legoman” och ”vist”, VmL ”legodräng”, ”legokona” och ”mål och mat”.
- 106 Att landskapslagarna överlag skiftar utifrån regionala förhållanden, inte minst beroende på skillnader inom jordbruket, påpekas av bland annat Myrdal 2012 s. 35 och Brink 2010 s. 138f.
- 107 Herman Schück (1976 s. 56–60), som utrett hur handlingar bevarats från Magnus Ladulås (och Valdemar Birgerssons) tid har visat att vad som traderats av historiskrivare som Ericus Olai och Olaus Petri nästan uteslutande rör relationen med främmande furstar. Juridiska eller ekonomiska stadgor har däremot inte bevarats.
- 108 Schlyter UL WiþB 11 s. 228f.
- 109 Det vill säga den tredje meningen, egentligen en upprepning, ”Tager legoman eller legokona fästepenning [...]” Schlyter YVmL BB 11 s. 207.
- 110 Schlyter SmL BB 26 s. 118.
- 111 Schlyter MEL BB 14 s. 148ff. Språkligt ligger landslagen närmast manuskript B av Södermannalagen, det vill säga det manuskript som innehåller tillägget om

maximilönerna. Det är alltså möjligt att lagkommissionen aktivt valde att utesluta detta.

112 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.

113 Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.

1. Orden

- 1 Schlyter ÄVgL ForB 2 s. 66.
- 2 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15, s. 375.
- 3 Även de har emellertid haft problem med tolkningen av ordet. Nylander (1953 s. 213) översatte det till tyska *Pächter* (landbor), Bjurling 1962 (s. 95ff.) översatte det till *Kleinpächter* (små-landbor) och *Steuerbauerhintersassen* ("skattebondeundersåtar"). Även ordet "legodräng" har stundom vantolkats (som "legoknekt"), se kritisk diskussion hos Vilhelmsdotter 1999 s. 118ff.
- 4 Jämför ambitionen i Pihl och Ågrens studie (2014 s. 171f.) av begreppet "hustru" under tidigmodern tid.
- 5 Gulatingslagen 70 s. 75. Det används där parallellt med begreppet "verkmann" (från "verk" i betydelsen 'arbete'), ett begrepp som helt saknas i Sverige.
- 6 Jämför: avlöning i säd Schlyter VgL III 57 s. 264 – YVgL UtgB 35 s. 220, tionde Schlyter VgL III 2 s. 257 – YVgL KyB 36 s. 93, rätten att bära värja Schlyter VgL III 147 s. 281 – YVgL ForB 50 s. 211.
- 7 Om edgång, Schlyter VgL III 76 s. 268 – Schlyter YVgL Add 13 s. 253.
- 8 En gång användes begreppen "legoman eller dräng" parallellt i lagen, Schlyter YVgL UtgB 28 s. 221 (om kvarhållande) – jämför varianter i VgL Add 4 s. 227.
- 9 Om edgång, Schlyter ÖgL Uaþ 8 § 1 s. 72 & DB 3 s. 49, om påskapenningar ÖgL KyB 10 s. 10.
- 10 Om arbete Schlyter ÖgL BB 12 s. 203, om vådadöd ÖgL Uaþ 1 § 3 s. 68.
- 11 Om tionde Schlyter ÖgL KyB 9 s. 10.
- 12 Om tionde, Schlyter SmL KyB 14: "swa drænger som bonde" ska betala tionde.
- 13 Om reglerna för köp, Schlyter SkL I:146 (även IV Add 2 n 28).
- 14 Om arbete, Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46 & YVmL BB 11 s. 207. Om påskapenningar, Schlyter ÄVmL KyB 3 § 4 & YVmL KyB VI § 6 s. 89. Om bränder, Schlyter ÄVmL BB 45.
- 15 Om tionde, Schlyter UL KyB 7 § 2 s. 29. Om påskapenningar, Schlyter UL KyB 7 § 7 s. 33 & HL KyB 10 s. 10. Om skeppsvist, Schlyter UL KGB 9 § 1–2 s. 95. Om dråp, Schlyter SmL MB 35 § 1 s. 161 & UL MB 15 s. 147.
- 16 Om bränder, Schlyter SmL BB 18 s. 105 & UL WiþB 24 s. 251.
- 17 Schlyter SmL Add 7 s. 192. Wiktorsson 1976.
- 18 Om arbete, Schlyter YVmL BB 11 s. 207 & SmL BB 26 s. 118 & UL WiþB 11 s. 228–229 & HL WiþB 10 s. 75. Om vigselavgift, Schlyter UL KyB 9 s. 38. Om hemfrid, Schlyter UL KGB 12 s. 96. Om skattfynd, Schlyter HL MB 37 s. 59.
- 19 Om arbete, Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46 & YVmL BB X11 s. 207 & UL WiþB 11 s. 228–229 & HL WiþB 10 s. 75. Om påskapenningar, Schlyter ÄVmL KyB 3 § 4 & YVmL KyB 6 § 6 s. 89 & UL KGB 12 s. 96 & HL KyB X s. 10. Om dråp, SmL MB 35 § 1 s. 161 & UL MB 15 s. 147. Om löner, Schlyter SmL Add 7 s. 192.

- 20 Om arbetstvång, Schlyter VgL IV 20 s. 316. Schlyter SkL I:209 använder ”legokona” i några manuskript från mitten av 1500-talet i en bestämmelse som ursprungligen handlade om vad som hände om någon lägrade en annans trälinna.
- 21 Slutligen kan nämnas att beteckningar för legofolk saknades i den äldre stadslagen (Björköarätten), så när som i en bestämmelse (Schlyter BjR 17 s. 125) rörande rätten att slå ”sitt frälsta hjon”. Orden tolkas av Holmbäck & Wessén (SLL 5 s. 486) som ”sin fria arbetare” men skulle även kunna betyda ”sin frigivna träl”. I Gotalagen användes begreppet ”byrslu ful” om de arbetare som var ”i bondens bröd”, vilket i lagens tyska version motsvaras av *Volke in der arne* respektive av *arbedis folck* i den danska. Schlyter GL I 56 s. 86, GL II 66 s. 159, GL III 76 s. 215. I Visby stadslag används istället omväxlande begreppen *de Bode* och *dat Denest*. Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 22 Hellquist 1948 s. 566; jfr Kroonen 2013 s. 323, Orel 2003 s. 232, Seebold 1970 s. 327–328.
- 23 Hellquist 1948 s. 613–614; Kroonen 2013 s. 329, Orel 2003 s. 239.
- 24 SAOB, ”man” (sbst. 2) respektive ”kona” (sbst. 1).
- 25 SAOB, ”hjon”.
- 26 Strid 1987; Goetting 2006.
- 27 Efter stildateringar i Rundata. Lista över runinskrifter i Goetting 2006 s. 383. De enda stenarna i stilgrupp Pr4 (inga belägg i Pr5) är U 143 i Täby och U 166 i grannsocknen Östra Ryd, respektive U 767 i Vårfrukyrka respektive U 796 i grannsocknen Sparssätra, de två senare sannolikt (enligt Upplands runinskrifter) ristade av samme man, Livsten.
- 28 Schlyter SmL KyB 9 § 1 s. 104.
- 29 Etymologiskt kan ”dräng” möjligen ursprungligen ha syftat på ’stolpe, upprättstående sten’, därav ’ståndaktig man’: Hellquist 1948 s. 158; Tamm 1890–1905 s. 103. Om den språkliga bakgrunden till ordet ”piga” tvista etymologerna: antingen är det inlånat till de nordiska språken från finskans *piika*, eller också har det tvärtom inlånats dit från svenskan: Hellquist 1948 s. 759. Hur som helst har det först haft andra betydelser på svenska, innan det kommit att betyda ’kvinnligen arbetare’.
- 30 Schlyter MEL BB 14 s. 148f. & Schlyter MES BB 11 s. 154–157. I stadslagens nya bestämmelse om aga används också ”hjon”, Schlyter MES SVi 17 s. 369. Tälje stadga 1345 (SDHK 5201), om rätten att bära vapen vid bröllop, använde ordet ”legodräng”, vilket därifrån upptogs i landslagen.
- 31 Om vapen, Schlyter MES RB 34 § 4 s. 289–290. Om bröllop, Schlyter MEL GB 8 § 1 s. 59. Om edgång, Schlyter MEL BB 28 § 4 s. 184. I en bestämmelse rörande bortrymda arbetare som endast finns belagd i en manuskripttradition (tidigast i ett manuskript skrivet i Växjö 1388), Schlyter MEL PB 21 s. 227 (not 76). Så konsekvent var dock inte språkbruket i århundradets lagstadgor: i en stadga för Jämtland 1303, utfärdad av ärkebiskopen i Uppsala, omnämndes ”legokonor” (SDHK 1746), medan en biskopsstadga för Åbo stift från 1340-talet nämnde ”legodrängar” (Åbo domkyrkas svartbok s. 69). I de kungliga privilegierna för Norberg 1354 (SDHK 6705) nämndes både ”legodrängar” och ”legokonor”, beteckningar som dock byttes ut mot ”arbetsmän” (eller möjligen ”arbetshjon”) då privilegierna förnyades 1368 (SDHK 9250).
- 32 SMB s. 333 (Exodus 20:10). Vulgata har *seruus tuus et ancilla tua*.
- 33 SMB s. 371 (Leviticus 22:10–11). Vulgata har här *inquilinus sacerdotis et mercennarius non vescuatur ex eis, quem autem sacerdos emerit et qui vernaculus domus eius*

NOTER

- fuert hii comedent ex eis.* Dels finns här en feltolkning av bestämmelsen, dels en märklig översättning till ”fosterson” (av *inquilinus*) – samt intressanta tolkningar (se nedan i diskussionen av latinet).
- 34 SMB s. 372 (Leviticus 25:6). Vulgata har *servo tuo ancillae et mercenario tuo et advenae qui peregrinantur apud te.*
- 35 SMB s. 375 (Leviticus 25:39–40). Vulgata har *non eum opprimes servitute famulorum sed quasi mercennarius et colonus erit.*
- 36 Fornsvenska legendariet bok 1 s. 424.
- 37 SMB s. 365 (Leviticus 19:13). Vulgata har *opus mercennarii.*
- 38 SMB s. 197, 546 (Genesis 21:10). Vulgata har *ancillam.*
- 39 Detsamma gäller de ”hjon” som enligt mirakelberättelsen om ”legosvennen” som fick sitt ben bränt av blixten vaknade då han av under natten skrek av smärta eftersom de alla låg och sov i samma rum. Fornsvenska legendariet bok 1 s. 424.
- 40 Birgitta VIII:18, (fornsvenska) s. 334.
- 41 Birgitta III:18, (fornsvenska) s. 360.
- 42 Birgitta V:13 uppenbarelse, (fornsvenska) s. 329.
- 43 Birgitta II:19, (fornsvenska) s. 257.
- 44 Birgitta IV:83, (fornsvenska) s. 165.
- 45 Birgitta VI:66, (fornsvenska) s. 180f.
- 46 Birgitta IV:13, (fornsvenska) s. 32.
- 47 Birgitta VI:35, (fornsvenska) s. 88.
- 48 Birgitta IV:21, (fornsvenska) s. 53.
- 49 Birgitta IV:31, (fornsvenska) s. 66.
- 50 Vilhelmsdotter 1999.
- 51 SDHK 10808.
- 52 SDHK 11102.
- 53 T.ex. SDHK 7091, 7320 (slutet av 1350-talet). I Yngre Västgötalagen gjordes tydlig åtskillnad mellan ”legomän” och ”tjänstemän”: endast de senare hade rätt att bära värja.
- 54 SDHK 5583.
- 55 SDHK 11313. I testamentet nämns även specifika yrkestitlar och ”svenner”, ”stallsvenner” och ”småsvenner”, däremot inget ”legofolk”.
- 56 Schlyter KrL BB 15 §§ 1–3 s. 159f.; t.ex. om bränder, Schlyter KrL BB 36 s. 196.
- 57 Schlyter KrL s. V–VII.
- 58 Schlyter MES BB 21 § 5 s. 157. ”legho folk” i manuskript från mitten av 1400-talet (och sedan i Arboga lagbok från mitten av 1500-talet).
- 59 Schlyter KrL TB 26 § 3 s. 255.
- 60 Schlyter KrL SVi 19 § 1 s. 300.
- 61 Karl Knutssons prisstadga 1450, tryckt i Hadorph 1687. Enligt UUB C19 s. 155v ”æruodhis dræng” respektive ”legho quinno”.
- 62 ”tienista pigar” STB.
- 63 Siælinna thrøst s. 108.
- 64 Suso bok 1 kap. 8 s. 106 & bok 2 kap. 4, s. 287.
- 65 Johannes 10:11–16. Vulgata har *mercennarius*. SMP 1 s. 133; SMP 2 s. 83–84; SMP 3 s. 144, 172. SMP 1 är ett svenskt original, skrivet i Vadstena runt år 1400 (s. 365). SMP 2 är skriven i Vadstena under senare delen av 1400-talet. SMP 3 är skriven för ett gille i Gärds härad i Skåne under senare delen av 1400-talet, men med de

- tidigare svenska samlingarna som grund. I SMP 4 s. 11, som är skriven mot slutet av 1400-talet i Vadstena och antas vara en översättning av någon latinsk samling (s. 286), sägs istället ”den man som lejd är att vakta fåren och ej äger dem själv”.
- 66 SMP 4 s. 13of.
- 67 SMB Rut 2:5–9 (och liknande senare i kapitlet). Vulgata: *cuius est haec puella, iungere puellis meis, mandavi enim pueris meis*.
- 68 SMB Ruth 10:2, 5. Vulgata har *vocavit abram suam*.
- 69 SMB Ruth 13:5. Vulgata har *dixitque ludith puellae suae*.
- 70 Sturekrönikan s. 61 rad 1773–1782.
- 71 SMP 5 s. 141, skriven mot slutet av 1400-talet i Vadstena (s. 247).
- 72 Fornsvenska legendariet bok 3 s. 525.
- 73 Stadga för Vadstena klostets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 159f.
- 74 RA C10 s. 4r.
- 75 Gregers Matssons räkenskaper 1470, 1476, 1480, 1484, 1485.
- 76 ATB 15/9 1460.
- 77 Jämför Pihl & Ågren 2014 s. 185–189.
- 78 Borenberg 2020 s. 48–54 (citats s. 49).
- 79 Jag har därför också uteslutit belägg från de kortfattade saköreslängderna när män betalat böter för att de ”belägrat sin piga” (om det inte framgår att det verkligen rört sig om deras legokvinna) eftersom det i sådana sammanhang ofta framgår att ”piga” kunde ha betydelsen ’fästmö’ (”fäststepiga”).
- 80 Svinnegarn PII:1, ULA. Uppgifterna är av typen ”Eryk iacobs dreng y hagma” eller ”larrens ionsson henrik lydikkassons drengh”.
- 81 Stadga för Vadstena klostets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 160. *Vadstena klosterregler* kap. 17 s. 38.
- 82 Gregers Matssons räkenskaper (1480); Gregers Matssons kostbok (1480-talets slut).
- 83 Bjurling 1962 (”lajemän” nämns då i de flesta häradet i Västergötland och Dalsland); SDHK 28069 (rörande Laske härad).
- 84 Exempel i STB 8/1 1485: Jöns Kåre ”bad så sin smådräng taga klädet och bära det bort, som drängen ock gjorde”.
- 85 SDHK 16611.
- 86 SDHK 17867.
- 87 SDHK 18000.
- 88 SDHK 18111.
- 89 Förböslängd från Kåkindes eller Vadsbo härad i Västergötland c:a 1400, tryckt i Schmid 1948.
- 90 ATB 31/3 1460 (hos Martin köttmåglare); 19/10 1472 (hos en guldsmed).
- 91 ATB 12/2 1463; 28/1 1471.
- 92 SDHK 17867.
- 93 UUB E 216 s. 63v, Funbo kyrkoräkenskap testamenten 1474.
- 94 Svinnegarn PII:1, ULA.
- 95 SHM inv. 21130 s. 2v, Hammarby kyrkoräkenskap testamenten 1485.
- 96 Medeltida saköreslängder 1488.
- 97 STB 30/3 1489.
- 98 SDHK 18111.
- 99 ATB 3/3 1466; ATB 19/10 1472.
- 100 ATB 11/12 1475.

NOTER

- 101 Gregers Matssons kostbok (1480-talets slut).
 102 Svinnegarn PII:1, bland anteckningarna från perioden 1474–1514.
 103 STB 19/4 1479.
 104 SDHK 9315.
 105 ATB 1453; ATB 7/7 1505.
 106 STB saköre 1473; STB 19/6 1512.
 107 Testamente 3/10 1413, SDHK 18111.
 108 Gregers Matsson räkenskaper (1482).
 109 Pelteret 1995 s. 268f.
 110 1384; SDHK 12621; 1541; Edling 1933.
 111 Fornsvenska legendariet s. 434.
 112 Oktober 1522, SDHK 38514.
 113 Christopher Pihl har studerat mjölkdejornas roll vid kronans gårdar under 1500-talet: Pihl 2012 s. 120–121.
 114 GIR 11/10 1523 s. 153f.; GIR 12/3 1528 s. 61 ("legopiga"), 21/3 1528 s. 66 ("piga").
 115 Riksarkivets ämnessamlingar: Ortshistoria, Stockholm stads acta vol. 21, s. 144 (tryckt i Klemming 1856).
 116 GIR januari 1540 s. if.; STB 25/2 1546, 27/2 1546; Rådslag 6/2 1576 s. 105 ("legokarlar"); RR 17/8 1576 s. 206v–208v & HKR 12/12 1576; RR 6/1 1577 ("legodrängar").
 117 Stockholms privilegier 10/3 1570 § 36, tryckt i Privilegier III:1 s. 151.
 118 *Extract på några förnämliche puncter ...* 30/4 1575 §§ 54–55 (tryckt i Privilegier III:1 s. 290).
 119 Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195.
 120 Det Rosengrenska lagförslaget RB 26 s. 444.
 121 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375f.; SVi 15 s. 524.
 122 Brasks gårdsbok s. 8, 16, 25, 27f., 30.
 123 Peder Månssons *Bondakonst* s. 38f.
 124 Per Brahe I s. 189, II s. 57, 72, 150, III s. 201.
 125 Per Brahe II s. 90.
 126 Per Brahe I s. 190, II s. 93, III s. 204.
 127 Per Brahe II s. 57.
 128 Per Brahe I s. 189, II s. 91 ("drängar"); III s. 201 ("legodrängar").
 129 GIR 29/3 1543, 2/12 1544, 31/3 1548, 9/4 1548, 11/10 1549, 8/12 1549, 2/4 1551, 15/7 1551, 28/8 1556, 28/8 1559 (Eriks brev).
 130 "Arbetsfolk": GIR 7/9 1548, 20/4 1551, 22/6 1551 (synonymt med "folk"), 29/10 1551, 20/8 1556, 28/8 1556; "folk": GIR 11/4 1549, 18/8 1556.
 131 GIR 29/3 1543; GIR 11/4 1548; GIR 29/4 1552.
 132 RA C54, utgift vid Ulvåsa 1513 för en skraddare som "skar åt legofolket".
 133 Uppsala helgeandshus räkenskaper s. 29r.
 134 Bielkesamlingen vol. E 1984; Bielkesamlingen vol. E 1989–1990.
 135 Bielkesamlingen vol. E 1991.
 136 Katekesen 1567 s. A viij (tionde budordet), C ij (bikten), D iij (hustavlan).
 137 74 av 309 fall i 1500-talets domböcker beskrivs inte så att det framgår att de var "drängar" i betydelsen 'arbetare'. Även en del av dessa kan dock ha varit legodrängar, vilket innebär att användandet av "dräng" i betydelsen 'ung, ogift man' i praktiken var ännu sällsyntare. I underlaget ingår inte Stockholm eller Arboga, där jag endast

- valt att excerpera uppgifter om ”drängar” och ”pigor” som varit arbetare inom legofolksinstitutionen.
- 138 Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 47, RA, Norra Simtuna härad 10/11 1552.
- 139 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, VaLA. Skrivaren använder även det enkla ”dräng”.
- 140 Utöver dessa termer förekommer beteckningen ”tjänsteman” ett par gånger (i Tavastland 1506–1508) för den man som avlönats för en äldre persons sytning: Hausen 1881–1883, Kulsiala 23/6 1506, Kalvola 25/6 1508.
- 141 Längder över hjälpskatten i Öster- och Västerrekarne härader, SöH 1596:2.
- 142 39 av 141 fall (fall från Arboga och Stockholm ej inräknade).
- 143 Pihl & Ågren 2014 (s. 185f.) har (för 1600-talet) funnit att ”piga” (inklusive ”tjänstepiga” och ”legopiga”) var den näst vanligaste beteckningen på kvinnor efter ”hustru”.
- 144 ”Legokvinna” förekommer enbart i protokoll från Västmanland 1552–1554, annars används alltid ”legokona”.
- 145 VbH 1586:6, Luleå 26/7 1586.
- 146 Göta hovrätt EVIIAAAC:1, Habo socken (i Västergötland) 1/4 1595.
- 147 SmH 1552:4C, Östra härad 28/9 1546.
- 148 SmH 1560:22, Uppvidinge härad 4/6 1561.
- 149 Fallet från Jönköping (JTB 1545) rör en skrivares ”tjänstekvinna”, medan fallet från Uppland (Edling & Svenonius 1946, Långhundra härad januari 1569) rör ”min tjänstekvinna”, som alltså tjänade antingen skrivaren eller häradshövdingen. Därtill kan läggas två exempel från saköreslängder på ”tjänstepigor”: ett från Vista härad i norra Småland 1543 (SmH 1543:1) och ytterligare ett från Jönköping 1565 (SmH 1565:20), vilka understryker att användningen var begränsad till ett mindre område.
- 150 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 7, RA, Viby härad 20/3 1548.
- 151 JTB 1548.
- 152 JTB 1534.
- 153 STB 2/4 1590.
- 154 VbH 1586:6, Umeå 5/8 1586; VbH 1587:6, Piteå 2/8 1587.
- 155 SDHK 36892.
- 156 Finska RA 4744, Ijo 13/7 1574, Kalajoki 25/7 1574.
- 157 VbH 1586:6, Lövånger 24/2 1586.
- 158 Curry & Matthew 2000 s. xviii; Horrox 1994 s. 61, 74; Bisgaard 1988 s. 29, 32, 34f.; Ferm 2004 s. 143; Eriksson 2008 s. 56, 69, 74 (som dock menar att tjänandet var en ”luthersk lärosats”).
- 159 Horrox 1994 s. 65f.; Bisgaard 1988 s. 35.
- 160 Goldberg 2000 s. 1f.; Bisgaard 1988 s. 36, 121f.
- 161 Bisgaard 1988 s. 35.
- 162 Curry & Matthew 2000 s. xiv; Goldberg 2000 s. 9.
- 163 Schlyter YVgL ForB 50 s. 70. Detta belägg uppmärksammas av Andræ (1960 s. 156f.), som påpekar att det rör sig om en åtskillnad mellan legomannen och den trogivne mannen (som också kunde kallas ”småsven”, ”någons man”, ”tjänsteman”, ”fant”, eller ”sven”).
- 164 Jämför Pihl & Ågren 2014 s. 185f., 188f. Hassan Jansson 2021 s. 430.
- 165 ”Kona” och ”kvinna” kom med tiden att få nedsättande konnotationer, vilket dock ännu inte är tydligt belagt för tiden före 1600-talet. Hassan Jansson 2021 s. 432–433.

- 166 Jämför Hassan Jansson 2021 s. 439, som påpekar att det inte är givet om betydelsen 'kvinna' eller 'underordnad' var det centrala i ett ord som "piga". Det faktum att ordet valdes framför "legohjon", som innebar samma underordning, tyder på att det ofta varit viktigt att också markera kön.
- 167 Se t.ex. Andersson 2018; Borenberg 2020.
- 168 Schlyter ÄVgI I ForB 11 s. 66 & Add 4 s. 227; Schlyter YVgI UtgB 25–28 s. 220f.; Schlyter ÖgI BB 12 s. 203 & Uaþ 1 s. 68 & BB 24 s. 222; Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46; Schlyter YVmL BB 11 s. 207; Schlyter SmL BB 16 s. 118 & MB 36 § 1 s. 161 & BB 18 § 1 s. 105; Schlyter UL WiþB 11 s. 228f. & MB 15 § 1 s. 147 & WiþB 24 s. 251; Schlyter HL WiþB 10 s. 75 & MB 37 s. 59; Schlyter MEL BB 14 s. 148f.; Schlyter KrL BB 15 s. 159f., SVi 19 § 1 s. 360. Bjärköarätten använde "man" och "kona" för att beteckna den person som fick aga sina "hjon", Schlyter BjR 17 s. 125. Även Gulatingen använde "bonde" (i uttrycket "i bondens bröd"), vilket översattes till tyska *Buwmann* och danska *bonde*: Schlyter GL I 56 s. 86, GL II 66 s. 159, GL III 76 s. 215. Visby stadslag använde istället det tyska *dat herscap*: Schlyter ViS II kap. 37 s. 102–107. Gulatingen använde i likhet med de svenska landskapslagarna både *boande* och *maðr*: Gulatingen 70 s. 75.
- 169 Schlyter MES BB 21 s. 154f.
- 170 SDHK 9250.
- 171 Birgitta III:18, (fornsvenska) s. 360; IV:21, (fornsvenska) s. 53; IV:83, (fornsvenska) s. 165; V:13 uppenbarelse, (fornsvenska) s. 329; VI:66, (fornsvenska) s. 180f.; VIII:18, (fornsvenska) s. 334.
- 172 Birgitta VI:35, (fornsvenska) s. 88.
- 173 Siælina Thrøst s. 108.
- 174 Matteus 20:1–16. Vulgata har *patri familias*. "Husbonde" används i SMP 1 s. 77–81; SMP 2 s. 47ff.; SMP 3 s. 70–75; SMP 5; SMP 8.
- 175 SMP 4 s. 130–131.
- 176 STB 1482 burspråk nr 77.
- 177 STB 27/2 1546.
- 178 Riksarkivets ämnessamlingar: Ortshistoria, Stockholm stads acta vol. 21, s. 144 (tryckt i Klemming 1856).
- 179 *Extract på någre förmelighe puncter ... 30/4 1575 § 55*; tryckt i Privilegier III:1 s. 290.
- 180 RR 17/8 1576 s. 206v–208v.
- 181 I Norrbo härad 1542 och vid Sala gruva 1551 i Västmanland samt i Trögds härad i Uppland 1554. VmH 1542:2; Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 47, RA; UH 1554:6.
- 182 Katekesen 1567 s. C iij (bikten), s. D iijj (hustavlan).
- 183 Karl IX:s lagförslag BB 15 kap. s. 195; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375f.
- 184 Söderwall anför ett par medeltida litterära belägg.
- 185 Genesis 9:26, Genesis 44:9–10, Leviticus 25:6, 25:44, Deuteronomium 28:68.
- 186 Genesis 44:7.
- 187 Exodus 20:10.
- 188 Leviticus 19:12.
- 189 Leviticus 22:10–11, 25:39–40.
- 190 Leviticus 25:6.
- 191 Leviticus 22:10–11.
- 192 Genesis 44:30.

NOTER

- 193 Deuteronomium 28:68, Leviticus 25:6, Genesis 21:10.
- 194 Genesis 21:10.
- 195 Exodus 11:5.
- 196 Birgitta II:19, (latin) s. 87, (fornsvenska) s. 257; III:18, (latin) s. 142f., (fornsvenska) s. 360; IV:13 (fornsvenska) s. 32; IV:83, (latin) s. 263, (fornsvenska) s. 165; V:13U, (latin) s. 172, (fornsvenska) s. 329; VI:66, (latin) s. 221, (fornsvenska) s. 181; VIII:18, (latin) s. 113, (fornsvenska) s. 334.
- 197 Birgitta IV:83 (sven), VI:66 (tjänsteman).
- 198 Birgitta I:22, (latin) s. 301, (fornsvenska) s. 66; IV:63, (latin) s. 198, (fornsvenska) s. 121; VI:52, (latin) s. 182, (fornsvenska) s. 135.
- 199 Birgitta IV:31, (latin) s. 135, (fornsvenska) s. 66 (gärningsman); VI:35 (latin) s. 140, (fornsvenska) s. 88 (arbetsman).
- 200 Birgitta IV:21, (latin) s. 121, (fornsvenska) s. 53.
- 201 Birgitta VI:66, (latin) s. 221, (fornsvenska) s. 180.
- 202 Birgitta II:19, III:18, IV:21, IV:83, V:13U, VI:66, VIII:18.
- 203 Birgitta VI:35, (latin) s. 140, (fornsvenska) s. 88.
- 204 DS 2418AB (latin) respektive 2418 (svenska).
- 205 DS 2418AC. Friedlænder 1946 menar att den tillkom omkring 1493, Schück 1976 s. 86–103 omkring 1500 i Sverige.
- 206 SDHK 5201 (Täljestadgan), SDHK 5089.
- 207 Statuta synodalia s. 193. Det är inte möjligt att avgöra om ”utdraget” verkligen är ett utdrag, i så fall från ett förlorat mötesbeslut från 1200-talet, eller om det i själva verket rör sig om en senare medeltida översättning av Upplandslagens bestämmelse. I detta sammanhang saknar dock dateringen betydelse.
- 208 Klosterläsning s. 151 (Apostlagärningarna 10:7).
- 209 Fornsvenska legendariet 2 s. 714.
- 210 Glossarium.
- 211 Peder Låle nr 421, 889, 897. Det sista i ordspråket ”Giv skalk en spann [ett längdmått], han tager själv en aln”. ”Skalk” skulle kunna vara allmänt nedsättande, men det var ett samgermanskt ord som i flera språk (bl.a. fornengelska, fornfrisiska, högtyska) hade betydelsen ’slav’ och kunde översättas *servus*. Pelteret 1996 s. 302. Det är därför inte uteslutet att det här hos Peder Låle har betydelsen ’tjänare’, ’arbetare’ eller ’trälv’ (snarare än ’skälm’).
- 212 Peder Låle nr 369.
- 213 Peder Låle nr 372, 505.
- 214 Peder Låle nr 1038, 87, 1037.
- 215 Peder Låle nr 79.
- 216 Peder Låle nr 421, 1037.
- 217 Judit 10:2, 5, 13:5.
- 218 SMB Rut 2:5–9, 3:9.
- 219 Johannes 10:11–16. SMP 1 (legoman), 2, 3 (legodrång).
- 220 Matteus 20:1–16. SMP 1, 2, 3, 5 & 8.
- 221 Messenius 1614 s. 189 (= MEL BB 28 § 4) & Messenius 1614 s. 318 (= MEL SVp 9).
- 222 Bäärnhelm MEL s. 85 (Balk VI kap. 14 = Schlyter MEL BB 14 s. 148–149).
- 223 Messenius 1614 s. 12 (= UL KyB 7 § 2).
- 224 Messenius 1614 s. 14 (= UL KyB 7 § 7). Meningen lyder ”Nu sitter hussättesman i socknen den hus lejt haver och ingen säd eller fä haver, den å prästen åt påsken

som legodrång”, vilket översatts ”Si mercennarius inhabitat domos alienas, non habens gregem, nec aliquid seminans, solvat curato tempore paschæ sicut famuli” enligt Messenius utgåva. Enligt Schlyter (UL KyB 7 § 7 s. 37, 42) använder Ragvald dock istället *familiaris*.

- 225 Bäärhielm MEL s. 106 (Balk VI kap. 35 § 5 = Schlyter MEL BB 35 § 5 s. 196).
 226 *Variarum rerum*.
 227 *Variarum rerum* s. 12.
 228 Peder Månssons *Bondakonst* kap. 12 s. 39 (= Columella kap. XI:I:14 s. 41).
 229 Höga nämnden 29/12 1566.
 230 Leviticus 25:44.
 231 Leviticus 25:6.
 232 Matt. 20:1–16.
 233 Leviticus 25:6; Rut 3:9.
 234 Leviticus 19:12, 22:10–11, 25:6, 25:39–40.
 235 SDHK 1269. Någon gång förekommer därtill specifika yrkestitlar, som *carpentarius* (Småland 1282). SDHK 1206.
 236 Bennett 2010 s. 40. Notera för övrigt detta exempel på hur genomgående begreppet *service* var i engelskan.

2. Legostämman

- 1 Den andra frågan rörde ersättningen för arbetet. Eftersom den är så pass omfattande behandlas den i nästa kapitel.
- 2 Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46f.
- 3 Schlyter YVmL BB 11 s. 207; Schlyter UL WiþB 11 s. 228f.; Schlyter SmL BB 26 s. 118. Böterna var fortfarande 1,5 mark i Västmanland, men 3 mark i de andra två landskapen.
- 4 Schlyter YVgL UtgB 29 s. 221.
- 5 Schlyter YVgL UtgB 29 s. 221. Även YVgL Add 4 s. 227 och IV 20 § 1 (som skiljer mellan ”nokkædrumbær” och ”nokkæ konæ”). Ordets etymologi är oklar: det var sammansatt av ”nokka”, en motsvarighet till senare ”nucka” i betydelsen ’gammal gumma, ensamlevande kvinna’, och ”drumber”, ”drummel” i betydelsen ’trög och tvär person’; Schlyter ordbok.
- 6 Schlyter UL KgB 10 § 2 s. 95.
- 7 ”Fattigt folk kallar vi hussätesfolk och målakarlar, legohjon och hemmahjon och stavkarlar.” Schlyter UL KyB 9 s. 38.
- 8 Schlyter SmL BB 26 s. 118.
- 9 Schlyter MEL BB 14 s. 148f.
- 10 Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.
- 11 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.
- 12 24/2 1354, SDHK 6705. Privilegierna gällde enligt brevet för Norberg och Lindsberg, samt för Vika bergslag och för järnbergsmännen på Silvberget (i Dalarna). Samma privilegier gavs Torsäkers berg i Gästrikland, DMS 11 s. 80.
- 13 En variant på stadslagens bestämmelse. STB Burspråk 1459 nr 49a–b.
- 14 STB Burspråk 1459 tillägg, nr 86.
- 15 STB 8/8 1478.

NOTER

- 16 Stockholms privilegier 10/3 1570 § 36, Privilegier III:1 s. 151.
- 17 *Extract på någre förnemme puncter* ... §§ 54, 56–57. Tryckt i Privilegier III:1 s. 290. Bötesbeloppen (för hysning och för att inte ta tjänst) var här 3 mark, det vill säga i enlighet med stadslagen.
- 18 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.; Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195f.
- 19 Hagland & Sandnes 1994 s. 10 (Innledning 20).
- 20 ”Recess som konung Kristian [...] haver låtit utgå över sitt och kronans land Gotland, om ordning och skick att hålla på landet, anno 1537” § 14, KB C 81 s. 12ff.
- 21 Bennett 2010 s. 9. De följdes sedan av nya lagar rörande arbetare vid mer än vart tredje parlament under perioden fram till 1430; Given-Wilson 2000 s. 21.
- 22 Bennett 2010 s. 13 (”had no clear antecedents, local or otherwise”), s. 15 (”at the time, these orders were new, and they were also unique [...]”).
- 23 Bennett 2010 s. 15.
- 24 Bennett 2010 s. 20f., 31.
- 25 Shepard 2008 s. 68ff. (gäller tidsperioden 1550–1624).
- 26 Shepard 2008 s. 77 (”a strong association between poverty and servility”), 94 (”little conceptual distinction between labour and service, service and dependence, and dependence and poverty”).
- 27 Bennett 2010 s. 47 (som påpekar att detta gäller 1500- och 1700-tal lika väl som medeltiden).
- 28 Linköping saköreslängd 1541, ÖgH 1541:3; Simtuna saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Tjurbo saköreslängd 1548, VmH 1548:5. Böterna var i enlighet med landslagen 3 mark.
- 29 Tjurbo saköreslängd 1553, VmH 1553:11A.
- 30 Edling 1941, Vaksala härad VT 1548.
- 31 ”Besvär mot Bengt Nilsson [Ferla] till Bergshammar” s. 269f.
- 32 Schlyter ÄVgI ForB 11 s. 66. Datumen behövs i den yngre lagen: Schlyter YVgI UtgB 26 s. 220f.
- 33 Däremot antyder Frostatingslagen att det fanns fastställda stämmodagar i Trøndelag genom förbudet för fattiga män att dra på handelsresa under sommarhalvåret från påsk till mickelsmäss, då de istället skulle arbeta för bönderna. Hagland & Sandnes 1994 s. 10 (Innledning 20).
- 34 Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46f.
- 35 Schlyter UL WiþB 11 s. 228f; Schlyter YVmL BB 11 s. 207; Schlyter SmL BB 26 s. 118.
- 36 Schlyter Ordbok ”stæmna, 3”.
- 37 Schlyter MEL BB 14 s. 148–149; Schlyter KrL BB 15 s. 159–161.
- 38 Schlyter MEL not 53: manuskript 66 och 80, skrivna av samma hand under andra hälften av 1400-talet; Schlyter KrL not 100: manuskript 55 skrivet i mitten av 1500-talet, 125–126 skrivna i slutet av 1500-talet.
- 39 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.
- 40 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375–377. Det användes dock ofta för löneutbetalningar till kronans tjänare och knektar under 1500-talet.
- 41 Lollands villkor 1446 §§ 9–11, citerad efter Helmuth Schlederermann (i KLNLM, ”Tyende, Danmark”).
- 42 Enligt en senmedeltida räkenskap från Hofs härad på Jylland (1496–1521) utbetalades dock lönerna där till legofolket vid påsk och mickelsmäss; Helmuth Schlederermann (i KLNLM, ”Tyende, Danmark”).

- 43 Myrdal 1985 s. 105.
- 44 Kjærgaard (1994 s. 150f.) menar att legofolk i Danmark fram till 1700-talet hade lediga veckor vid påsk och i november därför att dessa perioder behövdes för först skörd och sedan tröskning av den *lønnesæd*, lega i form av utsäde och en del av åkern, som främst drängar fick av sina husbönder. Vi återkommer till *lønnesæden* i kap. 4.
- 45 Myrdal 1985 s. 135.
- 46 Myrdal 1985 s. 105.
- 47 Goldberg 2000 s. 11–12; Youngs 1999 s. 149; Penn & Dyer 1990 s. 363–365.
- 48 En äldre forskningstradition ville i vinternätterna se en kvarleva av en reglerad legofolksinstitution redan under förkristen tid. Vinter- och sommarnätterna var de traditionella tidpunkterna för halvårsskiftena, vilka genom kristendomen knöts till helgdagarna Tiburtius (14/4) och Calixtus (14/10) (Sam Owen Jansson i KLM, ”Året och dess indelning”). Under 1200-talet kom istället mickelsmäss – de äldsta svenska belägen för både mickels- och mårtensmäss som större kyrkliga fester kommer från Vallentunakalendariet 1198 (Helmfrid 1998 s. 91; ärkeängeln Mikael och draken förekommer emellertid ofta redan på bevarade dopfuntar från 1100-talet, S:t Martin möjligen på någon enstaka dopfunt från denna tid) – att växa som kyrklig högtid och få ställning som ingångsdag till årets sista kvartal. Martin P:son Nilsson (1934 s. 105–108) föreslog i en studie av tideräkningen att sommarnatten ursprungligen bör ha varit motsvarande stämmodag på våren, något som alltså skulle ha inneburit att en legofolksinstitution med fasta stämmodagar var etablerad i Sverige (och i förlängningen även i Norge och England) senast under 1100-talet, en tes som dock inte stöds av några källbelägg.
- 49 Penn & Dyer 1990 s. 367; Mansell 2018 s. 333.
- 50 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 51 SDHK 6705.
- 52 T.ex. Prisdagda 1450, tryckt i Hadorph 1687; GIR 11/10 1523 s. 153f.; STB 27/2 1546; RR 17/8 1576, s. 206v–208v. Fler exempel ges i kap. 3.
- 53 *Vadstena klosterregler* kap. 17, s. 38.
- 54 ”Recess som konung Kristian [...] haver låtit utgå över sitt och kronans land Gotland, om ordning och skick att hålla på landet, anno 1537” § 14, KB C 81 s. 12ff.
- 55 GIR januari 1540 s. 1.
- 56 GIR 7/9 1548 s. 309f. (lejas); GIR 11/10 1549 s. 334f. (utbetalning).
- 57 Helt år: Per Brahe I s. 189, II s. 91. Mickelsmäss: Per Brahe II s. 150, III s. 201f.
- 58 Karl IX:s gårdsrätt § 19, tryckt i Schmedeman 1706.
- 59 Charmian Mansell (2018 s. 329f.) fann att 44 % av kvinnors legostämmor var på delar av ett år (oftast halvår) 1548–1649; Deborah Youngs (1999 s. 149), som undersökt legohjonen hos en husbonde 1498–1520, att 80 % av legostämmorna var ett helt år, samt att även trettondagen och kyndelsmässodagen var vanliga stämmodagar. Under andra hälften av 1600-talet var helårslegostämmor vanligast i Finland (Wilmi 1991a s. 368).
- 60 De äldsta räkenskapsuppgifterna kommer från Tyresö i Södermanland under 1470- och 1480-talen (RA C32). Senare uppgifter kommer från Visborgs slott på Gotland 1485–1586 (Ivar Axelssons räkenskaper s. 51) och från nunneklostret i Kalmar (RA D9 s. 27, 29). Från 1500-talets början finns uppgifter från Uppsala domkyrka (Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper vol. 3, 1504: s. 100v. 1508: s. 58) och

- från Helga lekamens gille i Stockholm (Helga Lekamens gilles räkenskaper s. 3v, 5r, 15v, 18v, 20r, 21v, 25r, 35r). Från senare under 1500-talet finns uppgifter från Nynäs i Egentliga Finland 1510 samt från 1520- och 1530-talen (Bielkesamlingen vol. E 1984, RA), från Åkerö i Södermanland 1554–1556 (Bielkesamlingen vol. E 1991, RA, s. 37r, 38v, 39r), samt från Läckö i Västergötland (Bielkesamlingen vol. E 1983, RA). Uppgifter om legostämmor och stämmodagar i rättsprotokoll är sällsynta: från tiden före 1550 har jag endast funnit två exempel (STB 9/3 1495; STB 12/10 1517), från seklets andra hälft ytterligare sju ("Klagomål mot Erik Jönsson i Haddetorp i Heda socken i Lysinge härad som tjänar K.M:t med två hästar", odat. från 1560-talet (1563–1565?), Klagomålsregister vol. 2:3 s. 301, RA; Roos 1964, Loimijoki 24/3 1552; Vittis 6/12 1552 (den förlorande parten i dessa två tvister dömdes att betala en "fri årlön"); Pirinen 1954, Vesulax ST 1563; Collmar 1954, Oppunda härad 17/10 1586; Finska RA 219a, Hauho VT 1598; VTB 13/3 1598).
- 61 Julen förekommer dock, tillsammans med valborg, som en vanlig dag för löneutbetalningar till kronans tjänare och knektar i 1500-talets räkenskaper.
- 62 Torstuna saköreslängd 1551, VmH 1551:4B.
- 63 Klagomål mot fogden Håkan Larsson (som var fogde 1553) ifrån Olands härad 1554, Klagomålsregister vol. 1:2, RA.
- 64 Ryd i Skärkinds härad (DR vol. 1), Svenljunga och Långhem i Kinds härad (DR vol. 1), Habo i Vartofta härad (VgH 1577:18), Vena i Sevede härad (SmH 1577:17).
- 65 Flakeberg i Viste härad (DR vol. 1), Tuve på Hisingen (VgH 1577:9), Hjo stad (VgH 1577:18).
- 66 Fågelås i Kåkindes härad (VgH 1577:18).
- 67 Torpa socken i Västerrekarne härad "två drängar varannan vecka" (VmH 1576:12B), Lindesberg och Fellingsbro i Åkerbo härad (VmH 1576:9), Dingtuna i Tuhundra härad (VmH 1577:2), Skeda och Vist i Hanekinds härad (DR vol. 1).
- 68 Börje Harnesk (1990 s. 133–138) nämner "hälfendrängar" i Västmanland 1698 men menar att detta var drängar som endast arbetade halva året, under sommaren. Han anför emellertid också belägg för drängar under 1700-talet som hade ledigt varannan, var tredje eller var fjärde vecka.
- 69 Klagomål mot fogden Håkan Larsson ifrån Olands härad 1554, Klagomålsregister vol. 1:2, RA.
- 70 Torstuna saköreslängd 1551, VmH 1551:4B. Han hade som tröskare tjänat drygt 1,5 spann råg (för en okänd mängd arbete).
- 71 Siene (DR vol. 1). I gället taxerades även "en skattskyldig bonde [som] brukar skomakarämbete dessemellan".
- 72 Skeda och Vist i Hanekinds härad (DR vol. 1), Ryd i Skärkind (DR vol. 1).
- 73 Halva tiden: Fågelås i Kåkindes härad (VgH 1577:18), Habo i Vartofta härad (VgH 1577:18), Visingsö och Gränna i Vista härad (SmH 1576:10). En dräng på Visingsö hade sin fader i Västergötland medan två drängar i Gränna hade sina fäder i angränsande Vedbo härad.
- 74 En dräng i Fellingsbro tjänade varannan vecka i "markgrevvinnans [Cecilia Vasas] fjärding" (Fellingsbro fjärding, med samma namn som socknen; Almquist 1917–1923 s. II:240). VmH 1576:9.
- 75 VmH 1577:2.
- 76 SmH 1577:17.
- 77 SmH 1576:10.

- 78 ”Kettils dräng i Tensmyra och Lasse Jåpssons dräng i Älvkarleby, Kåring Persson” respektive ”Lasse Erikssons *dräng* i Kelinge och Sigfrid Olssons *dräng* i Annö, Erik Olsson”. DR vol. 1 (Älvkarleby och Valö socknar i Norra Roden).
- 79 Schlyter ÄVgL ForB 11 s. 66; Schlyter YVgL UtgB 26 s. 22of. Det rör sig sannolikt om de två vittnen som skulle vara närvarande då husbonden utfäste legan, och som då skulle notera om det presumtiva legohjonet tackade ja eller inte.
- 80 Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46f.
- 81 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 82 Schlyter YVmL BB 11 s. 207. Holmbäck & Wessén (SLL 5 s. cx) visar att avtal generellt enligt den äldre stadsrätten (och sannolikt även enligt den förlorade Söderköpingsrätten) kunde ryggas innan solnedgång följande dag, då ”solen sätter”. Lagkraven på ett legohjon var med andra ord hårdare än gängse avtalsrätt.
- 83 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 84 Schlyter ÄVgL ForB 11 s. 66; Schlyter YVgL UtgB 27 s. 221.
- 85 Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46f.; Schlyter YVmL BB 11 s. 207.
- 86 Schlyter ÄVgL ForB 11 s. 66; Schlyter YVgL UtgB 28 s. 221. Även YVgL Add 4 s. 227. Denna bestämmelse är en variant av Svealagarnas hot om böter för den som hyste någon som krävts till arbetare. Några manuskript av den äldre landslagen (det äldsta skrivet i Växjö 1388) har som ett tillägg infört en identisk bestämmelse, antingen hämtad från Västgötalagen eller annars – kanske troligare – från den förlorade småländska Tiohäradslagen, som i så fall innehållit motsvarande bestämmelse. Schlyter MEL PB 21 s. 227 (not 76: manuskript 18, 29, 84, av vilka det första är daterat 1388 i Växjö, det följande 1439 och det sista är skrivet i början av 1500-talet).
- 87 Schlyter UL WißB 11 s. 228f.; Schlyter SmL BB 26 s. 118; Schlyter HL WißB 10 s. 75.
- 88 Schlyter ÖgL BB 12 s. 203f.
- 89 Schlyter ViS II 37, s. 102–107.
- 90 Schlyter ÄVgL I ForB 11 s. 66; Schlyter YVgL UtgB 26 s. 22of.; Schlyter ÖgL BB 12 s. 203f. (som använder verbet ”älta bort”); Schlyter UL WißB 11 s. 228f.; Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46f.; Schlyter YVmL BB 11 s. 207.
- 91 Det enda undantaget är Södermannalagen, där husbonden slapp undan med att betala en ersättning på endast tre öre. Schlyter SmL BB 26 s. 118.
- 92 Schlyter UL WißB 11 s. 228f.
- 93 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 94 Hagland & Sandnes 1994 s. 153 (Balk X 10).
- 95 Gulatingslagen 70 s. 75.
- 96 Gulatingslagens bestämmelser kom sedan under andra hälften av 1200-talet att upptas i Magnus Lagaböters norska landslag (med endast bötesbeloppen förändrade). Taranger 1915 s. 177f. (VII Kjøpebolken 22).
- 97 Napiersky 1976 s. 7 (Aeltestes Rigisches Stadtrecht 23).
- 98 Hach 1839 s. 512f. Motsvarande paragraf 3:8:6 i den 1586 tryckta utgåvan (Bunge & Madai 1842–1846). Även Napiersky 1976 s. 128.
- 99 Sachsenspiegel II 32 § 2–3 s. 164f.
- 100 Hach 1839 s. 337f. Motsvarande paragraf 3:8:5 i den 1586 tryckta utgåvan (Bunge & Madai 1842–1846).
- 101 Napiersky 1976 s. 178 (Umgearbeitete Rigische Stadtrecht 8). Manuskriptvarianter har dock endast hela lönen.

- 102 Att det inte var någon självklarhet att lagstiftningen skulle vara utformad på detta sätt framgår av att Gotalagen, som trots att den (i likhet med de danska lagarna) saknade detaljerade regleringar av legofolksinstitutionen ändå innehöll en bestämmelse om att *byrslu fulc* i husbondens bröd skulle ersätta honom en örtug om dagen ifall de olovandes lämnade hans hus (vilket den senmedeltida danska översättningen av lagen påpekade skulle betalas *aff sin leige oc tieniste*). Att principerna för hur vräkning och legorov skulle bestraffas var gemensamma i Tyskland, Norge och Sverige är därför ett tydligt tecken på att legofolksinstitutionen spreds till Sverige utifrån, från söder eller väster.
- 103 Schlyter MEL BB 14 s. 148f.
- 104 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.
- 105 Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.
- 106 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 19 (som endast gäller legorov), tryckt i Schmedeman 1706.
- 107 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15, s. 375–377. Även Karl IX:s lagförslag följde i stort landslagen, även om det föreslog en förändring av reglerna kring hur arbetsrelationen skulle inledas, såtillvida att den som ätit sammanlagt sex mål mat under tre dagars följd i husbondens hem helt saknade möjlighet att bryta legostämman, medan det dessförinnan gick att lämna husbonden genom att betala honom hela den utlovade legan samt fästepenningen. Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195f. När legofolksinstitutionen reglerades på Gotland genom en kunglig stadga 1537 inkluderades en bestämmelse om legorov (däremot ej om vräkning), som dock var mer allmänt hållen: om en dräng eller piga ”säger sig uti tjänst med bonden” men inte höll detta löfte skulle de vara pliktiga att ersätta honom för den ”skada eller försummelse” som han fick därav. ”Recess som kung Kristian [...] anno 1537”, codex C 81 s. 12ff., KB.
- 108 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.
- 109 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 110 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 19, tryckt i Schmedeman 1706.
- 111 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 19, tryckt i Schmedeman 1706; Hertig Karl till grevinnan Märta 6/11 1579, tryckt i Wieselgren 1833 s. 120 (”dock bör hon eller hennes fogdar intet hjon, man eller kona, utöver deras legostämma tvinga utfästa tjänst, som lag förbjuder”).
- 112 ”Klagomål mot Erik Jönsson i Haddetorp i Heda socken i Lysinge härad som tjänar K.M:t med två hästar”, odat. från 1560-talet (1563–1565?), Klagomålsregister vol. 2:3 s. 301, RA.
- 113 Inte desto mindre fick legofolket vid hertigens egna storgårdar ofta arbeta några veckor efter stämmodagen i väntan på sin lön, enligt Hedberg 1995.
- 114 Utöver dessa finns ett drygt fyrtiotal fall i saköreslängderna, vilka endast innehåller uppgift om att legohjonet dömts till böter (det finns dock inte något belägg för att detta kallades ”legorov”). Fallen finns samlade i bilaga 2A.
- 115 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Vånga bergslag 24/4 1592.
- 116 SmH 1561:6, Algotsums härad 15/10 1562.
- 117 Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 7, Kumla härad 23/3 1545.
- 118 ”Kistepenningar” redovisas bland Salbergets räkenskaper. Ett exempel är en dräng som 1550 hade ”förlupit” sin husbonde och ”löp så i kistan”. Sala gruva kistepenningar 1550, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 46, RA.

NOTER

- 119 Roos 1964, Loimijoki 24/3 och 8/12 1552.
- 120 STB 11/7 1487.
- 121 STB 25/11 1573.
- 122 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Godegårds bergslag 8/7 1591.
- 123 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Vånga bergslag 17/7 1592.
- 124 STB 8/3 1480.
- 125 SDHK 42267, 18/8 1476; SDHK 42467, 15/11 1511.
- 126 Hausen 1881–1883, Saris 19/6 1506.
- 127 Schlyter MES BB 21 s. 154–157.
- 128 Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.
- 129 STB Burspråk 1482 nr 77.
- 130 *Extract på någre förnemlighe puncter ...* 1575 § 55, tryckt i Privilegier III:1 s. 290.
- 131 ”Recess som konung Kristian [...] haver låtit utgå över sitt och kronans land Gotland, om ordning och skick att hålla på landet, anno 1537” § 14, KB C 81 s. 12ff.
- 132 30/5 1555, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 2 § 15: ”ingen skall avspänna eller locka ifrån den andra hans stadda sven, hovman eller annat tjänstefolk.”
- 133 Karl IX:s lagförslag BB 15, s. 195–196; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.
- 134 Katekesen 1567 s. A viij.
- 135 Katekesen 1567 s. B i.
- 136 Schlyter ViS II 37 s. 102–107.
- 137 STB 20/4 1496.
- 138 Dessa fall återfinns i bilaga 2B.
- 139 ATB 3/3 1466, 16/7 1470, 31/10 1485; SmH 1552:4c, Hulterstads härad 22/3 1547; Strängnäs rådhusrätt AI:2, 1568 u.d.
- 140 JTB 1534 u.d. Inte heller i saköreslängderna har några dömda legohjon återfunnits.
- 141 Snevringe härad AIa:1, 3/11 1585.
- 142 Se t.ex. Norunda saköreslängd 1546, UH 1546:12. Övriga fall ingår i bilaga 2B.
- 143 Simtuna saköreslängd 1543, VmH 1543:12.
- 144 Det senare enligt Västgötagarna samt enligt ett tillägg till den äldre landslagen som finns i ett smäländskt manuskript från 1388. Lagen använde verbet ”hålla” (VgL *haldær*, MEL *haldher*), enligt Söderwall (”halda”) i betydelsen ’vakta, värda, skydda, försvara’. Schlyter ÄVgL ForB 11 s. 66; YVgL UtgB 26 s. 22of.; MEL ÞB 21 s. 227 not 76.
- 145 24/2 1354, SDHK 6705.
- 146 Privilegium för Norberg och de andra bergslagen i Västerås stift 1358, SDHK 9250. Samma privilegier gavs av Albrekt 1374 även för Torsäckers berg i Gästrikland, DMS 11 s. 81, vilka bekräftades av Karl Knutsson (1464) och Gustav Vasa (1534). I dessa privilegier står att de ”arbetsmän/”arbetshjon” som tagit emot lön och sedan löpt bort ”med bondens/bergsmannens penningar” fick återtagas ”med makt, var de dem finna”. Den som försökte värja den förrymdes skador skulle ”för inget räknas”, medan skadan för husbonden och hans män låg i dubbla böter.
- 147 Det kan noteras att i den yngre landslagen gavs även jordägare rätten att på motsvarande sätt med våld återta landbor som ”rymde bort” från gården i förtid. Schlyter KrL JB 23 s. 117f. Norborg 1958 s. 161f.
- 148 Schlyter KrL, TB 26 § 3 s. 255.

NOTER

- 149 I yngre manuskripttraditioner har det ursprungliga ”konungs man” bytts ut mot ”länsman” respektive ”fogde” under senare delen av 1400-talet. Schlyter KrL TB 26 § 2 s. 254f. not 53.
- 150 Dessa bestämmelser upptogs oförändrade i det Rosengrenska lagförslaget (RB 26 s. 444).
- 151 Fogdeinstruktion 1583, tryckt i *Instructioner* 1852; Hammarskjöld 1866 s. 50.
- 152 Bielkesamlingen vol. E 1984, RA.
- 153 Tidpunkt anges för fem av de förrymda, medan de övriga endast försetts med kommentaren ”löpte bort” (och i ett fall saknas uppgift på grund av skada i pappret). Midfastan inföll 23/3 om noteringen avser 1528, 31/3 1527 och 7/3 1529 – räkenskaperna är odaterade, men rör något av dessa år. Drängarna rymde hur som helst efter mellan en och två månader.
- 154 VmH 1552:11; Strödda kamerala handlingar, vol. 44, RA. Sådana förteckningar upprättades antagligen vid de flesta av kronans gårdar, men verkar endast ha överlevt i enstaka fall genom att de inkluderats i slottets årliga räkenskaper.
- 155 VmH 1552:11. Antalet drängar enligt en förteckning över arbetare som fick skor i lön 1557: ”Utgift på skor och vadmal, lärft och skinnkläder anno 1557”, VmH 1557:5B.
- 156 Räkenskap för Västra Silobergs gård 1557 s. 40v (utbetalda skor), DH 1557:4.
- 157 Mirakel Helga Lösen, nr 58, 20/10 1418.
- 158 Mirakel Helga Lösen, nr 73, 1422.
- 159 STB 10/11, 12/11 1591.
- 160 SDHK 42268 (penitens 13/11 1476).
- 161 Finska RA 219a, Sysmä VT 1595 (som rör händelser 15 år tidigare).
- 162 STB 8/1 1586.
- 163 Av okänd anledning slog två av drängarna ihjäl de andra två, och det var därför de avrättades. STB 28/6 1528.
- 164 Brev till fogdarna i Egentliga Finland, Nyland, Satakunda och Karelen, GIR 22/1 1553 s. 11f.
- 165 ATB 17/4, 24/4 1486.
- 166 STB 3/2 1582, 12/6 1588.
- 167 GIR 29/4 1552 s. 233f.
- 168 Skrivelse från fogden i Väsby län Jöran Larsson till kungen 21/4 1566, Diarium 1566 s. 66.
- 169 GIR 17/6 1557 s. 114f.
- 170 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 6, RA, Snevringe härad 2/12 1583.
- 171 SDHK 42475, 15/6 1512.
- 172 Klagomålsregister vol. 2:3 odat. (1560-talet).
- 173 Färentuna saköreslängd 1548, UH 1548:10.
- 174 Torstuna saköreslängd 1552, VmH 1552:5B.
- 175 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 29, RA, Ulvsby 13/9 1572.
- 176 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 6, RA, Snevringe härad 2/12 1583.
- 177 Det vill säga i enlighet med den yngre landslagen. Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.
- 178 Det är sannolikt att Erik Jönsson är identisk med fogden med samma namn i Lysings härad (där hans sätesgård var belägen) 1566–1569, vilken sedan var fogde på Vadstena 1572 och levde ännu 1596 (Almquist 1917–1923 s. IV:47). Om klagomålsregistret härstammar från åren 1563–1565 fick han uppenbarligen fortsatt förtroende från kronan oaktat bonden Lasses klagomål. Knävelspjut var enligt SAOB ”ett slags

- spjut med svärdformig spets o[ch] tvenne ett stycke från udden anbragta, mot varandra ställda hakar [eller] mindre spetsar”.
- 179 SDHK 42204 (penitens 5/9 1471).
- 180 SDHK 35829, 2/6 1507.
- 181 GIR 29/4 1552 s. 233f.
- 182 Jöran Larsson till kungen 21/4 1566, Diarium 1566 s. 66.
- 183 Hertig Karls brev 6/11 1579, tryckt i Wieselgren 1833 s. 119f.
- 184 Saköreslängd i VmH 1556:5.
- 185 Sammanfattningen gäller i stort sett även andra länder i nordvästra Europa som hade motsvarande legofolksinstitution: på de punkter där det har varit möjligt att göra jämförelser har det visat sig att skillnaderna endast rör detaljer som ett straffs precisa utformning.
- 186 Hatton 2020 s. 13.
- 187 Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195f.

3. Ersättningen

- 1 Jag använder i det följande genomgående begreppet ”lega” som beteckning för denna del av ersättningen trots att ”lön” kunde användas synonymt åtminstone så tidigt som i Södermannalagen (Karlsson 1904 s. 111–112 [SmL VI:35]). Ännu Per Brahe (I s. 195) använde ”lön” synonymt med ”lega”, medan resten av ersättningen inte ingick i ”lönen”.
- 2 Schlyter ÄVgLForB 11 s. 66; Schlyter YVgLUtgB 26–27 s. 220f. Motsvarandekombination av ”lega” och ”vist” fanns i den norska Gulatingslagen redan under 1100-talet. Gulatingslagen (norska) 70/146 s. 75. Härifrån togs bestämmelsen upp i Magnus Lagabøters landslov (Kjøpebolken 22, Taranger 1915 s. 177f.). I Frostatingslagen (Balk X 10, Hagland & Sandnes 1994 s. 153) omnämndes endast legan.
- 3 Schlyter ÖgL BB 12 s. 203.
- 4 Schlyter GL I 56 s. 86f. Den lågtyska versionen av lagen omtalade *volk* som var *an eynes buwmannes brote* och som uppbar *lone* (Schlyter GL II 66), den senmedeltida danska översättningen *arbedis folck* som var *paa bondens brödt* och hade *leige oc tieniste* (Schlyter GL III 76 s. 215).
- 5 Schlyter UL WiþB 11 s. 228f.; lika i von Friesen 1902 s. 119 och Henning 1933–1934 s. 135; Schlyter HL WiþB 10 s. 75.
- 6 Schlyter SmL BB 26 s. 118.
- 7 Schlyter ÄVmL BB 51 s. 46.
- 8 Schlyter YVmL BB 11 s. 207.
- 9 Schlyter MEL BB 14 s. 148f. I Ragvald Ingemundis latinska översättning av landslagen (från tidigt 1500-tal) arbetades tvetydigheten bort: man ”lejer” (*conducit*) en man eller en kvinna genom att erbjuda en ”bestämd lega” (*mercede statuta*) varefter avtalet bekräftas antingen genom att arbetaren tar emot ”fästepenning” (*arram*, ett ord som i det medeltida latinsk-svenska glossariet översätts just så) eller genom att det ”går till den lejandes (dvs. husbondens) bord” (*ad conducentis mensam accedit*). Bäärnhjelm MEL s. 85.
- 10 Schlyter KrL BB 15 s. 159ff.

NOTER

- 11 Även i stadslagen hade man otur med formuleringen: sannolikt av misstag användes det nybildade ordet ”legopenningar”, vilket därför av vakna skrivare under senmedeltiden ofta förbättrades till antingen ”lega och fästepenningar” eller enbart ”fästepenningar”. Schlyter MES BB 21 s. 154ff.
- 12 Schlyter ViS II 36 s. 102f.
- 13 Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.
- 14 Steinfeld 1991 s. 76.
- 15 Jakob Benediktsson (i KLNLM, ”Festepenger, Island”).
- 16 Aulis Oja (i KLNLM, ”Festepenger, Finland”).
- 17 Grethe Authén Blom (i KLNLM, ”Festepenger, Danmark”).
- 18 Hasselberg 1953 s. 122f.
- 19 OPSS 4, ”Kommentarer till stadslagen” (JB 6), s. 328.
- 20 Jorma Wilmi (1991a s. 367) skriver att olagligt höga fästepenningar förekom i västra Finland mot slutet av 1600-talet, däremot inte hur vanliga de var.
- 21 Uppsala domkyrkas räkenskaper 1497 s. 91.
- 22 Alvered 2000 s. 53.
- 23 Bielkesamlingen vol. E 1984, s. 1r, 4v.
- 24 UH 1540:11; UH 1542:11; UH 1544:8. Forskare som tidigare studerat räkenskaper från kronans storgårdar (t.ex. Pihl 2012; Söderberg 1977) har inte funnit några fästepenningar. Jag har heller inte funnit några fler uppgifter än de ovannämnda.
- 25 Vadstena klostrets räkenskaper, s. 119, 124.
- 26 STB 9/3 1495.
- 27 Finska RA 4744, Ilmola 22/2 1574; Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Vånga bergslag 24/4 1592. Den tredje husbonden som givit fästepenning var en Laurens Suhon i Savolax, Pirinen 1954, Jorois 10/7 1564.
- 28 Per Brahe II s. 91.
- 29 Vadstena klostrets räkenskaper s. 119.
- 30 UH 1540:11; UH 1542:11; UH 1544:8. Vid Svartsjö redovisas i räkenskapen endast en klumpsumma: ”än gavs allt legofolk uppå samma tid till fästepenning”.
- 31 Jämfört med legan i det Rosengrenska lagförslaget, eftersom Karl IX:s lagförslag saknade reglering av legan.
- 32 Jämför de 3 öre som det Rosengrenska lagförslaget föreslog som fästepenning med priset på en kannan öl i Stockholm 1580, som var 1 öre (STB 31/12 1580 s. 177) – med hänsyn tagen till prisutvecklingen motsvarade fästepenningen då 2 öre, vilket hade räckt till två stop öl motsvarande 5,2 liter.
- 33 Brask's gårdsbok s. 25–28.
- 34 Pihl 2012 s. 179.
- 35 Detta är en skillnad gentemot förlagan: Columella menade att det var slavarnas kläder som skulle ses över (så att de inte kunde stjäla något), men till skillnad från Columellas slavar ägde arbetarna i Sverige själva sina kläder. Peder Månssons *Bondakunst* kap. 12 s. 38–42, 282 (= Columella XI:1 s. 293–298).
- 36 Samuel Kiechel s. 351f.
- 37 Stadga rörande Vadstena klostrets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 158–163. Det framgår av sammanhanget att ”arbetsfolk” här innefattar både legofolk och andra arbetare.
- 38 Detta var ett tillägg i den översatta texten. Peder Månssons *Bondakunst* kap. 12 s. 38–42, 282 (= Columella XI:1 s. 293–298).

- 39 Hertig Karls gårdsrätt 1573 § 2, tryckt i Schmedeman 1706 s. 60.
- 40 Hertig Karls gårdsrätt 1590 § 26, tryckt i Schmedeman 1706 s. 98f.
- 41 Per Brahe I, s. 191, 195; II s. 97f.; III s. 201f.
- 42 Pihl 2012 s. 182; Wilmi 1991a s. 368.
- 43 Söderberg 1977 s. 195f. (Örbyhus); Pihl 2012 s. 180 (Julita). Enligt Johan Söderberg utgjorde maten ungefär två tredjedelar av kostnaden för en dräng i Stockholm mot slutet av 1600-talet enligt uppgift hos Lindström & Mispelaere 2015 s. 441.
- 44 Nils Persson Bielkes konceptbok s. 80, 19/3 1549.
- 45 Klagomål mot svavelbrännaren Jon Nilsson 25/10 1585, Strödda kamerala handlingar vol. 55, RA. Den försålda mängden mat uppges som ”drängarnas månadskost, tio spänn malt och annan fetalie”.
- 46 Per Brahe I s. 202f.
- 47 Detta var ett tillägg i den översatta texten, Columella menade istället att man på dessa dagar borde uppmärksamma endast de starkaste och dugligaste slavarna med gåvor. Peder Månssons *Bondakonst* kap. 12 s. 38–42, 282 (= Columella XI:1 s. 293–298).
- 48 ”Ordnung för slotts- och gårdsfogdarna, vilken utgick i Västerås in octobri anno 1556”, Strödda kamerala handlingar vol. 44, RA.
- 49 *dicatur camerario quod provideat de oblacionibus inter familiam in vigilia nativitatis dividendis*. Brasks *Calendarium* s. 274.
- 50 RA C 10 s. 4r.
- 51 Ivar Axelssons räkenskaper s. 213, 230–233, 380, 440.
- 52 Uppsala domkyrkas räkenskaper s. 91.
- 53 RA C 54.
- 54 Bielkesamlingen vol. E 1983, RA. Legodrängar och legokvinnor fick lika mycket offerpenningar. För några legohjon saknas dock uppgift, och ”getgossen” fick endast ett halvt öre.
- 55 Schlyter YVgL UtgB 25 s. 220. Bestämmelsen återfinns i anteckningarna från revisionsarbetet i början av 1300-talet: Schlyter VgL III 57 s. 264.
- 56 Schlyter SmL Add 7 s. 192. Datering enligt Wiktorsson 1976.
- 57 Karlsson 1904 s. 111f. (SmL VI:35).
- 58 Dovring 1947 s. 206.
- 59 Baldwin 1949 s. 29, 70; även de Roover 1951 s. 496.
- 60 Baldwin 1949 s. 59, 69.
- 61 Thompson 1971 s. 78f., 112, 125, 131f.
- 62 Dovring 1947 s. 172–174.
- 63 Oftast ”pro iusto precio”, ibland ensam ablativ. Sökning i SDHK gav följande träffar: 752 (1258), 1008 (1276), 1047 (1278), 1057 (1278), 1086 (1279), 1069 (1279), 1123 (1280), 1210 (1282), 1242 (1282), 1243 (1283), 1469 (1289), 1519 (1291), 1596 (1293), 1704 (1296), 1787 (1298), 1788 (1298), 1869 (1300), 1963 (1302), 2092 (1305), 2205 (1307), 2211 (1307), 2239 (1308), 2420 (1311), 2505 (1312), 3269 (1324), 3539 (1328), 3727 (1330), 4182 (1335), 4311 (1337), 4347 (1337), 4357 (1337), 4391 (1338), 5060 (1344), 5211 (1345), 5324 (1346), 5564 (1348), 5920 (1350), 6387 (1352), 6476 (1352), 7336 (1358), 9135 (1367), 10792 (1376), 10943 (1377).
- 64 ”føre fult wærd” och liknande. Sökning i SDHK: 6580 (1353), 6810 (1354), 6719 (1354), 7122 (1357), 7561 (1359), 8147 (1362), 8841 (1366), 9057 (1367), 9616 (1370), 11000 (1377), 11733 (1380), 16251 (1404).

NOTER

- 65 *iustum et equum precium*, Lödöse 2/7 1356, SDHK 7029.
- 66 Tälje stadga 10/1 1380 § 4, SDHK 11616.
- 67 Beslut från provinsialkonciliet i Tälje 11/9 1380, SDHK 11736. En svensk version av beslutet, utfärdad av biskopen i Linköping i syfte att uppläsas i stiftets kyrkor, översatte uttrycket just till ”fullt värde”, i likhet med vad vi nyss såg gällande jordpriserna. 4/10 1380, SDHK 11751.
- 68 Schlyter MEL KgB 23 § 2.
- 69 Konung Carl Knutszon stadga om werdet på åtskillige warur ... 1450, tryckt i Hadorph 1687.
- 70 Sommarin 1908 s. 42–45.
- 71 GIR 11/10 1523 s. 153f.; lika i Brasks kopiebok 19/10 1523. Hugo Yrwing (i KLNLM, ”Takster. Sverige”) uppger att denna ersatte Karl Knutssons. Det är dock möjligt att ytterligare regleringar tillkommit under mellantiden men förlorats, vilket påpekats av Staf 1935 s. 325. Se Staf 1935 s. 60ff., 76 för en redogörelse för kungens hantering av dyrtiden och kommunikationen med allmogen.
- 72 Hammarström 1956 s. 384, 387ff.
- 73 Hammarström 1956 s. 389.
- 74 GIR januari 1540 s. 1f. För det politiska sammanhanget, se Staf 1935 s. 98ff.
- 75 Staf 1935 s. 115–118.
- 76 Påbud 25/2 1546, SRA s. 497. Bestämmelserna kungjordes enligt tänkeböckerna i Stockholm redan den 25/2 och 27/2 1546.
- 77 GIR 4/4 1546 s. 56f.
- 78 GIR 4/4 1546 s. 39.
- 79 Varuvärderingar från äldre vasatiden, Strödda äldre räkenskaper, RA. Ordningen har uppmärksammats av Christopher Pihl (2012 s. 156). Tack till Christopher som delat med sig av sin kopia av denna handling! Om det politiska sammanhanget, se Staf 1935 s. 152ff. Molinder & Pihl 2021 (s. 26f.) anser att ordningen speglade den höga efterfrågan på arbetskraft i Stockholm vid denna tid, något som är tveksamt med tanke på de låga lönenivåer den fastslog.
- 80 Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Stockholms stads acta vol. 21 s. 134ff. Tryckt (utan källhänvisning) i Klemming 1856 s. 335.
- 81 Om myntreformen, se Staf 1935 s. 154.
- 82 Rådslag 6/2 1576 s. 105; SRA 6/2 1576 s. 538f.
- 83 När kungens påbud kungjordes i Stockholm noterades i tänkeboken att stadens ”legokarlar” begärde tre gånger så mycket i lön som de gjort några år tidigare. STB 22/10 1576.
- 84 RR 17/8 1576 s. 206v–208v.
- 85 Allmogens besvär R 5462, RA. Jag har särskilt behandlat detta i Andersson 2020b.
- 86 SRA s. 574 (punkt 60). Inga protokoll eller andra handlingar finns dessvärre bevarade från diskussionerna vid riksdagen.
- 87 SRA 30/10 1595 s. 656.
- 88 Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.
- 89 Pihl 2012 s. 156 (utifrån uppgifterna 1573).
- 90 Molinder & Pihl 2021 s. 26f., som anser att lönerna sattes av efterfrågan på marknaden och därmed borde ha varit relativt höga (vilket emellertid endast kvinnors löner var i förhållande till mäns).
- 91 Lis & Soly 2012 s. 301–306.

NOTER

- 92 Lindkvist 1979 s. 69; 9/2 1291, Keyser & Munch 1849 s. 18f.
- 93 Lis & Soly 2012 s. 307–311 (som nämner Neapel, England, Portugal, Bayern och Tyrolen).
- 94 Penn & Dyer 1990 s. 357ff.; Cohn 2007 s. 457–485.
- 95 Andersson 2020b.
- 96 Shepard 2008 s. 56; Muldrew 2017 s. 290–310.
- 97 Andersson & Molinder 2022.
- 98 Penn & Dyer 1990; Lys & Soli 2012 s. 307.
- 99 Helmuth Schlederermann (i KLNLM, ”Tyende, Danmark”).
- 100 I Wulfstans *Rectitudines singularum personarum*. Faith 2020 s. 107f. David Pelteret (1995) menar att ”husbonden skulle hamna i dålig dager om hans tjänare var dåligt klädda”.
- 101 Lindkvist 2007 s. 71.
- 102 Att medeltidens tunna sulor skulle hålla väsentligt längre om de endast användes inomhus antas av Swann 2001 s. 59.
- 103 Stadga rörande Vadstena klostrets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 158–163. Det framgår av sammanhanget att ”arbetsfolk” här innefattar både legofolk och andra arbetare.
- 104 Bonow 2016 s. 26.
- 105 Per Brahe I s. 214.
- 106 Hudar som användes till tjänarnas skor (*calceis seruorum*) nämns i räkenskaper från Nyköping 1365, och en utgift för skor (*i pare calceorum*) för en fogdes tjänare finns i räkenskaper från Västmanland 1366. Raven von Barnekows räkenskap s. 132, 228.
- 107 Gregers Matssons räkenskap s. 64.
- 108 RA D9 s. 16, 26–29.
- 109 SDHK 33852 (odaterad).
- 110 Johannes Johannis. Av 160 daterade utdelningar av skor skedde 42 på julen, 40 vid påsk, 19 vid pingst och 18 vid olofsmäss, medan den resterande fjärdedelen fördelade sig med ett fåtal par över ett större antal helgdagar (Andreas, trettondag, Samtinget, kyndelsmäss, fastan, vårfrudagen, Johannes, Peter, Birgitta, mickelsmäss och sommaren).
- 111 UH 1539:4. Vid slottets ladugårdar fick legofolket samma år skor vid fastlagen, påsk, midsommar, Helga Kors dag och mårtensmäss samt på julafton, medan skoutdelningarna 1545 ägde rum vid fastlagen, påsk, pingst, midsommar, olofsmäss, mickelsmäss, mårtensmäss och jul (UH 1545:3). Vid Kalmar slott delades 1536–1537 skor ut till legofolket mickelsmäss, mårtensmäss, jul, trettondag, påsk samt olofsmäss (SmH 1533:1A).
- 112 Bielkesamlingen vol. E 1991, s. 47r–53v. Uppgiften nämns även av Ferm 1990 s. 296.
- 113 Johannes Johannis.
- 114 Bielkesamlingen vol. E 1988–1990.
- 115 Bielkesamlingen vol. E 1991.
- 116 Bielkesamlingen vol. E 1982, RA.
- 117 Nils Persson Bielkes konceptbok s. 80, 19/3 1549.
- 118 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Sundbo härad 11/7 1592; VTB, 13/3 1598.

NOTER

- 119 Detta trots att skornas värde inte var försumbart jämfört med legan. Helga Lekamens dräng i Stockholm fick skor som kostade 4 örtugar paret 1510 och 1518–1520, 4,5 örtugar 1517 och 5 örtugar 1526 (Helga lekamens räkenskap). Ett enstaka par skor kostade 1 öre på Nynäs 1528 (Bielkesamlingen vol. E 1984, s. 2v). Det innebar att kostnaden för fyra par skor i 1510-talets Stockholm motsvarade drygt 20 % av legan, medan drängen Jöns Larssons fem par skor på Nynäs motsvarade mer än 30 % av de endast två mark han hade i årslega.
- 120 Om medeltidens underplagg, se Andersson 2006, s. 52ff.
- 121 Brask's gårdsbok s. 25–28.
- 122 Stadga för Vadstena klostrets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 158–163.
- 123 Per Brahe III s. 214; Per Brahe I s. 193 (annan formulering: att det spinns och vävs lin och ull, Per Brahe III s. 214).
- 124 Pihl 2012 s. 61.
- 125 GIR 11/4 1549 s. 159f.
- 126 Gregers Matssons räkenskap s. 109.
- 127 RA C54.
- 128 Skräddarlönen var typiskt 20 penningar för en tröja, 1 eller 2 örtugar för ett par byxor, 18–19 penningar för en kjortel. Eftersom de flesta legohjon fick flera klädesplagg uppsydda varierade utgiften upp till 4 öre, även om den oftast verkar ha varit 1–2 öre, det vill säga motsvarande 4–8 % av en drängs årslega.
- 129 RA D9.
- 130 Johannes Johannis.
- 131 Helga lekamens gilles räkenskap.
- 132 Bielkesamlingen vol. E 1988–1990, RA.
- 133 Bielkesamlingen vol. E 1991, RA. Handskar är annars märkligt frånvarande i alla räkenskaper, Södermannalagens tidiga vittnesbörd till trots.
- 134 RA D9.
- 135 Helga lekamens gilles räkenskap. Dessa hosor värderades till 2 öre, det vill säga 8 % av den utlovade legan.
- 136 Bielkesamlingen vol. E 1991, RA.
- 137 Bielkesamlingen vol. E 1990, RA.
- 138 Bielkesamlingen vol. E 1991, RA (Åkerö 1556); Bielkesamlingen vol. E 1990, RA (Nynäs 1563–1564). Åtgången av tyg till respektive klädesplagg redovisas ofta av Johannes Johannis, men förekommer också ibland i andra räkenskaper, även från Nynäs.
- 139 Stadga för Vadstena klostrets ekonomi 1443, tryckt i Geete 1900–1916 s. 158–163. Det framgår av sammanhanget att ”arbetsfolk” här syftade på både legofolk och andra arbetare.
- 140 *Vadstena klosterregler* kap. 17, s. 38. Baserat på gårdsmästarens räkenskaper var sedan även abbedissan skyldig att göra räkenskap på ”vad som arbetsfolket givs till lön” samt vad de årligen kostade ”både till spising och lön”. Instruktion för abbedissans i Vadstena årliga redovisning (odat.), tryckt i Geete 1900–1916 s. 292. Inga sådana medeltida räkenskaper har dessvärre överlevt från Vadstena.
- 141 Brask's gårdsbok s. 25–28; Bonow 2016 s. 49. Inte heller från Linköping har några räkenskaper överlevt.
- 142 GIR 11/4 1549 s. 159f. Nils Birgersson var fogde på Kronoberg, Almqvist 1917–1923 s. IV:171.
- 143 Peder Månssons *Bondakonst* kap. 12 s. 38–42, 282 (= Columella XI:1, s. 293–298).

- 144 Per Brahe III s. 204; Per Brahe II s. 92 (liknande formulering i Per Brahe III s. 201).
- 145 Birgitta rev. extra 70, (latin) s. 192. Fornsvensk översättning saknas. Händelsen sägs ha ägt rum nära Lödöse, vilket fått Tryggve Lundén att anta att berättelsen utspelar sig 1349 i samband med Birgittas avresa från Sverige till Italien.
- 146 Per Brahe I s. 189; II s. 91.
- 147 Per Brahe II s. 150f.
- 148 Per Brahe II s. 57.
- 149 Per Brahe I s. 189; II s. 91, 150.
- 150 Hatcher & Stephenson 2018 s. 3.
- 151 Se bilaga 3A–3B.
- 152 Det framgår t.ex. i räkenskaper från Tyresö 1470 (Gregers Matssons räkenskaper s. 63f.), Kalmar nunnekloster på 1480-talet (RA D9), Nynäs 1510 (RA C52), 1523 (E 1984), 1531–1532 (E 1984) och Åkerö 1554–1556 (E 1991).
- 153 Gregers Matssons räkenskaper s. 128, 212.
- 154 Bielkesamlingen vol. E 1984 s. 46r.
- 155 Bielkesamlingen vol. E 1991 s. 37r–39r.
- 156 Det finns en rubrik ”Pennyngar som min fru gav legodrängarna per 1554”, respektive en anteckning om en utbetalning som fogden genomfört 1555. E 1991 s. 37r–38v.
- 157 Hela Dalarnas tingslags häradsrätt AI:1, Kopparberg 14/4 1545.
- 158 Ivar Axelssons räkenskaper s. 229. Ett annat exempel finns från Tyresö 1484, Gregers Matssons räkenskaper s. 128.
- 159 Bielkesamlingen vol. E 1991 s. 37r.
- 160 Efter den medeltida översättningen, SMB Leviticus kap. 19 s. 364–365. SMP 1 s. 81 (Vadstena omkring 1400), ny utgåva s. 152 (”märkas husbondens mildhet ity att han gav genast arbetsmännen deras lön efter ty som han bjuder i skriften: *Non remanebit opus mercenarij tui apud te vsque mane*” som här översattes till ”Ey atirblifue thins ärfuodhis manz ärfuodhis lön när tik til morghonen”). Finns även i SMP 3 s. 75 (Gårds härad gille senare hälften av 1400-talet).
- 161 Gregers Matssons räkenskaper s. 128.
- 162 Johannes Johannis s. 7v–8r.
- 163 Hertig Karls gårdsrätt 1590 § 20, tryckt i Schmedeman 1706 s. 98.
- 164 Se fall i bilaga 3A.
- 165 Exempel i STB 13/9 1486, 20/10 1487, 24/10 1491, 19/9 1492, 15/4 1493.
- 166 Pirinen 1954, Tavinsalmi 1/1 1564, sommaring u.d. 1564.
- 167 Johannes Johannis s. 5–7. Särken var ett underplagg motsvarande mannens skjorta, se Andersson 2006 s. 52.
- 168 Bielkesamlingen vol. E 1991 s. 39r.
- 169 Roos 1964, Kjulo 29/7 1550.
- 170 SDHK 31044, 26/1 1482.
- 171 Youngs 1999 s. 153ff. som uttrycker att de faktiska utbetalningarna bestod av ”a mix of cash, kind and promises”.
- 172 Munktell 1982 s. 136 noterar att naturallön ”helt eller delvis” kunde ersätta kontantlönen.
- 173 Lindström & Mispelaere 2015 s. 445ff., 460ff.
- 174 Hatcher & Stephenson 2018 s. 10; Hatcher 2018 s. 17, 40.
- 175 Franzén 1998, citat s. 235.
- 176 Jämförelser mellan utlovade och utbetalda löner kan göras bland annat i räkenskaperna för Kalmar nunnekloster (RA D9) och Uppsala domkyrka (Uppsala domkyrkas

- medeltida räkenskaper, vol. 3, RA, s. 48v, 58r, 100v), i prästen Johannes Johannis räkenskaper och i räkenskaperna för Nynäs (Bielkesamlingen vol. E 1984, RA). Tendensen är överallt densamma: på Nynäs utlovades Olof Timansson 1527 en lega på 3 mark och 2 öre. Av dessa utbetalades 1 mark och 1 öre i penningar, medan han därtill fick 12 alnar vadmal (värt 1 mark), 3 öre till hosor, en halv spann korn samt ett par skor.
- 177 Bjarne Larsson 2010 s. 265f.
- 178 Bielkesamlingen vol. E 1982 (Ulvåsa), E 1983 (Läckö); Ferm 1990 s. 261 (Stora Dala i Västergötland och Åkerö i Södermanland); Söderberg (1977 s. 184, 189, gällande Örbyhus i Uppland) påpekar att legofolket fick enkelsulade skor och tyg i enklare vadmal medan gårdens högre tjänstemän fick dubbelsulade skor och dyrare utländskt kläde; Pihl (2012 s. 168–171, gällande hertig Karls gårdar Gripsholm, Tynnelsö, Julita och Höjentorp) påpekar att legan främst bestod av skor och inhemska, billigare tygsorter. Söderberg (1977 s. 199ff.) jämförde flera samtida listor över arbetarna och kunde visa att många (runten en tredjedel) saknades i förteckningarna över dem som fått penningar utbetalda, något som direkt framgår av storgårdarnas räkenskaper (vid t.ex. Läckö, Ulvåsa, Stora Dala, Åkerö och Nynäs). Pihl (2012 s. 169ff.) fann att penninglöner åter blev sällsynta från början av 1580-talet vid hertig Karls storgårdar. Enstaka penninglöner under dessa år – t.ex. till Mickel finne, som var den ende legodrängen som fick penningar 1588 – förklarar han med att inestående löneskulder reglerades. Motsvarande tendens kan inte skönjas vid frälsets storgårdar.
- 179 Humphries & Weisdorf 2015; Gary 2018.
- 180 Lindström & Mispelaere 2015 s. 433.
- 181 Åtminstone skorna var en konstant del alltifrån 1300-talet. Linkläder nämns först sent under 1500-talet separat, men som vi såg ovan utlovades de i praktiken redan under senmedeltiden som en separat del av ersättningen. Av lönen 1595 skulle även en del utbetalas i vadmal, vilket gör den mindre jämförbar med de tidigare. Lönen 1604 angavs dels i reda penningar, dels med tillskott av bland annat vadmal (men här redovisas endast penningalternativet).
- 182 Enligt Jane Whittle (2005 s. 95) motsvarade kvinnors löner enligt engelska stadgor likaså oftast endast 50 % av männens.
- 183 Edvinsson & Söderberg 2010 s. 424; Edvinsson & Söderberg 2011.
- 184 Edvinsson & Söderberg 2010 s. 418, 437.
- 185 Liksom ovan inkluderas endast det som utlovades uttryckt som ett penningbelopp och inte skor eller underkläder, inte heller vad som faktiskt utbetalades (vilket kunde skilja sig väsentligt från det utlovade). Löner för ett givet antal månader har omräknats till helårslöner, men i de många fall där det inte framgår hur lång tids arbete lönen motsvarade kan räkenskapernas uppgifter endast användas där det av sammanhanget framgår att den troligen motsvarat ett helt år. I räkenskaperna från Kalmar nunnekloster anges lönerna i mark gutniska. Jag har använt en växelkurs på 4:1, baserat på Edvinsson & Franzén 2015 s. 387.
- 186 de Pleijt & van Zanden 2020 s. 5.
- 187 de Pleijt & van Zanden 2020 s. 12.
- 188 Pihl 2012 s. 165ff. Till detta sluter sig även Molinder & Pihl 2021.
- 189 Jämför Whittle 2005 s. 95 som funnit att lönerna i England under medeltiden generellt höll sig en bit under vad som var tillåtet, medan de var mer i paritet med

- den lagliga gränsen under 1500-talet (då också enstaka kvinnor fick mer än vad som var tillåtet). Antalet uppgifter för perioden före 1550 är dock litet. Också för 1600-talets Finland har Wilmi (1991a s. 368) funnit att legofolkets löner oftast var lägre än vad lagstadgorna tillät.
- 190 Utvecklingen motsvarar vad Johan Söderberg funnit för manliga byggnadsarbetare i Stockholm, nämligen en möjlig uppgång under 1400-talet men en ständig nedgång under det följande århundradet så att reallönenivån 1600 var 40 % lägre än vad den hade varit 1540. Söderberg 2010 s. 457–460; även Edvinsson & Söderberg 2011 s. 290, som tydligare menar att ingen trend kan skönjas före 1540. Särskilt låga blev reallönerna under de kraftiga inflationstopparna på 1570- och 1590-talen, då lönerna inte alls höjdes i samma takt som priserna, Jansson & Söderberg 1991 s. 23f.
- 191 de Pleijt & van Zanden 2020 s. 1.
- 192 Det kommer också Humphries & Weisdorf (2015 s. 430) fram till gällande England, trots att de använder en mer generös metod för att beräkna ersättningen: inte heller om man tar hänsyn till maten och husrummet framstår tjänstekvinnor i England som gynnade jämfört med män eller jämfört med dem som kunde arbeta på kortare kontrakt. Molinder & Pihl 2021 (s. 28f.) invänder på andra grunder mot begreppet: kvinnor hade sämre möjligheter än män att avancera till annat arbete vid storgårdarna.
- 193 Löneuppgifter från kronans Örbyhus hos Söderberg 1977 s. 187ff.
- 194 Söderberg 2019 s. 15.
- 195 Söderberg 2019 s. 15, 24.
- 196 Söderberg 2019 s. 25, 29 (not 32).
- 197 Bjarne Larsson 2010 s. 106f. Det legohjon som till äventyrs istället ville köpa en tomt i Stockholm fick mot slutet av 1400-talet betala omkring 70 mark, ett pris som också det sjönk (till dryga 50 mark) i början av 1500-talet, då tomterna blev mindre och trångboddheten ökade. Franzén & Söderberg 2018 s. 237.
- 198 Nevéus 1974 s. 107.
- 199 Detta är i linje med vad Jonas Lindström (2008 s. 157) funnit för början av 1700-talet, då ett par legohjon som sparade allt de kunde behövde vänta i 18 år för att få råd med en egen gård. Pihl (2012 s. 194ff.) menade å andra sidan att om kronans legofolk sparade sin lön vid mitten av 1500-talet kunde det motsvara ”ett väsentligt bidrag vid exempelvis en släktutlösen”, det vill säga för att köpa delar av en gård för det legohjon som självt ärvt jord.
- 200 Vilket föreslås av Steinfeld 1991 s. 34–40.
- 201 Whittle 2005 s. 97–104.
- 202 Eftersom jag inte har funnit någon publicerad prisserie för kor har ett antal uppgifter samlats ihop från olika håll. Till dem som redovisas i figuren kan läggas följande: Under senare delen av 1300-talet kostade en ko 1,5 mark enligt Dovring 1947 s. 206–208, vilket motsvarade Södermannalagens maximilön för en legodräng 1335. Några uppgifter om utbetalda löner under 1300-talet finns inte bevarade. Under 1570-talets inflationsår fastslogs priset på en ko till 24 mark i Götaland och 30 mark i Svealand (SRA 1573 s. 459).
- 203 Hatcher & Stephenson 2018 s. 4.

- 204 Advokatfiskalen vid Göta hovrätt EVIIAAAC:1, Vista härad 15/5 1598. Boten utdömdes för kakan enligt TjB kap. 16, straffet för stölden av osten enligt hertig Karls gårdsrätt § 16, tryckt i Schmedeman 1706 s. 97.

4. Egendomen

- 1 Om de stora testamentena, se t.ex. Myrdal 2014.
- 2 Exempel på sådana testamenten: SDHK 2337, 26/2 1310; SDHK 39661, 8/9 1313; SDHK 2925, 18/5 1319; SDHK 3775, 22/1 1331; SDHK 6493, 13/12 1352; SDHK 6712, 13/3 1354. Som Thomas Lindkvist (1979 s. 68) påpekat tyder det faktum att personerna nämns tidigt i breven att de måste ha haft relativt hög status.
- 3 SDHK 10149, 18/2 1372. Knuts *famuli* och hans *ancilla* fick som jämförelse både mer specifika och mer värdefulla gåvor.
- 4 SDHK 18111, 3/10 1413.
- 5 SDHK 5312, 8/5 1346 (kaniken Henrik Ludvigsson i Uppsala testamenterar till sin nötkarl Häkan); SDHK 11313, 8/10 1378 (Iliana Ragvaldsdotter i Vårdinge i Södermanland testamenterar till sina arbetskvinnor Gertrud och Katarina).
- 6 Danaarvet reglerades i Schlyter MEL KGB 2 s. 6 och ÆB 21 s. 90f.
- 7 Dessa redovisas i bilaga 4A. Uppgifterna om danaarv har samlats in genom studier av landskapshandlingarna fram till 1570-talet, med strödda nedslag också under resten av seklet.
- 8 Dessa (och följande) värden är uttryckta i 1600 års mark. Ett par drängar (båda arbetande hos präster) efterlämnade emellertid avsevärt större summor: 45 mark efterlämnade en dräng i Häradshammars socken i Östergötland 1539, 89 mark efterlämnade en i Himmeta socken i Västmanland 1541. ÖGH 1539:3; VmH 1541:5. För kopriser, se figur 12.
- 9 UH 1553:28; SöH 1582:9.
- 10 SöH 1582:9.
- 11 Endast vissa klädespersedlar värderades av kronan, eftersom fogden i andra fall gav de begagnade kläderna till sina egna arbetare ("givit nykomna finska drängar som ingen kläder hade" hette det vid Väsby gård 1551, VmH 1551:4).
- 12 För dessa uppgifter, se bilaga 4A.
- 13 Waldén 1949, Asker 11/9 1598.
- 14 Edling 1929, Lagmansting Frösåkers och Olands härad 26/3 1579.
- 15 ATB, 30/3 & 25/4 1495; Helga Lekamens gilles räkenskaper 19/1 1523 (testamentsgåva av fyra skedar till en prästs *ancilla* i Stockholm); Edling 1941, Bälinge härad 29/10 1578; Edling 1941, Åsunda härad 2/5 1599.
- 16 ÄL 1571 Uppland.
- 17 De återfinns under rubriken "Legodrängar", skilda från bönderna. ÄL 1571 Södermanland.
- 18 Uppgifter om antalet legodrängar från extraskattelängden i SöH 1596:3.
- 19 Varav tre 2 fjärdingar och en ½ fjärding 1596. Extraskattelängder i SöH 1590:11; SöH 1596:3.
- 20 Om ekonomisk ojämlikhet bland bönder vid slutet av 1500-talet, se Myrdal & Söderberg 1991 s. 175–202.
- 21 ÄL 1571 Södermanland.

- 22 Det finns ett exempel på att en piga sålde sin arvejord till husbonden: Edling 1941, Sjuhundra härad 22/10 1597.
- 23 Hela Dalarnas tingslags häradsrätt AI:1, Gagnef 6/12 1552 (jord värd 5 mark, lösöre värt lika mycket); Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, Sala gruva 14/8 1574 (två bröder delade på 96 mark och en treårig kviga som ersättning för arvejorden); Edling 1941, Sjuhundra härad 5/10 1594 (8 daler), 22/10 1597 (13 daler).
- 24 Exempel på testamente: STB 15/6 1549. Att legohjon behövde arva för att få tillgång till jord eller stora summor penningar har Whittle (2005 s. 97–104) funnit även för England.
- 25 Se bilaga 4B.
- 26 STB 18/10 1479.
- 27 Finska RA 4744, Ilmola 22/2 1574, Ijo 13/7 1574, Kalajoki 25/7 1574; Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, Sala gruva 4/5 1577.
- 28 ETB 17/4 1593.
- 29 Hausen 1881–1883, Sääksmäki 12/10 1506; SDHK 31773, 29/6 1486 (?).
- 30 Hela Dalarnas tingslags häradsrätt AI:1, Torsång 17/2 1548.
- 31 Sala gruva kistepenningar 1551, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 47, RA.
- 32 STB 22/8 1552; Advokatfiskalen vid Göta hovrätt EVIIAAA:1, Vartofta härad 30/6 1591.
- 33 Om stöld från husbonde enligt lagen, se Hasselberg 1953 s. 68, 181ff.
- 34 Borenberg 2020 s. 164f.
- 35 Östholm & Prytz 2017 s. 116.
- 36 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 18, tryckt i Schmedeman 1706.
- 37 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 24, tryckt i Schmedeman 1706. Hertigen förbehöll sig dock rätten att benåda mannen. Den som lägrade en piga som inte ansvarade för nycklarna skulle endast mista sin eventuella inestående lön och förvisas bort från hovet.
- 38 Schlyter KrL Add C2 s. 404. Även här hade husbonden rätt att om han ville benåda mannen.
- 39 STB 9/10, 12/10, 14/10 1476. Patinor var ett slags ytterskor, ”trägaloscher”.
- 40 Även Borenberg (2020 s. 164f.) menar att en del av tjänstefolkets stölder i 1600-talets Stockholm bör tolkas som protester mot husbonden.
- 41 Borenberg 2020 s. 164f.
- 42 Östholm & Prytz (2017 s. 116) menar att många fall, särskilt stölder av små mängder mat, aldrig togs till rätten av husbönderna även om de uppdagades.
- 43 Karl IX:s gårdsrätt § 16, tryckt i Schmedeman 1706. Kanske var det med gårdsrätten i åtanke som tinget i Färentuna 1597 dömde fyra unga män (varav åtminstone en var dräng hos en ryttare, de tre övriga möjligen drängar vid Svartsjö) att för stöld hudstryka varandra två och två. Edling 1941, Färentuna härad 17/2 1597.
- 44 Lindkvist 1979 s. 134.
- 45 Harnesk 1990 s. 138–141.
- 46 Harnesk 1990 s. 142–148.
- 47 Kjærgaard 1994 s. 60.
- 48 Kjærgaard 1994 s. 150f., citatet på s. 237.
- 49 Schlyter YVgL UtgB 25 s. 220; VgL III 57 s. 264. Om en landbo eller bryte gav sin legodrång lönesäd skulle denna tillfalla jordägaren.
- 50 Schlyter YVgL KyB 36 s. 93.

NOTER

- 51 Schlyter SmL KyB 14.
- 52 T.ex. Schlyter SmL KyB 6 s. 21f.
- 53 Schlyter UL KyB 7 § 2 s. 29f.
- 54 Bjurling 1962.
- 55 Bjurling 1962 s. 95ff.
- 56 Ljäemän nämndes i skatteboken i följande häradser inom parentes: Ale (4), Kulling (24), Barne (8), Valbo (5), Flundre (2?), Åse (1), Bjärke (3), Sävedal (4), Vättle (3), Bollebygd (4), Axvalls län (det vill säga hela eller delar av Gudhems, Vilske, Laske, Åse, Viste, Kinne och Skånings häradser, okänt antal).
- 57 Råg såddes mellan olofsmäss (29/7) och larsmäss (10/8) om det var fråga om gammalt utsäde, färskt utsäde någon vecka senare, tuvråg dock redan vid midsommar ("johanneråg"). Juhlin-Dannfelt 1925 s. 405; Myrdal 1999 s. 276.
- 58 Söderwall: "thriske", rester efter tröskning.
- 59 Johannes Johannis s. 1v–2r, 8v, 27r–v.
- 60 SRA, riksdagsbeslut 27/12 1539, s. 247f.
- 61 GIRXIII januari 1540 s. 1f. (gällde både utsäde och fiske); GIR 4/4 1546 s. 39 (gällde endast utsäde). För brott mot förbudet straffades husbonden med böter och legodrängen med konfiskering av legan. För det politiska sammanhanget, se Staf 1935 s. 98ff.
- 62 SRA, rådslag 6/2 1576, s.538f.
- 63 SRA, kungligt brev 24/2 1589, s. 817.
- 64 SRA, ordning för hjälpskatten 30/3 1590, s. 949.
- 65 SRA, ordning för hjälpskatten 1596, s. 662.
- 66 Instruction 1583, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 19.
- 67 Svenska synodalakter s. 10. Motsvarande synodalakter saknas från denna tid för andra stift.
- 68 Fallen redovisas i bilaga 3B.
- 69 Simtuna saköreslängd 1543, VmH 1543:12.
- 70 Två av fallen kommer dock från det lågt monetariserade Savolax (Pirinen 1954, Jorois 4/7 1563; en dräng hade fått 1 2/6 spann korn och 1 1/6 spann havre i lega; Pirinen 1954, Jorois 10/7 1564; en Anders dömdes att ersätta husbonden för de 30 *oravas* säd som denne hade lovat honom i lön och dessutom betala tillbaka de 2 spänn som han redan hade fått). I det tredje fallet (Collmar 1953, Hölebo härad 5/10 1596) tvistade drängen Erik i Södermanland med husbonden om två tunnor råg som lön för två års arbete, men fick i slutändan endast rätt till den ena tunnans.
- 71 Liljestad tillhörde vid denna tid Johan Axelssons (Bielke) sterbhus. Av uppgifterna om lönesäd kommer tre från räkenskapsåret 1577–1578 medan tre tillhör perioden 1579–1585. ÖgH 1586:21.
- 72 VmH 1560:18.
- 73 ÄL 1571 Dalarna.
- 74 ÄL 1571 Södermanland.
- 75 NH 1578:6 (citatet härifrån, det gällde tre drängar i Svennevad och tre i Gällersta); SöH 1578:3 (gällande tolv "legodrängar och andra lönekarlar" i Österåkers socken); VgH 1579:14A; VgH 1581:9A. Det rörde sig åtminstone vid det senare tillfället endast om ett par drängar i varje socken, med undantag för i Horn, där de var många.
- 76 UH 1589:21 (8 "fördelsdrängar" i det fogderi som omfattade Lyhundra härad och delar av Roslagen); VmH 1589:3A (17 i Simtuna härad, 4 i Tjurbo härad, 12 i Torstuna härad, 3 i Våla härad).

NOTER

- 77 SöH 1590:11 (76 ”fördelskarlar”); VgH 1590:8; VgH 1590:13A.
 78 Totalt 101 av 379 legodrängar. Andelen uppgick till omkring 50 % i Horn, Torsö, Fägre och Bällefors gåll.
 79 ÖgH 1595:13, 1596:7 (”husmän, drängar, bondsöner och mågar”), 1597:8.
 80 Motsvarande rubrik saknas såväl i ÖgH 1593:3 som 1599:2.
 81 SmH 1579:9; SmH 1580:11; 1580:16.
 82 VmH 1576:6.
 83 VmH 1577:2. 1579 fanns det två ”fördelsmän” i socknens tiondelängd (VmH 1579:6).
 84 VmH 1576:2.
 85 Inga drängar nämns i tiondelängderna 1572–1573 (VmH 1572:6, 1573:7), 1574 saknas tiondelängd. Inte heller finns några drängar i tiondelängderna 1580–1582 (VmH 1580:2A, 1581:2B, 1582:10).
 86 Extraskatten i VmH 1576:2. Tiondelängder enligt VmH 1575:5, 1576:6, 1577:2, 1578:1, 1579:6. Sannolikt var det samma drängar: tiondelängden tar inte upp deras namn utan endast deras hembyar, vilket innebär att det skulle kunna vara samma husbönder som givit säd till nya drängar.
 87 SRA 1595 s. 659–662.
 88 SöH 1596:12.
 89 NH 1596:6. En dräng vardera i Mosås, Hovsta, Sköllersta, Mellösa och Norrbyås socknar.
 90 I Östra Stenby socken hade 13 av 20 utsäde, i Konungsunds socken 3 av 10, medan det i Dagsbergs socken endast var 1 av 14. ÖgH 1596:2.
 91 ÖgH 1596:14; SmH 1596:14.
 92 Uppgifter om utsäderna i Helgesta socken hämtade från den geometriska jordeboken C4, RA, karterad 1636–1637. Eftersom gårdarna brukades i tvåsäte har drängarnas utsäde jämförts med hälften av kartornas utsädesuppgifter.
 93 Att det inte går att jämföra direkt med husbönderna beror på att gårdarna i fråga inte karterades på 1630-talet, vilket innebär att det inte finns någon jämförbar utsädesuppgift.
 94 VmH 1575:5. I Gillberga betalade drängen 2 fjärdingar, husbonden 38, i Konugla var motsvarande 2 mot 69, i Ålby 2 mot 42 och i Gäddeholm 2 mot 44. För länsmannens dräng saknas jämförelsetal, eftersom länsmannen var befriad från tiondebetalning.
 95 SmH 1580:11. Jag har här räknat med att förhållandet mellan skäppan och fjärdingen var 4:3.
 96 Kjærgaard 1994 s. 150f.
 97 En studie av 1580-talets nybyggare i Myrdal & Söderberg 1991 s. 245–258.
 98 Förteckning över nybyggen i SöH 1580:18. Uppgifterna gäller de 18 nybyggare för vilka det finns uppgift om utsäde.
 99 Uppenbergs 2018 s. 139.
 100 SDHK 18111, 3/10 1413.
 101 Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, Sala gruva 14/8 1574 (en treårig kviga); Edling 1941, Färentuna härad 8/11 1596 (en kviga värd 9 mark).
 102 Dalalagen saköreslängd 1550, VmH 1550:1A.
 103 Waldén 1949, 11/9 1598; Edling 1941, Åsunda härad 2/5 1599.
 104 Lidköping rådhusrätt Ala:1, 1552 u.d.
 105 ÄL 1571 Småland, Västergötland, Södermanland.
 106 ÄL 1571 Västergötland.

- 107 ÄL 1571 Södermanland, Uppland.
 108 SöH 1581:2.
 109 ÄL 1571 Närke.
 110 ÄL 1571 Södermanland.
 111 Nils hade grisen ”till lotta”, vilket innebar att han hade del i avkastningen som ersättning för att han skötte om den. Nu blev han istället tvungen att betala Lasse sex öre i skadestånd. Collmar 1953, Jönåkers härad 1/10 1597.

5. Underordningen

- 1 Om underordning i 1500-talets Sverige, särskilt kvinnors underordning under män, se Sjöberg 1997 s. 166f.
- 2 Schlyter ÄVmL BB 45.
- 3 Schlyter UL WiþB 24 s. 251; SmL BB 18 s. 105.
- 4 Schlyter ÖgL Vaþ 1 § 3 s. 68.
- 5 Schlyter ÖgL BB 34 s. 222. Sådan panttagning var däremot inte tillåten om den misstänkte tjuven var bonde eller träl, eftersom de båda ansågs vara bofasta.
- 6 Schlyter HL MB 37 s. 59.
- 7 Lindström & Hassan Jansson 2017; Lindström & Hassan Jansson 2018.
- 8 Pleijel 1970 s. 18.
- 9 Undersökningen av Katekesens innehåll har begränsats till det fjärde budordet (om lydningen mot överheten) och till den så kallade hustavlan.
- 10 Brilkman 2013 s. 103, 115, 141f., 238.
- 11 SRA I:I s. 119. Pleijel 1965 s. 65; Pleijel 1970 s. 84f.
- 12 OPSS 3, *Liten postilla*, s. 5.
- 13 *Articuli ordinantiae* 1541 § 1, 15. Se även Brilkman 2013 s. 115.
- 14 Stadga för pastorer i riket, utarbetad i Stockholm och antagen 1551, tryckt i Kjölleström 1940 s. 41. Kravet på kunskaper i Fader vår, budorden och trosbekännelsen upprepades i ”Vadstena artiklar” 1552, tryckta i Kjölleström 1940 s. 64, 71.
- 15 Förordning om predikan 1561, tryckt i Kjölleström 1940 s. 73.
- 16 *Kyrkoordningen* 1571 s. VIIIf., XXXVIII. Pleijel 1965 s. 65, 1970 s. 84f., 134.
- 17 Svenska synodalakter 1909–1911, s. 3 (Stiftssynoden 1583 § 3), s. 12 (Stiftssynoden 1584 § 1), s. 54 (Stiftssynoden 1592 § 1).
- 18 Norrländska visitationsartiklar 1585 § 9, Linderholm 1911 s. 100.
- 19 Visitationsartiklar för Växjö 1596, tryckt i Lindholm 1947 s. 183. Pleijel 1965 s. 66; 1970 s. 85.
- 20 Pleijel 1970 s. 37f.
- 21 OPSS I, ”En nyttig undervisning” 1526, s. 16f.
- 22 OPSS 3, *Liten postilla* 1530, s. 436f.
- 23 *Articuli ordinantiae* 1541 § 15; *Visitatio Gustaviana*.
- 24 Dahlberg 1916 s. 3, 17f., 20f. Collijn 1929 s. 5–27.
- 25 Katekesen 1567 s. A vj.
- 26 Katekesen 1567 s. C ij.
- 27 Katekesen 1567 s. C iij.
- 28 Katekesen 1567 s. C iiij.
- 29 Katekesen 1567 s. D iij–iiij.

- 30 Om tjänandets ideal under 1500-talet, se Eriksson 2008 s. 56, 69f.
- 31 SAOB ”uppföda”.
- 32 SAOB ”banna”/”bannas”(v. I 4 b).
- 33 Se bilaga 5A.
- 34 *expecta pacienter tempus seminandi* Birgitta V: trettonde uppenbarelsen, (latin) s. 172, (fornsvenska) s. 329, (svenska) s. 306.
- 35 Bud t.ex. i Birgitta VI:35, IV:21; budord VIII:18.
- 36 Birgitta VIII:18.
- 37 Olofsmirakel, Fornsvenska legendariet bd 2 s. 867.
- 38 Mirakel kring tredje budet, i *Sjärens tröst* s. 146.
- 39 Ruths bok kap. 2, SMB bd 2, s. 209f. ”Jak haffwir sagt mynom piltom at engin skal tik hindra” (*Mandavi enim pueris meis [...]*); ”bødh sinom piltom oc sagde” (*Praecepit autem Booz pueris suis, dicens [...]*); ”bødh oc mik at iak swa længhe skulle vara mz hans skyrdafolke, at all sæden wordhe skorin” (*praecepit mihi, ut tamdiu messoribus ejus jungerer, donec omnes segetes, meterentur*).
- 40 Judiths bok kap. 13, SMB bd 2, s. 167. ”badh jwdit syna pigho staa vthen føre” (*Dixitque Judith puellæ suæ ut staret foris ante cubiculum, et observaret*).
- 41 Se bilaga 5B.
- 42 STB 29/5 1479.
- 43 Edling 1929, Frösåker och Olands härad 26/3 1579, landsting i Uppsala 19/5 1579.
- 44 Karlsson 1907, Frösåkers härad onsdagen efter S:t Henriks dag 1490.
- 45 ATB 1466.
- 46 STB 31/12 1482 (”befallt” dräng att stanna hemma – har drängen ändå gjort buller på byn är det husbonden ”högeligen emot”); Jönköping rådhusrätt AI:2, 5/10 1576 (böter för att ha ”befallt” dräng att slå en man under ett kalas).
- 47 En bondei i Vreta socken i Östergötland hade 1416 skadat handen och därför *mandatasset* sina drängar att så vete, Mirakel Nikolaus; en präst i Savolax 1486 *iussu* sin dräng att räcka honom ett kärl, SDHK 42339 (penitens 9/1 1486); SDHK 42477 (penitens 8/11 1512).
- 48 För verbet ”befalla” finns däremot endast ett par enstaka belägg, därför att det ännu uteslutande användes i andra sammanhang. Söderwall ”befala”.
- 49 Till skillnad från senare under tidigmodern tid framkommer dock ingen skillnad mellan husbonden och matmodern om vem som ”bad”, ”bjöd” eller ”befallde”. Hassan Jansson, Fiebranz & Östman 2017 s. 142, menar att kvinnors arbetsledning under tidigmodern tid beskrevs ”in a subtler way” med ordet ”be”, medan män kunde ”befalla”, ”begära” eller ”tillsäga”.
- 50 Bisgaard 1988 s. 29f.
- 51 Enligt äldrelandslagen, som exemplifierade med fall från ”träe” (ursprungligen syftande på en skeppsmast, se Holmbäck & Wessén MEL, s. xxxx not 34) var boten om man var ”bjpin” att klättra upp 4,5 mark (ändrat i yngre landslagen till 10 mark), men om man gjorde det ”efter buþi” hela 20 mark. Schlyter MEL, Drape B með vaða IX, s. 315–316. Pigan ansågs alltså vara ”bjuden”, och därför utdömdes en högre bot.
- 52 Ferm 2004 s. 143 påpekar på tal om detta att det ”visar bara en grundfunktion hos ideologier: att dölja dominansförhållanden”.

- 53 Även om detta var fallet redan under medeltiden saknades särbestämmelser i lagarna som gällde legohjon som var underordnade både en husbonde och dennes arbetsledare.
- 54 Brasks gårdsbok s. 25.
- 55 Brasks gårdsbok s. 27.
- 56 Brasks gårdsbok s. 30.
- 57 Per Brahe I s. 189.
- 58 Per Brahe I s. 190, II s. 93, III s. 201.
- 59 Per Brahe I s. 190, II s. 93ff., III s. 203.
- 60 Per Brahe II s. 95.
- 61 Per Brahe I s. 192, II s. 102f., III s. 204.
- 62 Per Brahe II s. 72.
- 63 Per Brahe III s. 203.
- 64 Per Brahe I s. 195.
- 65 Per Brahe II s. 92, III s. 203.
- 66 Per Brahe III s. 204.
- 67 Schlyter MEL SVIB 16 s. 333.
- 68 Stig Juul (i KLN M "husbonde, Danmark") menar att förbudet mot att slå med vapen "synes polemiskt rättad mot en äldre uppfattning".
- 69 Jyske lov II kap. 81, citerat efter Sigh & Vogt 2014 s. 47f.
- 70 Sigh & Vogt 2014 s. 40, 47f.
- 71 Schlyter YVg L FriþB 15, s. 117. Bestämmelsen återfinns i anteckningarna från lagens revisionsarbete, (Schlyter Vg L III 54 s. 263) och kan därför dateras till slutet av 1290-talet.
- 72 Schlyter MEL BB 35 § 5 s. 196. Det fördes därifrån in i den yngre landslagen, Schlyter KrL BB 48 § 5 s. 213. I ett yngre manuskript av MEL (skrivet under senare halvan av 1400-talet) förtydligas att om bonden "slar til lythe böthe lythes böth". Den latinska versionen av landslagen lydde *Si paterfamilias castigat custodem cum baculo vel virga et non mutilatur aut defectum incurrit, nulla pena pro eo debetur*, det vill säga "om husbonden bestraffar herden med käpp eller kvist och han inte stympar eller orsakar lyte, ska han inte ådömas något straff". Bäärnhelm MEL s. 106 (balk VI kap. 35 § 5).
- 73 Hafström 1958 s. 49f., som påpekar att lagrummet citerar Paulus ord (Ef 5:23, Kor 11:3) om att "en man är sin hustrus huvud".
- 74 Schlyter KrL SVI 19 § 1 s. 360. Det Rosengrenska lagförslaget (SVI 15 s. 524, bestämmelsen saknas i det ena bevarade manuskriptet av lagförslaget) innehöll samma bestämmelse som den yngre landslagen men med några ord utbytta, så att om husbonden "straffar" sitt legohjon "för dess försummelse eller annat brott" var det inte straffbart, vilket skulle ha utökat rätten till aga genom att likställa "försummelse" med brott.
- 75 Per-Edwin Wallén (i KLN M "husbonde") menar att detta lagrum var ett "försök till förbättring av legohjonets ställning".
- 76 Schlyter BJR 15 s. 125.
- 77 Schlyter MES SVI 17 s. 369. Varianterna enligt Schlyter MES s. 369 not 2 (28, senare hälften av 1400-talet och 37, slutet av 1400-talet) respektive Schlyter MES s. 369 not 3-4 (de äldsta från senare hälften av 1400-talet).
- 78 Ericsson 2003 s. 55f.

NOTER

- 79 Holmbäck & Wessén 5 s. cvii, menar att paragrafen är ett av flera exempel ”som tyda på ett närmare samband mellan VSt och Bj”.
- 80 Hach 1839 s. 517. Motsvarande bestämmelse 3:8:9 i den 1586 tryckta utgåvan (Bunge & Madai 1842–1846). Även Napiersky 1976 s. 130 § 6 under rubriken *To welcker Wyz ein Man sin Denst laen mot*.
- 81 Schlyter ViSL II 37 § 10 s. 104. Även misshandel av sin träl över måttan var ett brott i Visby, om än belagt endast med halva böter. Schlyter ViSL II 37 § 11 s. 105.
- 82 Schlyter ViSL II 37 § 6–8 s. 104.
- 83 *seruos – inobientes, pedissequa – dehonestas*. Birgitta VI:66, (latin) s. 221f., (fornsvenska) s. 180f., (svenska) s. 143f.
- 84 Birgitta VI:52, (latin) s. 182f., (fornsvenska) s. 135, (svenska) s. 115.
- 85 ... *brunellus in ictu ... erit ... puer*. Peder Låle nr 79.
- 86 *Tortura, compedes, & flagella*. Olaus Magnus, bok 10 kap. 19, s. 207. (Granlund anger ingen källa till denna del av kapitlet.)
- 87 Brasks gårdsbok s. 27.
- 88 *Vadstena klosterregler*, kap. 17, s. 39. Enligt stadgan rörande Vadstena klostrets ekonomi 1443 (tryckt i Geete 1900–1916 s. 159) var allt ”arbetsfolk” skyldiga att lyda gårdsfogden. En kopia av gårdsrätten ingår i gårdsmästarens bok från Vadstena, skriven 1461, se Norborg 1958 s. 144.
- 89 Regest av brev från hertig Erik till Erik dalkarl, GIR 5/5 1556 s. 747.
- 90 Peder Månssons *Bondakonst* s. 39f. Slutet skiljer från Columellas ”[så att] de mer respekterar hans stränghet än avskyr hans grymhet”. Columella bok 11.1.25 s. 297.
- 91 Per Brahe I s. 192f.; II s. 104; III s. 204.
- 92 Per Brahe I s. 192f.; III s. 204.
- 93 Per Brahe III s. 203.
- 94 Berättelsen hör till en predikan till femte söndagen efter trettondagen (då man läste Matt 13:24–30, Jesu liknelse om ogräset bland vetet). Den har inte predikats ofta eftersom söndagen är en av kyrkoårets ovanligaste. SMP 5 s. 141f.
- 95 Predikans sensmoral: ”Så band Djävulen samman sin tistel och klint med sin förrädelse, [efter]som han ville de själarna hava sammanbundna när sig i Helvetet, och det skedde för deras ilhårdhskas [hårdhets, ondskas] skull.”
- 96 Per Brahe II s. 103.
- 97 Brasks *Calendarium* s. 274; Bonow et al. 2016 s. 33.
- 98 *De pæna infidelium seruitorum per aquam gelatam inflictæ*. Olaus Magnus, bok 11 kap. 31, s. 262f. (latin s. 387).
- 99 Straff med iskallt vatten omtalas av Olaus Magnus även i bok 1 kap. 23, som bestraffning för den som förlorar snöbollskrig, om vilket han skriver: ”Allt detta har karaktären av ett slags roande skådespel, vilka tillika tjäna såsom milda rättelser för rebeller och tölpar.”
- 100 Fallen är samlade i bilaga 5E.
- 101 SDHK 42079 (penitens 29/11 1450).
- 102 SDHK 42272 (penitens 7/10 1477); SDHK 42317 (penitens 6/7 1481).
- 103 SDHK 42268 (penitens 13/11 1476); SDHK 42339 (penitens 9/1 1486).
- 104 SDHK 42492 (penitens 13/5 1517).
- 105 SDHK 42477 (penitens 8/11 1512).
- 106 Legohjonen dog dock, enligt prästernas brev, aldrig av själva agan utan av t.ex. dålig såromvårdnad (1486, 1512) eller av någon gammal sjukdom (1481, 1517). Undantaget

NOTER

- är pigan i fallet 1450, som inte avled av slaget – synden utgjordes istället av att prästen dödade hennes make när denne försökte skydda henne från misshandeln.
- 107 Edling 1933, Uppsala konungsting 31/1 1553.
- 108 VTB 17/10 1588; Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, VaLA, Sundbo härad 1590.
- 109 STB 13/11 1587.
- 110 STB 13/11 1587.
- 111 SDHK 42317 (penitens 6/7 1481). Sven hade tekniskt sett inte slagit sin dräng utan kastat en lampa i huvudet på honom, vilket var en försvårande omständighet som förklarades av vreden.
- 112 Vilket var orsaken till att prästen vände sig till påven för att berätta om agan. SDHK 42268 (penitens 13/11 1476).
- 113 STB 10/11 1591. Margit anklagades av pigans fader för att ha vållat pigans självmord, men påstod själv att hon inte hade varit hård mot pigan. Hon frikändes eftersom vittnen saknades.
- 114 Roos 1964, Eura 13/2 1551.
- 115 Edling 1941, Hagunda härad 12/12 1553; STB 11/12 1553.
- 116 SDHK 42339 (penitens 9/1 1486); SDHK 42477 (penitens 8/11 1512).
- 117 SDHK 42317 (penitens 6/7 1481); SDHK 42492 (penitens 12/5 1517).
- 118 STB 30/3 1489.
- 119 JTB, saköre 1528.
- 120 Edling 1933, Uppsala konungsting 31/1 1553.
- 121 Jag antar att Erik dömdes efter detta, även om protokollet bara omtalar att han sattes i häkte i väntan på kung Gustavs dom eller eventuella nåd.
- 122 Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 3, RA, Livssaker i Västersysslet 1583.
- 123 T.ex. STB 4/9 1482; STB 7/5 1487.
- 124 T.ex. ATB 18/7 1485.
- 125 T.ex. STB 2/3 1476 (Mats kopparslagare slagit sin dräng ”ofärdig”); Sala gruva saköreslängd 1542, VmH 1542:4; Pirinen 1954, Jockas 7–9/1 1564.
- 126 T.ex. STB 29/4 1476. Minns att den hamburgska stadsrätten och Jyske lov uttryckligen förbjöd detta, medan de svenska lagarna istället nämnde de tillåtna straffmedlen käpp och kvist.
- 127 Saköreslängd i räkenskap för Dalsland (Laurenti 1530 – Olavi 1531), Fogdarnas räkenskaper s. 1097, Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, RA.
- 128 VbH 1590:2, Skellefteå 4/8 1589.
- 129 VTB 17/10 1588.
- 130 Jönköping saköreslängd 1565, SmH 1565:20.
- 131 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, VaLA, Sundbo härad 1590.
- 132 Viste härad AIa:1, GLA, 5/1 1545 (två kopior av protokollet bevarade i samma volym).
- 133 Österberg 1995 s. 130–132.
- 134 Harnesk 1990 s. 35.
- 135 Schlyter UL MB 15 § 1 s. 147. Så även i Schlyter YVmL MB 13 s. 147f. Hälsingelagens mer kortfattade kapitel saknar bestämmelse om legohjon (Schlyter HL MB 24 s. 53).
- 136 Schlyter SmL MB 36 § 1 s. 161.
- 137 Schlyter YVgL Add 7:31. Hjärne 1950 s. 31, 51 påpekar dock att det påbud som ingår i lagen (YVgL Orb 1 pr) endast gällde dråp.

- 138 Hjärne 1950 s. 81, 92. Detta citeras hos Andrae 1960 s. 156, som dock följer Västgötalagens datering av stadgan till "kung Birgers" tid utan kommentar.
- 139 I landslagen förändrades paragrafen så att bryte och mjölnare nämndes istället för legohjon. Hjärne menar att dessa "representera även andra ekonomiska tjänsteförhållanden", vilket möjligen är riktigt (utan källor från tingen kan vi inte veta detta), men åtminstone valde den lagkommission som utarbetade landslagen att flytta lagstiftningens fokus till förhållandet mellan mycket välbeställda husbönder och deras självständiga arbetare. Hjärne 1950 s. 171ff.
- 140 Schlyter YVgL ForB 50 s. 211 = VgL III 147.
- 141 Om vapenförbud, se Hasselberg 1953 s. 159–167.
- 142 Schlyter MEL SVþ 9 s. 341; Schlyter MES RB 34 § 4 s. 289f.
- 143 Vilhelmsdotter 1999 s. 91f., 98–102.
- 144 Blom 1992 s. 42 feltolkade "legodräng" som 'legoknekt', vilket gjorde att han ansåg att författaren "avslöjar [...] sin aningslöshet och totala oförmåga att förstå böndernas känslor och reaktioner". Den korrekta betydelsen utreddes av Vilhelmsdotter (1999 s. 118ff.). Andersson (2001 s. 225) hävdade att legodrängen endast skulle tolkas som en allegorisk motsats till den gode herden – något som verkar osannolikt i ett samhälle där det fanns livs levande legodrängar. Däremot har den kulturella uppfattningen att legodrängar var räddharar som inte tog ansvar eller intresserade sig för annat än sin lön förstärkt den framställning som görs i dikten.
- 145 Uttrycket "till hova" betyder här antagligen 'till strid'. SAOB "hov" (sbst. 4.1.c.β); Söderwall "hof" 4.
- 146 *Dikten om kung Albrekt v. 160–183.*
- 147 Vilhelmsdotter 1999 s. 122f.
- 148 "Första låt sända till grep / den andra skulle de offra till rep / tredje skulle då bonden tjäna / och ej längre sina fränder röva och råna / fjärde måtte då rida till hova". *Dikten om kung Albrekt v. 196–200.* "Antingen till repet eller grepen" är ett ordspråk som uttolkas i Grubb 1665 s. 29.
- 149 *Dikten om kung Albrekt v. 201–203.*
- 150 Användningen av ordet "legodräng" tyder på att det åtminstone inte ägde rum i legomännens Västergötland.
- 151 T.ex. SDHK 42177 (penitens 22/3 1467).
- 152 SDHK 42339 (penitens 9/1 1486).
- 153 STB 29/4 1476. Böterna nedsattes dock på grund av nödvärnet och på grund av Peters fattigdom.
- 154 Detta bekräftas av Borenbergs (2020 s. 161) studie av Stockholm i början av 1600-talet.
- 155 Borenberg 2020 s. 235, 243, 256.
- 156 Hassan Jansson 2002 s. 95f.
- 157 Hassan Jansson 2002 s. 96, 98, 116f., 299.
- 158 Borenberg 2020 s. 285.
- 159 Se bilaga 5G.
- 160 Detta kan ha varit mer vanligt förekommande utan att rätten antecknade saken. Fallet är från 1579, vilket innebär att det kan gå tillbaka på en bestämmelse från 1577 om att en gift man fick dömas till böter "så framt målsäganden vill låta sig någon förlikning med honom om sin sak" (Johan III:s ordinans om horsaker m.m. 1577, tryckt i Schmedeman 1706 s. 67), även om bötesbeloppet inte stämmer. VTB 25/4 1579.

NOTER

- 161 STB 19/4 1479.
- 162 Tierp saköreslängd 1550, UH 1550:3; Sjuhundra saköreslängd 1553, UH 1553:8.
- 163 Angermanni räfst s. 138 (Vifolka), 149 (Hanekind).
- 164 Gästriklands domsagas häradsrätt AIa:1, Hedesunda 9/6 1598.
- 165 Skåning saköreslängd 1542, VgH 1542:6; Angermanni räfst s. 6 (Södra Möre), s. 27 (Södra Motet på Öland). Att de inte fick gifta sig berodde sannolikt på att relationen inleetts medan mannens förra hustru ännu var i livet.
- 166 Rönö saköreslängd 1553, SöH 1553:2.
- 167 STB 18/6 1488.
- 168 Gästriklands domsagas häradsrätt AIa:1, HLA, Österfärnebo 2/5 1597.
- 169 STB 29/3 1490.
- 170 Besvär mot fogden Jöns Olsson på Strömsholm 1556, Klagomålsregister, Strödda kamerala handlingar vol. 55, RA.
- 171 Angermanni räfst s. 19 (Norra Möre). Husbonden Olof hade först lovat tjänstekvinnan äktenskap men sedan ångrat sig och istället betalat böter och givit förlikningsgåvor till hennes fader.
- 172 Eklund 1957, ting med Väse, Visnums och Kils härader 13/6 1550.
- 173 Domen mot Per är okänd, men han fortsatte hur som helst som fogde i kronans tjänst. Se Westlund 2018.
- 174 Besvär mot Severin van Upsale 1559, Klagomålsregister, Strödda kamerala handlingar vol. 55, RA.
- 175 Besvär mot fogden Jöns Olofsson på Strömsholm på 1550-talet, Klagomålsregister, Strödda kamerala handlingar vol. 55, RA.
- 176 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 3, RA, Livssaker i Västersysslet 1583.
- 177 Schlyter KrL EdsB 12 s. 275f.
- 178 Värmdö saköreslängd 1538, UH 1538:1; Torstuna saköreslängd 1555, VmH 1555:13 (husbonden dömdes först till halshuggning men benådades till 50 marks böter).
- 179 Edling & Svenonius 1950, Bro & Färentuna härader 2/3 1586.
- 180 Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 4, RA, Borgstämma på Stockholms slott u.å. (1540-talet).
- 181 Styffe 1848, Skara januari 1542, s. 118f.
- 182 Se bilaga 5H.
- 183 Advokatfiskalen vid Göta hovrätt EVIIAAAA:1, Viste härad 7/6 1596.
- 184 Edling 1933, Uppsala 12/2 1541.
- 185 Hela Dalarnas tingslags häradsrätt AI:1, ULA, Hedemora 25/8 1551; Finska RA 217, Loppis 18/3 1583.
- 186 ETB 24/10 1543; Collmar 1953, Selebo härad 3/7 1596 (som inte innehåller någon dom utan en berättelse om en änka som tidigare dömts till böter för lägersmål med sin dräng och som sålt sin gård för att kunna betala böterna).
- 187 Se bilaga 5I.
- 188 Rättshandlingar rörande Lasse och hans son Anders 1596 i Strödda kamerala handlingar vol. 55, RA.
- 189 Snevringe härad AIa:1, ULA, 3/12 1584; Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, Sala gruva 14/8 1574. I protokollet är tillagt en anmärkning att Mats också följdriktigt dog i gruvan efter ett drygt halvår.
- 190 Angermanni räfst s. 120 (Lysing).

- 191 Se bilaga 5J.
- 192 Edling & Svenonius 1946, Långhundra härad 26/1 1551.
- 193 Klagomål från Hölebo härad 1592 mot herr Sigfrid i Trosa, Klagomålsregister vol. 3:3, Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630.
- 194 Kyrkotuktsstadga 1560 § 5, tryckt i Kjollerström 1940 s. 51.
- 195 Hertig Karls gårdsrätt 1590 § 24, tryckt i Schmedeman 1706 s. 98.
- 196 Angermanni räfst s. 54 (Stranda). Borenberg (2020 s. 249) menar (för 1600-talets Stockholm) att relationer mellan pigor och drängar inte sågs som något problem så länge paret var beredda att gifta sig.
- 197 Borenberg 2020 s. 243.
- 198 Schlyter YVgL Add 13 § 2 s. 253 = VgL III 76 s. 268.
- 199 Schlyter YVmL ÞB 18 § 3 s. 236. Nevéus 1974 s. 171f.
- 200 Schlyter ÖgL Uap 8 s. 72; DB 3 s. 49 ("boende män vara och ej löske män eller legodrängar").
- 201 Schlyter MEL BB 28 s. 184.
- 202 Två fall, se bilaga 5D.
- 203 10 fall, se bilaga 5D. I Skånelagen reglerades faktiskt att medan en bonde alltid hade bötesansvar för sin träl, kunde han vägra att gå i borgen för sitt legohjon. SkL II:102; Nevéus 1974 s. 31.
- 204 STB 27/9 1475; Finska RA 4744, Ilmola 22/2 1574.
- 205 Sevede/Aspeland saköreslängd 1557, SmH 1557:9; SmH 1548:13, Kalmar 19/12 1548.
- 206 OPSS 4 s. 339, "Kommentarer till stadslagen" (kommentar till EdsB XXII, hänvisning till Apg 5:29). Stadslagen talar om en husbonde som bjuder sin "sven" att dräpa, medan landslagen (EdsB 38) endast i allmänna ordalag handlade om någon som lejde en annan man vem som helst.
- 207 Karl IX:s gårdsrätt 1590 § 10, tryckt i Schmedeman 1706.
- 208 Finska RA 4744, Kalajoki 25/7 1574; Finska RA 219, Borgå 25/5 1592; Hausen 1881–1883, Saris 20/6 1509.
- 209 Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, Sala gruva 18/10 1578; SmH 1552:4C, Runstens härad 4/12 1550; Roos 1964, Kjulo 22/10 1550.
- 210 Waldén 1949, 11/9 1598.
- 211 STB 24/10 1547.
- 212 OPSS 4 s. 322, "Kommentarer till stadslagen" (kommentar till GB 2).
- 213 Ericsson 2003 (s. 239f.) har funnit att en "individualisering av brottslingen" ägde rum vid 1500-talets slut och under början av det följande århundradet, främst genom att kvinnors straffansvar övergick från att vara begränsat (makar åtalades och dömdes för hustrurs brott) till att vara likställt med mäns. Det är troligt att en liknande "individualisering" skedde gällande det straffrättsliga ansvaret i relationen mellan husbönder och legofolk.
- 214 Gulatingslagen kap. 70 s. 75 (fornnorska), s. 70 (norska).
- 215 Motsvarande bestämmelse intogs sedan i Magnus Lagaböters landslag, om än med den period som husbonden var tvungen att vårda legohjonet förlängd till en halv månad. Magnus Lagaböters landslov KJB 22 § 3 s. 178.
- 216 Schlyter UL WiþB 11 § 1, s. 229; Schlyter YVmL BB 11 § 1 s. 207. Dessa lagar gällde båda om ett legohjon var sjukt eller om hans dagsverke "niþær fælla". Södermannalagen formulerade istället ett samband mellan legohjonets sjukdom och att bondens "byrgþ" "niþær fællæ". Schlyter SmL BB 26 § 1 s. 118.

NOTER

- 217 Landslagens ordalydelse hämtades från Södermannalagen. Schlyter MEL BB 14 s. 149. Vissa manuskripttraditioner bytte ut ordet ”byrghþ” mot synonymen ”byrxll” (’skörd’) eller ”hans ærffuode”. Många manuskript har också ”niþer fælla” istället för ”liggia”, i likhet med Södermannalagen. Det kausala sambandet är tydligt i den latinska översättningen av landslagen (Bäärnhelm MEL VI:14 § 1, s. 85f.): *Quod si mercenarii infirmantur et propterea laboricia negliguntur ...* Stadslagen hade lydelsen om ett legohjon är sjukt och ”gerning hans nidher læggias”. Schlyter MES BB 21 § 2 s. 155. En manuskripttradition ersatte ”gerning” med ”ærffuodhe”.
- 218 Schlyter KrL BB 15 § 3 s. 160. ”byrgd” är dock i enstaka manuskript ersatt med ”ærffuode” eller ”arbeta”.
- 219 Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195f.
- 220 Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 376.
- 221 Se bilaga 5C.
- 222 Karlsson 1907, Frösåkers härad onsdagen efter S:t Henriks dag 1490; Schlyter MEL DVþ 9, s. 315f. Bötesbeloppet 10 mark visar att lagmannen dömde efter den yngre landslagen.
- 223 Hausen 1881–1883, Kalvola 9/10 1507.
- 224 Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 8, RA, Skånings härad 12/4 1552.
- 225 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, VaLA, Hällestads bergslag 18/4 1589.
- 226 STB 3/10 1491.
- 227 Schlyter KrL DVþ 7 pr s. 342.
- 228 SMB 1 s. 134.
- 229 Birgitta IV:83, s. 263f. (latin), s. 165f. (fornsvenska), s. 158 (svenska). *Ego diligo te sicut dominus bonus seruuum suum [...] Dominus enim dicit seruo: Dabo tibi vestes, victum congruum et laborem moderatum [...] Utique seruus, si bonus est, dicturus est domino: Quia seruilis sum condicionis, magis tibi seruiam quam alteri.*
- 230 SMP 1 s. 78f.; SMP 2 s. 49.
- 231 SMP 3 s. 72.
- 232 SMP 5 s. 159. Denna predikosamling är skriven i Vadstena under andra hälften av 1400-talet.
- 233 SMP 4 s. 172.
- 234 SMP 2 s. 84.
- 235 SMP 3 s. 144, 172. Denna predikosamling kommer från Gärds härad i Skåne från 1400-talet.
- 236 SDHK 18310, 1/4 1414. *non sicut mercenarii sed pastores pascere gregem suum.*
- 237 SDHK 18674, 22/1 1416. *non mercenarii sed veri pastoris relinquens exemplum, qui animam suam pro ouibus suis dedit.*

6. Livscykeln

- 1 T.ex. i Borenberg 2020; se även Østhus 2021 s. 316.
- 2 Wilmi 1991b s. 197.
- 3 Mansell 2018 s. 315, 320f. Hon påpekar att detta motsvarar äldre engelska studier: enligt Laslett 1977 var 67 % av tjänstefolket 15–24 år och 82 % 15–29 år, enligt Kussmaul 1981 var 60 % mellan 15 och 25 år gamla. Båda rör främst 1700-talet.

NOTER

- 4 Harnesk 1990 s. 207, 261. Detta är Harnesks enda åldersuppgifter före 1800-talet.
- 5 Schlyter ÖgL, BB 12 § 1 s. 203f.
- 6 13/7 1297, SDHK 1746, *extra domum paternam ultra annum mercede se locaverit*.
- 7 Se samlade uppgifter i bilaga 6A.
- 8 Strödda domböcker och rättegångshandlingar vol. 4, Borgstämman på Stockholms slott 1540-talet; Edling & Svenonius 1950, Bro & Färentuna härader 2/3 1586.
- 9 Gemensamma domböcker för Östergötlands län vol. 1, Hällestads bergslag 18/4 1589.
- 10 Mirakel Nikolaus, Nykils socken 1407.
- 11 Drängeregister, Kyro med Lappo kapellgäll, Finska RA 4749.
- 12 Drängeregister, Fläckebo socken, Norrbo härad, VmH 1577:2.
- 13 Drängeregister, Jönköpings stad, SmH 1576:10.
- 14 Så t.ex. i Östergötland (Göstrings och Lysings härader) 1589, ÖgH 1589:11.
- 15 Varav en även kallades "fäpojke", Finska RA 3807.
- 16 Hajnal 1982 s. 452f.
- 17 Palm 2001 s. 113. Se även kommentar om detta i Østhus 2021 s. 315.
- 18 de Moor & van Zanden 2010 s. 2f., 11–14, 21; Carmichael, de Pleijt, van Zanden & de Moor 2016 s. 199, 201f.; jämför kritik (som dock inte ifrågasätter sambandet) i Dennison & Ogilvie 2014.
- 19 Andersson 2018 s. 130; kritik av detta i Borenberg 2020 s. 289.
- 20 Utifrån studier av barnäktenskap runtom i världen i modern tid har Unicef (2021) identifierat ett antal faktorer som ökar risken för att barn (främst flickor) gifts bort innan de fyllt 18 år, faktorer som i många fall känns igen från och som därför kan sätta medeltidens Sverige i ett vidare perspektiv. Sociala och religiösa faktorer som nämns är t.ex. om samhället är patriarkalt såtillvida att barn skall vara undergivna sina föräldrar och kvinnor lyda män, om flickor gifts bort för att garanteras "sexuell säkerhet" (så att inte familjens ära vanhedras av en utomäktenskaplig relation), om äktenskapet ses som en viktig övergångsrit till vuxenlivet, om den unga flickan vill göra så som andra ungdomar gör samt om den som inte gifter sig riskerar att få dåligt rykte och att aldrig bli gift. Ekonomiska faktorer kan vara att barnäktenskap tenderar att öka i antal om ungdomar saknar alternativ i form av exempelvis utbildning eller arbete och som svar på fattigdom och ekonomisk osäkerhet. Bland juridiska faktorer av betydelse idag och sannolikt också i medeltidens Sverige kan nämnas att barnäktenskap är vanligare där det inte finns någon förbjudande lagstiftning, där kunskapen om lagen är låg eller rättssystemet svagt, där lagen endast i teorin kräver men inte noga definierar vad samtycke till äktenskap innebär samt där skriftliga födelseattester saknas så att även barn som är några år yngre än vad som egentligen är tillåtet kan giftas bort om deras ålder medvetet eller omedvetet överdrivs.
- 21 Andersson Raeder 2007 s. 12.
- 22 Korpiola 2009 s. 107, 128.
- 23 Korpiola 2009 s. 184.
- 24 Carlsson 1965 s. 87.
- 25 Korpiola 2009 s. 23.
- 26 Korpiola 2009 s. 177ff.
- 27 Korpiola 2009 s. 286f.
- 28 Korpiola 2006 s. 160; Korpiola 2009 s. 271.
- 29 Söderlind 1967.

NOTER

- 30 Lennartsson 2012 s. 92; Korpiola 2009 s. 271.
- 31 Inger 1980 s. 142.
- 32 Unicef 2021.
- 33 Andersson Raeder 2007 s. 9, 50f. Hon menar dock att uppgifterna egentligen är för få för att något mönster ska kunna framträda. I de fall där hon anger en ålder med ett intervall har jag i diagrammet indikerat intervallets mittpunkt (som 1344, bruden 11–13 år, och 1352, bruden 16–20 år). I figuren ingår även en uppgift hämtad från *Äldre svenska frälseätter* II:2 2013 s. 130 rörande Gunilla Johansdotter (Bese), född 1473 och gift 1490.
- 34 Carlsson 1965 s. 122f., 167, 171.
- 35 Myrdal & Bäärnhielm 1994 s. 19f., 23f.
- 36 de Moor & van Zanden 2010 s. 20f.
- 37 Kowaleski 2013.
- 38 Dolan 2016 kap. 3. Intressant nog visar hon att en del blev tjänstefolk då deras äktenskap inte fungerade – livscykelmodellen ställd på huvudet (s. 89)!
- 39 Riksarkivets verksamhetsställe i Åbo, Slakten von Gerdrens samling, mapp 2, Tennilä 7/9 1576.
- 40 Andersson 2018 s. 108f.
- 41 Palm 2001 s. 110.
- 42 Carlsson 1965 s. 88.
- 43 Lennartsson 2012 s. 105, 114, 118.
- 44 Palm 2000; Palm 2001 s. 106; Palm 2016; Larsson 2006 s. 132f., 139, 143f., 149.
- 45 Schlyter UL KyB 9 s. 38.
- 46 Schlyter ÖgL BB 13 s. 204.
- 47 Stähle 1988 s. 86f., 95.
- 48 Se bilaga 6B.
- 49 SDHK 42267 (penitens 18/8 1476); SDHK 42467 (penitens 15/12 1511).
- 50 SDHK 42079 (penitens 29/11 1450).
- 51 SDHK 42412 (penitens 11/11 1498).
- 52 SDHK 42509 (penitens 31/1 1525).
- 53 SmH 1552:4C, Runstens härad 17/3 1553; VbH 1587:6, Umeå 13/3 1587; Angermanni räfst s. 91 (Norra Vedbo 1596).
- 54 Bielkesamlingen vol. 1984, RA (Nynäs); ÖgH 1586:21 (Liljestad).
- 55 Klagomål mot fogdarna på Södra Öland omkring 1559, Strödda kamerala handlingar vol. 89.
- 56 Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Löningsregister vol. 4, RA. Tre andra pestdöda legodrängar vid Uppsala gård fick endast sin svepning betald, vilket gör att vi inte kan veta om de var gifta eller ej. Detsamma gällde samtliga avlidna legopigor.
- 57 VmH 1577:8A.
- 58 SöH 1596:19.
- 59 Angermanni räfst s. 132 (Aska).
- 60 Angermanni räfst s. 27 (Södra motet på Öland).
- 61 Angermanni räfst s. 56 (Handbörd).
- 62 Om kvinnor som var tillsammans med soldater i Stockholm i början av 1600-talet, se Andersson 2021.

- 63 Till detta kan läggas att Borenberg (2020 s. 236ff.) har funnit några exempel på gifta drängar i 1600-talets Stockholm, även om inte heller han kan avgöra hur vanligt det var eller om de bodde i egna hushåll.
- 64 Andersson 2018 s. 130.
- 65 Sådana skattelängder finns framförallt från åren 1576, 1589–1590 och 1596, därtill finns enstaka lokala uppgifter från 1556, 1559 och 1571. Uppgifter saknas dessvärre helt från bland annat Åland, från stora delar av Tavastland, Uppland och Dalarna samt från flera städer (inklusive Stockholm). I Andersson 2020a har jag utförligt redovisat källhänvisningar till det bevarade materialet och publicerat en sammanställning av antalet legodrängar på socken- och häradsnivå. Eftersom legokvinnor aldrig beskattades av kronan gäller undersökningarna i detta avsnitt (med ett undantag) endast män.
- 66 Hajnal 1982, vars tumregel var att tjänstefolk utgjorde minst 6 % men ofta över 10 % av befolkningen. Tabeller som sammanställer många tidigare studier finns i Sarti 2017 s. 231f., 238ff.; Andersson 2018 s. 114.
- 67 Harnesk 1990 s. 182ff., 192f.
- 68 Nygård 1989 s. 55ff.
- 69 Andersson 2018 s. 114f; Borenberg 2020. Problemet med dessa siffror är emellertid att de även inkluderar böndernas söner och döttrar, vilket gör det svårt att uppskatta just legofolksinstitutionens betydelse, vilket jag då påpekade: ”Säkerställt är alltså endast att andelen ungdomar över 15 år, tjänstefolk eller ej, var ungefär densamma [som omkring år 1800, i Södermanland och Närke].”
- 70 Motsvarande siffra (fast för tjänstehjon, både män och kvinnor) redovisas av Isacson 1979 s. 105 för By socken i Dalarna 1688, då den var 0,28, vilket han tolkade som att ”tjänstehjonen tydligen inte spelade någon större roll i den ekonomiska utvecklingen” (s. 107). För 1600-talets Finland anger Nygård (1989 s. 59) att antalet tjänstefolk per gård uppgick till 0,6–0,9 i södra och västra Finland (Egentliga Finland, Nyland, Satakunda och Tavastland), till 0,4 i Österbotten och till endast 0,1 i östra Finland (Karelen och Savolax). Dessa siffror är dock inte jämförbara med dem som redovisas nedan för 1500-talet eftersom Nygård även inkluderar pigor (vilka var i betydande majoritet) samt storgårdarnas arbetare. Om Nygårds siffror reduceras med vad han uppger rörande andelen pigor (s. 84) och arbetare vid storgårdarna (s. 65, 180) framgår att andelen drängar i befolkningen i Finland var ungefär densamma på 1600-talet som på 1570-talet, möjligen något högre i de södra delarna av landet.
- 71 Antalet hushåll är oftast hämtat från Forssell 1872–1883, för Finland från *Finlands silverskatteregister*. För flera områden har Forssell redovisat flera häraders hushållsantal sammanslagna. Jag har därför använt mig av följande källor för att fastställa antalet hushåll, och strävat efter att hitta källor närliggande i tid. *Uppland*: Frötuna, Lyhundra ÅL1571; Norra Roden och Vendel tiondelängder (UH 1572:23); Uppsala stad direkt från drängregistret i UH 1577:11. *Södermanland*: Daga, Öknebo, Hölebo samt Tälje stad SöH 1596:10; Jönåker och Rönö SöH 1596:18; Oppunda SöH 1596:3; Åker samt Kärnbo, Turinge och Taxinge socknar SöH 1596:23; Toresunds socken SöH 1596:11; Aspö, Ytterselö och Överselö socknar SöH 1596:12; Villättinge SöH 1596:19; Västerrekarne och Österrekarne samt Torshälla stad SöH 1596:2. *Närke*: Asker, Sköllersta och Örebro NH 1596:6; Edsberg, Grimsten, Hardemo och Kumla NH 1596:16. *Västmanland*: Näsby och Ervalla socknar (endast skattebönder)

jordbok VmH 1576:9. *Västergötland*: Börstigs gäll tionde VgH 1576:5; Kinneveds gäll jordbok VgH 1576:5; Hössna, Böne och Blidsbergs gäll tionde VgH 1576:8; Tunhems gäll jordbok VgH 1576:14; Älvsborgs stad hjonelagslängd VgH 1609:17 (eftersom mer närliggande handlingar saknas). *Dalsland*: Sundal jordbok DIH 1576:1; Nordal, Valbo och Vedbo tionde DIH 1577:7; Vedbo även tionde DIH 1574:15. *Småland*: Allbo och Kinnevald tionde SmH 1576:11 (förutom Härlövs gäll, tionde SmH 1575:6B); Västbo tionde SmH 1576:2; Västra och Östra tionde SmH 1575:4A (förutom Sandsjö gäll, jordbok SmH 1574:12); Växjö stad SmH 1576:11. *Gästrikland*: Gävle stad jordbok GH 1576:3. *Österbotten*: Pedersöre, Salo, Kalajoki, Pyhäjoki och Limingo jordbok 1577 4749. *Egentliga Finland*: Raumo stad 483Bj. *Nyland*: Helsingfors stad 483Dy. *Karelen*: Jäskis jordbok 1577 5444; Äyräpää jordbok 1577 5446. Källor till antalet legodrängar framgår av Andersson 2020a. Sedan dess publicering har jag dock funnit ytterligare några längder som använts för att komplettera uppgifterna. De kommer från hjälpskatten 1576 för Kinda och Ydre härader i Småland (SmH 1576:14), från hjälpskatten 1589 för Memmings härad i Östergötland (ÖGH 1589:3), från hjälpskatten 1590 för Ölme härad och Bergslagen i Värmland (VIH 1590:5, 1590:12), för Vadsbo och Valle härader i Västergötland (VgH 1590:8, 1590:13A) och för Björkekinds härad i Östergötland (ÖGH 1590:12), samt från hjälpskatten 1596 för delar av Selebo härad i Södermanland (SöH 1596:12) och Bobergs härad i Östergötland (1597:9). Uppgiften för Vaksala härad i Uppland kommer från betalningen av ”mordpenningar” där 1554 (UH 1554:10). Enligt denna fanns det då sammanlagt 292 legodrängar och pigor i häradet: jag har antagit att det vid denna tid fanns lika många drängar som pigor.

- 72 Att legofolk var mer sällsynt i Finland än i Sverige påpekas av Wilmi 1991a s. 370. För korrigerig av Toivo Nygårds (1989 s. 59) beräkningar av andelen tjänstefolk i 1600-talets Finland, se not 70.
- 73 Även mellan städerna varierade antalet legodrängar per hushåll betydligt. Legodrängar var på många håll i riket klart vanligare i städerna än på den omgivande landsbygden, dock inte i Mälardalen där ju legofolk var relativt sett vanligast. Legodrängar var relativt sett ovanligare i större städer, där det fanns många fler fattiga hushåll utan någon anställd arbetskraft.
- 74 HIH 1590:5, en kommentar som möjligen främst syftade på hantverkare. Året dessförinnan hade fogden berättat att ”där är inget sådant parti som han kan få något av, för deras oförmögenhets skull”. HIH 1589:8.
- 75 Finska RA 1320 s. 9 (rörande Halikko och Piikkis härader i Egentliga Finland).
- 76 Från Marks, Kinds och Redvägs härader rapporterade skrivaren att där inte fanns några sådana män (VgH 1590:4A), från Ale, Flundre, Sävedals och Vättle härader rapporterades att ”de hade mest rymt åt Norge och Danmark för utskrivningens skull” (VgH 1589:9), medan det från Gäsene, Kullings, Vedens, Bollebygd och Bjarke härader meddelades att det inte fanns några drängar där, och om det tidigare hade funnits hade de nu blivit knektar (VgH 1590:7). Detsamma rapporterades fogden från Östra och Uppvidinge (SmH 1590:7), och från Norrvidinge och Västra rapporterades att där inte heller fanns några förutom fem män, som sedan räknades upp (SmH 1590:16).
- 77 NH 1596:6, NH 1596:16.
- 78 1576 gäller detta Tannåkers socken i Småland, Tunge socken i Västergötland samt Lysviks och Svanskogs socknar i Värmland. DR 1, VgH 1577:9, VIH 1577:17. I dessa

NOTER

- socknar fanns inte heller några storgårdar, vilket innebär att detta är sant även om vi beaktar kronans och frälsets legodrängar.
- 79 Minns dock att dessa antal är exklusive kronans och frälsets eventuella drängar.
- 80 Borenberg 2020 s. 73ff. Häri inkluderas emellertid även hemmaboende barn över 15 år.
- 81 Lindström 2008 s. 53.
- 82 Lindegren 1980 s. 124.
- 83 Isacson 1979 s. 106.
- 84 Harnesk 1990 s. 198f., 256f.
- 85 Det vill säga baserat på de skattelängder som redovisade drängarna i relation till deras husbönder, till skillnad från de längder som endast listade drängarnas namn.
- 86 Det faktum att andelarna var så mycket lägre än vad man tidigare funnit för 1600-talet är en indikation på att antalet pigor bör ha överstigit antalet drängar redan på 1570-talet.
- 87 Lindegren (1980 s. 160) har visat att i Bygdeå 1640 hade prästen väsentligt fler tjänstefolk än alla andra husbönder, med totalt 8–10 drängar och pigor.
- 88 Skillnaden var i själva verket än mer markant eftersom det även fanns frälsemän i Västmanland men inte i de norrländska landskapen.
- 89 De husbönder som enligt skattelängderna 1576 höll sig med allra flest legodrängar var sockenprästerna i Tierp i Uppland, i Fellingsbro i Västmanland och i Kimito i Finland, biskopsgården i Skara samt en oidentifierad man i Vartofta härad i Västergötland med sex legodrängar vardera. Två husbönder noterades för sju legodrängar: prästen i Vendel i Uppland och en obetitlad man i Ruovesi i Satakunda. Den ende husbonden med 8 legodrängar var en obetitlad man i Loimijoki i Satakunda.
- 90 Prytz 2017 s. 110.
- 91 Wilmi 1991b s. 197.
- 92 Lindström 2008 s. 157.
- 93 Magnúsdóttir 2014 s. 71.
- 94 Instruktion för fogdarna i Finland 1556, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 3.
- 95 Finska RA 3807.
- 96 Utsädet och ängslassen hade en hög samvariation ($r^2 = 0,74$), vilket innebär att bönder med stora åkrar också ägde stora ängar och vice versa. Som samlat mått på den ekonomiska ställningen har jag beräknat ett index
- $$\frac{\text{bondens utsäde}}{\text{totalt utsäde i socknen}} + \frac{\text{bondens äng}}{\text{total äng i socknen}}$$
- 97 $r^2 = 0,30$. Sambandet legodrängar–äng något lägre ($r^2 = 0,27$), legodrängar–åker likaså ($r^2 = 0,26$).
- 98 VbH 1559:10; Huss 1899. Längden upptar (som enda källa under 1500-talet) även antalet legokvinnor.
- 99 $r^2 = 0,78$. Som samlat mått på den ekonomiska ställningen används här (analogt med ovan)
- $$\frac{\text{bondens skörd}}{\text{socknens hela skörd}} + \frac{\text{bondens kor}}{\text{socknens alla kor}}$$
- Det fanns inga skillnader mellan hur starkt kopplade legodängar respektive pigor var till boskapsskötsel och åkerbruket.

NOTER

- 100 $r^2 = 0,46$. Sambandet legohjon–kør något lägre ($r^2 = 0,44$), liksom legohjon–kørn ($r^2 = 0,38$). Boskapskötsel, mer än åkerbruk, föranledde bönderna i Luleå att anställa legohjon.
- 101 Sune Åkerman (1990), som mer översiktligt analyserat legofolket i längden, menar sig inte kunna se någon cyklisk utveckling av hushållen, utan att det främst var rika hushåll som genom legofolksinstitutionen knöt till sig delar ur en ”fattigbefolkning”.
- 102 Jag har slagit samman de olika sädesslag som redovisas i tiondelängderna utan någon viktning. Präster (som inte betalade tionde) har räknats till socknens rikaste fjärdedel, husmän (som inte betalade tionde) till den fattigaste. Källor och de specifika överväganden som gjorts för respektive socken som följer. *Bolmsö* i Småland: DR vol. 1; tiondelängd i SmH 1577:1. En nybyggare som inte betalade tionde har räknats till de fattigaste, en skattebonde som försvarades från tionde av en frälsekvinnna har uteslutits. *Hörsna* och *Gullered* i Västergötland: DR vol. 1; tiondelängd i VgH 1577:11. Ett antal hemman som betecknats som öde i tiondelängden har uteslutits, fyra bönders tionde gick enbart till prästen och de har därför uteslutits (eftersom tionden inte specificerades), en hantverkare har uteslutits, en bonde i drängeregistret har inte kunnat identifieras i tiondelängden. *Svinstad* i Östergötland: DR vol. 1; tiondelängd i ÖgH 1577:4. Ett antal hushåll som inte betalade tionde för att hemmanen var ”öde” eller för att de tagit upp tidigare öde hemman har räknats till de fattigaste. *Vallby* och *Hammarby* i Södermanland: hjälpskatt och tiondelängd i SöH 1596:2. *Överjärna* och *Ytterjärna* i Södermanland: hjälpskatt och tiondelängd i SöH 1596:10. Länsmanen betalade inget tionde men har räknats till de rikaste. Två bönder från hjälpskattelängden har inte kunnat identifieras i tiondelängden och har därför uteslutits. *Knista* i Närke: hjälpskatt och tiondelängd i NH 1596:16. Hantverkarna har inte betalt något tionde och har därför uteslutits. En bonde från hjälpskattelängden har inte kunnat identifieras i tiondelängden, och på motsvarande vis har en bonde från tiondelängden inte återfunnits i hjälpskattelängden. Dessa samt klockaren har därför uteslutits. *Badelunda* i Västmanland: drängeregister och tiondelängd i VmH 1577:2. *Film* i Uppland. DR vol. 1; tiondelängd i UH 1577:12. Från drängeregistret saknas i tiondelängden en bonde som därför uteslutits. Fogden på Österby gård, som inte betalade tionde, har räknats till socknens rikaste. Fem ”hyttdrängar” vid Österby gård har uteslutits eftersom bland dem ingick en hammarsmed och en fiskare, något som tyder på att de inte var legodrängar (vilka istället redovisades under fogdens namn).
- 103 För Småland, Västergötland och Östergötland används löningsregister från 1582 (Löningsregister 3:2). För Västmanland och Dalarna löningsregister från 1568–1569 (Löningsregister 10:3). För Uppland löningsregister från 1582 (Löningsregister 5:12). För Södermanland och Närke, där källorna till antalet drängar hos bönderna kommer från beskattningen 1596, används istället mantalsregister för respektive gård och slott hämtade från landskapshandlingarna: Örebro (NH 1596:8), Segersjö (NH 1596:13), Gripsholm (SöH 1596:5), Eskilstuna (SöH 1596:4), Julita (SöH 1596:14), Rävsnäs (SöH 1596:21), Nyköping (SöH 1596:24), Tynnelsö (SöH 1596:12).
- 104 Jag har utgått från en förteckning över frälset i Sverige 1586, tryckt i SRA. Personerna och deras sätesgårdar har därefter identifierats med hjälp av Almquist 1960. I den mån han uppger att en person också hade större avelsgårdar (eller flera säterier) har

- detta medtagits i de följande beräkningarna. Endast sex av de drygt 260 individerna i längden har inte kunnat lokaliseras och saknas därför i beräkningarna.
- 105 Ferm 1990 s. 261, 296ff. På Åkerö (i Oppunda härad) hade man på 1550-talet 12–16 legodrängar och 1–7 legokonor, på Stora Dala (i Gudhems härad) på 1560-talet 10 legomän och 5 legokvinnor.
- 106 Bielkesamlingen vol. E 1982 (Ulvåsa), E 1983 (Läckö), RA. Mantalsregister från Ulvåsa 1588, från Läckö 1586, 1590, 1594 och 1596.
- 107 Kammarkollegiets ämnessamlingar: Adeln och dess gods, vol. 37 (Svante Bielke, mantalsregister Salsta gård 1585, 1597 och 1599), RA.
- 108 Ericson 2004 (s. 314) anger att paret 1572 hade elva drängar och tio pigor vid gården i Kangasala. Går vi lite längre tillbaka i tiden hade även prästen Johannes Johannis i Skå tio legodrängar och nio legopigor, enligt sina räkenskaper från 1502, det år då de tycks vara mest fullständiga (Johannes Johannis s. 1r–4v).
- 109 Anteckning rörande en Henrik Jönsson (Gyllensparre) till Fylleryd i Västbo härad i Småland, vars ende dräng Nils medtogs i förteckningen över böndernas drängar (men som undslapp beskattning på grund av husbondens frälse). SmH 1577:1.
- 110 Detta antagande stämmer överens med vad Whittle (2005 s. 90) anger var typiskt i 1500-talets England.
- 111 Detta kan jämföras med Nygårds uppgift (1989 s. 65) att 25 % av legofolket i Tavastland 1634 arbetade vid landskapets herrgårdar.

7. Överheten

- 1 Ericsson 1967 s. 105. I Finland började man troligen först vid mitten av 1200-talet att erlagga tionden enligt kanonisk rätt. Herman Schück i KLNLM (”tionde, Sverige”); Erkki Kuujo i KLNLM (”tionde, Finland”).
- 2 *caecus et pauper ad collectas non tenentur*, en regel som återfinns redan i kyrkofadern Hieronymus kommentarer till Hesekiel. Ericsson 1967 s. 109f.
- 3 Schlyter YVgL KyB 36 s. 93; VgL III 1 s. 257. Herman Schück (i KLNLM, ”tionde, Sverige”) menade att principen att *alla* män skulle betala tionde för alla typer av säd (inte bara korn) infördes i stiftet av biskop Brynolf 1281, i vars stadga dock inte legomän uttryckligen nämns (SDHK 1160).
- 4 Schlyter SmL KyB 14.
- 5 Schlyter ÖgL KyB 9 s. 10. Husbonden kunde enligt paragrafen vara antingen bonde eller bryte, det vill säga föreståndare för en storgård.
- 6 Schlyter UL KyB 7 § 2 s. 29f.
- 7 Larsson 1966.
- 8 Instruction 1583, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 19.
- 9 Svenska synodalakter s. 10.
- 10 Tiondelängden för Skedevi 1595 (ÖgH 1595:13) har endast en man under rubriken ”Husmän och drängar”, tiondelängden 1596 (ÖgH 1596:7) räknar upp 23 mansnamn (utan titlar) under rubriken ”Husmän, drängar, bondsöner och mågar”, vilka betalade mellan ½ fjärding och 1 spann råg i tionde, medan tiondelängden 1597 (ÖgH 1597:8) räknar upp fyra män under rubriken ”Husmän och drängar”. Resten av fögderiet saknar motsvarande rubriker. De enda övriga exempel jag känner till är Irsta socken i Västmanland, där legodrängar upptogs i tiondelängden under

NOTER

- egen rubrik från och med 1575, och Kungsåra socken i samma landskap, där en dräng nämndes 1576–1577. VmH 1575:5, 1576:6, 1577:2, 1578:1, 1579:6.
- 11 Söderwall "male". Male betydde enligt Nylander 1953 s. 240 "Abkommen, davon die Bedeutung übereingekommene Abgabe".
  - 12 Herman Schück i KLNLM ("Stolgebyr Sverige").
  - 13 Schlyter ÄVgL KyB 19. Ericsson 1967 s. 109f. och SLL menar att detta åsyftade tideköpet.
  - 14 Lars Hamre i KLNLM ("Stolgebyr"). Ericsson 1967 s. 101.
  - 15 Nylander 1953 s. 214. Gummerus 1902 s. 64 nr 20–21. Även i Småland var det en synd om avgiften eller tiondet inte betalades in i tid, vilket ledde till att man förvägrades nattvarden. Nylander 1953 s. 228f.
  - 16 Schlyter YVgL II KyB 43 s. 95f.; VgL III 1 s. 257; Nylander 1953 s. 212.
  - 17 Schlyter ÄVmL KyB 3 § 4 s. 4; Schlyter YVmL KyB 6 § 6 s. 89 (där namnet på avgiften saknas); Schlyter UL Kirkiu B 7 § 7 s. 33. Bestämmelsen för ärkestiftet finns även (på latin) i en medeltida samling utdrag ur provinssynodsbeslut: "De maala. Presbyter in pascha recipiat mediam oram de mercenario; de mercenaria unum solidum." Statuta synodalia s. 193.
  - 18 Nylander 1953 s. 315.
  - 19 SDHK 1746; Schlyter HL KyB 10 s. 10.
  - 20 SDHK 2000.
  - 21 Schlyter ÖgL KyB 10 s. 10. Nylander 1953 s. 219f.
  - 22 DF 502, 8/9 1345 (?); DF 503, 8/9 1345 (?).
  - 23 DF 815; SDHK 10337, 17/2 1373.
  - 24 DF 3632, omkring 1475.
  - 25 E 216, UUB. Datering enligt Ferm, Rahmqvist & Westin 1982. Eftersom malen var en avgift till prästen och inte till kyrkan redovisas den inte i de fåtaliga bevarade medeltida kyrkoräkenskaperna.
  - 26 För de övriga nämns inte hur mycket male de betalade, vilket möjligen indikerar att legodrängens avgift avvek från det normala.
  - 27 Norborg 1958 s. 240–258, 270.
  - 28 Birgitta rev. extra 32, (latin) s. 146 (*et famuli seruiantes immunes sint, quia ex sudore comedunt panem suum et quia sui iuris non sunt*) = extra 28, (fornsvenska) s. 93f. (även tryckt i Geete 1900–1916 s. 127f.), (svenska) s. 136.
  - 29 8/12 1361, tryckt i Geete 1900–1916 s. 129ff. = DS 6555.
  - 30 23/7 1366, SDHK 8922; 11/3 1367, SDHK 9056; 11/7 1374, tryckt i Geete 1900–1916 s. 131f.
  - 31 12/9 1381, SDHK 11978. Brevet stadfästes av riksrådet 11/7 1382, SDHK 12214.
  - 32 3/2 1442, tryckt i Geete 1900–1916 s. 132ff.
  - 33 4/10 1450, tryckt i Geete 1900–1916 s. 134ff.
  - 34 16/8 1458, tryckt i Geete 1900–1916 s. 137ff.
  - 35 9/9 1461, tryckt i Geete 1900–1916 s. 141ff.
  - 36 Andræ 1965 menade att den förutnämnda längden från Funbo var en förteckning över dem som hade betalat Vårfrupenningen, och att den *famulo* som nämndes i listan betalade frivilligt. Han argumenterar dock inte för varför listan skulle visa detta, och det faktum att flertalet betalat male talar för att det istället var en förteckning över vilka som mottagit nattvarden vid påsk. Inga listor över dem som betalat Vårfrupenning är därmed kända.
  - 37 Herman Schück i KLNLM ("stolgebyr, Sverige").
  - 38 Västerås ordinantia, GIR 25–27/7 1527 s. 242.

- 39 Staf 1935 s. 79.
- 40 GIR 12/3 1528 s. 61 (Hälsingland); GIR 21/3 1528 s. 66 (Gästrikland).
- 41 Nyström 1936 s. 236.
- 42 Nyström 1936 s. 244; Huss 1899 s. 310, 313 (om nivån).
- 43 GIR 17/1 1556 s. 22; även hertig Johans brev GIR 2/7 1556 s. 795; Nyström 1936 s. 247.
- 44 Allardt 1898 s. 73, vars räkenskapskälla jag eftersökt men inte återfunnit.
- 45 Dovring 1951 s. 103f. (UL KgB 11 pr).
- 46 Schlyter UL KgB 10 § 1 s. 95; Dovring 1951 s. 103f. Skeppsvisten nämns även i Västmannalagen (KgB 7 § 1) utan principerna för dess uttag. Det är därför möjligt att legodrängar på 1300-talet betalade skatt även i Västmanland.
- 47 Stähle 1941 s. 207ff., 230ff. Hafström 1949 s. 168.
- 48 Schlyter UL KgB 10 § 2 s. 95f.
- 49 Dovring 1951; Andræ 1960 s. 198–208.
- 50 Skattelängder för norra Uppland 1312 (DS1875–1889); skattelängd från Häggeby socken i Uppland omkring 1310 (SDHK 2455); skattelängd från kyrkolandbor i Uppland 1316 (DS2062–2063); skattelängd från Bobergs härad i Östergötland från 1370-talet (Wahlberg 1987); skattelängd från östra Västmanland 1371 (Karlsson 1884).
- 51 Bjurling 1962. Till detta kan läggas att ”ägomän och legomän” i Laske härad i Västergötland 1463 beklagade sig över de skatter som fogden utkrävde, vilket indikerar att legomän också då sågs som skattesubjekt av överheten, SDHK 28069; Lund 2022 s. 144ff.
- 52 Schlyter YVgI II UtgB 25 s. 220.
- 53 SDHK 4114, Skarastadgan 1335 § 8.
- 54 Sogner 2004 s. 180, det tidigaste exemplet 1539 inriktat på drängar med utsäde.
- 55 SRA 1539 s. 247.
- 56 Bergfalk 1893 s. 18; Staf 1935 s. 98ff. Det enda exemplet jag funnit på att landsskatten faktiskt utkrävdes är från Västerås stad, där borgarna fick betala motsvarande 4 % av sin egendom istället för den årliga skatten. Någon taxeringslängd som eventuellt skulle kunna innehålla uppgifter om legodrängars egendom finns dock inte bevarad, utan landsskatten framskymtar endast i en totalsumma i slottsfogdens räkenskap (VmH 1540:1).
- 57 Bergfalk 1893 s. 40.
- 58 SRA 6/2 1576 s. 537ff; Rådslag s. 105. Skatten kungjordes i augusti samma år, då åldersgränsen hade ändrats till 16 år: RR s. 206v–208v. Staf 1935 s. 156.
- 59 RR 25/9 1576, brev till ärkebiskopen.
- 60 RR 13/9 1576 (till fogdarna i Norrland), 14/9 1576 (till fogdar i Uppland), 18/9 1576 (till alla fogdar). Fullmakt för de män som skulle uppbära skatten i Södermanland i HKR 12/12 1576. Om förhandling med allmogen i Dalarna och Bergslagen, SRA 17/2 1577 s. 564 (efter RR). Öster- och Västerdalarna befriades därefter från beskattningen enligt Bergfalk 1893 s. 52f.
- 61 Westling 1883 s. 45. Den säd som legodrängar och husmän betalade 1578 uppges i Vadsbo härad ha varit 8,5 tunnor, i Valle härad 5 tunnor, men legodrängarnas namn eller antal anges inte; VgH 1579:14A. 1581 tycks samtliga legodrängar i Horns gäll ha betalat, men i övrigt bara ett tiotal i resten av Vadsbo (och inga i Valle). VgH 1581:9A.

NOTER

- 62 Bergfalk 1893 s. 67; RR 27/7 1583 s. 210; redan dagen därpå hade kungen i sitt brev om skatten till Finland ändrat sig så att den inte längre omfattade legodrängar, RR 28/7 1583 s. 211.
- 63 SRA 8/2 1589 s. 817 om Ångermanland; Bergfalk 1893 s. 81 om övriga landskap (baserat på räkenskaperna).
- 64 Se flerstädes i landskapshandlingarna; Andersson 2020a.
- 65 SRA 1590 s. 948f. Legodrängarna saknades i brevet till Östergötland, Bergfalk 1893 s. 85.
- 66 Bergfalk 1893 s. 86; Westling 1883 s. 48.
- 67 Åtminstone i delar av Västmanland, Östergötland och Småland; Andersson 2020a.
- 68 SRA 1595 s. 659–662.
- 69 Edling 1941, Vaksala härad maj 1554, s. 18f.
- 70 Dessa ”mordpenningar” redovisas i räkenskapen (UH 1554:10), enligt vilken de erlades av 292 personer.
- 71 Klagomål från Småland 1562, Klagomålsregister vol. 1:3 (kopia i vol. 2:3 daterad 28/1 1563), tryckt i Hildebrand 1895. ”Husbondehåll” var annars namnet på en avgift som i Skåne, Blekinge och Halland erlades av frälsebönder till sin husbonde (SAOB, ”husbondehåll”).
- 72 I själva verket redovisas ”husbondehållspenningar” i räkenskaperna från Sunnerbo och Västbo endast 1559, vilket var före Lasse Topprids tid som fogde (SmH 1559:28). Det verkar därför som att fogden dessutom såg till att penningarna hamnade i egen ficka. Han fick trots detta fortsätta som fogde i häradet fram till 1568 innan han flyttades till andra områden (Almquist 1917–1923 s. IV:141f.).
- 73 Lindegren 2000 s. 150ff.
- 74 Hallenberg & Holm 2016; Lindegren 1980 s. 157; Neuding Skoog 2021.
- 75 Hallenberg & Holm 2016 s. 45ff. GIR 13/6 1534 s. 144; GIR 24/12 1534 s. 341f. ”Tjänstlösa” syftar sannolikt på att de inte var underställda någon frälseman, eftersom ”tjänst” ännu endast sällan användes för att beskriva legohjon.
- 76 Hallenberg & Holm 2016 s. 55–58. GIR 9/7 1543 s. 386.
- 77 GIR 10/12 1542 s. 383; Neuding Skoog 2021 s. 95.
- 78 Neuding Skoog 2021 s. 96f.
- 79 Hallenberg & Holm 2016 s. 64f., 71f.
- 80 GIR 14/5 1555 s. 212f.
- 81 Från att andelen soldater i befolkningen, enligt Jan Lindegrens beräkningar, legat på runt 1,5 % i mitten av 1550-talet växte den vid denna tid till närmare 2,5 %, för att efter kriget åter sjunka ned till en nivå på ungefär 1,5 % resten av seklet. Lindegren 2000 s. 134.
- 82 Vilket motsvarar de militära dödstalen under 1600-talet i Danmark, medan de då var än högre i Sverige. Lindegren 2000 s. 138.
- 83 Hallenberg & Holm 2016 s. 83, 89f.
- 84 RR 21/1 1564 s. 23.
- 85 Hallenberg & Holm 2016 s. 97.
- 86 I hela Finnveden, samt i Vedbo, Tvetå, Vista och Västra härader (det vill säga i den västra delen av landskapet), RR 18/6 1573 s. 161.
- 87 RR 4/9 1573 s. 223v.
- 88 För hela riket, exemplet i RR till Västergötland 13/9 1574 s. 238. Hallenberg påpekar att denna ”värnvningsstrategi” syftade till att lösa problemet både med det snabbt

- växande behovet av knektar och problemet att gifta knektar med hemman behövde komma hem till sitt medan ”unga och fattiga knektar skulle vara lättare att disciplinera”. Hallenberg & Holm 2016 s. 100f.
- 89 RR 4/1 1577 s. 3f.; Hallenberg & Holm 2016 s. 102.
- 90 RR 6/4 1583 s. 82; Neuding Skoog 2021 s. 99.
- 91 Lindegren 1980 s. 160.
- 92 Alla uppgifter om utskrivningarna i Finland 1558 i Militiehandlingar vol. C4. Socknarna i Österbotten var Mustasaari, Kyro och Vörå, de i Egentliga Finland Nousis, Virmo och Lemo, de i Tavastland Hauho, Lampis, Padasjoki, Jämsä, Sysmä, Hollola, Asikkala, Porttas och Tannila. Andelen drängar av de utskrivna knektarna varierade mellan 7 och 36 % i de enskilda socknarna i Tavastland.
- 93 Militieräkenskaper 1592/19. Siende, Tuhundra, Norrbo och Snevringe härad.
- 94 Hallenberg & Holm 2016 s. 120ff.
- 95 Shepard 2008 s. 56; Muldrew 2017.
- 96 Andersson & Molinder 2022.
- 97 Allmogens besvär R 5462, RA.
- 98 Diarium 13/5 1566 s. 75.
- 99 Johan III:s adelsprivilegier 9/7 1569, SRA s. 383.
- 100 Boëtius 1951 s. 158.
- 101 Hanekinds härad AI:1, 25/6 1596.
- 102 Däremot finns det mig veterligen inget som talar för en tes framförd av Mats Berglund (2006 s. 142, 153, 213, 250, 281) att en påstådd arbetskraftsbrist som uppstod genom 1500-talets utskrivningar möjliggjorde för kvarvarande drängar att själva bli husbönder genom att köpa jord. Det verkar troligare, utifrån exemplen ovan, att de kvarvarande obesuttna snarare tvingades acceptera sämre villkor som legodrängar med lägre löner (vilket löneutvecklingen under sent 1500-tal visar) så länge som husbönderna kunde hota med att i annat fall se till att de ovilliga arbetarna skrevs ut som lösdrivare och skickades iväg till Ryssland.
- 103 Lindegren 2000 s. 161; Palm 2000; Nygård 1989 s. 84.
- 104 Pihl 2012 s. 106, 215.
- 105 Odén 1955 s. 340.
- 106 GIR 31/3 1548 s. 161 (Väsby gård), fogden skulle ha ”din bud ute och förskaff[a] dig själv legofolk, det mesta du kan åstadkomma”; GIR 29/10 1551 s. 383 (Lindesberg); hertig Erik nekade 1556 en fogde att få fler dagsverken och manade honom att istället ”förskaffa sig legofolk uti den stad”, GIR 27/3 1556 s. 726 (Hovs gård i Östergötland); hertig Karl påpekade 1577 att ”legofolk till gården, [fogden] måtte det dit förskaffa”, Klagomål rörande Valle härad (Höjentorp) 1577, Klagomålsregister vol. 3:3, Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630; Hedberg 1995 s. 295–298 (Dylta svavelbruk 1591–1592).
- 107 Instruktion 1563, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 11.
- 108 GIR 31/3 1548 s. 159 (Väsby), kungen hade uppmanat fogdarna i omkringliggande områden att skicka folk ”dit upp”.
- 109 GIR 9/4 1548 s. 199, ståthållaren i Stockholm skulle förskaffa åtta till tio ”goda legodrängar” till Vadstena; GIR 7/9 1548 s. 309f.
- 110 Fogden i Näsgräns län i Dalarna till kungen med begäran om att få ditskickat arbetare från Hälsingland, Härjedalen och Jämtland eftersom gårdens arbetare ”är allt utdött”, Diarium 20/11 1566 s. 110.

NOTER

- 111 Peder Månssons *Bondakonst* s. 20: ”Fruksammaste äro Sveriges finnar / ty ganska många barn föder var kvinna / Sedan föra de barnen till Riga och Räfte / vilka skulle föras till Stockholm och Gävle / Om konungen därpå strängt förbud gjorde / till tyska land ingen barnen föra torde / Det vare Sverige och Finland stor nytta / med finnar brukas silver- och kopparhytta.”
- 112 GIR 29/3 1543 s. 260f. Antalet legohjon från respektive län var 30 från Åbo, 30 från Kumogårds, 30 från Raseborgs, 40 från Viborgs och Borgå, 20 från Nyslotts samt 30 från Tavastehus län, sammanlagt 180.
- 113 UH 1544:3.
- 114 UH 1545:3.
- 115 GIR 8/12 1549 s. 355.
- 116 UH 1550:5. Registret skiljer på ”gamla” och ”nykomna” drängar, det vill säga sådana som kommit till Stockholm tidigare och sådana som transporterats över 1550. De senare utgjorde drygt 110. Det totala antalet bör dock ha varit högre, eftersom inga uppgifter om ursprung redovisas för legodrängarna vid slottets ladugårdar. Till detta ska dessutom läggas ett okänt antal finska legopigor, vars ursprung inte alls redovisas i registret. Legodrängarna kom från Satakunda, Egentliga Finland, Nyland, Tavastland, Savolax och Karelen.
- 117 GIR 2/4 1551 s. 150.
- 118 GIR 20/4 1551 s. 166, fullmakt för Sven Birgersson ”att draga till Finland till att antaga där något arbetsfolk till K. M:ts behov”.
- 119 GIR 22/6 1551 s. 228f.
- 120 GIR 15/7 1551 s. 279.
- 121 GIR 7/3 1552 s. 174f. Nämnt i Söderberg 1977 s. 187.
- 122 I räkenskapen för Örbyhus finns en betalning på två mark till skepparen för transporten. UH 1552:6.
- 123 GIR 22/1 1553 s. 11f. Brevet gick till fogdarna i Egentliga Finland, Nyland, Satakunda, Karelen och Tavastland.
- 124 GIR 18/8 1556 s. 461.
- 125 GIR 25/8 1556 s. 480f.
- 126 GIR 29/8 1556 s. 487f.
- 127 Hertig Johans diarium 13/9 1556, 21/9 1556 s. 6.
- 128 Hertig Johan till Gustaf Fincke, GIR 24/9 1556 s. 802f.
- 129 Hertig Johans diarium 6/4 1558 s. 30.
- 130 GIR 20/6 1558 s. 262.
- 131 Hertig Johans diarium 29/8 1558, 22/9 1558 s. 36.
- 132 GIR 29/11 1558 s. 585.
- 133 GIR 28/1 1559 s. 638.
- 134 Exempler skulle antagligen kunna flerfaldigas om den kungliga korrespondensen i riksregistraturet studerades i sin helhet också för perioden efter 1560.
- 135 Diarium 23/2 1566 s. 31; RR 6/3 1566 s. 117v.
- 136 Kungl. brev till Lennart Germundsson, RR 5/5 1569 s. 171r. Kungen hade lovat Salafogden ”folk ifrån Finland” redan i brev RR 5/1 1569, s. 7.
- 137 GIR 2/4 1551 s. 150.
- 138 GIR 18/8 1556 s. 461; befallningen upprepades i brev till ståthållarna på Viborg GIR 29/8 1556 s. 487f.
- 139 Hertig Johans diarium 13/9 1556.

- 140 GIR 15/4 1558 s. 167.
- 141 Till fogdarna i sjöstäderna i Finland, RR 5/8 1583 s. 223v. Utvandringsförbud för arbetare från Finland föreslogs redan i företalet till Peder Månssons *Bondakonst* (s. 19ff.). Om senare regionala utvandringsförbud, se Andersson 2018 s. 171.
- 142 Detta exempel nämns av Nyström 1936 s. 251: ”Endast genom utskrivningsförfarande kunde konungen få det legofolk, han behövde. De uttagna arbetarna måste bevakas som fångar [...]”
- 143 Kungl. brev till fogdarna, RR 1/10 1571 s. 228.
- 144 Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 29, Ulvsby 13/9 1572.
- 145 UH 1589:16.
- 146 Gemensamma domböcker för Östergötlands län, vol. 1, Bråbo 13/5 1587.
- 147 SRA januari 1582 s. 611.
- 148 Vilket Hedberg (1995 s. 295) menar handlade om arbetsfolk och inte om drängar till knektar, t.ex. i Södermanland 1583 och 1585.
- 149 NH 1600:2A s. 22, 24/10 1600.
- 150 I anklagelseakten räknas sedan sju bönder upp som betalat mutor till Kjell, belopp från 4 mark och upp till 20 mark, liksom en silversked, ett märdskinn och ett par skålpund humle. De höga beloppen antyder möjligen att det var bönderna själva, snarare än deras drängar, som hotades med arbete vid detta tillfälle. Klagomålsregister mot fogden Kjell Nilsson i Ångermanland 1557, Strödda kamerala handlingar vol. 55:57.
- 151 Nils Olofsson svarade dock att om ”någon dräng i Gudhems härad haver något att klaga på honom, då vill han stå honom till rätta”, det vill säga möta honom på tinget. Rättegång på Stockholms rådhus 24/9 1578, Strödda kamerala handlingar vol. 55.
- 152 Collmar 1953, Hölebo 13/3 1596.
- 153 Kungl. brev till Torbjörn Bengtsson (rörande Uppland) och till Jöran Larsson (rörande Västmanland), RR 4/8 1574, s. 187.
- 154 Kungl. brev till Sigfrid Jakobsson, RR 25/8 1574, s. 213v.
- 155 Andersson 2018 s. 128f. Mot detta har Borenberg (2020 s. 77, 91) invänt att statens utbyggnad knappast ensam förklarar förekomsten av tjänstefolk och att statsbyggnadsprocessen, om den nu hade någon betydelse, i vart fall bör ha varit avklarad redan före år 1600. Han sammanfattar (s. 289) i polemik mot min uppfattning ”[a]tt tjänstefolkssystemet ytterst var avhängigt statens utveckling framstår inte heller som sannolikt [...]”, vilket jag förstås aldrig påstått.

8. Träldomens slut

- SDHK 4113, Skarastadgan § 9. Stadgans ”wærinsko” har i forskningen omväxlande tolkats som syftande på Värmland och på Värmd. Att det syftade på Värmland, vars representanter också mötte kungen i Skara, fastslogs av Henning 1930 s. 86f.
- Jag använder orden ”slaveri” och ”trälldom” synonymt, liksom ”träl” och ”slav” (även om jag oftast föredrar de källnära termerna). ”Slav” och ”slaveri” kom (enligt SAOB) in i svenskan först under 1600-talet, då de började konkurrera ut de äldre begreppen. *Sclavus* förekommer ett fåtal gånger i latinska dokument från svensk

- medeltid under påverkan av andra språk (hos Birgitta samt i ryska fredstraktater) men var inte ett ord som aktivt brukades i svenskt medeltidslatin.
- 3 Ahnlund 1935.
  - 4 Hasselberg 1944 s. 52. Han sammanfattar sin åsikt i Hasselberg 1953 s. 20 som att "[d]en då levande trälgenerationen skulle bli den sista".
  - 5 "the initiative which ended slavery in Sweden", Dyste Lind 1978 s. 67f.
  - 6 Bjarne Larsson 1994 s. 36f. Detta i motsats till Hasselberg 1944 s. 84, som tvärtom hävdade att paragrafen var "ett för hela riket utfärdat lagbud" som proklamerades på alla landstingen.
  - 7 Brink 2012 s. 241.
  - 8 Harrison 2017 s. 67.
  - 9 Även Nevéus 1974 s. 158.
  - 10 Patterson 2018 s. 105.
  - 11 Brink 2012 s. 89.
  - 12 Schlyter UL KöB 3 s. 206. Det enda dokumentariska belägget för köpta trälar är från Uppland 1292, vilket innebär att försäljningsförbudet knappast är äldre än året för Upplandslagens stadfästelse, 1296 (det ingick alltså inte i de äldre, förlorade, folklandens lagar). Nevéus 1974 s. 119.
  - 13 Flera forskare har uttryckt skepsis mot att det verkligen förekom hedniska trälar vid denna tid. Nevéus (1974 s. 158) menar att det inte fanns några, Henning (1930 s. 94) att det åtminstone inte fanns "i landets mera centrala delar", Klockars (1970 s. 85) menade till och med att förbudet mot att sälja kristna "hade ingen praktisk följd i Norden, där alla åtminstone till namnet var kristna". Korpela (2019) har å andra sidan påpekat att förhållandena var annorlunda åtminstone längs gränsen i öster – en uppfattning som bekräftas i det följande.
  - 14 Träldomsinstitutionens avveckling har ofta givits ekonomiska förklaringar. Dessa är emellertid mindre relevanta när det gäller att förklara fortlevandet av vissa former av arbete i ofrihet.
  - 15 Patterson 2007 s. 38ff.
  - 16 Dyste Lind 1978 s. 58, 60; Pelteret 1995 s. 82 (som finner detta i 800-talets England).
  - 17 Pelteret 1995 s. 87ff. (återigen 800-talets England); Patterson 2018 s. 40; Faith 2020 s. 197–209.
  - 18 Patterson 2007 s. 40, 54; Patterson 2018 s. 36–40.
  - 19 Bisgaard 1988 s. 29–35; Eriksson 2008 s. 56, 74.
  - 20 T.ex. Lindkvist 1979.
  - 21 Något som Harrison (2017 s. 68) kallat "ett mysterium".
  - 22 Patterson 2018 s. 44–45. Helt dominerande är dock inte den uppfattningen längre: Johan Lund Heinsen (2017, 2018) har påvisat att man i Danmark under 1600- och framförallt 1700-talet utdömde "livslång träldom" i så kallade "slaverier" som straff.
  - 23 Brevet togs inte med i den fornsvenska översättningen. Birgitta VII:28, (latin) s. 204ff., (svenska) s. 247.
  - 24 *multi emunt paganos et infideles ad seruitutem suam [...]*
  - 25 *domini in tantum grauant et exasperant dictos seruos suos verbis contumeliosis et percussionibus, quod aliqui dictorum seruorum veniunt in statu desperationis et in voluntate interficiendi se ipsos.*

- 26 Återgivivet efter Klockars 1971 s. 110 (som baserar sig på förhöret av Cechus Nicolai 1379 i *Acta et processus* s. 435f.).
- 27 *Hec fuit nazione Turca. In iuventute enim sua rapta fuit a Christianis de patria sua. Vadstenadiariet* 235, 20/11 1414, s. 143.
- 28 SDHK 4113, Skarastadgan § 9.
- 29 Dyste Lind 1978 s. 65. Som påpekats av Nevéus 1974 s. 138 motiverades det aldrig explicit i testamentena att frigivningen skedde till själarnas gagn, men att frigivningen intagits i testamentena är ett indicium på detta.
- 30 Schlyter UL KÖB 3 s. 206.
- 31 Schlyter SmL KÖB 3 s. 127.
- 32 Freedman 1991 s. 191, citerat även hos Patterson 2007 s. 56, som kallar det en ”radical interpretation”.
- 33 Citerad efter Rodney Hilton (2003 s. viii), som menar att ”This clause, though late in date, epitomizes the chief desire of rebellious serfs throughout medieval Europe” (s. xiii). Han undersöker dock inte själva argumentet.
- 34 Vilken hade studerat i Paris senast under 1270-talet och där nått magistergraden. SBL: Andreas Andreae And.
- 35 Patterson 2007 s. 35, 54; 2018 s. 70ff. Ett exempel är Paulus inledningsord till Filipperbrevet 1:1, som i modern översättning återges ”Från Paulus och Timotheos, Kristi Jesu tjänare [...]”.
- 36 *Duos possessores habent omnes homines, unum ante baptismum, id est diabolum, alterum postquam baptizati sint, id est Christum [...] De his duobus dominis Dominus dicit: Non potestis duobus dominis servire, sed sepe fit exigentibus peccatis multorum, quod relinquunt possessorem suum [...] Alvastrahomiliet, UUB C 37, citerat efter Härdelin 2005 s. 453. Det är okänt om homiliet skrevs i Alvastra eller fördes dit utifrån, men en inblick i ”vad slag av andlig näring som gavs åt munkarna i Alvastra” ger det hur som helst. *Nemo [servus] potest duobus dominis servire* är hämtat från Matt 6:24 eller Luk 16:13, ställen som dock handlar om Gud och mammon.*
- 37 ... *ut sanguine redempti a seruitute dyaboli* ... Citerat efter Härdelin 2005 s. 314 (som dock översätter med ”tjänsten under djävulen” och tillägger att blodet kom från Kristi sida).
- 38 Fornsvenska legendariet 1 (Codex Bureanus) s. 76 r. 34.
- 39 Översatt i Vadstena. Bonaventura s. 32.
- 40 *Jungfruspegel* s. 542.
- 41 ”Om jungfru Marie fem salutationes m.m.” (översatt i Vadstena), *Skrifter till uppbyggelse* s. 365.
- 42 SMB 1 s. 69.
- 43 Fornsvenska legendariet 1 s. 153 rad 13. Även detta är förstås en variant på Matt 6:24.
- 44 SMP 1 s. 295 (nyutgåva s. 374).
- 45 ”The devotees of the new religion expressed their relationship to their God in the most self-debasing and self-degrading terms that society offered them.” Bradley 1994 s. 151f.
- 46 SMB Leviticus 25:42, 44, 46 s. 375. Vulgata: *mei enim servi sunt et ego eduxi eos de terre Aegypti, non venient condicione servorum [...] servus et ancilla sint vobis de nationibus quae in circuitu vestro sunt [...] et hereditario iure transmittetis ad posteros av possideitis in aeternum.*

NOTER

- 47 STB 18/11 1493. Detta är samma år som kartusianerklostret i Mariefred grundades. Belägget är tvetydigt – jag har tolkat det metaforiskt som att han blev lekbroder i klostret och därmed Guds ”trääl”, men det kan tänkas ha haft en mer bokstavlig betydelse.
- 48 SDHK 1018, 9/7 1277, översättningen sannolikt gjord under senare delen av 1300-talet.
- 49 SDHK 11490, 10/7 1379.
- 50 Fornsvenska legendariet.
- 51 SMB 1 s 102. Klockars (1970 s. 78f.) menar att dessa resonemang är inspirerade av Thomas av Aquino.
- 52 SMB 1 s. 86.
- 53 Birgitta IV:63, (latin) s. 198, (fornsvenska) s. 121, (svenska) s. 114. Den latinska versionen har en annan lydelse: *Seruus dimissus sibi ipsi satis ostendit voluntate, quid faceret actu, si permitteretur.*
- 54 Suso s. 106.
- 55 *Jungfruspegel* s. 536.
- 56 ”Frihetsvisan”, *Dikter och rim* s. 390.
- 57 ”Om bohag med mera”, *Dikter och rim* s. 429.
- 58 Citerat efter Ivarsson 1970 s. 3.
- 59 *inimici Dei [...] semper ardere [...] ipsi sunt serui pessimi, qui carebunt hereditate.* Birgitta I:22, (latin) s. 301, (fornsvenska) s. 66, (svenska) s. 108.
- 60 *Själens tröst* s. 117–119.
- 61 SMB Exodus 20:2 s. 330. Vulgata: *qui eduxi te de terre Aegypti de domo servitutis.*
- 62 Sannolikt översatt i Vadstena i slutet av 1400-talet. SMB s. 84, Domarboken kap. 6:1–2. Vulgata: *filii Israhel [...] septem annis et oppressi sunt valde ab eis.*
- 63 Kung Valdemars överlåtelse av Skåne till Magnus Eriksson, SDHK 4664, 3/1 1341, på latin med fornsvensk 1400-talsöversättning.
- 64 SDHK 9850, 1371 u.d. Brev från dem norr om Tiveden och Kolmården till dem söder om skogarna.
- 65 Lönnroth 1966 s. 38 (citat där): SDHK 39340. Det så kallade förmaningsbrevet.
- 66 Codex A 20 s. 328r, RA. För sammanhanget, se Norborg 1958 s. 229.
- 67 SDHK 26967, 21/3 1457.
- 68 Se t.ex. GIR 29/12 1521 s. 24; jan/feb 1528 s. 232; 24/12 1534 s. 341.
- 69 Brev från de belägrande soldaterna till soldaterna inne i Stockholm, citerat efter Ericson 2004 s. 92.
- 70 SRA, två berättelser om riksdagen 1569 s. 277, 329, adelns första framställning om privilegierna s. 368.
- 71 Metaforen var inte unik för Sverige utan förekom t.ex. även i England, där man under 1300-talet skaldade om hur Vilhelm Erövraren ”set the English to be thrall, that was so free [...] For all this thralldom that now on England is, through Normans it came, bondage and distress”. Citerat efter Faith 2020 s. 207f.
- 72 Carolina Uppenberg har visat att ”träldomen” var ett viktigt argument i den politiska debatten rörande tjänstefolksinstitutionen under 1700- och 1800-talen, då den senare legitimerades med rätten att byta husbonde och att få lön, vilket kontrasterades mot trälens ofrihet. Uppenberg 2018 s. 205–214.
- 73 SMB 1 s. 69.
- 74 *Svenska kyrkobruk* s. 15.
- 75 Bonaventura s. 87.

- 76 Fornsvenska legendariet III s. 508.
- 77 Citerat efter Rääf 1856, 24/1 1474.
- 78 *Privilegier* I nr 199, 18/3 1491.
- 79 Peder Månssons *Bondakonst*, rad 5–10 s. 19.
- 80 Kungl. brev till Axel Andersson (Lillie), GIR 5/6 1545 s. 366f.
- 81 Kungl. brev till allmogen i Stäkets län, GIR 8/12 (?) 1539 s. 262.
- 82 Finska RA 219, Sibbo 27/5 1592.
- 83 Mars 1490. SDHK 32913 = FMU 4286.
- 84 K 354, hertig Karl till Schering Eriksson 9/6 1577.
- 85 Kungl. brev till Lasse Rasmusson, RR 24/8 1579 s. 230.
- 86 STB 3/12 1580.
- 87 STB 26/8 1581.
- 88 Om tråldom i konungens gård eller hos målsäganden som straff för stöld enligt Skånelagen och på Själland, se Nevéus 1974 s. 34f.
- 89 Schlyter GL I 2 § 3 s. 10 ("leggi a bac hennj siex vintir sen malj ier intir"), kap. 6 § 5 s. 18 ("En þaun yrkin [fyri thaim] þria vintir sen mali ir intir"), 16 § 2 ("En þrel þan sum ort hafr mala þa taki frelsj firi kirchju durum").
- 90 Holmbäck & Wessén GL s. 261.
- 91 Att det rör sig om brott mot kyrklig rätt påpekas av Nevéus 1974 s. 65f.
- 92 "þa hauær hon fristulit frælsi sinu" Schlyter ÖgL Vþ 37 s. 92. Att motsvarande bestämmelser gällde även män framgår indirekt i Schlyter ÖgL Vþ 4 s. 69.
- 93 Schlyter ÖgL Vþ 35 s. 91.
- 94 Schlyter VmL þB 15 s. 233f.; Schlyter UL þB 7 § 3 s. 265f.
- 95 SDHK 5201. I ett referat av stadgan (SDHK 5089), vilket av utgivaren anses vara riktat till en biskop, sägs att *Si mercenarius defecerit in pecunia recompenset in inpensione laborum iuxta tantam pecuniam, primo actori postea pro dimidietate nobis*. Två saker är värda att notera här: dels att den dömde endast skall arbeta halva tiden för "nobis", dels tyder ordvalet på att mottagaren hade rätt att uppbära konungssakörena och därmed även straffarbetaren, vilket på 1340-talet antagligen endast gällde ärkebiskopen (se Andrae 1960 s. 111–114).
- 96 Peder Låle 900, *Si boue cassus eris corpus lue debitor eris*.
- 97 Domarregler, OPSS 4 s. 304.
- 98 Schlyter MEL GB 8 § 1 s. 59.
- 99 Schlyter MEL þB 21 s. 225ff.
- 100 Schlyter MES KgB 10 § 1 s. 16, 14 s. 22. Se Holmbäck & Wessén MES s. 26 not 34, som förmodar att denna bestämmelse var allmänt tillämpad och uppräknar ytterligare paragrafer i stadslagen enligt vilka böter omvandlades till straffarbete.
- 101 Schlyter KrL TB 26 s. 254f. I ett manuskript från mitten av 1500-talet har bestämmelsen om straffarbetstiden ändrats till att den dömde skulle arbeta "för konungen, så länge konungs ämbetsman täckes". Schlyter KrL s. 254 not 27.
- 102 Schlyter KrL BB 36 § 3 s. 196.
- 103 Kommentarer till stadslagen, OPSS 4 s. 322 (kommentar till giftermålsbalken kap. 2).
- 104 *Dikten om kung Albrekt* v. 196–199, s. 215f. Enligt Grubbs ordspråksbok innebar uttrycket "antingen till repet eller grepen" att "När en människa blir desperat om sin välfärd, måste hon antingen arbeta med äran (därmed grepen förstås) eller stjäla sig till födan, och så få repet, i.e. galgen till arbetslön." Grubb 1665 s. 29.

NOTER

- 105 Dessa belägg redovisas i bilaga 8.
- 106 T.ex. Edling 1941, Vaksala härad 2/5 1548.
- 107 T.ex. STB 25/4 1547; Sala gruva 14/8 1574, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, RA. Att straffarbete under 1500-talet främst tillämpades som benådning från dödsstraff, samtidigt som antalet brott som skulle bestraffas med döden ökade kraftigt, är i linje med vad Patterson funnit för flera andra länder i Västeuropa. Patterson 2018 s. 44f.
- 108 Två sådana fall i ett brev från hertig Karl till Schering Eriksson, 16/6 1591, Kungliga arkiv, vol. K 354.
- 109 Färnebo saköreslängd 1552, GH 1552:2 (dömd till 34 marks böter för jungfrukränkning); Höga nämnden 7/6 1566 s. 251.
- 110 Vaksala härad 20/5 1552, UH 1552:13 (dömd till 46 marks böter för hor).
- 111 STB 22/1 1588.
- 112 Kungl. brev till ståthållarna i Stockholm 13/3 1573 (efter RR), HH 29 s. 195–196; STB 21/3 1576; STB 27/11 1576; Edling & Svenonius 1950, Olands & Frösåkers härader 10/2 1586.
- 113 Kungl. brev till ståthållarna i Stockholm 13/3 1573 (efter RR), tryckt i HH 29 s. 195–196; Kungl. brev till Karl Eriksson, RR 8/5 1576 s. 102v; STB 3/10 1576; K 354, hertig Karl till Schering Eriksson 9/6 1577; Kungl. brev till Lasse Rasmusson, RR 24/8 1579 s. 230; ETB 3/5 1582.
- 114 STB 3/3 1575; Hertig Karls svar till Bo Ribbing angående högmålsaker, HKR 15/12 1597 s. 245v.
- 115 Enligt det ovan citerade manuskriptet av den yngre landslagen från mitten av 1500-talet. Schlyter KrL s. 254 not 27.
- 116 En Margit dömdes till arbete vid Vads gård 1546 men friköpte sig efter en tid för 3 mark som hon fått genom att sälja ett ungnöt som hon ägde. En bonde på Öland erlade 1559 en ox för att lösa sin dotter från arbetet. En bonde friköpte samma år sin dotter från Hallkveds gård i Uppland för 4 mark, medan en man i Västerås fick sin piga fri genom att skeppa fogdens ved till Stockholm 1562. Sala gruva saköreslängd 1546, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 43, RA; Norra Motet saköreslängd 1559, SmH 1559:3; Strödda kamerala handlingar vol. 55, Klagomålsregister 1559, ”Besvärningar emot Söverin van Upsale ...”; Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Klagomålsregister vol. 2:2 (två exemplar), klagomål mot Severin Jute 1562.
- 117 Ett antal straffarbetsdomar från seklets slut har hittats genom Westlund 2018 s. 85–88, som även tar upp bruket av fängelser i samband med andra typer av domar och eventuellt arbete där.
- 118 Mirakel Katarina nummer 19; JTB 1490.
- 119 Bland annat en dom utfärdad av kungen (Kungl. brev till Lasse Rasmusson, RR 24/8 1579 s. 20) och en av ärkebiskopen (Angermanni räfst s. 125, Aska härad 1596), vilka snarast kan tänkas spegla rättspraxis i Uppland. Från Östergötland finns dock ett par exempel på straffarbetsdomar utdömda på tinget (Aska saköreslängd 1561, RN vol. 39).
- 120 Exempel: *Ekholmen*: ETB 7/6 1560; *Hallkved*: Strödda kamerala handlingar vol. 55, Klagomålsregister 1559, ”Besvärningar emot Söverin van Upsale ...”; *Uppsala*: Edling 1941, Vaksala härad 2/5 1548; *Österby*: Edling & Svenonius 1950, Olands & Frösåkers härader 10/2 1586; *Hade*: Hamrånge saköreslängd 1551, GH 1551:3;

- Vad*: Sala gruva saköreslängd 1546, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 43, RA; *Väsby*: Sala landsting 17/8 1554, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 47; *Västerås*: Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Klagomålsregister vol. 2:2 (två exemplar), klagomål mot Severin Jute 1562; *Segersjö*: Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Klagomålsregister vol. 3:3, Högmålsaker i Kristoffer Perssons befallning (dvs. hertig Karls arv och eget i Västergötland och Östergötland) 1577; *Örebro*: Sköllersta saköreslängd 1577, NH 1577:14; *Vadstena*: Angermanni räfst s. 125, Aska härad 1596; *Rälla*: Slättbo saköreslängd 1547, SmH 1547:2.
- 121 STB 7/3 & 25/4 1547; 11/12 1553; 20/8 1544; 27/8 1586. Slottsfogden i Stockholm lät därtill 1546 meddela att den som bröt mot ett nyligen utfärdat påbud ”den skall kämnären anamma och föra på slottet och låta'n gå i gravarna för olydnaden”. STB 5/4 1546.
- 122 Citerat efter Norberg 1978 s. 65f., som hänvisar till ett brev i ”Bergshandlingar, bunt 54, fol. 279:2”.
- 123 Höga nämnden 16/1 1567, s. 288–289.
- 124 Kungl. brev till Kristoffer Nilsson, RR 6/12 1568 s. 77.
- 125 Kungl. brev till Lennart Germundsson, RR 5/5 1569 s. 171r.
- 126 ”några fångar, som för deras otillbörliga misshandels skull för någon tid sedan till Salagruvan blev förskickade” hade rymt bort enligt kungl. brev till Per Hansson, RR 28/5 1569 s. 195.
- 127 Kungl. brev till Erik Håkansson, RR 31/3 1571 s. 61r.
- 128 Kungl. brev till ståthållarna i Stockholm 13/3 1573 (efter RR), tryckt i HH 29 s. 195f.
- 129 Kungl. brev till Lennart Germundsson RR 8/2 1572 s. 41.
- 130 Detta är det enda exemplet på att även kvinnor skulle dömas till straffarbete i Sala. De skulle dock (till skillnad från borgardrängarna) inte skickas ned i gruvan utan istället arbeta i sovringsboden, där stenen krossades till mindre bitar. Inga sådana domar har återfunnits. Kungl. mandat om köpenskapen, RR 11/8 1580 s. 82v, tryckt i Schmedeman 1706 s. 76. Bestämmelsen uppmärksammas i Hammarskjöld 1866 s. 50, 63. Om personbevisen i fogdeinstruktion 1583, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 25f.
- 131 VmH 1575:6A, löningsregister. ”De fattiga fångar och missdådare som till gruvan äro förskickade, att gå i gruvan natt och dag och lösa sitt liv” fick 1587 lärft och vadmal ”till skjortor, byxor, tröjor och strumpor, och eljest till jordalakan när de bliva döda och eljest av gruvan ihjälslagna, och till bindlar, när några varde av gruvans fall sargade”. Därtill fick de 6 öre i hjälp i månaden ”efter[som] de få svag utspisning och gå i stort arbete, och kunna sig inte annars behjälpa, och ligga dag och natt i gruvan”. Samma belopp utbetalades åtminstone även 1579 och 1586. I övrigt framgår av räkenskaperna att de flesta fångar bodde i ”fånggården”, där det fanns en ”fångkock” som också utspisade en del andra gruvarbetare, medan några fångar åtminstone vissa år istället inhystes i gruvbyn. Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 72, 74–76.
- 132 Namnlistor ingår i VmH 1579:9A, 1580:1A, 1581:9A, 1585:6A, 1586:3A; liksom i Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 72 (1579) och 74–76 (1582–1587). Den namnlista som är bilagd VmH 1578:10A är en kopia av listan från 1579 och kan därför inte användas för en jämförelse.
- 133 För beräkningen av minimivärdet har jag adderat ökningarna av antalet fångar i de månatliga utspisningslängderna. T.ex.: månad 1 1569 utspisades 0 straffångar, månad 2 utspisades 5 och månad 3 utspisades 8, vilket ger summan 8 (det förutsätts

NOTER

- alltså att alla de 5 fångarna från månad 2 överlevde). För de år då det endast finns genomsnitt i räkenskaperna har jag lagt till hälften av detta. Till detta har lagts de fångar som är kända genom domar, eftersom endast ett fåtal av dem också förekommer i räkenskaperna (nämligen Påvel Mickelsson 1578–1579, Per i Västerby 1579 och kanske Stockholms-Pelle 1586). För den högre och mer realistiska beräkningen antas därtill att 1/15 av fångarna avled, rymde eller frisläpptes varje månad (vilket motsvarar vad som framgår ur namnlistorna).
- 134 Kungl. brev till ståthållarna i Stockholm 13/3 1573 (efter RR), tryckt i HH 29 s. 195f.; STB 10/6 1587 & 12/8 1587.
- 135 JTB 1490; STB 10/6 1587.
- 136 Heinsen 2017 s. 15. Om bödelns stigmatiserande beröring i 1600-talets Sverige, se Sandén 2016 s. 228–240.
- 137 Kungl. brev till Erik Håkansson, RR 31/3 1571 s. 61r.
- 138 Kungl. brev till ståthållarna i Stockholm 13/3 1573 (efter RR), tryckt i HH 29 s. 195–196. Erik Håkansson nämns som befallningsman 1570–1571 i STB. Brännmärkning av straffarbetare infördes även i andra västeuropeiska länder under 1500-talet, Patterson 2018 s. 58f.
- 139 STB 3/12 1575.
- 140 STB 9/4 1576.
- 141 STB 3/10 1576.
- 142 STB 2/3 1588.
- 143 Mirakel Katarina nummer 19.
- 144 Fogdeinstruktion 1583, tryckt i *Instructioner* 1852 s. 25f.; Hammarskjöld 1866 s. 50.
- 145 Edling & Svenonius 1950, Olands & Frösåkers härad 10/2 1586.
- 146 Så t.ex. vid Stockholms slott STB 25/4 1547 & 22/7 1570; på Skeppsholmen STB 19/3 1565; vid Uppsala GIR 21/5 1556 s. 755f.
- 147 Sala gruva saköreslängd 1548, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 46, RA; Vaksala härad 20/5 1552, UH 1552:13; Edling 1941, Ulleråkers härad 22/9 1553; STB 26/8 1581; Edling & Svenonius 1950, Olands & Frösåkers härad 10/2 1586.
- 148 T.ex. STB 20/ 1585 & 12/8 1587; Edling 1941, Färentuna härad 17/2 1597.
- 149 Brita Hansdotter (Tott) räkenskaper 21/4 1511.
- 150 Snevringe härad AIa:1 3/12 1584, ULA.
- 151 Advokatfiskalen vid Göta hovrätt EVIIAAAC:1, Habo socken 1/4 1595, VaLA.
- 152 Schlyter UL ÄB 16 § 2. Motsvarande (men kortare) bestämmelse fanns även i Hälsingelagen, HL Ä 13 § 3.
- 153 Schlyter GL 28 § 6 s. 70 innehåller en hänvisning till en internationell överenskommelse ("lag är länder emellan") om det högsta priset för friköp av en gotlänning som inte är känd från andra källor, Holmbäck & Wessén s. 279.
- 154 Schlyter ÖGL GB 14 § 1.
- 155 Schlyter MEL EB 32 s. 117; Schlyter KrL JB 27 s. 210.
- 156 Schlyter MEL KgB 18 s. 29.
- 157 Korpela 2019 s. 242.
- 158 Korpela 2019 s. 138.
- 159 *pagani et scismatici Rutheni [...] consvevere [...] maximam captivorum catervam sepius abducentes Finlandiam invadere.* 30/8 1463. SDHK 43999 = FMU 3211. Korpela (2019 s. 142) anger felaktigt att brevet är från 1473.

- 160 *parrochianique ipsius ecclesie partim interfectj et partim in captiuitatem ductj ab infidelibus supradictis*. 16/6 1473. SDHK 44089 = FMU 3551. Korpela 2019 s. 142.
- 161 Mars 1490. SDHK 32913 = FMU 4286. Korpela 2019 s. 142f., 191.
- 162 Korpela 2019 s. 141, 143.
- 163 *multa milia christianorum occidendo et servituti perpetue subiciendo*. 22/6 1496. SDHK 43367 = FMU 4682. Om denna bullas färd till Norden, se Harrison 2005 s. 500f.
- 164 *pro redimendis captivis a Ruthenis*. 12/1 1496. SDHK 33336 = FMU 4650. Korpela 2019 s. 142.
- 165 SDHK 35976, 7/11 1507, tryckt i BSH 5 s. 226. Det sista uttrycket ”ester och haka” betyder enligt Gustafson (1950 s. 20, 38) ’livegna’ (i Estland och Livland). Liknande uttryck användes av Gustav Vasa 1534 (”ester, [liv]egna och deras eviga trälar”, om lybeckarnas planer på krig mot Norden) och vid riksdagen 1569 (att den avsatte kung Erik hotat att göra de svenska bönderna till ”ester och trälar”). GIR 8/7 1534 s. 162; SRA 1569 s. 277.
- 166 Korpela 2019 s. 124, 155, 191f.
- 167 Korpela 2019 s. 156, 200.
- 168 Korpela 2019 s. 118.
- 169 Korpela 2019 s. 150, 156f.
- 170 ”Register om all den skada såsom är skett Anno 87 och 88 här i Kexholms län igenom ryssekasakers förplundring”, Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, Krigshistoriska samlingen: V Ryska kriget 1570–1595, vol. M 1276. I registret nämns att en son till bonden Hoffwata Ondres i Pälkjärvi fångades, att ”en person blev fångad” hos bonden Ivan Lepioinen i samma socken samt att två personer fångades hos Hofwatta Leopä i Tohmajärvi. Prästsonen återköptes för 700 denningar. På ett ställe hänvisas till ”den tid fångarna löstes igen” i Sordavala socken, vilket visar att fler fångar togs än de som nämns i registret.
- 171 Korpela 2019 s. 157, 160. Korpela påpekar att dessa förband kom ”från den kaukasiska och svartahavsslavhandelns kärnområde”.
- 172 Korpela 2019 s. 192.
- 173 Korpela 2019 s. 157, 192, 217, 219.
- 174 Korpela 2019 s. 192, 217, 219.
- 175 Korpela 2019 s. 192, 217.
- 176 Korpela 2019 s. 83.
- 177 Korpela 2019 s. 130, 156.
- 178 Korpela 2019 s. 222. Slavhandeln med finska och svenska fångar fortsatte även längre fram i tiden. Bland annat nämner Korpela (2019 s. 236ff.) exempel från slavmarknaderna i Astrakhan 1677 och ”tusentals” slavar i Esfahan i Persien under åren efter stora nordiska kriget.
- 179 Nöteborgstraktaten, DS 2418AB (latin) och 2418 (svenska). Att dessa texter återger originalet, se Friedländer 1946 s. 124f.
- 180 ST III s. 326.
- 181 ST III s. 361.
- 182 ST III s. 405.
- 183 ST III s. 702.
- 184 ST III s. 450.
- 185 ST III s. 504.

- 186 ST III s. 562.
- 187 ST IV s. 184.
- 188 ST IV s. 353. Som Friedländer (1946 s. 128f.) visat beror det varierade språkbruket på att originaltraktaterna utfärdats på ryska och därefter översatts (till svenska, lågtyska eller latin). Exempel på ryska traktater citeras av Korpela 2019 s. 116f., som också påpekar att motsvarande bestämmelser fanns i traktater mellan Moskva och Litauen.
- 189 Att Skarastadgan inte nämner utländska eller hedniska trälar påpekas också av Korpela 2019 s. 33, som menar att träldomen kan ha levt kvar i östra Finland och Karelen.
- 190 Klockars 1971 s. 104f.; Harrison 2005 s. 465–475.
- 191 Nyberg 2018 s. 234.
- 192 Korpela 2019 s. 33.
- 193 Korpela 2019 s. 139.
- 194 7/1 1493. SDHK 32872 = FMU 4460. Korpela 2019 s. 166 (som inte anger brevetts datering).
- 195 Brev från Ture Bielke och Gustaf Fincke till kungen 22/7 1556, tryckt i *Handlingar till upplysning af Finlands häfder IV* s. 250. Korpela 2019 s. 170.
- 196 SmH 1573:3. Uppgiften ingår både i räkenskapen och i en förteckning över ovissa inkomster (saköre m.m.) från Sunnerbo härad.
- 197 GIR 5/5 1556 s. 274.
- 198 Instruktion för de svenska sändebuden till Ryssland, GIR 24/10 1556 s. 568.
- 199 Kungl. brev till Anders Nilsson, RR 31/10 1563 s. 204.
- 200 Kungl. instruktion för regeringen i Stockholm under hans frånvaro, RR 1/11 1563 (inskrivet på fel plats i registraturet, i vol. 37 s. 293). Att de danska fångarna faktiskt tvingades ”gå uti en bult” har nyligen bekräftats vid utgrävningar av gruvkyrkogården i Sala. På en del av kyrkogården har endast yngre eller medelålders män begravts, utan kistor, och en av dessa olycksaliga hittades begravnen med sin boja fortfarande på plats kring halsen. Isotopanalyser visar att dessa män inte vuxit upp i Sverige utan troligen i Danmark, och i en av gravarna hittades dessutom ett danskt mynt från 1560-talet. Bäckström & Price 2016 s. 154–168.
- 201 Varav 3 tyskar, 9 ”baggar” och 47 ”jutar” vilka hade fångats vid Härene i Västergötland, därtill 8 jutar som hade skickats via Stockholm. ”Register på de danska fångar som äro vid Uppsala gård den 24 februari anno 1564”, Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, Krigshistoriska samlingen, IV Nordiska sjuårskriget, vol. M 1272. Ytterligare fångar togs, enligt anteckningar rörande dem som hölls fängslade vid Arboga gård 1566, 1563 vid Halmstad (en fånge), i Jämtland (en soldat och hans hustru) och av flottan vid Bornholm (nio fångar, varav två dog i pesten 1566), vid Kalmar 1564 (en dansk och en tysk) samt vid Varberg 1565 (två fångar, varav en dog i Arboga i pesten). Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Löningsregister vol. 9, RA. Uppgifter finns också om ett drygt hundratal fångar som togs av flottan 1564 vid Bornholm, samt om fem danskar ”fångade hit till Sverige” av flottan 1565. Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, Krigshistoriska samlingen, IV Nordiska sjuårskriget, vol. M 1272.
- 202 Strödda kamerala handlingar vol. 74 (”Till dessa efter:ne slott och gårdar förskickades av de danska fångar”, 1565). Fångarna fördelades enligt följande: Svartsjö och

- Nyköping 30 var, Dannemora och Eskilstuna 20 var, Ekolsund 16, Venngarn, Örby, Häringe, Segersjö och ytterligare en gård (vars namn är förlorat) 10 var.
- 203 Vid Arboga fanns 1566 16 danska fångar (Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, Löningsregister vol. 9, RA), 1568 fanns 8 kvar (Löningsregister vol. 10), medan det vid Ulvesunds gård 1569 fanns 15 fångar (varav en kvinna) som fick ”hjälp” av kronan (Löningsregister vol. 10). Vid Uppsala fanns 1566 som mest 39 tyska och 153 danska fångar, ett antal som dock decimerades till följd av pesten (UH 1566:13); 1568 fick endast två danska fångar lön vid slottet (en fiskare och en stalldräng). Vid Västerås slott fick 1570 17 danska fångar skor och tyg (VmH 1570:2). Vid Stockholms slott, slutligen, fick 61 danskar lön 1566, av vilka många arbetade hos (och vaktades av) hantverkare som smeder, timmermän, mjölnare eller bagare, medan andra arbetade i kronans ladugårdar och en hölls som trappsofare på slottet (Löningsregister vol. 4). Att Stockholms hantverkare fick krigsfångar som arbetskraft framgår också av en odaterad förteckning (”Register över de fångar som Hein profoss haver i sin befallning”, Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, Krigshistoriska samlingen, IV Nordiska sjuårskriget, vol. M 1272), vilken även nämner att tre av fångarna kom från Blekinge och sju från Göinge i Skåne. Enligt denna förteckning fanns 23 fångar hos hantverkare, 14 på slottet och 3 i kronans smedja, medan 10 fångar ”sânt[s] till Salberget”. 1569 fanns endast fem fångar kvar i kronans ladugårdar i Stockholm (Löningsregister vol. 5).
- 204 Kungl. brev till Anders Nilsson, RR 16/7 1565. Detta citat uppges felaktigt i Norberg 1978 s. 60 komma från februari 1566, vilket därifrån även uppges i Bäckström & Price 2016 s. 166.
- 205 Instruktion för regeringen i Stockholm under konungens frånvaro, 8/8 1565, HSH 27, s. 136. Även citerad i Norberg 1978 s. 56f.
- 206 Kungl. brev till Anders Nilsson, RR 23/1 1566 s. 23f. Se även Kungl. brev till Lennart Germundsson, RR 23/1 1566 s. 16v.
- 207 Kungl. brev till Anders Nilsson, RR 9/2 1566 s. 39v.
- 208 Kungl. brev till gruvfogdarna, RR 9/2 1566 s. 42.
- 209 Rasmus Ravalssons brev till kungen 23/2 1566, Diarium 1566 s. 31.
- 210 RR 3/6 1566 s. 117f. Utdrag tryckt i Diarium 1566 s. 31.
- 211 Brev från Jöran Larsson 21/4 1566, Diarium 1566 s. 66.
- 212 Kungl. brev till Anders Nilsson, RR 9/2 1566 s. 40r.
- 213 Höga nämnden 15/1 1567, s. 288f.
- 214 Kungl. brev till Kristoffer Nilsson, RR 10/6 1567 s. 232v.
- 215 Citerat hos Granström 1940 s. 211.
- 216 VmH 1569:3A. ”Månad 1” började detta år den 12 september. Detta är den tidigaste förteckningen över fångarna i Sala jag funnit. Vid en jämförelse med en odaterad namnlista över tio fångar skickade från Stockholm, kanske från 1565, framgår att ingen av dessa då fanns kvar i gruvan, men vi kan inte veta om de hade avlidit eller lyckats rymma. ”Register över de fångar som Hein profoss haver i sin befallning”, Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, Krigshistoriska samlingen, IV Nordiska sjuårskriget, vol. M 1272.
- 217 Kungl. brev till Kristoffer Nilsson, RR 6/12 1568 s. 77.
- 218 ST IV s. 391.
- 219 Utspisningslängd i VmH 1573:9A (månad 1–2).

NOTER

- 220 Hertig Karls rådslag och betänkande, Stockholm 8/6 1574, HKR s. 42v–43r. Korpela 2019 daterar denna handling till den 1/6.
- 221 Kungl. brev till Hans Garp, RR 12/9 1576.
- 222 Hertig Karls brev till konungen, HKR 2/3 1577.
- 223 Kungl. brev till Arvid Henriksso, RR 15/12 1577.
- 224 Dessa fångar var Per ryss (1580) och Tomas ryss (1580) (VmH 1580:1A), Ivar ryss (1582) och Konrad ryss (1582), Mickel ryss (1582–1583), Anders ryss (1582–1583) och Tomas ryss (1582–1583), samt därtill möjligen Lasse Persson est (1584), Tomas turk (1585–1586) och Hans livlänning (1586–1587) (Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 74–76), det vill säga sammanlagt inte mer än ett tiotal män.
- 225 Löningsregister vol. 3:2 (1582), Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630, RA: två ryssfångar vid Finspångs gård och femton vid Vånga stålgruva.
- 226 Korpela 2019 s. 139f., 169f.
- 227 Från Sala finns exempel i saköreslängderna på att legodrängar sattes i kistan just därför att de vägrade att gå ned i gruvan, som lille Rasmus dräng Simon 1541 som ”inte ville tjäna honom till bergsarbete”. Många andra notiser omtalar endast att drängar i Sala dömdes för ”tredska” mot sin husbonde, vilket (eftersom det knappt alls förekommer på andra orter) också bör ha rört just gruvarbetet. Sala gruva kistepenningar 1541, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 26, RA.
- 228 Patterson 2018, s. 60f.
- 229 Sandén 2016, s. 68–71.
- 230 Sala gruva 14/8 1574, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper vol. 58, RA.

9. Från trälar till tjänstefolk

- 1 Myrdal 2004 s. 243–249.
- 2 Se t.ex. Andersson 2018 s. 114f.; Nygård 1989 s. 84.

Källor och litteratur

Detaljer rörande specifika källdokument redovisas löpande i noterna.

Otryckta källor

Riksarkivet (RA), Stockholm

Allmogens besvär, vol. R 5462

Bergsbruk: Salbergets räkenskaper, vol. 22, 26, 36, 43, 46–47, 58, 72–76

Bielkesamlingen

Hogenskild Bielkes samling, vol. E 1982–1984

Nils Pedersson Bielkes maka Anna Hogenskild, vol. E 1988–1990

Nils Pedersson Bielke och hans maka Anna Hogenskild, vol. E 1991

Codices: A 20, C 10, C 32, C 51, C 52, C 54, D 9

Finska kameralia, vol. 110:1

Geometriska jordeböcker, vol. C 4

Hertig Karls registratur (HKR)

Kammarkollegiets ämnessamlingar

Adeln och dess gods: Svante Bielke, vol. 37

Kungliga arkiv, vol. K 354

Landskapshandlingar

Dalslands handlingar (DIH)

Gästriklands handlingar (GH)

Hälsinglands handlingar (HH)

Närkes handlingar (NH)

Smålands handlingar (SmH)

Södermanlands handlingar (SöH)

Upplands handlingar (UH)

Värmlands handlingar (VIH)

Västerbottens handlingar (VbH)

Västergötlands handlingar (VgH)

Västmanlands handlingar (VmH)

Östergötlands handlingar (ÖgH)

Riksarkivets ämnessamlingar

Ortshistoria: Stockholms stads acta, vol. 21

Militaria: Krigshistoriska samlingen:

Nordiska sjuårskriget, vol. M 1272

Ryska kriget, vol. M 1276

Riksregistraturet (RR)

Röda nummer (RN), vol. 39, 354

Strödda domböcker och rättegångshandlingar, vol. 3–4, 6–8, 29

Strödda kamerala handlingar, vol. 44, 55, 74, 89

Strödda militiehandlingar före 1631, vol. C 1, C 4

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630

Drängeregister (DR)

Fogdarnas räkenskaper

Klagomålsregister, vol. 1–3

Löningsregister

Strödda äldre räkenskaper

Varuvärderingar från äldre vasatiden

Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper, vol. 2–4

Ålvsborgs lösen (ÄL) 1571

Krigsarkivet (KrA), Stockholm

Militieräkningar, vol. 1592/19

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Lidköpings rådhusrätt, vol. A1a:1

Viste häradsrätt, vol. A1a:1

Härnösands landsarkiv (HLA)

Gästriklands domsagas häradsrätt, vol. A1a:1

Uppsala landsarkiv (ULA)

Hela Dalarnas tingslags häradsrätt, vol. A1:1

Snevringe häradsrätt, vol. A1a:1

Strängnäs rådhusrätt, vol. A1:2

Svinnegarns kyrkoarkiv, vol. PII:1

Vadstena landsarkiv (VaLA)

Advokatfiskalen vid Göta hovrätts arkiv, vol. EVIIAAAA:1, EVIIAAC:1

Gemensamma domböcker för Östergötlands län, vol. 1

Jönköpings rådhusrätt, vol. A1:2

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

C 19, E 216 (Funbo kyrkoräkenskap)

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm

B 172, C 81 (Kung Kristian III:s recess för Gotland 1537)

Statens historiska museum (SHM), Stockholm

Hammarby kyrkoräkenskap (inv. 21130)

Riksarkivet, Helsingfors

Topographica: Raumo

Äldre räkenskapssamlingen, vol. 216d, 217, 219, 219a, 483 By, 483 Dj, 1320, 3807,

4744, 4749, 5444, 5446

Riksarkivets verksamhetsställe i Åbo

Släkten von Gerdtens samling, mapp 2

Tryckta källor

- Alvered, Zeth, *Två senmedeltida räkenskapsböcker*, Uppsala 2000.
- Angermanni räfst = Otto Holmström (utg.), *Årkebiskop Abrahams räfst: efter originalakterna*, Uppsala 1901.
- Articuli ordinantiae* 1541 = Otto Ahnfelt (utg.), "Articuli ordinantiae", *Tidskrift för teologi*, 1892.
- ATB = Erik Noreen & Torsten Wennström (utg.), *Arboga stads tänkebok*, Uppsala 1935–1950.
- "Besvär mot Bengt Nilsson [Ferla] till Bergshammar", *Historisk tidskrift* 1894.
- Birgitta: fornsvenska = G. E. Klemming (utg.), *Heliga Birgittas uppenbarelser*, Stockholm 1857–1862.
- Birgitta: latin = *Revelaciones*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1967–.
- Birgitta: svenska = Tryggve Lundén (övers.), *Himmelska uppenbarelser*, Malmö 1957–1959.
- Birgitta Hansdotter (Tott) räkenskaper = Zeth Alvered (utg.), *Två senmedeltida räkenskapsböcker*, Uppsala 2000.
- Bjurling, Oscar (utg.), *Das Steuerbuch König Eriks XIII: Versuch einer rekonstruktion*, Lund 1962.
- Bonaventura = G. E. Klemming (utg.), *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne*, Stockholm 1860.
- Bonow, Madeleine et al. (red.), *Biskop Brasks måltider: svensk mat mellan medeltid och renässans*, Stockholm 2016.
- Brasks *Calendarium* = Per Kylander (utg.), *Calendarium oeconomicum afskrifvet ur en gammal hushållsbok efter biskop Brask*, Linköping 1793.
- Brasks gårdsbok = Erik Arnell (utg.), *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning*, Stockholm 1904.
- BSH = C. G. Styffe (utg.), *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*, Stockholm 1859–1884.
- Bunge, F. G. von & Madai, C. O. von (utg.), *Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Esth- und Curlands*, Dorpat 1842–1846.
- Bäärnhielm MEL = Göran Bäärnhielm (utg.), *Magnus Erikssons landslag: latinsk översättning (ca år 1500) av Ragvald Ingemundsson: lib v–xv*, Stockholm 1980.
- Collmar, Magnus (utg.), *Sörmländska häradsdomböcker från 1500-talet*, Eskilstuna 1953.
- Columella, Lucius Junius, *Tolv böcker om lantbruk: en tvåtusénärig romersk lantbrukslära*, Stockholm 2009.
- Det Rosengrenska lagförslaget = F. A. Dahlgren (utg.), *Lagförslag i Carl den niondes tid*, Stockholm 1864.
- DF = *Diplomatarium Fennicum*, df.narc.fi (senast besökt 2022-10-23).
- Diarium 1566 = Carl Silfverstolpe (utg.), *Kongl. kansliets diarium öfver ingångna skrivelser 1566*, HH 8:2, Stockholm 1878.
- Dikten om kung Albrekt* = Gisela Vilhelmsdotter (utg.), *Riddare, bonde och biskop: studier kring tre fornsvenska dikter jämte två nyeditioner*, Stockholm 1999.
- Dikter och rim = G. E. Klemming (utg.), *Svenska medeltids dikter och rim*, Stockholm 1881–1882.

- DS = *Diplomatarium Suecanum*, 1829–.
- Edling, Nils (utg.), *Uppländska domböcker 2: Upplands lagmansdombok 1578–79*, Uppsala 1929.
- Edling, Nils (utg.), *Uppländska domböcker 3: uppländska konungsdomar från vasatiden intill Svea hovrätts inrättande*, Uppsala 1933.
- Edling, Nils (utg.), *Uppländska domböcker 5: Uppländska häradsrättsdomböcker från 1500-talet*, Uppsala 1941.
- Edling, Nils & Svenonius, Olof (utg.), *Uppländska domböcker 7: Långhundra härads dombok 1545–1570*, Uppsala 1946.
- Edling, Nils & Svenonius, Olof (utg.), *Uppländska domböcker 8: Upplands lagmansdombok 1581 och 1586*, Uppsala 1950.
- Eklund, Arne (utg.), *En värmländsk dombok från 1550*, Uppsala 1957.
- ETB = Sven Ljung (utg.), *Enköpings stads tänkeböcker 1540–1595*, Stockholm 1960–1966.
- Finlands silverskatteregister = *Suomen hopeaveroluettelot 1571: Finlands silver-skatteregister 1571*, vol. 1–8, Helsinki 1892–1996.
- FMU = *Finlands medeltidsurkunder*, Helsingfors 1910–1935.
- Fornsvenska legendariet = George Stephens (utg.), *Ett fornsvenskt legendarium: innehållande medeltids klostresagor om helgon, påfvar och kejsare från det i:sta till det xiii:de århundradet*, Stockholm 1847–1874.
- Forssell, Hans, *Sverige 1571: försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland*, Stockholm 1872–1883.
- Friesen, Otto von (utg.), *Upplandslagen efter Ångsöhandskriften*, Stockholm 1902.
- Geete, Robert (utg.), *Småstycken på fornsvenska*, serie 2, Stockholm 1900–1916.
- GIR = *Konung Gustaf den förstes registratur*, Stockholm 1861–1916.
- Glossarium = *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige: glossarium mediae latinitatis Sueciae*, Stockholm 1968–2002.
- Gregers Matssons kostbok = Zeth Alvered (utg.), *Gregers Matssons kostbok för Stegeborg 1487–1492*, Uppsala 1999.
- Gregers Matssons räkenskaper = Zeth Alvered (utg.), *Gregers Matssons räkenskaper*, Uppsala 1996.
- Grubb, Christofer Larsson, *Penu proverbiale dhet är: ett ymnigt förråd aff allehanda gambla och nya swenska ordseeder och lährespråk*, Linköping 1665.
- Gulatingslagen (fornnorska) = R. Keyser & P. A. Munch (utg.), *Norges gamle love indtil 1387*, bd 1, Christiania 1846.
- Gulatingslagen (norska) = Bjørn Eithun, Magnus Rindal & Tor Ulset (utg.), *Den eldre Gulatingslova*, Oslo 1994.
- Gummerus, Jaakko (utg.), *Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan*, Uppsala 1902.
- Hach, Johann Friedrich (utg.), *Das alte lübische Recht*, Lübeck 1839.
- Hadorph, Johan (utg.), *Biärköa rätten [...] Hwar hoos föllia några the äldsta konunga stadgar [...]*, Stockholm 1687.
- Hagland, Jan Ragnar & Sandnes, Jørn, *Frostatingslova*, Oslo 1994.
- Handlingar till upplysning af Finlands häfder 4*, Adolf Ivar Arvidsson (utg.), Stockholm 1851.
- Hans Brasks registratur = Hedda Gunneng (utg.), *Biskop Hans Brasks registratur: textutgåva*, Uppsala 2003.

- Hausen, Reinhold (utg.), *Bidrag till Finlands historia*, del 1, Helsingfors 1881–1883.
- Helga lekamens gilles räkenskaper = Isak Collijn (utg.), *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm*, Stockholm 1921–1930.
- Helmfrid, Staffan (utg.), *Vallentuna anno domini 1198: Vallentunakalendariet och dess tid*, Vallentuna 1998.
- Henning, Sam. (utg.), *Upplandslagen enligt Codex Esplunda*, Uppsala 1933–1934.
- Hertig Johans diarium = K. G. Leinberg (utg.), *Hertig Johans af Finland diarium öfver utgångna bref*, Åbo 1891.
- HH = *Historiska handlingar*, Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1861–1979.
- Hildebrand, Emil (utg.), ”Ett klagomålsregister från Småland 1563”, *Historisk tidskrift* 1895.
- HSH = *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1816–1860.
- Höga nämnden = Carl Silfverstolpe (utg.), *Konung Erik XIV:s nämnds dombok*, HH 13:1, Stockholm 1884.
- Instructioner* = C. G. Styffe (utg.), *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finland*, Stockholm 1852.
- Ivar Axelssons räkenskaper = Evert Melefors (utg.), *Ivar Axelsson Totts räkenskapsbok för Gotland 1485–1487*, Visby 1991.
- Johannes Johannis = Isak Collijn (utg.), ”Herr Hans Johannis’ i Skå anteckningsbok 1502–1535”, *Uppsala fornminnesförenings tidskrift* 46:3, 1943.
- JTB = Carl M. Kjellberg (utg.), *Jönköpings stads tänkebok 1456–1548*, Jönköping 1918.
- Jungfruspegel* = Robert Geete (utg.), *Speculum virginum: Jungfruspegel*, Stockholm 1897–1898.
- Karl IX:s lagförslag = F. A. Dahlgren (utg.), *Lagförslag i Carl den niondes tid*, Stockholm 1864.
- Karlsson, K. H. (utg.), ”Skattelängd för östra Westmanland af år 1371”, *Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift* 3, 1884.
- Karlsson, K. H. (utg.), *Södermannalagen: efter Cod. Havn. Ny kgl. Saml. 4:o N:o 2237*, Stockholm 1904.
- Karlsson, K. H. (utg.), *Upplands lagmansdombok 1490–1494*, Stockholm 1907.
- Katekesen 1567 = Ragnar Dahlberg (utg.), *Den svenska katekesen 1567: i faksimile och med en efterskrift*, Stockholm 1916.
- Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (utg.), *Norges gamle love indtil 1387*, bd 3, *Lovgivningen efter Kong Magnus Haakonssons död 1280 indtil 1387*, Christiania 1849.
- Kjollerström, Sven (utg.), *Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571*, Stockholm 1940.
- Klemming, G. E. (utg.), *Skrå-ordningar*, Stockholm 1856.
- Klosterläsning = G. E. Klemming (utg.), *Klosterläsning: Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nicodemi evangelium*, Stockholm 1877–1878.
- Kyrkoordningen 1571* = Laurentius Petri, *Then svenska kyrkeordningen*, Stockholm 1571.
- Lindholm, Stig (utg.), ”Petrus Jonæ Angermannus: Processus visitationis 1596”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 1947.

- Magnus Lagaböters landslov = R. Keyser & P. A. Munch (utg.), *Norges gamle love indtil 1387*, bd 1, Christiania 1846.
- Medeltida saköreslängder = Janken Myrdal (utg.), ”Senmedeltida saköreslängder”, *Folkets historia* 12:1, 1984.
- Melefors, Evert, *Senmedeltida kopparutvinning i Åtvidaberg speglad i räkenskaper från 1500-talets början*, Uppsala 2013.
- Messenius, Johannes (utg.), *Leges Svecorvm Gothorvmque per [...] Ragvaldvm Ingemvndi [...] anno M. CD. LXXXI. latinitate primum donatæ*, Stockholmiae 1614.
- Mikander, Kaj, *Åländska handlingar 1530–1634* II:1, Mariehamn 1977.
- Mirakel Birgitta = Tryggve Lundén (övers.), *Himmelska uppenbarelser*, Malmö 1957–1959.
- Mirakel Helga Lösen = Tryggve Lundén (utg.), ”Frater Gregorius Holmiensis O. P. Miracula defixionis domini”, *Göteborgs högskolas årsskrift* LV, 1949:4.
- Mirakel Katarina = Tryggve Lundén (utg.), *Den heliga Katarinas av Vadstena liv och underverk: efter medeltida urkunder översatta*, Stockholm 1950 & Tryggve Lundén (utg.), *Vita Katherine: facsimile tryck av Bartholomeus Gothans i Stockholm 1487 tryckta bok*, Uppsala 1981.
- Mirakel Nikolaus = Tryggve Lundén (utg.), *Sankt Nikolaus' av Linköping kanonisationsprocess*, Stockholm 1963.
- Mirakel S:t Erik = Jarl Gallén & Tryggve Lundén (utg.), *Sankt Erik konung*, Stockholm 1960.
- Napiersky, J. G. L. (utg.), *Die Quellen des rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673*, Riga 1876 [nyutgåva Hannover-Döhren 1976].
- Nils Persson Bielkes conceptbok = Lars Sjödin (utg.), *Kammarrådet Nils Pedersson Bielkes conceptböcker 1546–1550*, Stockholm 1951.
- Norrländska visitationsartiklar 1585 = Emanuel Linderholm (utg.), ”Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 1911.
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, Uppsala 1909–1951.
- Olaus Magnus (latin) = *Historia de gentibus septentrionalibus*, Romæ 1555.
- OPSS = Bengt Hesselman (utg.), *Samlade skrifter af Olavus Petri*, Uppsala 1914–1917.
- Peder Låle = Inger Lindell (utg.), *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska*, Uppsala 2011.
- Peder Månssons *Bondakonst* = Granlund, John (utg.), *Peder Månssons Bondakonst jämte parallelltexter*, Uppsala 1983.
- Peetre, Arthur (utg.), *Sko klostets medeltida jordeböcker*, Lund 1953.
- Per Brahe = John Granlund & Gösta Holm (utg.), *Oeconomia eller hushållsbok för ungt adelsfolk: Per Brahe*, Stockholm 1971.
- Pirinen, Kauko (utg.), *Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565: Domböcker för Savolax 1559 och 1561–1565*, Helsinki 1954.
- Privilegier = *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, Stockholm 1927–1985.
- Raven von Barnekows räkenskaper = Birgitta Fritz & Eva Odelman (red.), *Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi 1365–1367*, Stockholm 1994.
- Roos, John E. (utg.), *Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550–1552: Dombok för nedre Satakunta 1550–1552*, Helsinki 1964.
- Rådslag = *Register öfver rådslag i konung Gustaf I:s tid*, Stockholm 1890.

- Rääf, Leonhard Fredrik, *Samlingar och anteckningar till en beskrifning af Ydre härad i Östergöthland* 1, Linköping 1856.
- Sachsenspiegel = Karl August Eckhardt (utg.), *Sachsenspiegel: Land- und Lehnrecht*, Hannover 1933.
- Samuel Kiechel = "Samuel Kiechels resa i Sverige 1586", *Historisk tidskrift* 1892.
- Samzelius, Jonas L:son, *Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590*, Örebro 1946.
- Schlyter, C. J. (utg.), *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui* 1–13, Stockholm 1827–1877.
- Schmedeman, Johan (utg.), *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner*, Stockholm 1706.
- Schmid, Toni (utg.), "Förbönslängder från det medeltida Sverige", *Kyrkohistorisk årsskrift* 48, 1948.
- SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, sok.riksarkivet.se/sdhk (senast besökt 2022-10-23).
- Siællinna thröst = Sam. Henning (utg.), *Siællinna thröst*, Uppsala 1954–1956.
- Själens tröst = G. E. Klemming (utg.), *Själens tröst: tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel*, Stockholm 1871–1873.
- Skrifter till uppbyggelse* = Robert Geete (utg.), *Skrifter till uppbyggelse från medeltiden*, Stockholm 1904–1905.
- SMB = G. E. Klemming (utg.), *Svenska medeltidens bibel-arbeten*, Stockholm 1848–1853.
- SMP = G. E. Klemming m.fl. (utg.), *Svenska medeltids-postillor*, Stockholm 1879–.
- SRA = *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia*, Stockholm 1887–.
- ST = *Sverges traktater med främmande magter*, Stockholm 1877–1934.
- Statuta synodalia = H. Reuterdahl (utg.), *Statuta synodalia veteris ecclesiae Sveo-gothicae*, Lund 1841.
- STB = *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, Stockholm 1876–1948 & *Stockholms stads tänkebok 1524–29*, Stockholm 1929–1940.
- Sturekrönikan = G. E. Klemming (utg.), *Svenska medeltidens rimkrönikor*, del 3, *Nya krönikans fortsättningar eller Sturekrönikorna*, Stockholm 1866–1868.
- Styffe, Carl Gustaf (utg.), "Ståthållaren Gustaf Olofsson Stenbocks och biskop Svens i Skara redogörelse inför K. Gustaf I öfver Regiments-Rådets i Westergötland förhandlingar åren 1540–1542", i *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 29, Stockholm 1848.
- Suso = Richard Bergström (utg.), *H. Susos gudeliga snilles väckare*, Stockholm 1868–1870.
- Svenska kyrkobruk = Robert Geete (utg.), *Svenska kyrkobruk under medeltiden*, Stockholm 1900.
- Svenska synodalakter = Hermann Lundström (utg.), *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång, serie 2: Strängnäs stift*, Uppsala 1909–1911.
- Taranger, Absalon, *Magnus Lagaböters landslov*, Kristiania 1915.
- Uppsala domkyrkas räkenskaper = Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrka*, bd 1, *skriftliga källor, arkivbildning*, Uppsala 2010.
- Uppsala helgeandshus räkenskaper = Isak Collijn (utg.), *Handlingar rörande Helga lekamens gille i Stockholm* 7, Stockholm 1930.
- Vadstenadiariet* = Claes Gejrot (utg.), *Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar*, Stockholm 1996.

- Vadstena klosterregler* = Carl Ferdinand Lindström (utg.), *Wadstena kloster-reglor*, Stockholm 1845.
- Vadstena klostrets räkenskaper* = Carl Silfverstolpe (utg.), *Vadstena klostrets uppboärd- och utgifts-bok 1539–1570*, Stockholm 1895.
- Variarum rerum* = Aksel Andersson (utg.), *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione Sthlm 1538*, Uppsala 1890.
- Visitatio Gustaviana* = Sven Kjällström (utg.), *Visitatio Gustaviana: ett otryckt dokument av Georg Norman*, Uppsala 1932.
- VTB = Georg J. V. Ericsson (utg.), *Vadstena stads äldsta tänkeböcker ("domboken") 1577–1610*, Uppsala 1945–1952.
- Wahlberg, Mats, "En östgötsk skattelängd från 1300-talet", *Studia anthroponymica scandinavica* 5, 1987.
- Waldén, Bertil (utg.), *Askers och Sköllersta tingslag: minnesskrift*, Örebro 1949.
- Wieselgren, Peter, *Handlingar ur Grefl. Dela Gardiska biblioteket på Löberöd*, del 4, Lund 1833.
- Åbo domkyrkas räkenskaper = Reinhard Hausen (utg.), *Utdrag ur Åbo domkyrkas räkenskaper 1553–1634*, Helsingfors 1884.
- Åbo domkyrkas svartbok = Reinhard Hausen (utg.), *Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok*, Helsingfors 1890.
- Ångermärk, Wilhelm, "Om domböcker: något om förändret av domböcker samt en återgivning av Dalslands äldsta dombok", *Hembygden* 1984.
- "Örebro härads äldsta kända domböcker", *Meddelanden från föreningen Örebro läns museum* VI, 1916.

Litteratur

- Ahnlund, Nils, "Träldomens dödsår i Sverige: ett 600-årsminne", *Svenska Dagbladet* 29/6 1935.
- Allardt, Anders, *Borgå läns sociala och ekonomiska förhållanden åren 1539–1571*, Helsingfors 1898.
- Almquist, Jan Eric, *Sätessgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*, Stockholm 1960.
- Almquist, Joh. Ax., *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630: med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, Stockholm 1917–1923.
- Andersson, Eva, *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*, Göteborg 2006.
- Andersson, Martin, *Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö 2018.
- Andersson, Martin, "Ärvda siffror och nya siffror till Sveriges folkmängd 1571", *Agrarhistoria* 6, Uppsala 2020a.
- Andersson, Martin, "How soldiers' women built early modern states: Stockholm 1544–1635", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.), *Bringing the People Back In: State building from below in the nordic countries ca. 1500–1800*, London 2020b.
- Andersson, Martin, "Från trälar till tjänstefolk: bilagor", *Agrarhistoria* 9, Uppsala 2022.

- Andersson, Martin & Molinder, Jakob, *Persistently egalitarian? Swedish income inequality in 1613 and the four-estate parliament*, Lund 2022.
- Andersson, Roger, ”En god historia?”, *Historisk tidskrift* 2001:2.
- Andersson Raeder, Johanna, *Det svenska frälsets äktenskapsmönster: familj och familjebildning under medeltiden*, Stockholm 2007.
- Andræ, Carl Göran, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*, Uppsala 1960.
- Andræ, Carl Göran, ”Studier kring Funbo kyrkas räkenskaper 1395–1483”, *Historisk tidskrift* 1965.
- Bagge, Sverre, ”The Europeanization of Scandinavia”, i John Hudson & Sally Crumplin (red.), *The making of Europe*, Leiden 2016.
- Baldwin, John W., ”The medieval theories of the just price: romanists, canonists, and theologians in the twelfth and thirteenth centuries”, *Transactions of the American philosophical society* 49:4, 1949.
- Bennett, Judith M., ”Compulsory service in late medieval England”, *Past & Present* 209, 2010.
- Bergfalk, P. E., *Om utomordentliga penningehjälper till kronan under sektonde århundradet och början af det sjuttonde*, Uppsala 1893.
- Berglund, Mats, *Gårdar och folk i norr: bebyggelse, befolkning och jordbruk i Norrbotten under 1500-talet*, Umeå 2006.
- Bisgaard, Lars, *Tjenesteideal og fromhedsideal: studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988.
- Bjarne Larsson, Gabriela, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*, Stockholm 1994.
- Bjarne Larsson, Gabriela, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*, Stockholm 2010.
- Blom, Conny, ”Liknelsen om konung Albrekt: skämtet och löjet som politiskt vapen i en medeltida rimkrönika”, *Scandia* 1992.
- Boëtius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk: bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*, Stockholm 1951.
- Bois, Guy, *The transformation of the year one thousand: the village of Lournand from antiquity to feudalism*, Manchester 1992.
- Borenberg, Paul, *Tjänstefolk: vardagsliv i underordning: Stockholm 1600–1635*, Göteborg 2020.
- Bradley, Keith, *Slavery and society at Rome*, Cambridge 1994.
- Brilkman, Kajsa, *Undersåten som förstod: den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*, Skellefteå 2013.
- Bringéus, Nils-Arvid, ”Deltagarobservationer vid ett skänkt bröllop 1592”, *RIG* 56:1, 1973.
- Brink, Stefan, ”Hälsingelagens ställning mellan väst och syd, och mellan kung, kyrka och lokala traditioner”, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok* 2010.
- Brink, Stefan, *Vikingarnas slavar: den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*, Stockholm 2012.
- Bäckström, Ylva & Price, T. Douglas, ”Social identity and mobility at a pre-industrial mining complex, Sweden”, *Journal of Archaeological science* 66, 2016.

- Bäckström, Ylva & Sundström, Anne I., "Sala gruvkyrkogård: arbete och straff vid Sala silvergruva: etapp 2", *SAU rapporter* 2010:10.
- Carlsson, Einar, "Närkeslagens stadfästelse", *Historisk tidskrift* 1946:1.
- Carlsson, Lizzie, "Jag giver dig min dotter": trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia I, Stockholm 1965.
- Carmichael, Sarah G., de Pleijt, Alexandra, van Zanden, Jan Luiten & de Moor, Tine, "The European marriage pattern and its measurement", *The journal of economic history* 76:1, 2016.
- Cohn, Samuel, "After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval western Europe", *Economic History Review* 60:3, 2007.
- Collijn, Isak, *Martin Luthers Lilla katekes på svenska*, Stockholm 1929.
- Curry, Anne, & Matthew, Elizabeth, "Introduction", i Anne Curry & Elizabeth Matthew, *Concepts and patterns of service in the later Middle Ages*, Woodbridge 2000.
- Dahlberg, Ragnar, *Den svenska katekesen 1567*, Stockholm 1916.
- Dennison, Tracy & Ogilvie, Sheilagh, "Does the European marriage pattern explain economic growth?", *The journal of economic history* 74:3, 2014.
- DMS = *Det medeltida Sverige*, del 1–11, Stockholm 1972–.
- Dolan, Loretta, *Nurture and neglect: childhood in sixteenth-century Northern England*, London 2016.
- Dovring, Folke, *Attungen och marklandet: studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*, Lund 1947.
- Dovring, Folke, *De stående skatterna på jord 1400–1600*, Lund 1951.
- Dyste Lind, Joan, "The ending of slavery in Sweden: social structure and decision making", *Scandinavian studies* 50:1, 1978.
- Edvinsson, Rodney & Franzén, Bo, "Sveriges tidiga formella penningväsende", *Historisk tidskrift* 135:3, 2015.
- Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, "The evolution of Swedish consumer prices, 1290–2008", i Rodney Edvinsson, Tor Jacobsson & Daniel Waldenström (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, Stockholm 2010.
- Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, "A consumer price index for Sweden, 1290–2008", *The review of income and wealth* 57:2, 2011.
- Eklund, Per, *Rätten i klasskampen: en studie i rättens funktioner*, Stockholm 1974.
- Ericson, Lars, *Johan III: en biografi*, Lund 2004.
- Ericsson, Alf, *Terra mediaevalis: jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*, Uppsala 2012.
- Ericsson, Georg J. V., *Den kanoniska rätten och Äldre Västgötalagens kyrkobalk: en jämförande studie*, Lund 1967.
- Ericsson, Niklas, *Rätt eller fel? Moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid*, Stockholm 2003.
- Eriksson, Bo, *Statstjänare och jordägare: adelsideologi i Per Brahe den äldres Oeconomia*, Stockholm 2008.
- Faith, Rosamond, *The moral economy of the countryside: Anglo-Saxon to Anglo-Norman England*, Cambridge 2020.
- Ferm, Olle, *De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt: geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning*, Stockholm 1990.

- Ferm, Olle, "Bengt Jönsson (Oxenstierna): riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, Stockholm 2004.
- Ferm, Olle, Ramqvist, Sigurd & Westin, Gunnar T., *Det medeltida Sverige 1:3: Tiundaland: Bälinge, Norunda, Rasbo*, Stockholm 1982.
- Fox, H. S. A., "Exploitation of the landless by lords and tenants in early medieval England", i Zvi Razi & Richard Smith (red.), *Medieval society and the manor court*, Oxford 1996.
- Franzén, Bo, *Sturetidens monetära system: pant eller penningar som information i köpstaden Arboga*, Stockholm 1998.
- Franzén, Bo & Söderberg, Johan, "Hus, gårdar och gatubodar: fastighetspriser i Stockholm och Arboga 1300–1600", *Historisk tidskrift* 138:2, 2018.
- Freedman, Paul, *The origins of peasant servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge 1991.
- Friedländer, Ina, "De medeltida svensk-ryska fredstraktaterna 1323–1513", *Historisk tidskrift* 1946.
- Gary, Kathryn E., *Work, wages and income: remuneration and labor patterns in southern Sweden 1500–1850*, Lund 2018.
- Given-Wilson, Chris, "Service, serfdom and English labour legislation, 1350–1500", i Anne Curry & Elizabeth Matthew (red.), *Concepts and patterns of service in the later Middle Ages*, Woodbridge 2000.
- Goetting, Lauren, "'þegn' and 'drengr' in the Viking Age", *Scandinavian studies* 78:4, 2006.
- Goldberg, P. J. P., "What was a servant?", i Anne Curry & Elizabeth Matthew (red.), *Concepts and patterns of service in the later Middle Ages*, Woodbridge 2000.
- Granström, Gustaf Abraham, *Ur Sala gruvas historia intill 1600-talets mitt*, Västerås 1940.
- Gustafson, Seth, *Hemming Gadhs språk I–II*, Lund 1950.
- Götlind, Anna, "Replik till Janken Myrdal", *Scandia* 1991.
- Hafström, Gerhard, *Ledung och marklandsindelning*, Uppsala 1949.
- Hafström, Gerhard, "Pauli syn på kvinnan i äktenskapet: en rättshistorisk översikt", *Ny kyrklig tidskrift* 1958:3–4.
- Hafström, Gerhard, "Tiohäradslagen och Väreन्द्रätten", i *Rättshistoriska perspektiv: en bukett uppsatser från fem decennier*, Stockholm 1984.
- Hajnal, John, "Two kinds of preindustrial household formation system", *Population and development review* 8:3, 1982.
- Hallenberg, Mats & Holm, Johan, *Man ur huse: hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning under tidigmodern tid*, Lund 2016.
- Hammarskjöld, C. G., "Om lösdrivvare och deras behandling", *Uppsala universitets årsskrift* 1866.
- Hammarström, Ingrid, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540: studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning*, Uppsala 1956.
- Harnesk, Börje, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990.
- Harrison, Dick, *Gud vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden*, Stockholm 2005.
- Harrison, Dick, *Norstedts Sveriges historia 2: 600–1350*, Stockholm 2009.
- Harrison, Dick, *Slaveriets historia*, Lund 2017.

- Harrison, Dick & Eriksson, Bo, *Norstedts Sveriges historia 3: 1350–1600*, Stockholm 2010.
- Hassan Jansson, Karin, *Kvinnofrid: synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala 2002.
- Hassan Jansson, Karin, ”Kvinnfolk, karlar och köns kategorier: Ord och mening i det tidigmoderna Sverige”, *Historisk tidskrift* 2021:3.
- Hassan Jansson, Karin, Fiebranz, Rosemarie & Östman, Ann-Catrin, ”Constitutive tasks: performances of hierarchy and identity”, i Maria Ågren (red.), *Making a living, making a difference*, New York & Oxford 2017.
- Hasselberg, Gösta, ”Den s.k. Skarastadgan och träldomens upphörande i Sverige”, *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 5:3, 1944.
- Hasselberg, Gösta, *Studier rörande Visby stadslag och dess källor*, Uppsala 1953.
- Hasselberg, Gösta, ”Värmsk lag och landslag”, *Värmland förr och nu* 75, 1977.
- Hatcher, John, ”Seven centuries of unreal wages”, i John Hatcher & Judy Z. Stephenson (red.), *Seven centuries of unreal wages*, 2018.
- Hatcher, John & Stephenson, Judy Z., ”Introduction”, i John Hatcher & Judy Z. Stephenson (red.), *Seven centuries of unreal wages*, 2018.
- Hedberg, Lennart, *Företagarfursten och framväxten av den starka staten: hertig Karls resursexploatering i Närke 1581–1602*, Örebro 1995.
- Heinsen, Johan Lund, ”Straffearbедere i Danmark-Norge: 1600–1850”, *Arbetarhistoria* 163–164, 2017:3–4.
- Heinsen, Johan Lund, ”In dog ud af slaverierne: Den dansk-norske stats straffearbедere i tidligt moderne tid”, *Arbejderhistorie* 22:1, 2018.
- Helquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, Lund 1948.
- Henning, Samuel, ”Träldomens försvinnande och de svenska landskapslagarna”, *Historisk tidskrift* 1930:1.
- Hilton, Rodney, *Bond men made free: medieval peasant movements and the English rising of 1381*, London & New York 2003.
- Hjärne, Erland, ”Fornsvenska lagstadganden: herredröp och avog sköld”, i *Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala årsbok 1949–1950*.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Magnus Erikssons landslag: i nusvensk tolkning*, Stockholm 1962.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Magnus Erikssons stadslag: i nusvensk tolkning*, Stockholm 1966.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Svenska landskapslagar: tolkade och förklarade för nutidens svenskar 1–5*, Stockholm 1979.
- Horrox, Rosemary, ”Service”, i R. Horrox (red.), *Fifteenth-century attitudes: perceptions of society in late medieval England*, Cambridge 1994.
- Humphries, Jane & Weisdorf, Jacob, ”The wages of women in England, 1260–1850”, *The journal of economic history* 75:2, 2015.
- Huss, E. G., ”Några i statistiskt hänseende intressanta urkunder från midten af 1500-talet”, *Statsvetenskaplig tidskrift för politik, statistik, ekonomi* 1899.
- Härdelin, Alf, *Världen som yta och fönster: spiritualitet i medeltidens Sverige*, Stockholm 2005.
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Lund 1980.
- Isacson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala 1979.

- Ivarsson, Gustaf, *Johan III och klosterväsendet*, Lund 1970.
- Jansson, Arne & Söderberg, Johan, ”Priser och löner i Stockholm 1600–1719”, i Arne Jansson, Lennart Andersson Palm & Johan Söderberg (red.), *Dagligt bröd i onda tider: priser och löner i Stockholm och Västsverige 1500–1700*, Göteborg 1991.
- Juhlin-Dannfelt, Herman, *Lantbrukets historia: världshistorisk översikt av lantbrukets och lantmannalivets utveckling*, Stockholm 1925.
- Kjærgaard, Thorkild, *The Danish revolution 1500–1800: an ecohistorical interpretation*, Cambridge 1994.
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, Malmö 1956–1978.
- Klockars, Birgit, *Birgitta och hennes värld*, Stockholm 1971.
- Klockars, Birgit, *Birgittas värld*, Stockholm 1973.
- Korpela, Jukka, *Slaves from the North: Finns and Karelians in the East European slave trade, 900–1600*, Leiden & Boston 2019.
- Korpiola, Mia, ”Lutheran marriage norms in action: the example of post-reformation Sweden, 1520–1600”, i Virpi Mäkinen (red.), *Lutheran reformation and the law*, Leiden 2006.
- Korpiola, Mia, *Between betrothal and bedding: marriage formation in Sweden 1200–1600*, Leiden 2009.
- Kowaleski, Maryanne, ”Gendering demographic change in the Middle Ages”, i Judith M. Bennett & Ruth M. Karras (red.), *The Oxford handbook of women and gender in medieval Europe*, Oxford 2013.
- Kroonen, Guus, *Etymological dictionary of Proto-Germanic*, Leiden 2013.
- Kussmaul, Ann, *Servants in husbandry in early modern England*, Cambridge 1981.
- Lambrecht, Thijs, ”The institution of service in rural Flanders in the sixteenth century: a regional perspective”, i Jane Whittle (red.), *Servants in rural Europe 1400–1900*, Woodbridge 2017.
- Larsson, Daniel, *Den dolda transitionen: om ett demografiskt brytningskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Göteborg 2006.
- Larsson, Lars-Olof, ”Kyrkans tionde och kronans: studier kring reformationens återverkningar på tiondebeskattningen”, *Scandia* 32:2, 1966.
- Laslett, Peter, *Family life and illicit love in earlier generations*, Cambridge 1977.
- Lennartsson, Malin, ”Barnhustrur eller mogna brudar? Nya perspektiv på giftermålsmönster i svensk stormaktstid”, *Scandia* 78:1, 2012.
- Letzter, Eva-Marie, *Med öga för publiken: moralisk fostran genom heliga Birgittas och de svenska predikanternas exempelberättelser, cirka 1340–1500*, Stockholm 2018.
- Lindgren, Jan, *Utskrivning och utsugning: produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.
- Lindgren, Jan, ”Men, money, and means”, i Philippe Contamine (red.), *War and Competition between States*, Oxford 2000.
- Linden, Marcel van der, ”Dissecting coerced labor”, i Marcel van der Linden & Magaly Rodríguez García (red.), *On coerced labor: work and compulsion after chattel slavery*, Leiden 2016.
- Lindkvist, Thomas, *Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala 1979.
- Lindkvist, Thomas, ”Från träl till landbo: uppkomsten av det medeltida gods-systemet i Europa och Norden”, i Thomas Lindkvist & Janken Myrdal (red.), *Trälrar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, Stockholm 2003.

- Lindqvist, Per, *Skor och skomakeri under medeltiden: en studie av skandinaviskt material*, Visby 2007.
- Lindström, Jonas, *Distribution and differences: stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, Uppsala 2008.
- Lindström, Jonas & Hassan Jansson, Karin, ”Pigan i fadersväldet: regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter”, *Historisk tidskrift* 137:3, 2017.
- Lindström, Jonas & Hassan Jansson, Karin, *Horet i Hälsta: en sann historia från 1600-talet*, Stockholm 2018.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan, ”Vad fick 1600-talets arbetare i lön?”, *Historisk tidskrift* 135:3, 2015.
- Lis, Catharina & Soly, Hugo, ”Labor laws in Western Europe, 13th–16th centuries: patterns of political and socio-economic rationality”, i Marcel van der Linden & Leo Lucassen (red.), *Working on labor: essays in honor of Jan Lucassen*, Leiden 2012.
- Ljung, Sven, ”Söderköpingsrätten och Söderköpings lagbok”, i Sven Ljung (red.), *Söderköpings historia I*, Lund 1949.
- Lucassen, Jan, *Outlines of a history of labour*, Leiden 2013.
- Lund, Olov, *Nätverksstaten: statsbildningsprocesser och rumsliga praktiker i senmedeltidens Sverige ca 1440–1520*, Lund 2022.
- Lönnroth, Erik, *Biskop Thomas av Strängnäs*, Stockholm 1966.
- Magnúsdóttir, Auður, ”Hushåll, husfolk och hemlösa på 1200-talets Island”, i Auður Magnúsdóttir, Henric Bagerius & Lars Hermanson (red.), *Det våras för medeltiden: vänbok till Thomas Lindkvist*, Göteborg 2014.
- Mansell, Charmian, ”The variety of women’s experiences as servants in England (1548–1649): evidence from church court depositions”, *Continuity and change* 33, 2018.
- Molinder, Jakob & Pihl, Christopher, *Women’s work and wages in the sixteenth century and Sweden’s position in the ”Little divergence”*, Lund 2021.
- Montgomery, Arthur, ”Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik”, *Historisk tidskrift* 1933:3.
- Moor, Tine de & Zanden, Jan Luiten van, ”Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period”, *The economic history review* 63:1, 2010.
- Muldrew, Craig, ”The ’middling sort’: an emergent cultural identity”, i Keith Wrightson (red.), *A social history of England 1500–1750*, Cambridge 2017.
- Munktel, Ing-Marie, *Gods, godsägare och landbor 1450–1520: studier i de senmedeltida frälsegodsens funktion*, Göteborg 1982.
- Myrdal, Janken, *Medeltidens åkerbruk: agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Stockholm 1985.
- Myrdal, Janken, ”Är heliga Birgittas uppenbarelser endast religion?”, *Scandia* 1991.
- Myrdal, Janken, *Det svenska jordbrukets historia* bd 2: *jordbruket under feodalismen 1000–1700*, Stockholm 1999.
- Myrdal, Janken, ”Den Heliga Birgittas uppenbarelser som skildring av 1300-talets vardag”, *Folkets historia* 2002–2003.
- Myrdal, Janken, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2004.

- Myrdal, Janken, *Boskapsskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie*, Stockholm 2012.
- Myrdal, Janken, "De stora testamentena och sociala relationer under perioden ca 1270–1370", i Olof Karsvall & Kristofer Jupiter (red.), *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*, Uppsala 2014.
- Myrdal, Janken & Bäärnhielm, Göran, *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser*, Skara 1994.
- Myrdal, Janken, Melin, Pia & Ferm, Olle, *Den predikande räven: arbete, skämt och allvar i en medeltida illuminerad handskrift*, Lund 2006.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, *Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm 1991.
- Neuding Skoog, Martin, "Pride of the communes: Social change in the military organization of 16th century Sweden", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.), *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*, London 2020.
- Nevés, Clara, *Trälarna i landskapslagarnas samhälle*, Uppsala 1974.
- Nilsson, Göran B., "Handskriften B 59 och Yngre Västgöotalagen", i Per-Axel Wiktorsson (utg.), *Äldre Västgöotalagen och dess bilagor: i Cod. Holm. B 59*, Skara 2011.
- Nilsson, Göran B., "Nytt ljus över 'Nytt ljus över Yngre Västgöotalagen'", Stockholm 2014.
- Nilsson, Martin P:son, "Folklig tideräkning", *Nordisk kultur* 21, 1934.
- Norberg, Petrus, *Sala gruvas historia under 1500- och 1600-talen*, Sala 1978.
- Norborg, Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster*, Lund 1958.
- North, Douglass C., "Institutions", *Journal of economic perspectives* 5:1, 1991.
- North, Douglass C., *Transaction costs, institutions, and economic performance*, San Francisco 1992.
- Nyberg, Tore, "The shield of the Kalmar union to the east: Sweden and the crusade against the Russians, 1495–1496", i Kurt Villads Jensen, Carsten Selch Jensen & Janus Møller Jensen (red.), *Fighting for the faith: the many crusades*, Stockholm 2018.
- Nygård, Toivo, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla: palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*, Helsingfors 1989.
- Nylander, Ivar, *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters: die Periode der Landschaftsrechte*, Stockholm 1953.
- Nyström, Per, "Avelsgårdsprojektet 1555–56", *Scandia* 1936.
- Odén, Birgitta, *Rikets uppörd och utgift: statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, Lund 1955.
- Ogilvie, Sheilagh, "Whatever is, is right? Economic institutions in pre-industrial Europe", *The economic history review* 60:4, 2007.
- Olsson, Henrik A., "Upplandslagens stadfästelsebrev", *Lychnos* 1977.
- Orel, Vladimir E., *A handbook of Germanic etymology*, Leiden 2003.
- Palm, Lennart Andersson, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997*, Göteborg 2000.
- Palm, Lennart Andersson, *Livet, kärleken och döden: fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, Göteborg 2001.

- Palm, Lennart Andersson, *Sweden's 17th century: a period of expansion or stagnation?*, Göteborg 2016.
- Patterson, Orlando, "The Ancient and Medieval origins of modern freedom", i Steven Mintz & John Stauffer (red.), *The problem of evil: Slavery, freedom, and the ambiguities of American reform*, Cambridge, Massachusetts 2007.
- Patterson, Orlando, *Slavery and social death: a comparative study*, Cambridge, Massachusetts & London, England 2018.
- Pelteret, David A. E., *Slavery in early mediaeval England: from the reign of Alfred until the twelfth century*, Woodbridge 1995.
- Penn, Simon A. C. & Dyer, Christopher, "Wages and earnings in late medieval England: evidence from the enforcement of the labour laws", *The economic history review* 43:3, 1990.
- Pihl, Christopher, *Arbete: skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*, Uppsala 2012.
- Pihl, Christopher & Ågren, Maria, "Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien", *Historisk tidskrift* 134:2, 2014.
- Plejfel, Hilding, *Husandakt, husaga, husförhör och andra folkskildringar*, Stockholm 1965.
- Plejfel, Hilding, *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970.
- Pleijit, Alexandra de & Zanden, Jan Luiten van, "Two worlds of female labour: gender wage inequality in western Europe, 1300–1800", *The economic history review* 2020.
- Prytz, Cristina, "Life-cycle servant and servant for life: work and prospects in rural Sweden c. 1670–1730", i Jane Whittle (red.), *Servants in rural Europe 1400–1900*, Woodbridge 2017.
- Risberg, Sara & Salonen, Kirsi, *Auctoritate papae: the church province of Uppsala and the apostolic penitentiary 1410–1526*, Stockholm 2008.
- Roover, Raymond de, "Monopoly theory prior to Adam Smith: a revision", *Quarterly journal of economics* 65:4, 1951.
- Sandén, Annika, *Bödlar: liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, Stockholm 2016.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*, www.saob.se (senast besökt 2022-10-23).
- Sarti, Raffaella, "Rural life-cycle service: established interpretations and new (surprising) data: the Italian case in comparative perspective (sixteenth to twentieth centuries)", i Jane Whittle (red.), *Servants in rural Europe 1400–1900*, Woodbridge 2017.
- SBL = *Svenskt biografiskt lexikon*, sok.riksarkivet.se/sbl (senast besökt 2022-10-23).
- Schlyter Ordbok = C. J. Schlyter, *Ordbok till samlingen af Sweriges gamla lagar*, Lund 1877.
- Schück, Herman, *Rikets brev och register: arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Stockholm 1976.
- Seebold, Elmar, *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*, Haag 1970.
- Shepard, Alexandra, "Poverty, labour and the language of social description in Early Modern England", *Past & Present* 201, 2008.

- Sigh, Helle & Vogt, Helle, "Rights, obligations, domestic relations, and 'ius naturale', the right order of things: a strategy for research into the Nordic medieval law", i Per Andersen et al. (red.), *How Nordic are the Nordic medieval laws? Ten years after*, Köpenhamn 2014.
- Sjöberg, Maria, "Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia: om makt, arv och giftermål i det äldre samhället", *Scandia* 63, 1997.
- Sleman, Folke, "Svenskt domboksmaterial före 1615", *Arkiv, samhälle, forskning* 6, 1964.
- Sogner, Sølvi, "The legal status of servants in Norway from the seventeenth to the twentieth century", i Antoinette Fauve-Chamoux (red.), *Domestic service and the formation of European identity: understanding the globalization of domestic work, 16th–21st centuries*, Bern 2004.
- Sommarin, Emil, *Bidrag till kännedom om arbetareförhållanden vid svenska bergverk och bruk i äldre tid till omkring 1720*, Lund 1908.
- Staf, Nils, *Marknad och möte: studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid*, Stockholm 1935.
- Steinfeld, Robert J., *The invention of free labor: the employment relation in English and American law and culture, 1350–1870*, Chapel Hill 1991.
- Steinfeld, Robert J. & Engermann, Stanley L., "Labor – Free or coerced? An historical reassessment of differences and similarities", i Tom Brass & Marcel van der Linden (red.), *Free and unfree labour: the debate continues*, Bern 1997.
- Strid, Jan Paul, "Runic Swedish thegns and drengs", i *Runor och runinskrifter: föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985*, Stockholm 1987.
- Stroh-Wollin, Ulla, "Att finna tidsskikt i Upplandslagen och Jyske lov", föredrag hållet vid *Sällskap för östnordisk filologis konferens* den 14 oktober 2021.
- Stähle, Carl Ivar, "De medeltida ledungsskatterna", *Historisk tidskrift* 1941.
- Stähle, Carl Ivar, *Studier över Östgötalagen*, Uppsala 1988.
- Swann, June, *History of footwear in Norway, Sweden and Finland*, Stockholm 2001.
- Söderberg, Johan, "Long-term trends in real wages of labourers", i Rodney Edvinsson, Tor Jacobsson & Daniel Waldenström (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, Stockholm 2010.
- Söderberg, Johan, "Jordpris och jordränta i den senmedeltida krisen", *Scandia* 85:2, 2019.
- Söderberg, Ulf, *Gustav I:s arv och eget i Uppland: en godsmassas framväxt, organisation och förvaltning*, Stockholm 1977.
- Söderlind, Nils, "Lagha' älder och 'olika': ett bidrag till äktenskapsålderns historia", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1967.
- Söderwall = Söderwall, K. F., *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, Lund 1884–1973.
- Tamm, Fredrik, *Etymologisk svensk ordbok*, Uppsala 1890–1905.
- Thompson, E. P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", *Past & Present* 50, 1971.
- Unicef = UNFPA-UNICEF, *Global programme to end child marriage: annual report 2020*, New York 2021.
- Uppenberg, Carolina, *I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*, Göteborg 2018.

- Vilhemsdotter, Gisela, *Riddare, bonde och biskop: studier kring tre fornsvenska dikter jämte två nyeditioner*, Stockholm 1999.
- Vito, Christian G. de, Schiel, Juliane & Rossum, Matthias von, "From bondage to precariousness? New perspectives on labor and social history", *Journal of social history* 2020.
- Westling, G., *Hertig Karls furstendöme under åren 1568–1592*, Sundsvall 1883.
- Westlund, Lars Erik, *Brott och straff i Värmland under 1500-talet: med en genomgång av de värmländska saköreslängderna för åren 1503–1600*, Stockholm 2018.
- Whittle, Jane, "Servants in rural England c. 1450–1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage", i Maria Ågren & Amy Louise Erickson (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, Aldershot 2005.
- Whittle, Jane, "Introduction: Servants in the economy and society of rural Europe", i Jane Whittle (red.), *Servants in rural Europe 1400–1900*, Woodbridge 2017.
- Wiktorsson, Per-Axel, *Södermannalagens B-handskrift: textens historia och språk*, Uppsala 1976.
- Wiktorsson, Per-Axel, *Avskrifter och skrivare: studier i fornsvenska lagtexter*, Uppsala 1981.
- Wiktorsson, Per-Axel, "Dalalag eller äldre västmannalag – II", *Arkiv för nordisk filologi* 1985.
- Wiktorsson, Per-Axel, "Ett bidrag till kännedomen om landslagens ikraftträdande", *Rättshistoriska studier* 14, 1988.
- Wilmi, Jorma, *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella: taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta*, Jyväskylä 1991a.
- Wilmi, Jorma, "Tjänstefolk och husbönder i västra Finland under 1600-talet och 1700-talets början: synpunkter på forskningen", i Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, Helsingfors 1991b.
- WORCK = *Worlds of related coercions in work*, www.worck.eu (senast besökt 2022-10-23).
- Youngs, Deborah, "Servants and labourers on a late medieval demesne: the case of Newton, Cheshire, 1498–1520", *Agricultural history review* 47:2, 1999.
- Åkerman, Sune, "Ett ekosystem och dess förvandling: storfamilj och storhushåll vid övergången mellan medeltid och nyare tid i två norrländska älvdalar", i Sune Åkerman & Kjell Lundholm (red.), *Älvdal i norr: människor och resurser i Luledalen 1300–1800*, Umeå 1990.
- Åqvist, Gösta, "Biarceyarrätt och bjärköarätt", i Kjell Å. Modéer (red.), *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg vid hans avgång från ämbetet den 30 juni 1976*, Stockholm 1977.
- Åström, Patrik, *Tendensen i Kristoffers landslag*, Uppsala 2016.
- Äldre svenska frälseätter*, bd II:2, Stockholm 2013.
- Österberg, Eva, *Folk förr: historiska essäer*, Stockholm 1995.
- Östholm, Hanna & Prytz, Cristina, "Less than ideal? Making a living before and outside marriage", i Maria Ågren (red.), *Making a living, making a difference*, New York & Oxford 2017.
- Østhus, Hanne, "Stockholms tjenestefolk", *Historisk tidskrift* 141:2, 2021.

